

Henry Monahan
J. Edward Hall.

MENU SANHITA:

THE

INSTITUTES OF MENU,

WITH

The Commentary

OF

KULLŪKA BHATTA.

Second Edition

VOL. II.

**PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE COMMITTEE OF
PUBLIC INSTRUCTION.**

Calcutta:

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS, CIRCULAR ROAD.

1830.

Ind. 3459.7
~~VI. 1094~~

Harvard College Library,
Gift of
FITZGERALD MALL,
July 17, 1899.

मनुसंहिता

तट्टोकाय

मन्वर्धमुक्तावलीनाली श्रीबुद्धकभट्टेन कृता ।

द्वितीयोभागः ।

श्रीबुद्ध कविद्वि वाहेवानुज्जवा कविकातारामधाम्ना
इत्युद्योगन् मुद्रा यन्मात्रये मुद्रिता ।

संवत् १८ ८१ ब्रह्मवर्षः १७ ५२ ।

इं सन १८ ३० ।

॥ मनुसंहिता ॥

॥ ८ अष्टमोऽध्यायः ॥

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्मथैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभां ॥ १ ॥

व्यवहारमिति । एवंविधविपक्षमहीचिह्नः प्रजानां रक्ष
णादवाप्तवृत्तिस्वायामेवेतरेतरविवादवपीडापरिहारार्थम् ।
अथाहानासहादप्रविषयोविद्वद्भार्याधिप्रत्यर्थिवाक्यजनितव
न्देहहारी विचारएव व्यवहारः । अदाह कात्यायनः ।
विनागार्थेऽव सन्देहे हरणं हारउच्यते । गानावन्देहहरणा
व्यवहारइति श्रुतः । तान् व्यवहारान् इदुमिच्छन् इष्टिवी
रतिर्वक्ष्यमावसवसवचितैर्ब्राह्मणैरमात्यैश्च यत्तमाप्ताचोक्त
वक्ष्याममन्यैः सह विनीतोवाक्पाणिपादवापकविरहादनुकृतः
अविनीते हि नृपे वादिप्रतिवादिनां प्रतिभासवाद्दसम्बन्धमभिधाने
तत्तन्निर्बन्धेन स्यात् तादृशोवक्ष्यमाणां समानुविशेत् । अथ
हारदर्शनक्षेपं प्रजानामितरेतरपीडायां तत्तन्निर्बन्धेन
रक्षणाये वक्ष्यमावदहादृष्टार्थकरवक्षणेनैव कथयत् ॥ १ ॥

तत्रासीनः स्थितोऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्याणि ॥ २ ॥

तथेत्यादि । तस्याश्च यमायां कार्यगौरवापेक्षामुप
विष्टोऽपि कार्यं उत्थितोऽपि वा पाणिब्रह्मोवाङ्मपरः दक्षिण
वाङ्मुद्यम्य अनुद्धतवेषाभरणः पूर्वचक्षोके इन्द्रियानौद्धत्य
मुक्तं तादृशः कार्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

प्रत्यहन्देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च चेतुभिः । अष्टा
दशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ३ ॥

प्रत्यहमित्यादि । तानि च अष्टादानादीनि कार्याणि
अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु विषयेषु पठितानि देवजातिकुल
व्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिदिव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्
पृथक् प्रत्यहं विचारयेत् । तान्येवाष्टादश गणयति ॥ ३ ॥

तेषामाद्यमृणादाननिक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।
सम्भूय च समुत्थानन्दत्तस्यानपकर्माच्च ॥ ४ ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदस्य व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयोविवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

सीमाविवादधर्माश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयञ्च साहसञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥

स्त्रीपुंस्वर्गोविभागश्च द्यूतमाह्वयएव च । पंदा
अष्टादशैतानि व्यवहारस्थितानि च ॥ ७ ॥

तेषामिति । वेतनस्यैव चेति । सीमेति । स्त्रीपुंवेति । तेषां
अष्टादशानां मध्ये आदाविह अद्यादानं विचार्यते । तस्य
स्वरूपमुक्तकारदेन । अद्यं देवमदेवश्च येन यच्च यथाच यत् ।
दानपदस्य धर्माच्च तद्व्यादानमुच्यते । ततश्च स्वधनस्यान्य
स्मिन् चर्यस्य रूपेणोपेयः । अस्मानिना च कृतो विक्रयः । यन्मूष
वचिनादीनां क्रियामनुष्ठानं । इत्यस्य धनस्यापाचमुद्या क्रोधा
दिना वा यद्व्यं । कर्मकरस्य भूतेरदानं । कृतस्य वस्त्रातिशयः
कवेविक्रये च कृते यस्यान्तापादिप्रतिपत्तिः । स्त्रानिपश्याय
जेर्विवादः । ग्रामादिषीमाविप्रतिपत्तिः । वाक्यादव्यमात्रो
क्तनादि दण्डपादव्यमात्रादनादि । सोऽयं निजमेव धनपद्व्यं ।
वाहव्यस्य च धनहरणादि । स्त्रियाश्च परपुंसस्य च ।
स्त्रीवहितस्य पुंशे धर्मः व्यवस्था । पैदकादिधनस्य च विभागः ।
अस्त्रादिस्त्रीणां पदव्यवस्थापनपूर्वकं पवित्रेणादिप्राप्त्यर्थं ।
इत्येव अष्टादश एतानि व्यवहारप्रवृत्तेः स्थानानि । समाह्वयश्च
प्रातिद्यूतरूपमेव द्यूतावाप्त्यविशेषमात् अष्टादशसंख्योप
पत्तिः ॥ ४॥ १॥ ६॥ ७॥

एषु स्थानेषु भूमिर्धं विवादश्चरतां नृणाम् ।
यस्यैवाचतमाचिन्त्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

एविव्यादि । एषु अद्यादानादिव व्यवहारस्थानेषु

वाञ्छेन विवादं कुर्वतां मनुष्याणां अनादिपारम्पर्यगत
तेन नित्यं धर्ममवसथस्य कार्यनिर्णयं कुर्यात् । भूषिष्ठब्रह्मेणा
न्याय्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति । तानि च प्रकीर्षक
ब्रह्मेण नारदाद्युक्तानि । अतएव नारदः । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु
सर्वं तस्यात्प्रकीर्षकमिति ॥ ८ ॥

यदा स्वयन्न कुर्यात् नृपतिः कार्यदर्शनम् ।
तदा नियुक्तादिदांसम्प्राप्त्यर्थं कार्यदर्शने ॥ ९ ॥

यदेत्यादि । यदा कार्यान्तराकुलतया रोगादिना
वा राजा स्वयं कार्यदर्शनं न कुर्यात्तदा तद्दर्शनार्थं कार्य
दर्शनाभिन्नं प्राप्ताय नियुञ्जीत ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्यक्षेत्सभ्यैरेव चिभिर्वृतः ।
सभामेव प्रविश्याम्यामासीनः स्थितएव वा ॥ १० ॥

सोऽस्मेति । स प्राज्ञसोऽस्य राज्ञोद्भूत्यानि कार्याणि
चिभिर्प्राज्ञैः सभायां बाधुभिर्धर्मिकैः कार्यदर्शनाभिज्ञैर्वृतः
तामेव सभायाविशोपविश्या स्थितो वा नतु चक्रम्यायः तस्य
चित्तव्याघातसम्भवात्तादृशप्रज्ञादानादीनि कार्याणि पश्येत्

॥ १० ॥

वसिष्ठश्चे निधीदन्ति विप्रावेदविदस्तथः । राक्ष
साधिष्ठतोविद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः ॥ ११ ॥

वसिष्ठिति । वसिन् ज्ञानं चक्षुःश्रुतमवेदिनस्तथोपि
ब्राह्मणावतिष्ठन्ते राक्षसाधिष्ठतस्तं विद्वान् ब्राह्मण एव प्रकृत
जादवतिष्ठते तां सभांस्तुर्मुखसभामिव मन्यन्ते ॥ ११ ॥

धर्मोविद्वस्त्यधर्मोऽपि सभां यचोपतिष्ठते । प्रत्य
श्चास्त्रं न हन्तानि विद्वास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥

धर्म इति । भाः प्रकाशः तथा यद् वर्त्तत इति विद्वत्संज्ञाति
रेकाश्च सभाप्रत्येनाभिमतता यच्च देवे सभां विद्वत्संज्ञतिरूपा
धर्मः सत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मोऽपि पीडित
ज्ञानश्चेति चर्धिप्रत्यर्धिर्नोर्ध्वे एकस्य सत्याभिधानाद्
परस्य सत्यावादान्ते च सभासदोऽस्य धर्मस्य पीडाकरत्वात्
प्रत्यभिवाधार्थं नोद्हरन्ति तदा ते एव तेनाधर्मप्रक्षेपे विद्वा
भवन्ति ॥ १२ ॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अत्रुषन्विमुवन् वापि नरोभवति किल्बिषी ॥ १३ ॥

वक्तव्यमतः सभामिति । सभानवगत्य व्यवहारदर्शनार्थं
तत्प्रवेष्टोक्तं कर्त्तव्यः इह चेन्नदा सत्यमेव वक्तव्यम् । अन्यथा

दृष्टीमत्रतिष्ठमानोऽप्यावा यदन् उभयत्रापि वक्षः पापी
भवति । मेधातिथिना तु । यथा वा न प्रवेष्टव्य इति चक्ष्मेव
पठितम् ॥ १२ ॥

यच्च धर्मोऽप्यधर्मोऽप्यसत्यं यचानृतेन च । इत्यन्ते
प्रेक्ष्यमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

अथेत्यादि । यस्यां यभायां अर्थिप्रत्यर्थिभ्यां अधर्मोऽप्य
धर्मोऽप्य इत्यन्ते यच्च च वाचिभिः अत्यमनृतेन नास्मते यथा
यदां प्रेक्ष्यमाणानामाननादृत्य ते प्रतीकाररूपमान भवन्ती
त्यर्थः । पठिषामादर इत्यनेन पठि । तच्च तएव यथायद
स्येन पापेन हताभवन्ति ॥ १४ ॥

धर्मोऽप्य हतोऽस्ति धर्मोऽप्यरक्षति रक्षितः । तस्मा
द्धर्मोऽप्य हन्तव्योऽप्य नो धर्मोऽप्य हतोऽप्यधीत् ॥ १५ ॥

धर्मोऽप्य इत्यादि । यस्याद्धर्मोऽप्य इति कान्त इष्टानिष्टाभ्यां यच्च
नाप्रयति वार्धिप्रत्यर्थ्यादिः । यथावन्तिकान्तः ताभ्यां यच्च
रक्षति तस्याद्धर्मोऽप्य इति कान्तोऽप्यः माऽस्यान् नम्रहितान् चति
कान्तोऽप्यधीदिति यथावन्तिकान्तः ताभ्यां यथावन्तिकान्तः
यन्मिदम् यथाव नो निषेधेऽप्यः नोऽप्यधीत् नोऽप्यधीत् नो
यथेत्यादिभिः ॥ १५ ॥

वृषोचि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते क्षयम् ।
वृषस्यैव विदुर्देवास्तस्माद्धर्मोऽत्र लोपयेत् ॥ १६ ॥

वृषदत्तादि । कामान् वर्धतोति वृषः वृषवज्जेन धर्मं
एवामिधीयतइति । असंवज्जेयारथार्थः । वस्त्राद्धर्मस्य लोपा
रथं करोति तज्जेयवृषस्यं जानन्ति न जातिवृषस्यं वक्रा
दिमादलोपः । तस्माद्धर्मोऽत्रोच्छिन्नादिति धर्मव्यतिक्रमस्य
वार्थं वृषवज्ज्यार्थनिर्वचनम् ॥ १६ ॥

एकएव सुहृद्धर्मोऽनिधनेऽनुयाति यः । शरीरेण
समन्नामं सर्वमन्यद्भि गच्छति ॥ १७ ॥

एकदत्तादि । धर्मोऽत्रैकोमिधं योमरथेऽपि चभीष्टफल
दानार्थमनुगच्छति । वस्त्रादन्वसर्वधर्मार्थापुत्रादि शरीरेणैव
सहादर्थमनुगच्छति । तस्मात् पुत्रादिष्वेवापि यथापि धर्मोऽत्र
सातयः ॥ १७ ॥

पादोऽधर्मस्तस्य कर्त्तारम्यादः साक्षिबन्धुश्च ।
पादस्तुभासदस्तुर्मान् पादोराजानमृच्छति ॥ १८ ॥

पाददत्तादि । दुर्धनपदारद्वर्गमादधर्मवज्ज्योऽपि चतुर्थमा
नोऽर्थिनमधर्मकर्त्तारजानार्थिनं वा गच्छति । परचतुर्थमानः

साविष्मसत्यवादिषं । अन्यपादः सभासदस्सर्वान् आप्नोति ।
पादस्य राजानं प्रजति । सर्वेषाम्पापसम्बन्धोभवतीत्यत्र विव-
चितम् ॥ १८ ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः । एनो
गच्छति कर्त्तारमिन्दार्होयत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

राजेत्यादि । यस्यागुणः सभायामसत्यवादित्वात् निन्दार्हो
ऽर्थीप्रत्यर्थी वा सम्यक्पापदर्शनेन निन्द्यते । तत्र राजा
निष्पापोभवति । सभासदस्य पापेन न संबध्यन्ते । अर्थ्यादिक
मेव कर्त्तारम्पापमुपैति ॥ १९ ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्थाद्राष्ट्राण्यभुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्नृत्तु शूद्रः कथञ्चन ॥ २० ॥

जातिमात्रेति । ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते नतु ब्राह्मण
कर्मनुष्ठानं वणिगादिवत्साक्षादिदारेण स्फुटन्यायान्याय
निरूपणसमो ब्राह्मणजातिरपि वा यं सन्दिग्धात्मा ब्राह्मणं
प्रवीति स वरं उक्तयोग्यब्राह्मणभावे कचित्कार्यदर्शने नृपते
र्भवेन्नतु धार्मिकोपि व्यवहारोपि शूद्रः । ब्राह्मणो धर्मप्रव-
क्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्नृत्तु शूद्रइति

शूद्रनिषेधोद्योग्यब्राह्मणाभावे चचिववैश्यचोरभनृजानार्थः ।
 यतएव कात्यायनः । यच्च विप्रो न विद्वान् स्यात्तच्चिद्यन्तश्च योज
 येत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं बलेन वर्जयेत् ॥ २० ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् । तस्य
 सीदति तद्ग्राह्यं पक्षे गौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

यस्मात् चखेत्यादि । यस्य राज्ञो धर्मविवेचनं शूद्रः कुरुते
 तस्य पश्यतएव पक्षे गौरिव तद्ग्राह्यमवयवमभवति ॥ २१ ॥

यद्ग्राह्यं शूद्रभयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजं । विन
 श्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

यदित्यादि । यद्ग्राह्यं शूद्रवज्रं परलोकाभाववा
 साधनं द्विजशून्यं तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षरोगपीडितं यत् ग्रीवं विन
 श्यति । यद्वा प्रासादतिः सम्यनित्यसाभावेन दृष्टिविरहात्
 उदयातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गब्रान्धधर्मकर्माभावाच्च ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय सम्भीताङ्गः समाहितः । प्रणम्य
 लोकपासेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

धर्मासनमिति । धर्मदर्शनार्थमासन उपविश्य चाच्छादित
 देहोऽन्यमना लोकपासेभ्यः प्रणमं कृत्वा कार्यदर्शनमनुति
 शेत् ॥ २३ ॥

अर्थानर्थावुभा बुद्ध्या धर्माधर्मौ च केवसौ ।
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्याणि ॥ २४ ॥

अर्थानिति । प्रकारचणोच्चेदनाद्यात्मकावैदिकावर्णानर्था
बुद्ध्या परलोकार्थान्धर्माधर्मौ केवसावनुदध्य चयाविरोधोन
भवति तथा कार्याधिनां कार्याणि पश्येत् । वर्णवर्षमेवकेतु
ग्राह्यादिक्रमेष पश्येत् ॥ २४ ॥

५१. Kernel वाद्यैर्विभावयेत्क्षिप्रैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् । स्वरव
र्णैर्जिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

वाद्यैरिति । वाद्यैः स्तरादिभिर्लिङ्गैरित्यभिधानादवधारि
ताद्यभिचारैः अर्थिप्रत्यर्थिनामन्तर्गतमभिप्रायं निरूपयेत् ।
स्तरोगदृहादिः । वर्षः साभाविकवर्षादन्यादृशोमुखकालि
मादिः । इङ्कितमधोनिरीचकादिः । आकारोदेहभवसोदरो
माद्यादिः । चेष्टा हस्तस्पर्शनादिः ॥ २५ ॥

आकारैरिङ्कितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेच
बलाविकारैश्च युज्यतेऽन्तर्गतमनः ॥ २६ ॥

यस्मात् आकारैरिति । आकारादिभिः पूर्वोक्तेः गत्या
स्पर्शत्पादादिकया अन्तर्गतं मनोबुद्धिरूपेण परिचयतमव
धार्यते ॥ २६ ॥

वासदायादिकं रिक्खन्तावद्वाजानुपासयेत् ।
 वावत्सं स्थात्समावृत्तोयावच्चातीतग्नैश्च ॥ २७ ॥

वासदायेति । अनाद्यवासस्त्रात्मिकधनमिदं वादिभिरन्या
 येन वृक्षमाद्यं तावद्वाजा रयेत् वावदसौ षट्चिन्त्रदायिकं
 प्रज्ञापर्यमित्वा सुक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात् समावृत्तौ भवति ।
 तादृशस्यावश्यकवाक्यविममात् । यस्मिन्नादिना वासएव
 समावर्तते सोऽपि वावदतीतवाक्यो भवति तावत्तस्य धनं
 रयेत् । वासश्च षोडशवर्षपर्यन्तम् । वासश्चाषोडशादधी
 दिति नारदवचनात् ॥ २७ ॥

वग्नाऽपुचासु चैवं स्नाद्गच्छन्निष्कुचासु च ।
 पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्नातुरासु च ॥ २८ ॥

वग्नेत्यादि । वग्नासु वग्नासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्नातो
 निर्वाहार्थोऽवस्थितधनोपावासु निरपेक्षः । अपुचासु च
 स्त्रीषु प्रोक्तमर्तुकासु । निष्कुचासु वपिष्ठरहितासु बाधोषु
 च स्त्रीषु विधवासु रोमिणीषु च बहूनां तथापि वाक्यधनस्यैव
 राज्ञा रचयं कर्तव्यम् । अथ चानेकव्योपादाने नोपजीव
 र्हेत्यनेन पुनरतिपरीहारः ॥ २८ ॥

जीवन्तीनान्तु तासां ये तद्वरेषुः स्वबान्धवाः । ता
 ङ्गिह्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २८ ॥

जीवन्तीनामिति । वयमभाननराधिकारिणोरभाम
 द्दन्धनमित्यादिव्याजेन ये बान्धवास्तासाञ्जीवन्तीनान्तु
 गृह्णन्ति तान् वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत्
 ॥ २८ ॥

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजात्यब्धन्निधापयेत् ।
 अर्वाक्यब्दाद्वरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ २९ ॥

प्रगृहेति । अज्ञातस्वामिकधनं राजा कस्य किमग्नष्ट
 मित्येवमष्टादिना उद्घोष्य राजदारादौ रचितं वर्षचक्रं
 स्थापयेत् । वर्षचक्रमध्ये यदि धनस्याभ्यागच्छति तदा स एव
 गृह्णीयात् । तदूर्जन्तु नृपतिर्विनिपुञ्चीत ॥ २९ ॥

ममेदमिति योऽब्रूयात्साऽनुयोज्योऽयथाविधि ।
 संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्व्यमर्शति ॥ ३० ॥

ममेदमित्यादि । मदीयन्धनमिति घोषयति यः किं रूपं
 किं संख्याकं कुत्र प्रचष्टं तद्व्यमर्शयित्वा विधानेन प्रष्टव्यः । ततो

अदि कवचंकादीन् चत्वारन् वदति तदा य तत्र धनसामी
तद्वत्तं यहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥

अवेदवानो नष्टस्य देशं कासञ्च तत्त्वतः । वर्षं
रूपममासञ्च तत्समन्दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

अवेदवानरत्नादि । नष्टद्रव्यस्य देशकासौ अस्मिन् देशे
अस्मिन् कासे नष्टमिति । तथा वर्षं इन्द्रायाकारं कटकमुक्त
टादि परिमाणञ्च अथावेदवाननष्टद्रव्यमदण्डमर्हति ।
॥ ३२ ॥

आददीताय वज्रगं प्रचष्टाभिगताश्रुपः । दशमं
दादन्नं वापि सतान्धर्मा मनुष्यरन् ॥ ३३ ॥

देशकासादिसंवादे पुनराददीतेति । अदेतज्ञाज्ञा प्रम
हृद्वत् प्राप्तं तस्मात् वज्रागन्दशमं दादन्नं वा रक्षादिनिमित्तं
पूर्वेणा वाधुनामवन्धयति जानन् रात्रा दृष्टीयात् । धन
स्वामिनो निर्मुक्तवगुह्यतापेक्षया वज्रागादिपक्षविक्रयः ।
अवजिह्वं स्वामिने समर्पयेत् ॥ ३३ ॥

प्रमृष्टाधिगतद्रव्यनिष्ठेयुक्तैरधिष्ठितम् । यां
स्तत्र चौरान् पृच्छीवात्ताम्राजिभेन घातयेत् ॥ २४ ॥

प्रमृष्टेति । यद्रव्यद्रव्यापि प्रमृष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षा
युक्तैः रक्षितं कृत्वा राज्ञा स्वार्यतस्मिंश्च द्रव्येर्धौ चौरान् पृच्छीयां
त्ताम्रस्तिना घातयेत् । गोविन्दराजसु । व्रतादभधिके वध
इतिद्वितीयात् । अत्रापि व्रतसुवर्षमूल्याधिकद्रव्यहरणे वध
माह । तत्र । तत्र सन्धिं कृत्वा तु ये सौम्यमिति वत्सल्येपि
प्रमृष्टराजरक्षितद्रव्यहरणेनैव विभेदेषु वधविधानात् व्रता
दभधिके वधरत्नस्य विभेदोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् ॥ २४ ॥

ममायमिति योमूयास्त्रिधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत पञ्चगं राजा दादग्रमेव वा ॥ २५ ॥

ममायमितीति । योमानुषः स्ववस्त्रिधिं सत्या अन्वेन वा
निधौ प्राप्ते ममायमिति रिति यदिति सत्येन प्रमाणेन च
स्ववस्त्रं बोधयति तच्च पुरुषस्य निर्मुक्तसगुणत्वापेक्षया
ततोविधानात् अहमानं दादग्रमानं वा राजापृच्छीवात् ।
अवत्रिष्टं तस्मार्ययेत् ॥ २५ ॥

अनुत्तमः, बहून् दण्डाः सन्निभस्त्यागमदृमं ।
तस्यैव वा निधानस्य संस्कारास्तीवसीदृशाम् ॥ २६ ॥

अनुत्तमिति । अस्तीर्षं स्तीयमिति ब्रूवत् सधनस्यादृप्तस्य ग
न्दस्यः । बहून् तस्यैव निधेरत्यन्तास्यभागश्चक्षित्वा येनाव
वादय, नञ्छति, न विद्वद्यस्य सभते तद्वद्वदः । अस्तीवसी
मिमीयस्यममिर्देवात्पुनस्त्यादन्योचन्दस्यः । विक्रयस्य नि
र्गुण वनुवापेयः ॥ २६ ॥

विदांसु माह्वणोदका पूर्वोपनिहितविधिम् ।
अग्नेवतोप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्दिसः ॥ २७ ॥

विदाविद्यादि । विद्यापुनर्माह्वः पूर्वमुपनिहितं निधिं
इहा सर्वं दृष्टीयात् । न पद्मानन्दयात् । वस्त्रासर्वस्य
वयसातस्य प्रभुः । अतएवोक्तं । सर्वस्यमाह्वस्येदमिति ।
तस्यात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् । तद्याच नारदः । परेषु
निहितं वस्त्रा राजा ह्यपहरेन्निधिं । राजानामी विधिः
सर्वः सर्वेषाम्राज्ञावाहते । चाग्नेवतोप्याह । राजा वस्त्रा
विधिन्दद्यात् दिवेभ्योर्द्वे दिवः पुनः । विद्वानग्नेवमादद्यात्
सर्वस्य प्रमुच्यतः । अतोवस्येधातिथिनोविन्द्वराजाभ्यां ममाव

मिति चोद्भूतादित्युक्तं राजदेयान्निरासार्थं पित्रादिनिहि-
तविषयममेवात्र वचनस्य व्याख्यातम् । तदनार्थं गारदादिमु-
नित्याख्याविपरीतं व्यकल्पितम् । न मेधातिथिमोविन्दराज-
व्याख्यानमाद्रिये ॥ १७ ॥

यन्तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं चितौ ।
तस्मात् द्विजेभ्योदत्तार्द्धमर्द्धं कोषे प्रवेशयेत् ॥ १८ ॥

अन्विति । अं पुनरस्मान्मिकं पुरातनश्रुत्यन्तर्गतं निधिं राजा
कमते तस्माद्वाङ्मणेभ्योऽर्द्धं दत्त्वाऽर्द्धमात्मोपधनगारे प्रवे-
शयेत् ॥ १८ ॥

निधीनान्तु पुराणानान्धातृनामेव च चितौ ।
अर्द्धभाग्यचणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ १९ ॥

निधीनामिति । निधीनां पुरातनानां अस्त्रकीयानां विद-
द्वाङ्मणेतरसन्धानां सुवर्णसुत्पत्तिस्त्राणानाञ्चार्द्धहरोराजा
चक्षादयो रचति भूमेश्च प्रभुः ॥ १९ ॥

दातव्यं सर्ववर्षेभ्योराज्ञा चौरैर्हृतम्भनम् ।
राजातदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किञ्चिदपम् ॥ ४० ॥

दातव्यमिति । चङ्गुनश्चौरैर्होक्तानामपहृतं तद्राज्ञा चौरै
भञ्जयित्वा धनसामिभ्यो देयम् । तङ्गुनं राजा स्वबभूवुश्चान
श्चौरस्य पापं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

जातिजानपदान् धर्मांश्च श्रेष्ठीधर्मांश्च धर्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

जातिजानेति । जातिधर्मांश्च ब्राह्मणादिवृत्तिनिवृत्तान्
शास्त्रादीन् जानपदांश्च विषयदेवव्यवस्थितान् आचार्यादिविद
व्यान् । देवजातिकुलधर्मांश्च आचार्यैरप्रतिविद्धाः प्रमाद्यमिति
नोत्तमस्मरणेन । श्रेष्ठीधर्मांश्च वशिष्ठादिधर्मांश्च प्रतिनिवृत्त
कुलव्यवस्थितान् ज्ञात्वा तद्विविधव्यान् राजा व्यवहारेषु तत्त
द्वर्थांश्च व्यवस्थापयेत् ॥ ४१ ॥

स्नानि कर्माणि कुर्व्याणादूरे सन्नोपि मानवाः ।
प्रियाभवन्ति लोकस्य स्नेहोऽस्ते कर्माण्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥

वस्नात्स्नानोत्थादि । जातिदेवकुलधर्मादीन्मात्मीयकर्माणि
चनुतिष्ठन्तः स्नेहोऽस्ते च नित्यमेमिन्निकादौ कर्माणि वर्तमानाः
दूरेषु च स्नानः वासिष्ठनिबन्धनस्योपाभावेऽपि लोकस्य प्रिया
भवन्ति ॥ ४२ ॥

नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजानाप्यस्य पूरयः ।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन ॥ ४३ ॥

प्रावृत्तिकमिदमभिधातुं पुनः प्रकृतमाह नोत्पादयेदिति ।
राजा राजनियुक्तो वा पुरोधनस्रोभादिना कार्यं कृषादिवि
वादं नोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः । न राजा तु वज्रित्वेन
धनस्रोभेन वा पुनः । स्वयं कर्माणि कुर्वीत न राजानमविवादि
नाम् । न चार्थिना प्रत्यर्थिना वा आवेदितं विवादन्धनादि
स्रोभेनोपेयेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्सकृत्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।
नयेत्तथानुमानेन घर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथेत्यादि । यथा मृगस्य प्रकृतस्य दधिरपातैः श्वघः
पदं ज्ञानं प्राप्नोति तथानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा राजा
घर्मस्य तत्त्वं निश्चिनोयात् ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थञ्च सम्यग्ध्येदात्मानमथसाक्षिणः ।
देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

सत्यमित्यादि । व्यवहारदर्शनप्रवृत्तोराजा ह्यसमपदाच्च
सत्यमर्थेत् तथार्थञ्च । अर्थमादिनाभिलषीथोऽहम् । अर्थवक्तुं

नेहिरक्षादिधनविषयस्य व्यवहारमप्येत् न तद्व्यवहारेणापि
नियोजनेनोपहृतिरक्षादिस्वस्याधराधं। आत्मानश्च तत्त्वनि
र्णयेस्वर्गादिफलभागिनं वाचिषः सत्यवादिनः देवं कायश्च
देवकायोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुसमुतादिकमप्येत्

॥ ४५ ॥

सङ्गिराचरितं यस्याद्दार्मिकैश्च दिजातिभिः। तद्देश
कुलजातीनामविद्वद्भ्यः कल्पयेत् ॥ ४६ ॥

सङ्गिरित्यादि। विद्वद्भिर्द्वैतग्रधानैर्दिजातिभिर्बहुभ्यमा
न्यायानुष्ठितं तद्देशकुलजातविद्वद्भ्योदाय व्यवहारनिर्णयं
प्रकल्पयेत्। इत्येकैकव्यवहारवाधारणं परिभाषास्तत्र
मुक्तं ॥ ४६ ॥

अथमर्षार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमार्थेन बोधितः। दापये
दुनिकस्यार्थमथमर्षादिभावितम् ॥ ४७ ॥

वदति अत्रादानमधिकत्वाद् अथमर्थेति। अथमर्षार्थं
विद्वद्भिर्मुक्तधनविद्वद्भिर्धनकामिना राजा बोधितोदकमात्र
सेव्यादिप्रमाणप्रतिपादितमनमुत्तमार्थस्याथमर्थं प्रदाययेत्।
अथमर्षादुत्तमार्थाद् दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजानाप्यस्य पूरुषः ।
नच प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन ॥ ४३ ॥

प्रासङ्गिकमिदमभिधातुं पुनः प्रकृतमाह नोत्पादयेदिति ।
राजा राजनियुक्तो वा पुरुषो घनस्रोभादिना कार्यं मृषादिवि
वादं नोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः । न राजा तु वञ्चितेन
घनस्रोभेन वा पुनः । स्वयं कर्माणि कुर्वीत न राजानमविवादि
नाम् । न चार्थिना प्रत्यर्थिना वा आवेदितं विवादन्वनादि
स्रोभेनोपेयेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यस्य कृपातैर्भृगस्य भृगयुः पदम् ।
नयेत्तयानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथेत्यादि । यथा भृगस्य प्रकृतस्य दधिरपातैः व्यधः
पदं ज्ञानं प्राप्नोति तयानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा राजा
धर्मस्य तत्त्वं निश्चिनुवात् ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थञ्च सत्यमर्थेदात्मानमयसाक्षिणः ।
देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

सत्यमित्यादि । व्यवहारदर्शनप्रवृत्तोराजा ह्यसमयहाच
सत्यमर्थेत् तथार्थञ्च । अर्थमादिनात्मलक्ष्योऽहम् । अर्थवत्त्वं

नोदिरक्षादिधनविषयस्य व्यवहारमस्तीत् न तद्वन्नेनाधि
निकोचनेनोपहसितरक्षादिसंस्थापराधं । आत्मानस्य तत्त्वनि
र्णयेष्वर्गादिफलभाषिणं वाचिषः सत्यवादिनः देवं कायस्य
देवकायोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुदसमुतादिकमप्येत्
॥ ४५ ॥

वह्निराचरितं यस्याह्वानिकैश्च द्विजातिभिः । तद्देश
कुलजातीनामविद्वद्भ्यकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

वह्निरित्यादि । विद्वद्भिर्होत्रप्रधानैर्द्विजातिभिर्बहुभ्यमा
कायस्यमुदितं तद्देशकुलजात्यविद्वद्भ्यमादाय व्यवहारनिर्णयं
प्रकल्पयेत् । इत्यस्यकस्यव्यवहारबाधारण्यं परिभाषास्तत्र
मुक्तं ॥ ४५ ॥

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः । दापये
द्वनिकस्यार्थमधमर्णादिभावितम् ॥ ४७ ॥

वज्रति अत्रादानमधिकतयाह अधमर्णेति । अधमर्णार्थं
विद्वद्भिर्प्रभुप्रधनविद्वद्भिर्धनसामिना राजा बोधितोवज्रनाथ
सेनादिप्रमात्रप्रतिपादितजनमुत्तमर्णस्याधमर्णं प्रदापयेत् ।
अधमर्णादुत्तमर्णाच्च दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः । तैस्त्रैरुपायैः
संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८ ॥

कथन्दापयेदित्याह यैर्यैरिति । यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्र
युक्तमर्थमुत्तमर्णोत्तमते तैस्त्रैरुपायैर्वर्गीकृत्य तमर्थं दापयेत्
॥ ४८ ॥

धर्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं
साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

तानुपायानाह धर्मेणेत्यादि । धर्मादिना प्रयुक्तमर्थं साधये
त्तत्र धर्माणाह दृश्यति । सुहृत्सम्बन्धिसंदिष्टैस्त्रैः चानु
क्रमेण च । प्रायेण वा च्छलो दापोऽधम एव उदाहृतः । देये
धनेऽधमर्षश्च विप्रतिपत्तौ व्यवहारेण । तथाच वक्ष्यति ।
अर्थेपक्षयमानत्विति । मेधातिथिस्तु । निस्त्रोचः सव्यवहारेण
दापयितव्यः अन्यत्कर्मोपकरणम्भनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना
व्यवहारवित्तैः तदुत्पन्नं धनं तस्मात् कृषीवादित्याह ।
कृषादीनि चोक्त्वाह दृश्यति । कृष्या वाचितस्त्वार्यमानीष
श्चिकित्सा इत्यादि । अन्याहतादि वा इत्युदापयते तत्र शोपधिः ।
दारपुत्रपशून् इत्यादि दारोपवेत्तनम् । यन्मार्गी दाप्य
तेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते । वध्ना सप्तद्वयमानीष ताडनाद्यै
रपक्रमैः । च्छिकित्सादापयते यत्र वसात्कारः यन्नीर्तितः ॥ ४९ ॥

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्थाऽधमर्थिकात् । न
स राजाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्वनम् ॥ ५० ॥

बद्धत्वादि । उत्तममर्थः सत्यतिपन्नमर्थमधमत्वात्स्व
मत्वादिना साधयति य स्वीयन्वनं यस्म्यक्षाधयन् अस्मास
निवेश किमिति बद्धादिकं कृतवानपीति न राजा निवेश्यः
॥ ५० ॥

अर्थेऽपव्ययमानगु करणेन विभावितम् । दापये
द्वनिकस्यार्थेन्द्रण्डलेग्रञ्च शक्तिनः ॥ ५१ ॥

अर्थ इति । नास्मस्यै धारयामीति धनविषये अपक्रुवानं
अधमर्थं करणेन सेव्यवाचिदिवादिना प्रतिपादितमर्थं न
मर्थं राजा प्रदापयेत् । दण्डलेग्रञ्च अपक्रुवे तु दिगुष
मिति बद्धमावद्वमभानदृष्टास्त्रुनमपि दण्डं पुरवग्रत्ता
दापयेत् ॥ ५१ ॥

अपक्रुवेऽधमर्थस्य देशीत्युक्तस्य संसदि । अभि
वोक्ता दिग्नेहेय्यं करणं वान्यदुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

अपेति । उत्तममर्थं धनं देशीति यभावाभाविवाकेन
उक्तसाधमर्थं नास्मै धारयामीति अपसापे इति अभि

सोक्तार्थी देशान्तरप्रयोगदेशवर्तितादिभिर्दिष्टेत् । प्रायेण
साक्षिभिरेव स्वीमूर्खादिवाधारवत्त्वनिर्णयात् प्राक् साक्ष्युप-
न्यासः अन्यदा करवत्त्वादि कथयेत् ॥ ५२ ॥

अदेश्यं यस्य दिशति निर्दिश्यापङ्गुते च यः । यस्या
धरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५३ ॥

अपदिश्यापदेश्यश्च पुनर्यत्त्वपधावति । सम्यक्
प्रणिहितश्चार्यमृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥

असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मियः ।
निरुच्यमानं प्रश्नश्च नेच्छेद्यश्चापि निघ्यतेत् ॥ ५५ ॥

ब्रूहीत्युक्तञ्च न ब्रूयात् उक्तञ्च न विभावयेत् ।
नच पूर्वोपरं विद्यात्तस्मादर्थ्यात् ब्रूयते ॥ ५६ ॥

अदेश्यमिति । अपदिश्येति । असम्भाष्यरति । ब्रूहीत्यादि ।
अदेश्यं यच्च देशे अधमर्षस्य अद्ययद्वयकाले सर्वदावस्तानन्न
वन्भवतीति । निर्दिश्य वा देशादिकं नैतन्मया निर्दिष्टमिति
अपववति । यच्च पूर्वोत्तरान् स्वीकृतानर्थान् विरुद्धान्नाव
गच्छति । यस्य मम वस्तुस्तुवर्षस्य पक्षमनेन गृहीतमिति
निर्दिश्य मत्पुत्रवस्तुगृहीतमित्येवमादिना पुनरपसरति ।
यच्च सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थं कस्यात्तथा राजावसाधिक

अहमितिब्रूनादि प्राप्तिवाक्येन वृष्टः यस्य वक्ष्यमानं । यस्य वक्ष्य-
मानमर्थनिर्जनादिदेवे वाचिभिः सहाभ्योक्तं सम्पाद्यते । यस्य
भाषार्थस्तिरीकरवाच्य मितरामुच्यमानं प्राप्तिवाक्येन प्रत्यक्षे-
ष्येत् । यस्य निष्पत्तेर्यत्र युक्तं स्यात्तुमत्र यतो ह्यत्रेऽन्यथो व्यवहार-
इत्याख्याय यथाख्यानात् ख्यानात्तरङ्गस्येत् । यस्य ब्रूहीत्युक्तोक्तं
किञ्चिद्ब्रूवीति उक्तं साध्यं च प्रमाद्येन प्रतिपादयति । पूर्वं साधनं
अपरं साध्यं तद्योग आगति आसाधनमेव साधनत्वेन निर्दिशति
असाध्यमेवममात्रेण अत्रब्रूयतन्वगुर्देवमित्यादि साध्यत्वेन
निर्दिशति इतस्मात्साध्यादर्थाद्ब्रूयते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

साचिषः सन्ति मेवमुक्ता दिशेव्युक्तोदिशेष यः ।
 चर्यस्यः कारचैरेतैर्हीनममपि निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥

वाचिषःयमीति । वाचिषोमम विद्यमानत्पुक्ता तासि
दिग्बेद्युक्तोचोम निर्दिष्टतितं पूर्वोक्तैरेभिः कारयैर्द्वयैः प्राहि
वाकः पराभितं कथयेत् । ज्ञातारः यन्ति मेव्युक्ता इति वा
वाठः । अथ ह्यह्यभिकारस्य पररूपत्वं ॥ ५० ॥

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयादधोदण्डस्य धर्मतः । न
चेन्नियन्तात्प्रब्रूयाद्धर्मं प्रतिपराजितः ॥ ५८ ॥

अभिषोतेति । योऽर्थी यन् रामस्त्वाने निवेश भाषायां न
 भूषात्तदा विषमनोरकापेक्षया नयोऽप्युनि विषये दृष्टव्यः

धर्मतः स्नात्प्रत्यर्धी पुनर्बहि पञ्चमयमये न ब्रूवात्तदा धर्मतः
एव पराधितः स्नात् न तु हस्तेन ॥ ५८ ॥

योयावन्निष्कृवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।
तौ नृपेण अर्धधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणन्दमम् ॥ ५९ ॥

यद्वति । यः प्रत्यर्धी यत्परिमाणधनमपनयति अर्थी वा
यत्परिमाणधने मिथ्यावदति तावधार्मिकौ अपङ्कृतमिथ्योक्त
धनाद्विगुणन्दस्वरूपन्दापनीयौ । अर्धधर्मज्ञाविति वचनात्
ज्ञानपूर्व्यापङ्कवमिथ्योक्तिविषयमिदम् । प्रमादादिना आद्याप
मिथ्यानियोगे अपङ्कवे तद्विगुणमिति व्रते दत्तमभार्य
वक्ष्यति ॥ ५९ ॥

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थोधनैषिणा । त्ववरैः
साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ६० ॥

पृष्टइति । धनार्थिनोत्तमर्षेण राजपुरुषापकर्षं कृताङ्गानः
प्राक्षिवाकेन पृष्टः सन् यदा न चारुयामीत्यपङ्कवानोभवति
तदा नृपत्यधिकृतब्राह्मणसमक्षं त्ववरैः साक्षिभिः त्रयोऽवरा
न्यूना येषामौरर्धिना विभावनीयः ॥ ६० ॥

वाहशाचनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
तादृशान्मुम्वक्ष्यामि यथावाच्यमृतञ्च तैः ॥ ६१ ॥

वाहशादिति । चनिभिरत्तमर्षादिभिः च्छादानादि
व्यवहारेषु च्छाविधाः साक्षिणः कर्तव्याः तथा विधान् वदि
यामि । यथा च तैः यत्नं वक्तव्यं तमपि प्रकारं वक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिः पुत्रियोमौसाः चचविट्शूद्रयोमयः ।
अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

युधिष्ठिरिति । कृतदारपरिपक्षाः पुत्रवन्तः तद्देवजाः
चचिवैश्चशूद्रजातीयाः अर्धनिर्दिष्टाः यन्तः साक्षितयोग्या
भवन्ति । ते हि दारपुत्रविनाश्रमवाप्तदेववाशिना विरो
धाच्च मान्वा वादन्ति । न तु ये केचित् च्छादानादिव्यवहा
रेषु साक्षिणः स्युः आपदितु वाग्दण्डवाद्यस्त्रोद्यमहादिषु
न्यतिरिक्ता अपि साक्षिणोभवन्ति ॥ ६२ ॥

आग्नाः सर्वेषु वर्षेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।
सर्ववर्षविदोऽसुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

आग्नादत्यादि । चचविट्शूद्रयोमय इति उक्तत्वात्ततो
नाह्यपरिपक्षां सर्वेषु वर्षेषु इत्यभिधानं सर्ववर्षेषु

मध्ये ये चकार्यावगतवादिनः सम्बन्धस्यज्ञासोभरहिताः ते
वाचिषः कर्त्तव्याः । उक्तविपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ६२ ॥

नार्थसम्बन्धिनोनाप्ता न सहाया न वैरिणः । न
दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याधार्त्ता न दूषिता ॥ ६४ ॥

नार्थसम्बन्धीत्यादि । अकार्यसम्बन्धिनोऽधमर्षाद्याः
आप्ता मित्राणि सहायास्तत्परिचारकाः प्रभवः स्वान्तरा
वगतकौटसाध्याः रोगपीडितामहापातकादिदूषिताश्च वाचि
षो न कर्त्तव्याः । सोभरागदिवसृतिभ्रंशादीनामन्यत्राभिधान
हेतुना सम्भवात् ॥ ६४ ॥

न साक्षी नृपतिः कार्येण कारुककुशीलवौ ।
न ओचिषो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्योविनिर्गतः ॥ ६५ ॥

न साक्षीति । प्रभुत्वासाक्षिधर्मेण प्रष्टुमयोग्यत्वात् न राजा
साक्षी कार्यः कारुः सुपकारादिः कुशीलवोनटादिः तयोः
स्वकर्त्तव्यत्वात् प्रायेण धनलोभवत्त्वाच्चाशङ्कितम् । ओचि
षोऽप्यध्वनाग्निहोत्रादिकर्त्तव्यतया न साक्षी । लिङ्गस्थो ब्रह्म
चारी । सङ्गविनिर्गतः परित्राजकः । तयोरपि स्वकर्त्तव्यत्वात्

प्रह्वनिहतावावाचितम् । ओषधिवपदवाद्यध्वनाग्निहोवा
दिवसेतरप्राज्ञवसानिवेधः ॥ ६५ ॥

नाध्वधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
न क्रुद्धो न शिष्टुर्धैर्यो नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६ ॥

नाध्वधीन इति । अध्वधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रोऽगर्भदाशेन
वक्तव्योविहितकर्त्तव्यतानाशोकविगर्हितः दस्युः क्षुरकर्त्ता न
क्रुद्धो नापि तस्कर इति वक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकृत् निविद्ध
कर्त्तव्यकारी । एतेषां रागद्वेषादिवक्ष्यतात् । न क्रुद्धः प्रापेय
क्षुतिर्धर्मवक्ष्यतात् । न वाचोऽप्राप्तव्यवहारतात् । नैकोविनाश
प्रवासवक्ष्यता तस्य व्यवहार इति विधानात् आर्षप्रतिवेधविहो
कवादिदवक्षाणां दधोरभ्यनुष्ठानार्थं निविधवचनम् । अन्य
वाक्यावादिः धर्मानभिज्ञानतात् विकलेन्द्रियवपदविवे
कज्ञानं न वाच्यं कार्यः ॥ ६६ ॥

नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न चुत्तृष्योपपीडितः ।
न चमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥ ६७ ॥

नार्त्त इति । नार्त्तोऽभ्युविनाशादिना । मत्तोऽन्यादिना ।
उन्मत्तोऽभ्युविनाशादिना । चुत्तृष्योऽपिपादादिना पीडितः ।

अमार्तः पार्तगमनादिषा खिन्नः कामाक्रान्तः उत्पन्नक्रोधः
चौरश्च न साची कार्यदति सर्व्वस्य संबध्यते । तन्मार्तदिर्बुद्धि
वैकल्यात् चौरश्च धार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्यर्दिजानां सदृशादिजाः ।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्यानामन्ययोमयः ॥ ६८ ॥

76 a

स्त्रीणामित्यादि । स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारे यथादानादौ
स्त्रियः साक्षिणोभवन्ति । दिजानां ब्राह्मणवर्चियविश्रां
सदृशाः सजातीयः साक्षिणः स्युः । एवं शूद्राः साधवः
शूद्राणां । साष्टालादीनाञ्चाष्टालादयः साक्षिणोभवेयुः ।
एतच्च सजातीयसाक्ष्यभिधानमुक्तस्यचसजातीयसाक्षिसम्भवे ।
असम्भवे विजातीया अपि साक्षिणोभवन्ति । अतएव याज्ञ
वल्क्यः । यथाजाति यथावर्णं सर्व्वे सर्व्वेषु वा स्मृताः ॥ ६८ ॥

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनां ।
अन्तर्वैश्वन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥

अनुभावीति । यथाभनरेऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोप
द्रवे देहापघाते वाततायादिकृते चः कश्चित् उपपन्नते सवा

दिवोरेव वापी भवति नतु अन्धादनादिवदुक्तस्यस्यो
पेतः ॥ ६८ ॥

स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यम्वासेन स्थविरेण वा ।
त्रिष्वेष बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

तदेवोदाहरणस्यवृत्तिरिति स्त्रियापीति । अन्तर्भ्यस्मादावुक्त
शास्त्रभावे यति स्त्रीवाचकद्वित्रिष्वबन्धुदासकर्मकरा अपि
वाचिषः स्युः ॥ ७० ॥

वाचकृद्वातुरावाच्य साध्येषु वदतां मृषा ।
आनीयादस्त्रिरा वाचमुत्पिक्तमनसान्तया ॥ ७१ ॥

नन्वस्त्रिरवुद्भिन्नादिना स्त्रीवाचादीनां कथमप्यपि वाचि
ममित्यत्र वाचकृद्वेति । वाचकृद्व्याधितानां उपभुतमन
शास्त्र मन्तोक्तादीनां साध्ये अनृतं वदतां अस्त्रिरा वाम्भवति
चतस्रामनुमानेन आनीयात् । यद्योक्तम् । वाचैर्भिभाव
येतिरिति ॥ ७१ ॥

सादृशेषु च सर्वेषु स्त्रीयसंग्रहणेषु च । बाम्द
ख्योच पादयो न परीक्षेत साचिषः ॥ ७२ ॥

सादृशेति । दृष्टदाहादिषु सादृशेषु चैव्यस्त्रीयसंग्रह
बाम्दख्यपादयो च दृष्टिदत्तानुक्तवाचिपरीक्षा न कार्या
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यमित्यस्त्रीवाचमुदाहरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

वज्रत्वम्यरिगृहीयात्साक्षिदैधे मराधिपः । समेषु
तु गुणोत्कृष्टान् गुणिदैधे दिजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

वज्रत्वमित्यादि । साक्षिणाम्परस्परविद्वद्भाभिधाने वज्रमिथं
दुक्तन्तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृहीयात् । समेषु तु विद्वद्भाभिधायिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतामेव विप्र
तिपत्तौ दिजोत्तमान् दिजेषु ये उत्तमाः क्रियावन्तरत्यर्थः ।
अतएव वृहस्पतिः । गुणिदैधे क्रियायुक्ता इति । गोविन्दरा
जस्तु । गुणवतां विप्रतिपत्तौ दिजोत्तमान् ब्राह्मणान् प्रमाणी
कुर्यादित्याह ॥ ७३ ॥

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं अवणाच्चैव सिद्ध्यति । तत्र
सत्यं भुवन्माक्षी धर्मार्थाभ्यान् दीयते ॥ ७४ ॥

समक्षेति । चक्षुर्याच्चे साक्षाद्दर्शनात् आचणाच्चे च अवणात्
साक्ष्यं सिद्ध्यति तत्र साक्षी सत्यं वदन् धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते
सत्यवचनेन धर्मोपपत्तेर्ह्येष्टाभावे चार्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यदिभुवन्मार्थसंसदि । अवा
प्तरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च दीयते ॥ ७५ ॥

साक्षीत्यादि । साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशं साधुषमाची वदन्
अधोमुखो नरकं गच्छति । परलोके च कर्मोत्तरजन्यस्वर्गरूप
फलदात्रेण पापेन दीयते ॥ ७५ ॥

यवानिबद्धोऽप्येतेन शृणुयादापि किञ्चन । पृष्ट
तात्रापि तद्भूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

अचेत्यादि । तमस्मिन् विषये साक्षी भव इत्येवमकृतोपि
वत्किञ्चित् अवादानादि पश्यति वाक्पादव्यादिकं वा शृणोति
तत्रापि साक्षी स पृष्टस्मिन् यथोपलब्धव्यययेत् । अयम्वक्त
साक्षी सामान्येन मनुजोक्तः अथ यामस्य प्राप्तिवाक्यस्य राजा
चेत्यादिना नारदादिभिः प्राप्तिव्यमुक्तम् ॥ ७६ ॥

एकोऽसुम्बस्तु साक्षीस्यादत्तः शृणोपि न स्त्रियः ।
स्त्रीबुद्धेरस्मिरत्वात्तु दोषैरन्येपि ये वृत्ताः ॥ ७७ ॥

इत्येत्यादि । एकोऽसुम्बरस्तु साकारप्रसेवोद्भूतः ।
एकोपि साक्षी लोभादिरहितः स्यात् । अतएव यावः ।
शृचिन्निबद्ध धर्मज्ञः साक्षी यथानुभूतवाक् । प्रमाणमेकोपि
भवेत् साक्ष्येषु विज्ञेयतः । मेधातिथिनोविन्दराजाभ्यामेको
सुम्बस्तुसाक्षीत्यादिति पठितम् । व्याख्यातस्तु । लोभवान्
इहः साक्षी न भवति इवञ्चासुम्बोनुभवान् कक्षादिदवज्ञा
नामेकोपि भवतीति । स्त्रियः पुनरात्मनोचादिपुत्रावज्ञोप
स्मिरनुद्धिमात् अवादानादौः पर्यालोचितव्यवहारे साक्षि

खोन भवन्ति । अपर्याखोचितेतु खेयवाग्दण्डपादव्यादेः
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यमिति साक्षितमुक्तम् । अन्येपि चे होमदि
दोषैर्याप्तास्तोपि पर्याखोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥ ७७ ॥

समावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् । अतो
यदन्यद्विब्रूयुर्द्वर्त्तार्थं तदपार्थक्यम् ॥ ७८ ॥

समावेनेति । यत्साक्षिणोभयादिव्यतिरेकेण समावा
द्ब्रूयुः तद्व्यावहारनिर्णयार्थं याज्ञं यत्पुनः साभाविकादन्यत्
कुतोपि कारणाददन्ति तद्द्वर्त्तविषये निष्प्रयोजनं तन्न याज्ञम्
॥ ७८ ॥

समाप्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राङ्निवाकोनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

समाप्तरित्यादि । समाप्तं साक्षिणः संप्राप्तान् अर्थिप्रत्य
र्थिसमं राधाधिकृतोप्राङ्निवाकः प्रियोक्तिं रचयन् वक्ष्यमाण
प्रकारेण वृष्टेत् ॥ ७९ ॥

यद्वयोरनयोर्वेत्य कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।
तद्भूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ८० ॥

यद्वयेति । यद्वयोरर्थिप्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परम
स्मिन् कार्ये चेष्टितं जानीय तत्सर्वं सत्येन कथय चतोयुष्माक
मत्र साक्षितम् ॥ ८० ॥

सत्त्वं साक्षी बुधस्याक्षी सोमस्याग्नेति पुष्कलान् ।
इह चामुत्तमाक्षीर्निर्वाणेवा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

वत्समिति । साक्षी साक्षे कर्मणि सत्त्वं वदन्तम् उत्कृष्टान्
ब्रह्मलोकादीन् प्राप्नोति इह लोकेषु चामुत्तमं व्याप्तिं कथ्यते
वत्सादेवा वत्सात्मिका वाक् चतुर्मुखेन पूजिता ॥ ८१ ॥

साक्षोऽमृतं वदन् पात्रैर्बन्धते वासुधैर्भृशं । विवशः
व्रतमाजातीस्तस्यात्साक्ष्यं वदेदतम् ॥ ८२ ॥

साक्षरत्नादि । वत्सासाक्षी वत्सावाचं कथयन् वदन्तम्
वत्समिति । साक्षेः सर्परज्जुभिः बन्धोदरेण वदन्तमीकृतः व्रतमा
जातिं जायते चत्वर्यमीक्यते । तस्यासाक्षो वत्सं ब्रूयात् ॥ ८२ ॥

सत्येन पूजते साक्षी चर्माः सत्येन वर्द्धते । तस्या
व्यत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्षेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

वत्समेत्यादि । वत्सासत्येन पूर्वार्जितादपि वायासाक्षी
बुधमे चर्मावाच वत्साभिधानेन वदति मेति । तस्यासत्यं सर्वं
विद्यते वाक्षिभिः वत्सं वक्तव्यम् ॥ ८३ ॥

आत्मैव आत्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।
मावमंस्थाः समात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

आत्मैवेति । अस्मात् इमांश्चमकर्षप्रतिष्ठातात्मनः
वरं तस्मादेवं समात्मानं नराणां मयादुत्तमं साक्षिणं
सुवाभिधानेनावस्थाषीः ॥ ८४ ॥

मन्यन्ते वै पापकृतेन कश्चित्पश्यतीति नः । तांस्तु
देवाः प्रपश्यन्ति स्वसैवान्तरपूरुषः ॥ ८५ ॥

मन्यन्तइति । पापकारिण एव मन्यन्ते अस्मान्धर्मप्रवृत्तास्तु
कश्चित्पश्यतीति तां पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति स्वसैवान्तरा-
त्मापूरुषस्तु पश्यति ॥ ८५ ॥

द्यौभूमिरापो हृदयश्चन्द्रार्काग्निश्चमानिषाः । रात्रिः
संध्ये च धर्मस्य वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥

द्यौरित्यादि । सुखोऽकृष्यिवीजसहृदयस्त्वजीवचन्द्रादि-
व्याग्निश्चमवायुरात्रिश्चन्द्रादयधर्माः सर्वत्ररीरिषां इमां
ऽऽमकर्षन्ताः दिवादीनां साक्षिणो देवतासि याचत्ररीरि-

प्रतीरिच्छेन्नवक्षितैव तत्त्वार्थं जायातीति चागमप्रामाण्या
वेदान्त दर्शनं तद्विज्ञेयमुक्तम् ॥ ८६ ॥

देवब्राह्मणसन्निधौ साध्यं पृच्छेदतं विजान् । उद
मुखान्प्राप्नुयान्वा पूर्वार्थे वै श्रुतिः श्रुतीन् ॥ ८७ ॥

देवब्राह्मणेति । प्रतिमादिदेवताब्राह्मणसन्निधाने श्रुतीन्
विजानिप्रभृतीन् प्राप्नुयानुदमुखान् वा स्वयमवतः प्राप्ति
शकः पूर्वार्थे कावे चायातव्यं साध्यं श्रुतेत् ॥ ८७ ॥

श्रुतीति ब्राह्मणमृच्छेत्सत्यं श्रुतीति पार्थिवम् ।
गोवीजकाष्ठनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातयैः ॥ ८८ ॥

श्रुतीत्यादि । श्रुतीत्वेन ब्रह्ममुच्यते ब्राह्मणमृच्छेत् । सत्यं
श्रुतीति पार्थिवं चरित्रमृच्छेत् । गोवीजसुवर्षापहारे वत्पापं
वत्तत्त्वऽनृतानिधाने आदित्येव वैश्यम् । शूद्रान्नः सर्वैर्वैश्य
आसपायैः संबध्यते यदि स्याददृशीति श्रुतेत् ॥ ८८ ॥

ब्रह्मज्ञेये स्मृतासौकाये च स्त्रीवासपातिनः ।
मित्रशुभः कृतज्ञस्तु ते ते शुर्ववतोमृषा ॥ ८९ ॥

ब्रह्मज्ञरिति । ब्राह्मणवदन्तुः स्त्रीवासपातिवत्तु ये

गरकादिसौकाशविभिः स्मृताः । येच भिषद्वाहकारिणः
येषोपकर्तुरपकारिणसो तव भिष्यावदतोभवेभ्युः ॥ ८८ ॥

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यम्भद्र त्वया कृतम् । तत्ते
सर्वं शुनोगच्छेद्यदि त्रयास्त्वमन्यथा ॥ ८९ ॥

जन्मप्रभृतीत्यादि । हे शुभचार यत्तथा जन्मतत्पारम्भ
किञ्चित्कृतं कृतं तत्सर्वं तदीयं कुक्षुरादिकं संक्रामति यदि
त्वमन्यथा त्रयीषि ॥ ८९ ॥

एकोहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे
नित्यं स्मितसो हृद्येष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९० ॥

एकोहमित्यादि । हे भद्र एक एवाहमस्मि जीवात्मक इति
यदात्मानं मन्यसे मैवं मंज्ञाः । यस्मादेष पापानां पुण्या
नाञ्च द्रष्टा मगनात्मनिसर्वज्ञः तव हृदये परमात्मा नित्यम
वसितः । तस्माच्च भुक्तिः । हा सुपर्वा सहजा सखाया समानं
वृक्षन्तरि वस्यते । तथोरम्भः पिप्पलं खादति जगन्मन्त्र्यो
ऽभिषाकमीति ॥ ९० ॥

यमोर्ध्वसतोदेवोयस्यैव हृदि स्थितः । तेन
चेद्विवाहसो मा गङ्गा मा कुङ्कु गमः ॥ ८२ ॥

यमइति । सर्वसंयमनायमः यममात्मा वैवस्वतइति
दृष्टधारिणात् देवनादेवः यस्यैव हृदि तिष्ठति तेन सह
यथार्थकथनेन यदि तवाविवाहः यदा तन्ममोगतमसावन्य
ज्जानाति तज्ज्ञान्वाचा कथयसि तदान्तर्धामिना सह तव विप्र
निषत्तिः ज्ञात् एवञ्चात्र यत्नाभिधानेनैव निष्पापः कृतकृत्योपि
क्षयनिर्हरयार्थं मागङ्गाया च कुङ्कुपत्रं वासीः । मनुक्रमेणात्र
गङ्गाकुङ्कुपत्रयोः शान्दं मत्स्यपुराणे व्याख्येयं स्फुटीकृतम् ।
कुङ्कुपत्रयमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहितेति । मेधातिथिगोविन्द
रायै तु । विवस्वतः पुत्रोयोजमोदविषदिक्षुपतिर्लोकतः
कर्षणोचरीभूतमात् तव हृदये परिक्षुरति तेन सह यदि
तवाधर्मकारिणाभावाद्विवाहोनास्ति तदा मा गङ्गा मा कुङ्कु
पत्रं वासीरिति व्याचष्टाते ॥ ८२ ॥

नयोमुष्टः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः ब्रह्मकुलं गच्छेद्यः साक्षममृतं वदेत् ॥ ८३ ॥

नयइति । यः साक्षं चक्षुषं वदेत् य नयः कृतमुख्येन
परिमयोऽन्धः कर्पदेवोपलक्षितः भिक्षार्थी ब्रह्मकुलं गच्छेत्
॥ ८३ ॥

अवाक्शिरासमस्यन्धे किस्त्रिषी नरकं व्रजेत् ।
यः प्रभ्रं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन् धर्म्मनिश्चये ॥ ८४ ॥

अवामिति । यो धर्म्मनिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन् अवश्यं
ब्रूयात् स पापवान् अधोमुखो महान्धकारे यो नरकस्थं गच्छ
ति ॥ ८४ ॥

अन्धो मत्स्यानिवाप्नोति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषते र्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभाङ्गतः ॥ ८५ ॥

अन्ध इति । यः सभाङ्गतः तत्पार्थक्यवशा भावं अनुपपन्न
अमुक्तोपादिसुखलोभेन कथयति स नरोऽन्ध इव सकण्टकान्
मत्स्यान् भक्षयति सुखबुद्ध्या प्रवृत्तो दुःखमेव महत्तमते
॥ ८५ ॥

यस्य विद्वान्हि वदतः सर्वज्ञोऽनाभिग्रहते । तस्माज्ज
देवाः श्रेयांसं लोकेन्यं पुरुषं विदुः ॥ ८६ ॥

अज्ञेति । यस्य वदतः सर्वज्ञोऽनार्थामी किमयं सत्यं
वदत्युता नृतमिति न व्रज्जेत किन्तु सत्यमेवायं वदति निर्विग्रहः
अज्ञयते तस्मादस्य प्रव्रज्यतरं पुरुषं देवान् जानन्ति ॥ ८६ ॥

वायतोवायवान् वसिन् इति साध्येऽनृतं वदन् ।
तावतः सङ्ख्या तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ८७ ॥

वायतइति । वसिन् पञ्चादिनिमित्ते साध्ये चनृतं वदन्
वसङ्ख्याकान् पिचादिवायवान् नरके योजयति तत्सङ्ख्याकान्
क्षमैव परिमलनवा मघोच्चमानान् बाधो द्युषु । चक्षवा ।
वायतोवायवान् इति वायतान्वायवानां इत्यनफलं प्राप्नोति
तावत् सङ्ख्याकान् द्युषु । पञ्चदशेषनृताभिधाननिन्दार्थमिदम्
॥ ८७ ॥

पञ्चपञ्चनृते इति दश इति गवानृते । शत
मशानृते इति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ८८ ॥

पञ्चेति । पञ्चविषयेऽनृते पञ्चवायवान् नरके योजयति ।
वक्ष्यान्वायवानां वा इत्यनफलं प्राप्नोति । एवम्वन्नमोविषये
शतमशविषये सहस्रं पुरुषविषये सङ्ख्यामौरवर्षेण प्राचक्षित
मौरवर्षम् ॥ ८८ ॥

इति जातामजातांस हिरण्यार्धेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूष्यनृते इति मास भूष्यनृतं वदीः ॥ ८९ ॥

इतीति । हिरण्यार्धे चनृतं वदन् जातान् चजातांस पुन
प्रभृतीन् हिरण्यार्धेऽनृतवादी नरके योजयति । एवं इत्यनफलं

वा प्राप्नोति । भूमिविषये चानृतं वदन् सर्वप्राणिनां स्वव्यवसायं
प्राप्नोति तस्माद्भूमिविषयेऽनृतं भावदीरिति विप्रिव्याभिधायम् ।
॥ ८८ ॥

अपु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणांभोगे च मैथुने ।
अस्त्रेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वस्त्रमयेषु च ॥ १०० ॥

वैदूर्यादिषु अनृते भूमिवद्दोषमाह अप्सिति । तडागकूप
साक्षोदकविषयेऽनृते स्त्रीणाञ्च मैथुनाभ्योपभोगविषये अस्त्रेषु
च मुक्तादिषु पाषाणमयेषु च वैदूर्यादिषु अनृते भूमिवद्दोष
माहुः ॥ १०० ॥

एतान् दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे । यथा
श्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

एतामिति । एतान् सर्वान् सत्यभाषणदोषानधिगम्य
दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेवाञ्जसा तत्त्वतोब्रूहि ॥ १०१ ॥

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथाकारुकुशीलवान् ।
प्रैथ्यान्वार्कषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥

गोरक्षकानित्यादि । गोरक्षजीविनोवणिज्याजीविनः शूद्र
कारादिकादकर्षजीविनः गटकर्षनृत्यगीतादिजीविनः दास
कर्षजीविनः प्रतिविद्रुजीविनोत्राक्षबान् प्रकृतवाचिप्रमे
शूद्रवत्पृच्छेत् ॥ १०२ ॥

तद्वदन् धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथानरः । न
स्वर्गान्यवते लोकाद्वैवीं वाचं वदन्ति ताम् ॥१०३॥

तद्वदन्निति । तदेतस्यांशमन्यथापि जानन् मनुष्यो धर्मेण
दवादिना व्यवहारेभ्यन्यथा वदन् स्वर्गलोकाच्च भक्ष्यति
यस्याद्यदेतन्निमित्तविशेषेणायत्यभिधानं तां देवसन्निधीं
वाचं मन्वादयोवदन्ति ॥ १०३ ॥

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्त्तोक्तौ भवेदधः ।
तत्र वक्तव्यमनृतमद्वि सत्यादिशिष्यते ॥ १०४ ॥

इ पुनश्चदस्यं वक्तव्यमित्यतश्चाह शूद्रेति । यस्मिन्
व्यवहारे सत्याभिधाने सति शूद्रवैश्यक्षत्रब्राह्मणानां
मध्यः सम्बध्यते तत्रायत्तं वक्तव्यं यस्यात् । यस्मिन्निषेधे
चनृतं चत्तत्रावरणत्वेन सत्यादिभिज्यते एतच्च प्रमादस्तुति
ताधर्म्यविषयत्वे । न तत्त्वनाधार्मिकयन्त्रिकारसोनादिवि
षये । तत्रानेतमः नानृतवदने दोषोऽप्यजीवनक्षेपतदधीनं
नतु पापीयसोऽजीवनमिति । नच न जातु ब्राह्मणं हन्वा
व्यर्थवायेभ्यः क्षितमिति मनुष्यैव वक्ष्यमाणत्वात् न ब्राह्मण

वधप्रयत्निरिति वाच्यं । उपदेश्यताङ्गाच्चः कथञ्चित्सम्भ-
वात् । अथ वचने ब्रूहादिक्रमेणामिधानस्य धर्मात्मकत्वत्वात्
॥ १०४ ॥

वाग्देवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीं । अनृ-
तस्यैनसस्तस्य कुर्व्याणानिष्कृतिम्यराम् ॥ १०५ ॥

वाग्देवेति । ते साचिषेऽनृताभिधायिनोवाग्देवताकै-
श्चरुभिः सरस्वतीं यजेरन् । तस्यानृताभिधानजनितपापस्य
प्रक्षुष्टं इष्टिं कुर्वाणाः साचिवज्जलापेक्षं चेदम् । नत्वेकस्यैव
साचिषः । कपिञ्चलन्यायेन चरुचयं । यद्यपि वाग्देवताकै-
श्चरौ वाक्त्रय्येनैव देवतात्वं न सरस्वतीत्रय्येन विधिब्रह्मस्य
मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायान्तथापि वाग्नै सरस्वतीभ्योर्वाक्
सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः । अथ प्रकरणे
चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं साधवार्थं । तत्र क्रियमाणे ब्रूविट्
चक्षियग्राह्यवधविषयानृतवादिन इत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्भुतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्युच्चा वा वारुण्यात्युच्चेनाव्देवतेन वा ॥ १०६ ॥

कूष्माण्डेरिति । कूष्माण्डमन्त्रश्चतुर्वेदिका ऋग्वेदादेव हेत-
नमित्येवमादयः । तैर्यन्मदेवताभ्यै भुतमग्नौ जुहुयात् ।

वशाविधि परिसरवादिहोमधर्मेण सहस्रोक्तेन उदुत्तमं
वद्वपात्रमित्येतथा वद्वदेवताकया चचा आपोहिठादति
वृत्तेन वान्देवताकेन जुहुवात् । वृत्तमग्राविति सर्वचानुषङ्गः
॥ १०६ ॥

चिपचादनुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः । तद
व्याप्नुयात्सर्वं दशबन्धश्च सर्वतः ॥ १०७ ॥

चिपचादिति । अवाधितः बाधी चचादांनादिष्ववशारेषु
चिपचपर्वकं यदि वाच्यं न वदेत्तदा तदिवादास्यदं सर्वमृषमु
त्तमर्षकं दद्यात्तच्च च सर्वकं चक्षकं दत्तमन्नागं राज्ञो
दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

वक्ष्य इत्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोमोऽग्निर्वातिमरचमृषन्दाप्यो दमश्च सः ॥ १०८ ॥

वक्ष्येति । वक्ष्य साक्षिणः सप्तवाक्यस्य सप्ताहमथे वाच्य
क्रिदावचक्षितपुत्रादिज्ञातिमरचानामन्वतमभवति वदेव
वक्षितमिवाभिर्दोषताद्वचमुत्तमर्षकं दण्डश्च राज्ञा दायः
॥ १०८ ॥

वधप्रसक्तिरिति वाच्यं । उद्यदस्यताप्राज्ञः कथञ्चित्सम्भ
वात् । अथ वचने ब्रूयादिक्रमेषामभिधानस्य धर्मात्प्रसङ्गात्
॥ १०४ ॥

वाम्देवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीं । अनृ
तस्यैनसस्तस्य कुर्व्याणानिष्कृतिस्मराम् ॥ १०५ ॥

वाम्देवेति । ते साचिषोऽनृताभिधायिनोवाम्देवताकै
श्चरुभिः सरस्वतीं यजेरन् । तस्यानृताभिधानजनितपापस्य
प्रकृष्टां इड्डिं कुर्वाणाः साचिवज्जलापेक्षं चेदम् । नत्वेकस्यैव
साचिषः । अपिञ्चकन्यायेन चरुचयं । यद्यपि वाम्देवताकै
श्चरौ वाक्त्रय्येनैव देवतात्वं न सरस्वतीत्रय्येन विधित्रय्यस्य
मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायान्तथापि वाम्दै सरस्वती मुतेर्वाक्
सरस्वत्यो रेकार्यत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः । अथ प्रकरणे
चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं साध्वार्थं । तत्र क्रियमाणे ब्रूविट्
चचियत्राद्यवधविषयानृतवादिनरत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्भुतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यृचा वा वारुण्यात्यृचेनाम्दैवतेन वा ॥ १०६ ॥

कूष्माण्डेरिति । कूष्माण्डमन्त्राद्यजुर्वेदिका च देवादेवदेव
नमित्येवमादयः । तैर्वाग्देवताकैः भुतमग्नौ जुहुयात् ।

अथाविधि परिसरणादिहोमधर्मेण सप्तहोत्रेण उदुत्तमं
वरुणपात्रमित्येतथा वरुणदेवताकथा अथा आपोहिठारति
जृप्तेन वामदेवताकेन जुहुयात् । अतमग्राविति सर्वानुषङ्गः
॥ १०६ ॥

त्रिपक्षादमुषन्मास्यमृणादिषु नरोऽगदः । तद्
अन्त्याभुवात्सर्वं दशबन्धश्च सर्वतः ॥ १०७ ॥

त्रिपक्षादिति । अन्त्याधितः बाही अन्त्यादां नादिष्ववशारेषु
त्रिपक्षसर्वतः यदि बाह्यं न वदेत्तदा तदिवादास्यदं सर्वमृषमु
त्तमर्षश्च दशान्तश्च च सर्वश्च अथश्च दशमन्तानं रात्रौ
दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्ताष्टादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोमोऽग्निर्घातिमरुषमृषन्दाप्यो दमश्च सः ॥ १०८ ॥

यस्येति । यस्य साक्षिणः सप्तवाक्यस्य सप्ताहमथे वाच्य
क्रिदाव्यभिहितपुत्रादिघातिमरुषानामन्वतमभवति यदेव
अहितमिवाभिर्दोषतादृशमुत्तमर्षश्च दण्डश्च रात्रौ दायः
॥ १०८ ॥

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोविवदमानयोः । न
विन्दंस्तत्त्वतस्तथ्यं शपथेनापि लभ्येत् ॥ १०८ ॥

असाक्षिकेष्विति । अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु पर
स्परं विवदमानयोस्तत्त्वतस्तथादिव्यतिरेकेण सत्यमलभमानः
प्राक्षिवाकः वक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुक्तयेत् ॥ १०८ ॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ।
वशिष्टस्यापि शपथं शपे पैयवने नृपे ॥ ११० ॥

महर्षिभिश्चेति । महर्षिभिर्देवैश्च इन्द्रादिभिः सन्दिग्ध
कार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः । वशिष्टोऽप्यनेन पुत्रव्रतं भक्षित
मिति विश्वामित्रेणाकुष्टः क्षपरिष्टुद्रुधे पिबवनापत्ये सुदाक्षि
रावनि शपथश्चकार । अनेकार्थलाद्वातृणां शपिरपि करो
त्यर्थः ॥ ११० ॥

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पे प्यर्थे नरोनुधः । वृथा
हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

नवृथेति । स्वल्पेपि कार्ये न वृथा शपथं पश्चितः कुर्यात् ।
यस्मात् वृथाशपथं कुर्वन् परलोके रह लोके च नरकप्राप्त्याऽ
कीर्त्तिप्राप्त्या च नात्रं प्राप्नोति ॥ १११ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवाक्षस्ये तथेन्धने । ब्राह्म
णाभ्युपपत्तौ च श्रपये नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

हृद्याश्रपयप्रतिप्रसवार्धमाह कामिनीमिति । वज्रभार्थस्य
अन्वामहं कामये तमेव मत्प्रेक्षसीति एवं विप्रिहृष्टुरतस्मा
मार्धं कामिनीविवधे विवाहविवधे च मया अन्वा न बोद्धव्ये
त्वादौ गवार्धं चाश्रुपहारे च अग्नौ होमार्थमिन्धनाश्रुप
हारे ब्राह्मणरक्षार्धमग्नीकृतधनादौ हृद्याश्रपये पापकमवति
॥ ११२ ॥

सत्येन श्रापयेद्दिप्रं चचियं वाहनायुधैः । गोवी
जकाश्चनैर्वैश्वं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

यत्नेनेति । ब्राह्मणं यत्नब्रह्मोच्चारणेन श्रापयेत् । चचियं
वाहनायुधं मम निष्कृतं आदित्येवं वैश्वं गोवीजकाश्चनानि
मम निष्कृतानि कुः । शूद्रश्च सर्वानि मे पातकानि क्षुरि
त्येवं श्रापयेत् ॥ ११३ ॥

अग्निं वा हारयेदेनमस्तु चैनन्निमज्जयेत् । पुन
दारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥

कार्यनौरवसाधवायेववा अग्निमिति । अग्निवन्निमज्जया
प्रत्यक्षिकमहाहुतमवः पिब्यं हसादवविम्वसवप्तासत्वपचं

शूद्रादिकं व्रज्यदाणि पितामहाद्युक्तविधिना हारयेत् । असौ
कादिरहितजज्ञे चैनजिमज्जयेत् । अग्नेवेतिकर्तव्यतासूत्रान्तरे
ज्ञेया । पुत्राणां दाराणाञ्च वृथक्शिरांसि एनं स्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

यमिदो न ददत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च । न चा
र्त्तिमृच्छति क्षिप्रं सज्जेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥

यमिति । यमदोमोऽग्निर्न ददति आपस्य यमोर्द्धं नवन्ति
न चार्त्तिमेव महतीं प्राप्नोति स शपथे विशुद्धो ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

वत्सस्य ह्यभिग्रस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा । नाग्नि
र्ददाद् रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ॥ ११६ ॥

अथपुराहृतमर्घवादमाह वत्सस्येति । यस्यात्पूर्वकास्ते वत्स
नाश्चक्षुषेर्न तं ब्राह्मणः शूद्रापत्योपीत्येवं कनोचसा वैमान्रये
वाभिर्भुष्टस्य नैतदेवमिति शपथार्थमग्निं प्रविष्टस्याग्निः सर्वस्य
जगतः शुभाशुभकर्तव्ये चाहभूतः सत्येन हेतुना रोमेक
मपि न दग्धवान् ॥ ११६ ॥

यस्मिन् यस्मिन्निवादेतु कौटसाख्यं कृतमभवेत् ।
तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतञ्चाप्यकृतमभवेत् ॥ ११७ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् यस्मिन् व्यवहारे यास्मिभिरनृतमनु
मिति निश्चितमभवेत्तत्कार्यं अथमाप्तस्याद्विवाक्येनिवर्त्तयेत् ।
यदपि च दद्वयमाप्तपथ्यन्तताकीर्ततदपि पुनः परोक्षेत् ॥ ११७ ॥

लोभाज्जोहाद्वान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानादासभावाच्च साध्यं वितयमुच्यते ॥११८॥

लोभादिति । वक्ष्यमाणदण्डविशेषार्थं लोभादीन्पृथक्निर्दि-
शति । लोभेन विपरीतज्ञानेन भयेन खेदेन कामेन क्रोधेना-
ज्ञानेनानवधानेन साध्यमवत्यमुच्यते ॥११८॥

एवामन्यतमे स्थाने यः साध्यमनृतं वदेत् । तस्य
दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥

एवामिति । एषां लोभादीनां मन्वादन्यतमस्तिष्विति
वति लोमिष्याणां कथयेत् तच्च दण्डविशेषान् क्रमशो
वदिष्यामि ॥११९॥

लोभात्सदृशदण्डस्तु मोहात्पूर्वमु साहसम् ।
भवादौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वश्चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

लोभादिति । लोभेन मित्राभिधाने वति वक्ष्यमाणपदानां
वचनं दण्डः । मोहेन प्रथमं साहसं वक्ष्यमाणवचनेन च
वक्ष्यमाणौ मध्यमसाहसौ मैत्रात्प्रथमसाहसश्चतुर्गुणम् ॥१२०॥

कामादृशगुणपूर्व्यं क्रोधात्तु त्रिगुणमरम् ।
अज्ञानाद्दे शते पूर्णे वासिष्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

कामादिति । स्त्रीसंभोगरूपकामानुरोधेन मिथ्या वदन्
प्रथमसादृशं दृशगुणन्दण्डः । क्रोधेन तु परं वक्ष्यमाणं मध्य
मसादृशत्रिगुणं अज्ञानत्वाद्दे शते वासिष्यात् अनावधानात्प
चशतमेव दण्ड इति सर्व्वचानुषङ्गः ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनोषिभिः ।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

एतानिति । सत्यरूपधर्मस्यापरिसोपायमसत्यरूपाध
र्मस्य च वारणार्थमेतान्कौटसाक्ष्यविषये पूर्व्वैर्मुनिभिर्दत्तान्
दण्डान्मादयन्नाहुः एतच्च सत् कौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥

कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणां स्त्रीवर्णाभ्यार्मिकोनृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

भूयोभूयः कौटसाक्ष्यकरणे तु कौटसाक्ष्यमिति । चत्विषां
दीन् चोन् वर्षाण् कौटसाक्ष्ये प्रवृत्तान् पूर्व्वोक्तेन दण्डेन
दण्डयित्वा धार्मिको राजा स्वराज्ञादिवारयेत् । ब्राह्मणं तु
धनदण्डयतिरिक्तेष्वेव स्वराज्ञाभिः सारयेत् । न जातु
ब्राह्मणं हन्यात्सर्व्वपापेष्ववस्थितम् । राजादेनं वहिः कुर्व्वाण
मयधनमश्नतमिति धनसहितनिर्व्वाणस्याभिधास्यमानत्वात् ।

नेविन्दरावस्य ब्राह्मणं पुनः पूर्वदृष्टेन दृष्टविना न हं
कुर्यान् इति वाच्ये । मेधास्त्रिषिष्ट ब्राह्मणस्य मियावस्यं
वाचोपहरणं दृष्टमज्ञोवेत्याचष्टे ॥ १२३ ॥

इह स्नानानि दण्डस्य मनुः स्नायन्नुवोऽब्रवीत् ।
विषु वर्जेषु वानि स्युरक्षतो ब्राह्मणोऽब्रजेत् ॥ १२४ ॥

इति । हिरण्यमर्भोमनुर्द्वयं दण्डस्य स्नानानि उक्तवान् चानि
चविवादिवर्जवविषये भवन्ति ब्राह्मणः पुनर्कथ्यपरार्धे
चक्षतत्ररीरोदेब्राह्मिः सार्थते ॥ १२४ ॥

उपस्यमुदरस्त्रिका चक्षौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्धासा च कर्णौ च धनन्देहस्तथैव च ॥ १२५ ॥

उपस्येति । त्रिङ्गादीन्वेताति इह दण्डस्नानानि । चतस्रस्त
दङ्गेवापराधे इति अपराधकाचवगौरवापेक्षया तत्तदङ्ग
मात्रमन्वेदनादि कर्त्तव्यम् । चक्ष्वापराधे चक्षुस्तन्मदण्डः ।
द्वेददृष्टोन्मरुतं महापातकादौ ॥ १२५ ॥

अनुबन्धमरिश्चाय देशकासौ च तत्त्वतः । सारा
धराधौ चासौक्यं दण्डं दृष्टीषु पातयेत् ॥ १२६ ॥

अनुबन्धमिति । पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकरचमवेक्ष्य पाता
रक्षादिचापराधज्ञानं दिवाराव्यादिकं वा अपराधकाचं

बन्धगवेक्ष्य सारं चापराधकारिषो धनवरीरादिषामर्थम्
पराधश्च गुरुष्वुभावेन चासौक्यं दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात् ।
एतन्नामिहिताभिधास्यमानदण्डमेवभूतम् ॥ १९६ ॥

अधर्मादण्डनं लोके यशोनामं कीर्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यञ्च परचापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १९७ ॥

अधस्यति । जीवतः स्मृतिर्धर्मः । मृतस्य स्मृतिः कीर्तिः ।
यस्यादनुबन्धासनपेक्ष्य दण्डनमिह लोके यशोनामं मृतस्य च
कीर्तिनाशनं परलोके च धर्मान्नरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकं
तस्मात्तत्परित्यजेत् ॥ १९७ ॥

अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्ड्यास्यैवाप्यदण्डयन् ।
अयशोमहदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति ॥ १९८ ॥

अदण्डयामिति । राजा दण्डानर्हान् धनसोमादिना दण्ड
यन् दण्डार्हान् सानुलोधादिना उत्सृजन् महतीमस्मात्तिष्ठ
प्नोति नरकश्च व्रजति ॥ १९८ ॥

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विद्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयन्धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ॥ १९९ ॥

वाग्दण्डमिति । न बाधु कृतवानपि मैवभूयः कार्षीः इत्येवं
वाग्भिर्भर्त्सनं प्रथमापराधे गृह्यतः कुर्यात् । तच्चापि यदि

मोक्षप्राप्त्यति तदा धिक् चाख्यमधीवनिस्ते वायस्य भूमादित्येव
नादि तच्च कार्यम् । तथापि चक्षुष्यार्गाक्ष निवर्तते तदा धनं
दक्षमस्य इतीयं कुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदातः
वरमथदक्षं ताडनाद्यङ्गाच्छेदरूपमस्य कुर्यात् न मारयम् ।
बधेनोक्त्यति बधेनापि बदानेतामिति ॥ १२६ ॥

बधेनापि बदानेतामिच्छीतुस्य शक्यात् ।
तदैव सूर्यमयेतत् प्रयुञ्जीत अतुष्टवम् ॥ १२७ ॥

बधेनेति । बदानेनामन्त्येहैवापि दण्डात् न वने कर्तुं न
शक्यात् तदा एव सूर्यं वाग्दद्यादित्यतुष्टवं कुर्यात् ॥ १२७ ॥

लोकसंन्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिताभूवि ।
तास्यद्वयसुवर्णाणां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १२८ ॥

लोक्येति । तास्यद्वयसुवर्णाणां याः पञ्चादिसंज्ञाः प्रथिता
वादिशोकव्यवहारार्थं इषिष्यां प्रविष्टासादस्यासुपयोगार्थं
वाक्येन वक्ष्यामि ॥ १२८ ॥

मासान्तरगते भागौ यस्मूक्षं दृश्यते रजः । प्रथम
नस्युभायामास्यसरेणुस्यचयते ॥ १२९ ॥

मासान्तरेति । नवाचविवरप्रविष्टसूर्यरश्मिषु यस्मूक्षं रजो
दृश्यते तद्वजःपरिमासानाम्प्रथमं चसरेणुं वदन्ति ॥ १२९ ॥

असरेणवोष्टौ विष्टीवालिचैका परिमाद्यतः ।
ता राजसर्षपक्षिस्तस्ती अयोगौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

चवेत्यादि । अष्टौ असरेणवोविष्टौका परिमाद्येन द्वेका
तासिस्तोसिचा राजसर्षपो द्वेयः । ते राजसर्षपास्तयोन्ने रसर्ष
पो द्वेयः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् अवोमध्यक्षिववन्नेककृष्णसम् । यश्च
कृष्णसकोमापस्ते सुवर्षस्तु षोडश ॥ १३४ ॥

सर्षपारति । गौरसर्षपाः षट् मध्येन खूखोनापि सुखोष
वोभवति विभिर्ववैः कृष्णसं रक्षितेति प्रविष्टं पक्षभिः कृष्ण
सेर्मावः षोडश भावाः सुवर्षः स्यात् सुखिष्ठज्ञावकारिमाव
वचनः ॥ १३४ ॥

यसं सुवर्षासत्वारः पक्षानि धरसद्दश । द्वे कृष्णसे
समधृते विष्टेयोरौप्यमापकः ॥ १३५ ॥

पक्षमिति । तमारः सुवर्षः यसं स्यात् । इह पक्षानि धरसं ।
कृष्णसद्वयं यमं कृत्वा तुलयाधृतं रूपमावकोवोद्वयः ॥ १३५ ॥

ते षोडश साद्वरचम्युराचक्षीव राजनः । कार्पाय
यसु विज्ञेयसाधिकाः कार्षिकः पञ्चः ॥ १२६ ॥

ते षोडशेति । ते षोडश रूपमायकारौषधरचम्युराचक्ष
राजतोरजतयज्यन्तो सात् । कार्षिकः तावमयः कार्पायः पञ्च
इति च विज्ञेयः । कार्षिकस्य ग्राहीयस्य चतुर्थभागेबोद्धव्यः ।
यतएव यच्च कर्षचतुष्टयमित्याभिधानिकाः ॥ १२६ ॥

धरचाणि द्वा द्वेयः शतमानसु राजतः । चतुः
सौवर्षिकोनिष्काविज्ञेयसु प्रमाणातः ॥ १२७ ॥

धरचेति । द्वयरूपधरचानि रौप्यव्रतमानो ज्ञातव्यः चतुर्भिः
सुवर्षैर्निष्कः परिमाणेन बोद्धव्यः ॥ १२७ ॥

पद्यानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साद्वसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सद्वसन्नेव चोत्तमः ॥ १२८ ॥

पद्येति । पद्यात्रद्विष्ये द्वे पद्यशते प्रथमसाद्वसोमन्या
दिभिः स्मृतः । पद्यपद्यव्रतानि मध्यमः साद्वसोन्नेवः पद्य
व्रतसु उत्तमसाद्वसोन्नेवः ॥ १२८ ॥

अथ हेवे प्रतिज्ञाते प्रश्नकं शतमर्हति । अपश्ये
तद्विगुणमन्योनोरनुशासनम् ॥ १३८ ॥

अथ इति । मयोक्तमर्थस्य धनन्देयमिति सभायामधमर्हे
नोक्ते सत्यधमर्हः पञ्चव्रतात्पञ्च पञ्चादत्येवन्द द्वादशमर्हति चेदा तु
सभायामपि न किञ्चिदसौ धारयामीति एवमपञ्चपति तदा
पञ्चव्रताद्द्वयपञ्चादत्येवं द्वादशमर्हति इत्येवं मनुष्यतो द्वादश
प्रकारः ॥ १३८ ॥

वशिष्ठविहितं वृद्धिं वृजोदित्तविवर्द्धिनीम् । अशीति
भागं गृहीयात्सादादुषिकः शते ॥ १४० ॥

वशिष्ठेति । वशिष्ठेनोक्तां वृद्धिं धर्मत्वाद्भगवद्विहारीं वृद्धि
जीवी गृहीयात् तामेव दर्शयति । शते प्रयुक्ते तस्मात् अशीति
भागस्य तिज्ञार्थं वृद्धिं गृहीयात् ॥ १४० ॥

दिकं शतं वा गृहीयात्सतान्धर्ममनुस्मरन् । दिकं
शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिस्त्विधी ॥ १४१ ॥

दिकमिति । साधूनामर्थं धर्मादिति मन्वमानः पञ्चव्रते
प्रयुक्ते पञ्चदशं वा प्रतिमासं गृहीयात् वस्मात् दिकं शतं
गृह्णानो वृद्धिधनपश्ये किञ्चिधी न भवति ॥

दिकन्मिमांसातुल्यकश्च पञ्चकश्च श्रुतं समम् ।
मासश्च वृद्धिं पृथ्वीवाहरीनामनुपर्वशः ॥ १४२ ॥

०. दिकमिति । ब्राह्मणादिवर्षाणां क्रमेण दिकन्मिमांसातुल्यं
पञ्चकश्च श्रुतं सममितोनाधिकं मासश्च सन्मन्मिनीं वृद्धिं पृथ्वी
वात् । नन्वब्रूतिभागोऽस्युः दिकश्रुतपदस्य गुह्यं कथमिह
ब्राह्मणस्य स्युर्गुह्यकस्यो विकल्पिताम् । अथ मेधातिथिभोगिन्द्र
राजैः तु । पूर्ववृद्ध्या निर्वाहायक्यवे दिकश्रुतपदस्यमिति
आचक्षते । इदमुच्यते : सवन्धकेष्वब्रूतिभागपदस्य सवन्धक
रहिते तु दिकश्रुतवृद्धिपरिग्रहः । तदाह ब्राह्मणवद्वयः ।
अब्रूतिभागोऽवृद्धिः आयासि मासि सवन्धके । वर्षक्रमश्च श्रुतं
दिशिचतुःपञ्चकमन्वया । वेदान्तोद्गीतमहोमुनेर्वाक्यानां
मात्रिके । तद्विरुद्धं स्युश्चैव निबद्धमधुनातनैः ॥ १४२ ॥

नत्वेवाधौ सोपकारे कौशीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
न चाधेः काससंरोधाजिसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥

०. नमिति । भूमिगोदायादी भोगार्थं सवन्धके हन्ते चनप्रयोग
नवानवकारोक्ता वृद्धिमुत्तमर्षेण चमते । काससंरोधश्चिर
कासावस्थानं नच भोगार्थश्चिरकासावस्थानात् द्विगुणीभूत
मूत्रचनप्रवेष्टेऽपि न निवर्जोऽन्वसौ हानं नवान्वतोविक्रयः । मेधा

तिष्ठिमेभिन्दरावौ ह । अधेष्टिरकाकावकावेपि न विषमो
 नात्यच वन्धकेवार्थमिति व्यस्यते । अथ ह उर्ध्वदेशीयप्रिद्धा
 चारविरोधः वन्धकीकृतभूत्वादेरन्यथाधीकरव्यवसायारात्
 ॥ १४३ ॥

न भोक्तव्योवसादाधिर्भक्षानोवृद्धिमुत्सृजेत् ।
 मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिसो नोन्यथाभवेत् ॥ १४४ ॥

नभोक्तयेति । गोप्याधिविषयं वचनमिदं वक्ष्यालङ्कारादि
 गोप्याधिर्वचसाय भोक्तव्यः मुञ्चानोवृद्धिमुत्सृजेत् प्राप्सूक्ष्मे
 नतोषयेत् । अथा । भोगेनासारतामाधौ नीते वारावस्तधि
 मूल्यदानेन क्षमिष्यतोषयेत् अन्यथा वन्धकचौरः कान्
 ॥ १४४ ॥

आधिसोपनिधिसोभौ न कासात्ययमर्हतः । अथ
 दार्ढ्यौ भवेतानौ दीर्घकासमवस्थितौ ॥ १४५ ॥

आधिसेति । आधिर्वन्धकः उपनिधीयत इत्युपनिधिः
 प्रीत्या भोगार्थमर्पितं द्रव्यं । नारदस्मृतिंश्रितौ च निषेधोप
 निधी तावेवापोपनिधिबन्धेन वृद्धेते इतावाधुपनिधी
 चिरकासावस्थितावपि न कासात्ययमर्हतः । अथैव क्षामिना
 प्रार्थितौ तदैव तस्माद्वार्द्धौ समर्पणीयावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

सखीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

घेनुहृद्रोवहस्रभोयस्य दम्यः प्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

यस्येत्येति । यत्किञ्चिद्दृशवर्षाणीत्यनन्तरभोगेन खलु
ज्ञानं वक्ष्यति तदपवादार्थमिदं । दुष्टमाणा गौरुद्रोऽयस्य
वहन् दमनार्थं च प्रयुज्योवसीवर्हादिः एते प्रीत्या अन्येन
भुज्यमानाः कदाचिदपि खाभिनेन नश्यन्ति प्रदर्शनार्थं च
दम्येत्योपभुज्यमानं न नश्यतीति विवक्षितं यामान्योपक्रम
स्येदं विशेषाभिधानमिति नपुंसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

यत्किञ्चिद्दृशवर्षाणि सन्निधौ प्रेष्यते धनी ।

भुज्यमानम्यरैस्तूष्णीम् स तत्तन्मुमर्षति ॥ १४७ ॥

यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चिद्दृशवर्षाणि समचमेव प्रीत्यादि
व्यतिरेकेण वरैर्दृशवर्षाणि भुज्यमानं खाभौ प्रेष्यते मा भुञ्जेत्या
दिप्रतिषेधोक्तिं न रचयति नाथौ तत्तन्मुं योग्योभवति तच्च
तच्च स्वात्मं निवर्तत इति भावः ॥ १४७ ॥

अजस्रस्येदपोगण्डोविषये चास्य भुज्यते ।

भयनश्लेषदारेण भोक्ता तद्व्यमर्षति ॥ १४८ ॥

यजतेति । यजोर्बुद्धिविक्रयः । मूढयोः स्रवर्षः पोगण्डः ।
तथा च नारदः । याजचायोः स्रवर्षात्योमस्यस्यपि प्रक्षितः ।

य धनस्वामी यदि जडः पोगच्छन्न न भवति तदोषदर्शनं
विषये च तद्वनभुज्यते तदा स्वामिनो व्यवहारैश्च नष्टं ततो
भोक्तुरेव तद्वनभवति ॥ १४८ ॥

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ।
राजस्वं श्रोत्रियस्त्वञ्च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

आधिरिति । बन्धोपामादिमर्त्यादा बालधनं निक्षेपो
वायनस्यमनाख्याय समुद्रं बन्धिधीषतइति नारदोक्तलक्ष्य
उपनिधिः दास्यादिस्त्रियोराजश्रोत्रियधनानि उक्तेन दत्त
वर्षभोगेन न स्वामिनो गच्छन्ति न भोक्तुः स्वत्वमवगन्ते ॥ १४९ ॥

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्द्धवृद्धिर्मेक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

यः स्वामिनेति । यो वृद्ध्या दत्तं वस्त्रं स्वाम्यनुज्ञायतिरेकेण
मूर्खो निष्कवेन भुङ्क्ते तेन तस्य भोगस्य संश्लेषार्थमर्द्धवृद्धि
स्वक्तव्या । यत्तभोगे तु न भोक्तव्यो वचाधिरिति सर्ववृद्धित्वा
गएवोक्तः ॥ १५० ॥

कुसीदवृद्धिर्देगुण्यं नात्येति सक्तदाहता । धान्ते
सदे लवे वाद्यो नातिक्रामति पञ्चताम् ॥ १५१ ॥

कुसीदेति । वृद्ध्या धनप्रयोगः कुसीदं तच्च वा वृद्धिः सक्तद्रु
होता वा देगुण्यं नातिक्रामति मूलदिगुणैव भवति

मेव प्रतिदिवं प्रक्रियायं बह्वेन मूलेन सह दिग्बुधाधिकापि
 पूर्वोक्तादुर्ध्वप्रकारादनपकृष्टा याञ्चेति तात्पर्यम् । धान्ये पुन
 ईदृशा प्रयुक्ते सदे दृक्पक्षे खूबतरति जवः ऊर्ध्वादिसोम
 तस्मिन् बाह्यनीचे च वस्तीवर्हादौ प्रयुक्ते चिरेषापि कालेन
 मूलधान्यादिना सह पञ्चमुषतां गतिकामेदिति ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति ।

कुडीदपचमाऊस्तं पञ्चकं व्रतमर्हति ॥ १५२ ॥

कृतानुसारादिति । कृता या इद्विदिक्कमिकमिति ब्राह्मेण
 वर्षक्रमेणोक्ता तथाः ब्राह्मणानुसारादधिका व्यतिरिक्ता कृता
 चतोऽन्या इद्विरुद्धतेत्यर्थः या न सम्भवति किन्त्व कृतापि
 इद्विः वर्षक्रमेण दिकषिकप्रतादिरूपैव भावे याञ्जा । तथाच
 विष्णुः । इद्विन्द्युरकृतामपि वक्ष्यरातिक्रमे वयाभिहितं । वर्ष
 क्रमेणदिकषिकादिकामित्यर्थः । किन्त्वकृतद्विधावपि विज्ञेयान्तर
 भाव । कुक्षितात्पुनरत्यर्थं पञ्चादिति कुडीदपचः । अचमुत्तम
 जौचत् प्रकृतिवयोक्तव्यकं व्रतं दिवातेरपि पृष्ठातीत्येव
 कुक्षितः पञ्चाः पूर्वोक्तादुर्ध्वप्रकारादनपकृष्टरत्येवं मन्वाद्
 चचाऊः । दृक्पक्षाकृता इद्विरुद्धारविषये चाचनादूर्ध्वं
 बोद्धव्या । तदाह कात्यायनः । प्रीतिदर्शनं न वर्हेत चावय
 प्रविषाधितं चाचमानव दत्तव्येवर्हेते वक्ष्यकं व्रतम् ॥ १५२ ॥

नातिसां वत्सरीं वृद्धिं चादृष्टाम्बरेत् । चक्र
वृद्धिः कासवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३ ॥

नातीति । ममेकस्मिन्नासि मासद्वये मासत्रये वा गते
तस्य वृद्धिं विगणय्य एकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकं
वृद्धियद्वयमुत्तमर्षः सम्भारपर्यन्तं कुर्यात् । नातिक्रान्ते
सम्भारे निवमस्य वृद्धिं गृहीयात् । न च शास्त्राददृष्टामुक्त
धर्मैदिकविक्रयतायधिकां गृहीयात् । अधर्मत्वबोधनाच्च
निषेधः । चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयीश्चाशास्त्रीयान् गृहीयात् ।
तासां स्वरूपमाह । दृश्यति । कायिका कायसंयुक्ता मास
याश्चा च कासिका । वृद्धेर्द्विवृद्धिः कारिता अश्विना
कृता । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता । कासवृद्धिस्तु द्विगु
णाधिकयद्वयेन । कायिका चातिवाहदोहादिना । कारिता
अश्विकेन वाप्रापत्काल एव उत्तमर्षपीडया कृता । चतस्रो
ऽपि वृद्धीरशास्त्रीयान् गृहीयात् । तथा च दृश्यति । भागे च
द्विगुणादूर्द्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णे च सोदयम्यस्यात्
वार्द्ध्यं तदिगर्हितम् । कात्यायनः । अश्विकेन कृता वृद्धि
रधिका सम्यक्स्थिता । आपत्कालकृतानित्यन्दातया कारिता
तथा । अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चन ॥ १५३ ॥

अथन्दातुमशक्नोयः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।
स दत्वा निर्जितां वृद्धिं करणमपरिवर्त्तयेत् ॥१५४॥

अथन्दातुमिति । योऽधमर्षोधनदानाशमर्थ्यात्पुनर्धे
आदिक्रियां कर्तुमिच्छेत् निर्जितां उक्तमार्गेण सत्यतया
आत्मवात्कृतां वृद्धिं दत्वा करणं सेव्यं पुनः कुर्यात् ॥१५४॥

अद्वर्त्तयित्वा तत्रैव हिरण्यमपरिवर्त्तयेत् । यावती
सम्पत्तेर्वृद्धिश्चावतीन्दातुमर्हति ॥१५५॥

अद्वर्त्तयितेति । यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समर्थं
दातुं शक्नोति तदा तद्वृद्धीत्येव तत्रैव पुनः क्रियमाणे सेव्यादौ
वृद्धिहिरण्यदिभ्येवमारोपयेत् । अत्रमात्रं चक्रवृद्धिर्धनं
तदानीं सम्भवति तदातुमर्हति ॥१५५॥

चक्रवृद्धिं समाकूटोद्देशकाद्यव्यवस्थितः । अति
क्रामन् देशकाद्यौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥१५६॥

चक्रवृद्धिमिति । चक्रवृद्धिर्ब्रह्मेणाथ चक्रवत्कूटादिभाट
वरूपा वृद्धिरभिमतः चक्रवृद्धिर्मात्रितउत्तमर्षोद्देशकाद्यव्य
वस्थितः । यदि वाराणसीपर्यन्तं सवसादि चक्रटेन गच्छामि
तदा ममेवद्वनं दातव्यमिति येनरूपदेशव्यवस्थितिः यदि
मार्गं यावद्गच्छामि तदा ममेवद्वनं दातव्यमिति काञ्चव्य

स्मितिः । एवमनुपगतदेशकाद्यो निचमस्यो देवादपूरवन्
ककटादिनाऽवहन् सामरूपफलं यकचं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥

समुद्रवानकुशलादेशकाकार्यदर्शिनः । स्थाप
यन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमम्वति ॥ १५७ ॥

अपितु समुद्रेति । स्थापयन्नपययाने विपुला इत्येव
पर्यन्तं इत्येवत्कासपर्यन्तं वा उद्गमाने सति एतावांस्त्वाभोय
हीतुं युक्त इत्येवं देशकासलाभधनज्ञावशिगादयोषां वृद्धिं
तथाविधविषये व्यवस्थापयन्ति यैव तत्र व्यवस्था तत्राधिममं
धनं प्राप्तिं प्रति प्रमादम् ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूतिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्श
यन् स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादणम् ॥ १५८ ॥

योयस्येति । योमनुयोयस्य दर्शनाय प्रतिभूतिष्ठेत् धन
दानकाखे मयायमधमर्णोदर्शनीय इति स तं तस्मिन् काखड
त्तमर्षस्यादर्शवन् स्वधनात् तद्वनन्दातुं यतेत ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सैरिकञ्च यत् ।
दण्डशुक्लावशेषञ्च न पुत्रोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यमिति । प्रतिभूतेन वदेत्तन्मन्त्रात्प्रातिभाष्यं ।
वृथादानं यत् परिहासनिमित्तं पञ्चादिभ्यो देवतेन पित्राग्नी
कृतं । द्युतनिमित्तं सुरानिमित्तञ्च वदेत्तं दण्डं दण्डनिमित्तं
शुक्लं चडादिदेवं तदवशेषञ्च पित्रसम्पत्तिं पितरि द्युते
पुत्रोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिः स्थातृव्येषोदितः ।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

दर्शनेति । प्रातिभाष्यं न पुत्रोदातुमर्हतीति बोध्यम् । व्येषो
देवः स दर्शनप्रतिभुवः पितुर्देवोच्चेवः । दानप्रतिभुवि तु
पितरि द्युते पुत्रादीनपि च दापयेत् ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृत्तम् । पञ्चा
त्यतिभुवि प्रेते परीक्षेत्केन चेतुना ॥ १६१ ॥

निरादिदृष्टमखेतु प्रतिभुः स्थादसन्धनः । स च
जादेव तद्व्याप्तिरादिदृष्टति स्थितिः ॥ १६२ ॥

अदातरीति । निरादिदृष्टेति । अदातरि दानप्रतिभुवो
चान्यस्मिन् दर्शनप्रतिभुवि प्रकृतप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभाष्य

कारणमूलबोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोऽन्तमर्षः
 पश्चात्केन हेतुना धनं प्राप्नुमिच्छेत् प्रतिभुवोऽनृतत्वात्
 तत्पुत्रं च चादानप्रतिभूपुत्रत्वेनादाहत्वादित्याशङ्क्याह निरा
 दिष्टेति । अथौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूष्या यदि निरादि
 ष्टधनः अधमर्षेण निरुद्धधनः चावता धनेनाथौ प्रतिभूषाच्छे
 धनपर्याप्तधनः तदात्मधनादेव तद्वनभिरादिष्टोऽत्र निरादि
 ष्टधनपुत्रोऽवश्योऽप्यते अन्तमुत्तमर्षाच्च दद्यादिति ब्राह्मं
 ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

मत्तोऽन्तमर्षाधधीनैर्बालेन स्त्रिविरेण वा । असं
 बद्धकृतस्यैव व्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

मत्तोऽन्तमर्षेति । मद्यादिना मत्तउन्तमर्षाद्व्याध्यादिषीति
 तस्याभ्यामस्रतन्मवास्तृष्टैरस्रतन्मत्वेन पिष्टभ्रातृमिथुकादि
 व्यतिरिक्तेन वा कृतश्चादानव्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
 बहिर्ज्ञेयमप्यते धर्माश्रयताद्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

वत्येति । इदं मद्यानुष्ठेयमित्येवमादिका या भाषा ज्ञेया

दिना क्षिरीकृतापि यदि प्राज्ञोपधर्मात्पारमर्थात्सुख
क्षराच्च बहिर्भाष्यते तदा वा यस्या न भवति तदर्धोमानुष्ठेयः

॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्लीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यच्च
वाप्युपधिम्यध्येतत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगाधमनेति । योगप्रवृत्त्यस्यवाची ह्येन चे बन्धक
विक्रयदानप्रतियक्षाः क्रियन्ते न तत्ततोऽन्यथापि निःशेषादौ
यच्च ह्यस्य जामीचात् वस्तुतोनिःशेषादि न कृतं तत्सर्वं निव
र्त्तते ॥ १६५ ॥

यहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतोव्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तस्यात्यविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥

यहीतेति । यद्ययहीता यदि नष्टः स्यात्तेनच पूर्वविभक्ता
विभक्तवर्त्मन्नाहकुटुम्बसंबन्धुनार्थे तद्व्ययः कृतः तदा तद्व्ययं
विभक्तैरविभक्तेष्वस्यनादातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोपि व्यवहारं वमाचरेत् । सदे
त्रे वा विदेत्रे वा तं व्यायाच विचारयेत् ॥ १६७ ॥

कुटुम्बार्थेइति । तदेत्रेद्ये देवान्तरये वा कामिनि कामि
बन्धन्निःकुटुम्बव्ययनिमित्तं दायेपि यद्व्यादानादि कुर्व्यात्
जामी तत्तथाऽनुवर्त्तते ॥ १६७ ॥

वसाहत्तं वसाङ्गुत्तं वसाद्यच्चापि लेखितम् ।
सर्वान् वलकृतानर्थानकृतान्मनुरव्रवीत् ॥ १६८ ॥

वसाहत्तमित्यादि । वसाहत्तमप्रतिपाद्यं वसाङ्गुत्त
श्रुत्यादि वसा लेखितञ्चक्रद्विपचादि प्रदर्शनञ्चैतत्सर्वान्
वलकृतान् व्यवहाराच्चिवर्त्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

चयः परार्थे क्षिप्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।
चत्वारस्तृपचीयन्ते विप्रआढ्योवणिष्णुपः ॥ १६९ ॥

चयः परार्थेदति । साक्षिणः प्रतिभूः कुलञ्च धर्मार्थव्यव
हारेषु चयन्ते परार्थं क्षेत्रमनुभवन्ति तस्मादनेन साक्ष्यं
ज्ञातिभावं व्यवहारेष्वप्यहं नामी कारयितव्याः । चत्वारः
पुनर्त्राण्योत्तमर्षवर्षियाजानः परार्थन्दानफलोत्पादनश्च
द्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेष्वप्यहं कुर्वाणधनोपचयं प्राप्नु
वन्ति । तस्मादिप्रोदातारं आढ्योऽधमर्षं वणिक् क्रेतारं राजा
व्यवहर्त्तारमखेन न प्रवर्त्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितवस्तुनिषेध
लैवाद्यप्यहः ॥ १६९ ॥

अनादेवन्नाददीत परिशील्योपि पार्थिवः । नचा
देयं समृद्धोपि सख्यमप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

अनादेवमिति । शीघ्रधनोपि राजा नाद्यान्नमर्षं दृष्टी
यात् समृद्धोपि सख्यमपि याज्ञं धनं न त्यजेत् ॥ १७० ॥

अनादेवस्य आदानादादेयस्य च वर्जनात् ।
दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

अस्मात् अनादेवस्येति । अयास्त्ययहसात् आसीवयास्त्यपरि-
ज्ज्ञानाच्च राज्ञः पौदेरयामर्थं ख्याप्यते । ततस्तं स प्रेत्याधर्मेण
परकादिभोगादिहलोकेचाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

आदानादर्धसंसर्गात्त्वयसामाश्रय रक्षणात् । बलं
संभावते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्द्धते ॥ १७२ ॥

आदानादिति । आश्रयधनयहसादर्शानां संजातीयेः आसीव
परिचयनादियमन्वात् यदा वर्धसंसर्गादर्धसङ्गरादित्य
चापि रक्षणादिति बोधनीयं प्रजानां दुर्बलानां बलवद्भ्याऽपि
रक्षणाद्व्यामर्शमुपवाचते नृपस्य तन्मायाविह लोकेपरलोके
बोद्धवर्द्धते ॥ १७२ ॥

तस्माद्यमद्वयं सामीप्यं हित्वा प्रियाप्रिये । वर्नेत
वाग्वया वृथा जितक्रीधोजितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

यतएवम् तस्माद्यमेति । तस्माद्यमद्वयं राधा वरीकृतमोघो-
जितेन्द्रियः क्रीधेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्टया
वर्णय वाग्वरूपया वर्नेत ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्याच्चराधिपः ।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

यतोयस्त्वधर्मेणेति । यः पुनर्नृपतिर्लोभादिद्वामोहाद्
धर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तन्मुष्टिचिह्नं
प्रकृति पौरविरागास्त्रिप्रमेव वचनोनिगृह्णन्ति ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान् धर्मेण पश्यति ।
प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

कामक्रोधेति । चोराजा रामद्वौ विहाय धर्मेण कार्याणि
निरूपयति तं राजानं प्रजाभजन्ते समुद्रमिव नद्यः नद्योवशा
समुद्राद्यनिवर्त्तन्ते तेनैवैकतां यान्ति प्रजा अपि तस्माच्चूपादनु
वर्त्तिन्व्यः तदेकतानाभवन्तीति साम्बम् ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं हन्देन वेदयेद्वनिकं नृपे । स राज्ञा
तच्छतुर्भागन्दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥ १७६ ॥

यः साधयन्तमिति । योऽधमर्षो राजवत्तमोऽहमिति गर्व्या
दुत्तमर्षं स्नेह्या धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत् स राज्ञा
चतुर्भागन्दाप्यस्तस्य तच्च तद्वनं दापनीयः ॥ १७६ ॥

कर्त्तव्यापि समं कुर्याद्भुजिकायाधमर्चिकः । समो
ऽवकृष्टवातिसु दद्याच्छ्रेयांसु तच्छ्रमैः ॥ १७७ ॥

कर्त्तव्यापीति । समानवातिरपकृष्टवातिश्चाधमर्चो धना
भावे सति सत्वात्पुरुषकर्त्तव्यकरणेनापि समं कुर्यात् । निवृत्तो
तमर्चाधमर्चस्यपदेवतया धनिकसममात्मानं कुर्यात् । सम
वातिरप्यत्राह्येतैः कर्त्तव्या अपविद्भूद्राश्वमान् शीमांश्च
दापयेत् इति कात्यायनेन विज्ञेयतयात् । श्रेयान्युनक्तृष्ट
वातिर्चं कर्त्तव्यं कारयितव्यः किन्तु श्रमैः श्रमैर्धन्यायकत्वं तद्वृत्तं
ज्ञात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ।
वाचिप्रत्यवसिद्धानि कार्याणि समतामयेत् ॥ १७८ ॥

अनेनेति । अनेन सत्प्रकारेण परस्परं विवदमानानाम्
विप्रत्यवसिद्धानां वाचादिप्रमाणेन निर्णीतानि कार्याणि विप्रति
पत्तिवच्छनेन राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

कुसजे वृत्तसम्यजे धर्म्यजे सत्यवादिनि । मया
पक्षे धनिन्यार्थे मिथोपक्षिपेदुधः ॥ १७९ ॥

कुसमरति । सत्कुसप्रसूते वराचारवति धर्म्यवेदिनि
श्रद्धामिवादिनि वज्रपुत्रादिपरिजने चतुप्रकृतौ मनुष्ये धनि
पारामावादिषेपं ज्ञापयेत् ॥ १७९ ॥

योयथा निक्षिपेद्वस्त्रं यमर्थं वस्त्रं मात्रवः । स
तथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

श्रोत्रचेति । योमनुष्योयेन प्रकारेण मुद्रारहितं समुद्रं वा
वसाचिकमवाचिकं वा यमर्थं सुवर्णादि वस्त्रं वस्त्रे निक्षिपेत्सो
ऽर्थस्तेन निक्षेप्ता तथैव याज्ञोयस्मात् येन प्रकारेण समर्पणं
नैवेद्य प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यं । समुद्रस्थापितसुवर्णादेर्विषेप्ता
स्वयमेवमुद्रा भित्ता यदा वदति ममेदं तुल्यचिता समर्पये
त्त्वभिधाने दृष्टाद्यर्थमिदं ॥ १८० ॥

योनिक्षेपं याच्यमानोनिक्षेप्तुर्न प्रयच्छति । स
याच्यः प्राक्षिवाक्नेन तन्निःक्षेप्तुरसन्निधौ ॥ १८१ ॥

योनिक्षेपेति । यः पुरुषोदेहि मे निक्षिप्तं हिरण्मादिद्रव्यमि
त्येवनिक्षेप्ता प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा निक्षेप्ता
प्राक्षिते प्राक्षिवाक्नेन तस्य निक्षेप्तुरसन्निधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

साध्यभावे प्रणिधिभिर्व्ययोरूपसमन्वितैः । अप
देष्टैश्च संन्यस्त हिरण्यन्तस्त तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

किं कृत्वा याचनीय मित्याह याच्येति । प्रथमनिक्षेपे
याच्यभावे क्लृप्तयश्चैव्यारपुरुषैः अतिक्लृप्तवाच्यैः यौन्या
दिभिर्बुधोपद्रवादिभ्यामाभिधाविभिर्हिरण्माणि तर्जते तच्च

निर्घेपयिष्या तैरेव चारपुद्वैः य निःचेपधारी प्राक्षिपार्केन
चारपुद्वनिचित्तुवर्षं चाप्यः ॥ १८२ ॥

य यदि प्रतिपद्येत यथान्यथां यथाकृतम् । न
तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

य चेति । य निःचेपधारी यथान्यथां समुद्रममुद्रमा यथा
कृतं कटकमुकुटायाकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत तत्र
अपि यथाकृतमिति तदा परैव पूर्वनिचेपे प्राक्षिपार्कवेदिना
यथान्यथां अभियुज्यते तत्र न किञ्चिदस्तीति ज्ञातव्यम्
॥ १८३ ॥

तेषाञ्च दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि । उभौ
निरुद्ध दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥

तेषामिति । तेषां चारपुद्वयोश्च यथान्यथां विरण्यं यथा
न्यथा यदि तत्र दद्यात्तदा दाप्ये निःचेपे आपकचारवत्
विधौ धर्मस्य दापनीयः स्यादित्येव रूपो धर्मस्य धारणा
निरुद्धः । यो निःचेपमित्यादिशोकचतुष्टयस्य चेदत्रैव पाठ
क्रीडामेवातिविभोजदेवादिभिर्निश्चितः । मोक्षिन्द्रायेन तु
वाच्यभावे प्रविधिभिरिति शौक्येऽन्यत्र पठितः तदाच
वाच्यवृत्तिः । यथा दृष्टायावादेरः ॥ १८४ ॥

स्मितिः । एवमनुपगतदेशकास्तौ मिथमस्तौ देवादपूरवन्
 ऋकटादिनाऽवहन् साभरूपफलं यकलं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥

समुद्रवानशुशलादेशकास्तर्षदर्शिनः । स्थाप
 यन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमम्वति ॥ १५७ ॥

अपितु समुद्रेति । साधपयजसपयजाने विपुला इत्येव
 पर्यन्तं इत्येवसाधपयजं वा उच्यमाने सति एतावांस्तोभोय
 हीतुं युक्त इत्येवं देशकास्तौ साभधनज्ञावशिनादयोऽं वृद्धिं
 तत्राधिगमयितुं व्यवस्थापयन्ति यैव तत्र व्यवस्था तत्राधिममं
 धनं प्राप्तिं प्रति प्रमाद्यम् ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूतिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्श
 यन् स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादणम् ॥ १५८ ॥

योयस्येति । योमनुयोयस्य दर्शनाय प्रतिभूतिष्ठेत् धन
 दानकास्ते मयावमधमर्षोदर्शनोच्यते स तं तस्मिन् काष्ठे
 तमर्षस्यादर्शवन् स्वधनात् तद्वनन्दातुं यतेत ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यं वृथादानमाधिकं सैरिकञ्च यत् ।
दण्डशुल्कावशेषञ्च न पुनोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यमिति । प्रतिभूत्वेन च देवस्य न कृत्यातिभाष्यं ।
वृथादानं यत् परिहासनिमित्तं पण्डादिभ्यो देयत्वेन पित्राह्नी
कृतं । द्युतनिमित्तं सुरानिमित्तञ्च च देवं दण्डं दण्डनिमित्तं
शुल्कं चण्डादिदेवं तदवशेषञ्च पित्रस्य न पित्रि द्युते
पुनोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिः स्यात्पूर्वबोधितः ।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

दर्शनेति । प्रातिभाष्यं न पुनोदातुमर्हतीति बोधयन् पूर्वोप
देयः च दर्शनप्रतिभुवः पितुर्देवोच्चेयः । दानप्रतिभुवि तु
पितरि द्युते पुनोदातुमपि च दापयेत् ॥ १६० ॥

चदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृषम् । यथा
त्यतिभुवि प्रेते परीक्षेत्कोन चेतुना ॥ १६१ ॥

निरादिदृष्टव्यं चेत्तु प्रतिभुः स्यादसन्धनः । सद्य
मादेव तद्व्याप्तिरादिदृष्टति स्थितिः ॥ १६२ ॥

चदातरीति । निरादिदृष्टेति । चदातरि दानप्रतिभुवो
च सन्धनदर्शनप्रतिभुवि प्रत्यक्षप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभाष्य

कारणमूलमोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्षः
 पश्चात्केन हेतुना धनं प्राप्नुमिच्छेत् प्रतिभुवोऽस्तत्वात्
 तत्पुत्रं च चादानप्रतिभूपुत्रत्वेनादाह्लादिद्वार्यक्याह निरा
 दिष्टेति । अथौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूषा यदि निरादि
 ष्ठधनः अधमर्षेण निष्ठुष्टधनः चावता धनेनाथौ प्रतिभूस्तथो
 धनपर्याप्तधनः तदात्मधनादेव तद्गुणनिरादिष्टोऽत्र निरादि
 ष्ठधनपुत्रोऽवश्योऽप्यते अथमुत्तमर्षाय दद्यादिति ब्राह्मं
 ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

मत्तोऽन्तर्त्ताध्यधीनैर्वालेन स्थविरेण वा । असं
 बद्धकृतस्यैव व्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

मत्तोऽन्तर्त्तेति । मद्यादिना मत्तउन्मत्तोऽप्याभ्यादिपीडि
 तस्याभ्यामस्रतन्मवाकृष्टैरस्रतन्मत्वेन पिष्टभ्रातृनिघृणादि
 व्यतिरिक्तेन वा कृतश्चादागव्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति वद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
 वदिसेद्भाष्यते धर्मास्त्रियताद्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

वत्येति । इदं मद्यानुष्ठेयमित्येवमादिका या भाषा खेया

दिना क्षिरीकृतापि यदि प्राप्नोषधर्मात्पारमर्थात्सुश्रव
स्मराच्च बहिर्भावते तदा वा यस्या न भवति तदर्धोमानुष्ठेयः

॥ १६४ ॥

योगाधममविश्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यच्च
वायुपवित्र्यश्चेत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगाधममेति । योगब्रह्महसवाची हस्तेन चे बन्धक
विक्रयदानप्रतियदाः क्रियन्ते न तत्ततोऽन्यथापि निःशेषादौ
यच्च हस्तं जामीचात् वस्तुतोनिःशेषादि न कृतं तत्सर्वं निव
र्त्तते ॥ १६५ ॥

यहीता यदि नष्टः स्नात् कुटुम्बार्थं कृतोव्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तस्यात्यविभक्तैरपि स्नतः ॥ १६६ ॥

यहीतेति । यद्ययहीता यदि मृतः स्नानेनच पूर्वविभक्ता
विभक्तवर्ग्यश्चात्कुटुम्बवर्द्धनार्थं तद्व्ययः कृतः तदा तद्व्ययं
विभक्तैरविभक्तैश्च कथमादातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोपि व्यवहारं समाचरेत् । सदे
त्रे वा विदेत्रे वा तं ज्यावाच्च विचासयेत् ॥ १६७ ॥

कुटुम्बार्थेइति । तद्देत्रे चो देवान्तरक्षे वा क्षामिनि क्षामि
वमन्त्रिकुटुम्बव्ययमिति तं दायेपि यद्व्यादानादि कुर्व्यात्
क्षामी तत्तथाऽन्यथेत ॥ १६७ ॥

बलाहन्तं बलाङ्गुत्तं बलाद्यञ्चापि लेखितम् ।
सर्वान् बलकृतानर्थानकृतामनुरवधीत् ॥ १६८ ॥

बलाहन्तमित्यादि । बलाहन्तमप्रतिपाद्यं बलाङ्गुत्तं
शुभ्यादि बलालेखितश्चक्रवृद्धिपञ्चादि प्रदर्शनश्चैतत्सर्वान्
बलकृतान् व्यवहाराञ्चिवर्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

चयः परार्थे क्षिप्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।
चत्वारस्तृपचीयन्ते विप्रश्चाढ्योवणिष्पृपः ॥ १६९ ॥

चयः परार्थेदति । साक्षिणः प्रतिभूः कुलञ्च धर्मार्थव्यव
हारेषु चयन्ते परार्थं क्षेत्रमनुभवन्ति तस्मादनेन साक्ष्यं
प्रातिभास्यं व्यवहारेष्वप्यत्र नामो कारयितव्याः । चत्वारः
पुनर्प्राप्त्युत्तमर्षवर्षिषाजानः परार्थेन्द्रागफलोत्पादनश्च
द्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेष्वप्यत्र कुर्वाणाधनोपचयं प्राप्नु
वन्ति । तस्मादिन्द्रोदातारं आढ्योऽधमर्षं वर्षिक् क्रैतारं राजा
व्यवहर्त्तारमखेन न प्रवर्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितवसनिषेध
स्तेषाञ्चतस्रः ॥ १६९ ॥

अनादेवनादहीत परिशील्योपि पार्थिवः । नचा
देयं समृद्धोपि सख्यमप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

अनादेवमिति । परिशील्योपि राजा नायाज्ञमर्षं दृष्टी
यात् समृद्धोपि सख्यमपि याज्ञं धनं न त्यजेत् ॥ १७० ॥

अनादेवस्य आदानादादेयस्य च वर्जनात् ।
दौर्बल्यं स्थाप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

अस्मात् अनादेवस्येति । अयास्त्ययद्वयात् ब्राह्मीययास्त्यपरि-
त्यागाच्च राज्ञः पौदैरवामर्थं स्थाप्यते । ततस्तु स प्रेत्याधर्मेण
परकादिभोगादिहलोकेषाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

आदानादर्घ्यसंसर्गात्त्ववसानाच्च रक्षणात् । वर्यं
संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्द्धते ॥ १७२ ॥

आदानादिति । आत्मधनयद्वयादर्घ्यानां यजातीयेः ब्राह्मीय
परिचयनादिवत्त्वात् यदा वर्यसंसर्गादर्घ्यसङ्गरादित्य
अपि रक्षणादिति बोधनीयं प्रजाणां दुर्बलाणां वलवस्त्राऽपि
रक्षणात्प्रामर्शमुपजायते नृपस्य तमस्यायामिह लोकपरलोक
योः वर्द्धते ॥ १७२ ॥

तस्माद्यमद्वयं सामी सत्यं दित्वा प्रियाप्रिये । वर्तेत
वाम्बया वृत्त्या जितक्रोधोजितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

यतद्वयम् तस्माद्यमेति । तस्माद्यमद्वयं राजा वशीकृतक्रोधो
जितेन्द्रियः सतीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्टया
वर्धय वाम्बरूपया वर्तेत ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मोऽपि कार्याणि मोहात्कुर्व्यान्मराधिवः ।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

यतोऽयमधर्मोऽपि । यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यामोहाद्
धर्मोऽपि व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तन्मुदृष्टिम्
प्रकृति पौरविरागाद्विग्रमेव शत्रवोऽनियुज्यन्ति ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान् धर्मेषु पश्यति ।
प्रजासमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

कामक्रोधेति । यो राजा कामक्रोधौ विहाय धर्मेषु कार्याणि
निरूपयति तं राजानं प्रजाभजन्ते समुद्रमिव नद्यः नद्योऽपि
समुद्राय निवर्त्तन्ते तेनैवैकतां यान्ति प्रजा अपि तस्मात्पुत्रादनु-
वर्त्तिन्यः तदेकताभावमिति यावन्म ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं क्रन्देन वेदयेद्वनिकं नृपे । स राजा
तच्चतुर्भागन्दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥ १७६ ॥

यः साधयन्तमिति । योऽधमर्षो राजवत्तमोऽहमिति गर्वा-
दुत्तमर्षं खेच्छवा धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत् स राजा
चतुर्भागन्दाप्यस्तस्य तच्च तद्वनं दापनीयः ॥ १७६ ॥

कर्त्तव्यापि समं कुर्याद्दमिकायाधमर्षिकः । समो
ऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छूनैः ॥ १७७ ॥

कर्त्तव्यापीति । समानजातिरपकृष्टजातिसाधमर्षोधना
मर्षे सति सजात्यनुरूपकर्त्तव्यकरणेनापि समं कुर्यात् । निवृत्तो
समर्षाधमर्षव्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्यात् । सम
जातिरप्यत्राह्येतैरः कर्त्तव्या अपविट्प्रद्राक्षमान् दीनांश्च
दापयेत् इति कात्यायनेन विप्रेषितत्वात् । श्रेयान्पुनरप्यकृष्ट
जातिर्षं कर्त्तव्यं कारयितव्यः किन्तु शूनैः शूनैर्षयायत्तव्यं तद्वगन्ध
सात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ।
साक्षिप्रत्यक्षविद्वानि कार्याणि समतामयेत् ॥ १७८ ॥

अनेनेति । अनेन सप्तप्रकारेण परस्परं विवदमानानाम्
सिंघप्रत्यर्षिणा साक्षादिप्रमाणेन निर्णीतानि कार्याणि विप्रति
पत्तिव्यवहारेण राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

कुलजे वृत्तसम्यगे धर्मज्ञे सत्यवादिनि । मया
पक्षे धनिन्याय्ये मिथोपनिधिपेक्षुषः ॥ १७९ ॥

कुलजरिति । सत्युक्तप्रसूते यदाचारवति धर्मवेदिनि
श्रद्धालिनादिनि वृत्तपुत्रादिपरिजने सत्यप्रकृतौ मनुष्ये यमि
नाराभावादिषेयं स्थापयेत् ॥ १७९ ॥

योयथा निधिपेक्षते यमर्थं वंश मानवः । स
तथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

सोमसिद्धिः । योमनुष्योद्येन प्रकारेण मुद्रारहितं समुद्रं वा
वसाचिकमसाचिकं वा यमर्थं सुवर्णादि वंश इत्ये निधिपेक्षो
ऽर्थत्वेन निधेप्ता तथैव याज्ञोयस्मात् येन प्रकारेण यमवर्षं
तथैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यं । समुद्रस्यापितसुवर्णादेर्विधेप्ता
स्वयमेवमुद्रा भित्ता यदा वदति ममेदं तुल्यवित्ता यमवर्षं
त्यभिधाने दृष्टावर्षमिदं ॥ १८० ॥

योनिक्षेपं याच्यमानोनिक्षेपुर्न प्रयच्छति । स
याच्यः प्राप्तिवाक्येन तन्निःक्षेपुर्नसन्निधौ ॥ १८१ ॥

योनिक्षेपेति । यः पुरुषोदेहि मे निक्षेपं हिरण्यादिद्रव्यमि
त्येवनिक्षेप्ता प्रार्थमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा निक्षेप्ता
स्वाधिते प्राप्तिवाक्येन तस्य निक्षेपुर्नसन्निधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

साध्यभावे प्रणिधिभिर्व्ययोरूपसमन्वितैः । अप
देष्टैश्च संन्यस्त हिरण्यन्तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

किं कृत्वा याचनीय मित्याह साध्यति । प्रथमनिक्षेपे
साध्यभावे स्वीकृत्यश्वेत्यारपुरुषैः अतिशयवाक्यैः योम्या
दिभिर्बुधोपद्रवादिभ्यामाभिधाविभिर्हिरण्यानि तज्जेत तत्र

निषेधविना तैरेव चारपुद्वैः य निषेधधारी प्राप्तिवाक्येन
चारपुद्वैविहितसुवर्णं वाच्यः ॥ १८२ ॥

य यदि प्रतिपद्येत यथान्यथां यथाकृतम् । न
तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परैरभिवृज्यते ॥ १८३ ॥

य अदीति । य निषेधधारी यथान्यथां समुद्रममुद्रया यथा
कृतं कटकमुकुटायाकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत यत्न
नहि दृक्तामिति तदा परेष पूर्वनिषेधे प्राप्तिवाक्येद्विना
यच्चिचित्तमित्यभिवृज्यते तत्र न किञ्चिदस्तीति ज्ञातव्यम्
॥ १८३ ॥

तेषाञ्च दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि । उभौ
निरुद्ध दाप्यः स्यादिति धर्माच्च धारणा ॥ १८४ ॥

तेषामिति । तेषां चारपुद्वैवाणां यच्चिचित्तं विरण्यं यथा
न्यथा यदि तत्र दद्यात्तदा दावपि निषेधे आपकचारवत्
विधौ समीप्य दापनीयः स्यादित्येव रूपो धर्मश्च धारणा
निरुद्धः । यो निषेधमिच्छादिसोकचतुष्टयश्च चेद्वैत एव पाठ
कौमीयेषामिति धर्मो न देवादिभिर्निश्चितः । नो विन्दुरावेन तु
वाच्यभावे प्रविधिभिरिति श्रौतैः ऽन्य एव पठितः तदा च
कार्यवृत्तिः । यथा दृष्टायावाहरः ॥ १८४ ॥

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे । न स
तोविनिपाते तावन्निपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

निक्षेप इति । निक्षिप्यत इति निक्षेपः मुद्राङ्कितमगणितं
वासनस्य वा यन्निधीयते स उपनिधिः ब्राह्मणपरिव्राजकवदुप
देवभेदः । तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेपपरि उपनिधातरि च जीवति
प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदवन्तरे तद्व्याधिकारिषि कदा
चित् निक्षेपधारिणा देयौ यतस्तस्य पुत्रादेरपि पितुरसमर्पण
विनाशे तौ निक्षेपोपनिधी नश्यतः पुत्रादेः पुनरविनाशे
समर्पणेषु कदाचिदविनाशिनौ स्थातां तस्मादनर्थवन्देष्टाश्च
देयौ ॥ १८५ ॥

स्वयमेव तु योदद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे । न स
राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेपस्य बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

स्वयमेवेति । निक्षेपमृतस्य निक्षेपधारी निक्षिप्तधनं
तद्व्याधिकारिषि पुत्रादौ तदनभ्यर्चितः स्वयमेव यः समर्पयति
स राज्ञा निक्षेपः पुत्रादिभिर्व्यान्यदपि त्वयि निक्षिप्तमस्तीति
नाक्षेपव्यः ॥ १८६ ॥

अच्छेनेव चाच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
विचार्य तस्य वा वृत्तं साक्षैव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

यदिकचक्षिद्भ्राताः स्नातदा अच्छेनेवेति । तद्वत्

यन्मात्तरश्चावच्छेदयश्चादिरिहारेणैव प्रीतिपूर्वकं
निश्चिनुयात् न तु स्रष्टिदिदिवादि दानेन । तत्र निक्षेपधारिणः
श्रीक्षमवेच्छ धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्वा यामप्रयोगेन निश्चिनु
यात् ॥ १८० ॥

निक्षेपेभ्योऽसर्वेषु विधिः स्वात्परिसाधने । समुद्रे
नाम्नुवात्किञ्चिद्यदि तस्मात् संहरेत ॥ १८८ ॥

निक्षेपेति । सर्वेषु निक्षेपेषु अयम्विधमात्रेषु एव वाच्य
भावदत्तादिपूर्वोक्तविधिनिर्बन्धविद्वां यात् । मुद्रितादौ पुन
श्च निक्षेपधारी यदि प्रतिमुद्रादिना न किमप्यपहरेततदा
च तस्मिन्वि तेन किञ्चिद्दूषणस्यानुयात् ॥ १८८ ॥

चौरैर्हृतश्चक्षेनोऽमग्निना दग्धमेव वा । न
दद्याद्यदितस्मात् न संहरति किञ्चन ॥ १८९ ॥

चौरैरिति चौरैर्मुषितं च दत्तेन हेतुनाकारमायितं चक्षिण
दग्धं च निक्षेपादि निक्षेपधारी न दद्यात् । यदि क्षयं तस्मात्
किञ्चिदप्यपहरति ॥ १८९ ॥

निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेपारमेव च । सर्वेदयां
चैरनिक्षेपेऽप्येवैव नैदिकैः ॥ १९० ॥

निक्षेपेति । निक्षेपस्यापहर्तारं तथा अनिश्चितं चापितारं

कर्मिः, तांसादिभिर्हपायैर्नैर्हिजेन नचयेरतिहरपादिभिर्नृ
योनिहमये ॥ १८० ॥

योनिचेपन्नार्पयति यस्यानिक्षिप्य याचते । तानुभौ
चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समन्दसम् ॥ १८१ ॥

योनिचेपमिति । निक्षिप्यन्नं भोजनं कर्तव्यमिति यस्यानिक्षिप्य
प्रार्थयति तौ द्वौ सुवर्षमुक्तादौ महति विषये चौरवदृष्टौ ।
स्वल्पविषये ताबादौ तत्समन्दस्यनीयौ ॥ १८१ ॥

निक्षेपस्यापहृत्तारत्नसमन्दापयइमम् । तथापि
निक्षिप्यत्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १८२ ॥

निक्षेपेति । निक्षेपापहृत्तारिणं निक्षिप्यमधनदृष्टयेत् ।
यमद्विष्टत्वात् अनिक्षिप्य याचितारमपि । नच पुनरुक्तिः मह
त्त्ववदार्थे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन प्रारीरदस्य
स्थापि मातौ तन्निवृत्त्यर्थमिदम् दापयेदिति धनदृष्टनिव
भात् । नचानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यं । अथ प्रथमापराधविषयत्वा
त्पूर्वश्लोके चाभावे चौराक्तोक्तमवाहवादिधनदृष्टयोक्त
त्वात् । उपनिधिमुद्रादिष्विहितनिक्षिप्यधनम् तस्यापहृत्तार
कथितविशेषेण राजा दृष्टयेत् ॥ १८२ ॥

उपधाभिः चः कश्चित्परद्रव्यं चरेत्तरः। सस
 चायः स चमत्तः प्रकाशं विविधैर्भवैः ॥ १८३ ॥

उपधेति। राजा त्वि दृष्टवासात्मा रक्षामि मन
 धनज्देहि धनधान्यादिसोभोपकरणं वाऽनृतमभिधातुं ह्य
 निर्वैः परद्रव्यं गृह्णाति स ह्यधनयद्वयव्यवहारिण्यद्विती
 यमुपवसवमर्चं करपरव्यवहारिण्यद्वितीयादिभिर्वाप्राप्त्यद्वैर्भवो
 वाचैः प्राप्ताव्यवहारः ॥ १८३ ॥

निचेपोयः कृतोयेन यावांसं सुखसन्निधौ। तावा
 चेव स निचेपोविभुवन् दण्डमर्हति ॥ १८४ ॥

निर्दिशेति। चः सुवर्णादिर्वातपत्रपरिमितोयेन वाचि
 वमर्चं निचेवः कृतः तत्र परिमाणादिविप्रतिपत्तौ वाचिवचना
 आवागेव विज्ञातव्यः। विप्रतिपत्तिं कुर्वन्त्येतदुक्तानुसारेण
 दण्डनीयः ॥ १८४ ॥

मिषोदायः कृतोयेन गृहीतोमिषएव वा। मिय
 एव प्रदातव्यीयवा द्वावस्तथा श्रवः ॥ १८५ ॥

मिषोदायद्विति। रक्षति चेव निचेपोऽर्पितोमिषेपधारिण्य
 च रक्षणेव गृहीतः स निचेपो रक्षणेव प्रत्यर्पणीयः। न प्रत्यर्पणे

कीदृशपेक्षा किंसात् येनैव प्रकारेण दातुं तेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणं
प्रदातुमर्हति अथवा निचेषधारिणोऽयं निचषमिधिः । के
सया निचषपेक्षारहितस्तु निचेषमुनिवमार्थं यहीतव्यमिति नव
ज्ञातु अतो न यौनरत्नम् ॥ १८५ ॥

निचषप्रसू धनस्यैव मयीत्योपनिहितस्य च । राज्ञा
विनिर्णयं कुर्यादधिपुत्रासमभारिणम् ॥ १८६ ॥

निचषप्रसूति । राजा निचषप्रसू धनस्यामुद्रस्य मुद्रा
दियुतस्य वा उपनिधिरूपस्य तथाप्रोक्ता कतिचित्काकश्लोका
र्थमर्पितस्थानेनोक्तप्रकारेण व्यसधनधारिणमपीडयन् निर्णयं
कुर्यात् ॥ १८६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः ।
न तन्नयेत साध्यन्तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १८७ ॥

विक्रीणीतेरति । अस्वामी चः स्वामिना चाननुमतः पर
कीदृशं विक्रीणीते वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानं मय्यभावार्थं
याचितव्यं कारयेत् न कुत्रचिदपि प्रमाणीकुर्यादित्यर्थः
॥ १८७ ॥

अवधार्येभवेत्येव साम्यः षट्पञ्चतन्त्रम् । निर
न्यवोऽनवसरः प्राप्तः साक्षैरनित्यैर्धर्मः ॥ १८८ ॥

अवधार्येति । इयं परस्मैविशेषी यदि सामिनेधापादि
रूपमेव साम्यः समन्ती भवति तदा षट्पञ्चतानि अवधार
्योदयनीयः यदि पुनः सामिनः समन्ती न भवति अतएव
वरस्य सात् अपसरत्वमेवासात् सकामादुपमित्यवसरः
प्रतिपक्षवादिः य एव सामिबन्धिपुत्रादेः सकामावापि
तदा कैरवन्धिपापं प्राप्नोति तद्वदयनीयत्वार्थः ॥ १८८ ॥

असामिना कृतोपसृ दायोविक्रयएव वा ।
अकृतः सत्तु विधेयोव्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १८९ ॥

असामिनेति । असामिना अहृतं चत्कीतं विक्रीतं वा तद्व
कृतमेव नोदयन् व्यवहारे यथा नर्थादा तथा कृतं न भवती
त्यर्थः ॥ १८९ ॥

सम्भोगोदयते वच न दृष्टेतागमः क्षचित् ।
अगमः क्षारयन्तव न सम्भोगइति स्थितिः ॥ १९० ॥

सम्भोजरति । क्षचित् वक्ष्यति सम्भोगोदयते कदादि
रूपज्ञानमीमांसि तत्र प्रथमपुरवर्गीपरचानमहव प्रमाणं
व नोजरति प्राज्ञनर्थादा ॥ १९० ॥

विक्रयाद्योपपन्नं क्रिषिप्राप्तीनाम्पुन्यसिद्धौ ।
 क्रयेश च विद्वद्भिर्द्विग्यायतोऽसमते धनम् ॥ २०१ ॥

विक्रयादिति । विक्रीयते अस्तिविति विक्रयदेशोविक्रयः
 ततोऽथ क्रयधनं क्रिषिप्राप्तौ वृक्षमूखधनं च शोधनेऽर्जनेति
 क्रयोमुख्यं तेन यस्यादृष्टीयात् अतोऽप्यायतएवास्याभिविद्धे
 यथावात् क्रयवादिद्विगुहं धनं समते ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाद्यर्थं प्रकाशक्रयशोधितः । अद
 र्श्योऽमुच्यते राज्ञा नाष्टिकीयमते धनम् ॥ २०२ ॥

अथेति । अथ मूलमस्मादी विक्तेता मरणाद्देशान्तरगत
 नादिना वा व्यवहर्तुं न शक्यते प्रकाशक्रयधेनापौ निश्चितः
 तदा दृष्टानर्हएव क्रोता राज्ञा मुच्यते नष्टधनस्मादी च यद
 क्षमिना विक्रीतं द्रव्यं तत् क्रोतुर्हृत्सासमते अथ च विषयेऽर्हं
 मूलं क्रोतुर्हृत्सा धनं क्षमिना प्राप्तं तदा च दृष्टव्यम् ।
 अविज्ञातस्य विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञातस्य
 कृतं विक्रेता यथ वा मृतः । स्मादी दत्ताहंमूलानु प्रयुक्ती
 यात्काम्यनम् । अर्हं द्योतयति तच्च साध्यवहारतः ॥ २०२ ॥

नान्यद्ध्येन संवद्वर्षं विन्ययमर्चति । नचा
सारं नच व्युनक्त दूरेन निरोचितम् ॥ २०३ ॥

यान्वेति । कुसुमादिद्रव्यं कुसुमादिना मिथीकृतं न विज्ञे-
तत्वं नचासारं सारमित्यभिधातुं नच तुसादिना व्युनक्तं नच
परीचावक्षितञ्च च रागादिना आपितरूपं चचाक्षामि
विक्रयवाहय्यादस्यामिविक्रयदृष्टएव स्यात् ॥ २०३ ॥

अन्याच्चेद्दर्शयित्वा न्या वोढः कन्या प्रदीयते ।
उत्से ते एकग्रुहो न वचेदित्यत्रवीक्षणम् ॥ २०४ ॥

अन्याच्चेति । इत्युक्तेन कन्यां इत्युक्तव्यवस्थाकासे निरवस्थां
दर्शयित्वा यदि वावचा वरस्य दीयते तदा दे अपि कन्ये
देवेदेकेन इत्युक्तेनायो वरः वरित्वचेदिति अनुराह । इत्युक्तं
वद्वर्षं कन्यायादानस्य निवृत्त्यवस्थादर्शकवद्विषयस्य
यन्मेधासाधनमिषाजम् ॥ २०४ ॥

वीक्ष्यतावान कुठिन्वानस्य या स्युष्टमैशुना ।
पूर्वं दीवानभिख्याय प्रदाता दृष्टमर्चति ॥ २०५ ॥

वीक्ष्यतेति । वीक्ष्यतावाक्यस्य कुठिवत्याया चानुभूतमैशुना
वक्ष्यामिदिविवाहात्पूर्वमुक्तादादीन् दीवानवरस्य कस्य

विना दाता दद्याद्दैनं भवत तेनाकथने दद्यादिति गम्यते
अथ दोगवर्गं कथामिति वक्ष्यति ॥ २०५ ॥

अस्मिन् यदि वृत्तोयस्मिन् स्वकर्म परिहापयेत् । तस्य
कर्मानुरूपेण देयोऽगस्त्यकर्तृभिः ॥ २०६ ॥

अथ वक्ष्ये वसुत्वानमाह अस्मिन्मिति । अग्रे कृतवरण
अस्मिन् यदि किञ्चित्कर्म कृत्वा व्याधादिना कर्म त्यजति
तदा तस्मैतरास्मिन्मः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणा
दादेयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।
कृत्स्नमेव सभेतीशमन्येनैव च कारयेत् ॥ २०७ ॥

दक्षिणेति । माध्यन्दिनसवनादौ दक्षिणाकाशे दक्षिणासु
दत्तासु व्याधादिना कर्म परित्यज्य तु श्रान्त्यात् कृत्स्नमेव
दक्षिणाभागं सभेत कर्ममेव प्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

यस्मिन् कर्मणि यासु स्युः कृताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।
स एव ता आददीत भर्जेरन्तर्ज्व एव वा ॥ २०८ ॥

अस्मिन्मिति । यस्मिन् कर्मव्याधानादौ अङ्गमङ्गमिति वा
दक्षिणाद्यत्यन्येन मुताः स्युः स एव ता आददीत उत तत्त
ज्ञागमाचं सर्वे विभज्य गृहीरजिति संशयः ॥ २०८ ॥

रक्षं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च ब्राजिनम् ।
 शीता वापि हरेदध्वमुद्राता चाध्वनः क्रवे ॥ २०८ ॥

अथ विद्वान्नामाह रक्षमिति । केवाक्षित् ब्राह्मिनामाधाने
 अध्वर्यवे रघोदेवतेनावाचते ब्रह्मणे वेगवानस्यः शोचो चाध्वः
 उद्राणे योमक्रवे योमवहनब्रकटमनोयवसायानयामर्षाया
 दक्षिण चक्ष्मद्वयेन मूचते बहव तामाहरीत ॥ २०८ ॥

सर्वेषामर्द्धि नोमुखास्तार्द्धि नोऽपरे । तृतीये
 नस्तृतीयांशास्तृतीयाऽशास पादिनः ॥ २१० ॥

व्यतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह सर्वेषामिति । तं
 व्रतेन दीक्षयतीति मूचते तच्च सर्वेषां शोचब्राह्मणं चामिवां
 मध्ये ये मुख्याश्चमिनः शोचध्वर्युर्ब्रह्मोद्रातारः समपदक्षिण
 बाहो चर्द्धहराः अष्टचमारिं ब्रह्मोभावोभवन्ति अतएव
 कात्यायनेन द्वादश द्वादशांशेभ्य इति प्रत्येकं द्वादशमो
 दानं विहितम् । अथपि व्रतच्छार्द्धं चान्नद्वयति तच्चापीह
 मूलाहर्द्धपक्षेनापि दमे चर्द्धिगच्छन्ते वामीपार्श्वपरे मेवाव
 दक्षप्रतिशोऽब्राह्मणवाच्यविप्रशोतारो मुख्यस्मिन्मृहीतदक्षि
 णार्द्धपक्षेनार्द्धिगच्छन्ते तृतीयेनोऽष्टावाह नेत्रप्रीतिप्रति

[illegible]

सम्यक् ज्ञानि कर्माणि कुर्वन्निरिद मानवैः ।
अनेन विविधागेन कर्त्तव्येण प्रकथना ॥ २११ ॥

धन्यमेति । मिश्रिता गृहनिर्माणदीप्ति स्तकधर्माणि सौख्यं
 स्वपतिसुखं चारुदिनिर्गन्धैः कुर्वन्निर्गन्धैः चन्द्रशिखा
 विधानाभ्युद्यमेन विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना
 कार्यम् ॥ २११ ॥

धर्मार्थं येन दत्तं स्वात्कृतैर्विद्यायते वचम् ।
यथाश्च न तथा तत्प्राण देयमाद्य तद्ववेत् ॥ २१२ ॥

इदानीं दत्तानपकर्षाह धर्मार्थमिति । येन चागादिषु
 कर्षैषिष्याचमानाय धनदत्तं प्रतिभुतं वा स्वात् पक्षात्
 तद्भनमसौ चागार्थं न विनिधुञ्जीत तदा तद्दत्तमपि धनं
 यास्तं प्रतिभुतञ्च न देयं । अदाह गीतमः । प्रतिभुत्याप्यधर्मार्थं
 त्वात् न इत्यात् ॥ २१२ ॥

अदि संसाधनेन तु दर्पाद्योभेन वा पुनः । राक्ष
हाद्यः सुवर्षं स्नातस्य क्षेत्रस्य निष्कृतिः ॥ २१२ ॥

अदिति । अदि तद्वत्तमयो युष्मिता योभाद्वत्तमरादा न
व्यवति प्रतिभुतं वा धनं वसेन युष्मिता तदा तस्य चौर्यपापस्य
शुद्धिं रात्रा सुवर्षं स्नातस्य क्षेत्रस्य निष्कृतिः ॥ २१२ ॥

इत्तस्यैवोदिता चर्या यथावद्वनयनिका । अत
र्द्धं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानयनिकाम् ॥ २१४ ॥

इत्तस्यैव । इत्तस्यैव प्रतिपादनं चर्याद्वनयनं तत्तत्तत्तं
चतोऽन्तरं भूतेरवमर्षादिकं वक्ष्यामि ॥ २१४ ॥

भूतेनार्त्तम कुर्वाद्योदर्पात्कर्मा यथादितम् । स
हस्यः कृष्यसाध्यै न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१५ ॥

भूतरिति । योभूतिपरिष्कृतोपाध्यापीडितोपधानिरूपितं
कर्मावद्वारात् कुर्वात् यकर्मानुरूपेण सुवर्षं कृष्यसाध्यै
हस्यैवः वेतनस्यास्य न देयम् ॥ २१५ ॥

चार्त्तस्य कुर्वात्स्यः सन् यथाभाषितमादितः ।
स दीर्घस्यापि कावस्य तत्तमेतैव वेतनम् ॥ २१६ ॥

चार्त्तस्यैव । अदा यथादिपीडना कर्म न करोति

कृत्वाः वन् यादृग्भाषितं पूर्वं तादृक्कर्म कुर्यात् वेतनञ्च य
चिरकायमपि समेतैव ॥ २१६ ॥

यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमप्योनस्यापि कर्मणः ॥ २१७ ॥

यथोक्तमिति । यत्कर्म यथाभाषितं श्रुतितोऽन्येन नकारं
येत् स्वस्थो वा न कुर्यात् नापि कारयेत् तस्य कश्चित्प्रेव
स्यापि कृतस्य कर्मणो वेतनञ्च देयम् ॥ २१७ ॥

एष धर्म्मोऽखिखेनोक्तो वेतनादानकर्मणः । अत
र्द्धं प्रवक्ष्यामि धर्म्मं समयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

एष धर्म्म इति । एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मणो निः
प्रेवोक्ता अतोऽनन्तरं संविद्यतिक्रमकारिणां दण्डादिव्य
वस्थां वदित्वा ॥ २१८ ॥

यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।
विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

यो ग्रामेति । ग्रामदेशप्रदेशाभावादादिनोक्तस्य संवेत्
विनादिवमूहः इदमस्माभिः कर्तव्यमिति हेतुवत्त्वं
संकेतं सत्यादिप्रपद्येन कृत्वा तन्मार्गे लोभारो लोभादिना
तिग्रामेत्तं राजा राष्ट्रादिर्वासयेत् ॥ २१९ ॥

निरुद्ध दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् । चतुः
सुवर्षान् पश्चिष्काञ्छतमानश्च राजतं ॥ २२० ॥

निरुद्धेति । चचचैनं संविज्ञातिक्रमकारिणं निरुद्ध चतुरः
सुवर्षान् पश्चिष्कान् प्रत्येकचतुःसुवर्षपरिमितान् राजतञ्च
व्रतमानं विंशत्यधिकरत्निकाव्रतचपरिमाणवन्मयमेतदिव
चकाचवगौरवापेक्षया समुचितं व्यसं वा राजा दण्डदाप
येत् ॥ २२० ॥

एतद्विधिं कुर्याद्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

एतमिति । ग्रामेषु ब्राह्मणादिजातिसमूहेषु च संविज्ञातिक्रमका
रिणामेतद्विधिन्मर्थप्रधानो राजानुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्यैवानुग्रयोभवेत् ।
सोऽनार्द्रग्राहान्द्रव्यन्दद्याच्चैवाद्दीत वा ॥ २२२ ॥

क्रीमेति । क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्रूपमविनश्वररूपं स्तिरार्थं
धूमितावपहादि चक्षुः शोके पक्षान्तापोवाचने न बाधुमया
कीदृश्विति च क्रीतद्वग्राहमर्थे प्रत्यर्पयेत् । विक्रीतं वा
हृषीक्यात् ॥ २२२ ॥

वरेण तु दद्यात्तु न दद्यात्तुमि दापयेत् । आद
दादोददक्षैव राज्ञा दद्यात् । व्रतानि षट् ॥ २२२ ॥

परेषेति । दद्याद्दुर्द्धं क्रीतञ्च त्यजेत् नापि विक्रीतं विक्रा
यकोदक्षेण दापयेत् । विक्रीतं वक्षेण गृह्णन् क्रीतञ्च परित्यज्य
राज्ञा षट् व्रतानि पञ्चान् दद्यात् ॥ २२२ ॥

यस्तु दौषवतीं कन्यामनास्थाय प्रयच्छति । तस्त
कुर्यान्नृपोदण्डं स्वयं पञ्चव्रतिमप्यपान् ॥ २२४ ॥

यश्चित्ति । गोप्यतायादिति यामाग्येमीत्तन्मद्विज्ञेता
निधानार्थमिदं उक्त्वादादिदोषानकक्षयिता दौषवतीं कन्यां
वराय चः प्रयच्छति तस्त राज्ञा स्ववमादरेण पञ्चवतिं
पञ्चान् दण्डं कुर्यात् । अनुव्रतप्रयत्नेनैतत्कन्यामन्तमुच्यते
॥ २२४ ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्वेषेण मानवः । स
व्रतस्याप्त्यादण्डमस्मादोषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥

अकन्येतीति । नेयं कन्या व्रतयोमिरिचमिति योजनमुच्यते
येन ब्रूयात् व्रतसाधकदोषमविभावयन् पञ्चव्रतं राजदण्डं
प्राप्नुयात् ॥ २२५ ॥

पाचिप्रवृत्तिकामन्याः कन्यास्येव प्रतिष्ठिताः । नाक
न्यास्य कचित् नृणां सुप्रवर्त्तकक्रियादि ताः ॥ २२६ ॥

धुन्यवासाकन्वेतिवादिनोदण्डोपस्थात् पाचियहेति ।
वर्चमर्थं देवं कन्याप्रमिन्नवचनेत्येवमादयोपैवाहिकामनुया
याकन्याः कन्याप्रवृत्तवचात्कन्यास्येव व्यवस्थिता नाकन्या
विवचे कचित् न्यासे धर्मविवाहविद्वेषे व्यवस्थिता प्रथमवे
मार्थमात् प्रतएवाह ताः प्रतयोभयोवैवाहिकमन्यैः संस्क्रुव
मावाचपि वद्याहपगतवर्चविवाहादिक्रियाप्राप्त्योभयमिति
यावौ धर्मविवाहद्वयार्थः । न तु प्रतयोभयैवैवाहिकमन्यहो
मादिनिषेधकमिदं । या नर्भिन्नी संस्क्रुवते तच्चाज्येयुः कन्या
वमुद्धवमिति प्रतयोभेरपि मनुवैव विवाहसंस्कारस्य मन्त्र
माचमात् । देवसेन तु मान्यर्त्तेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिको
विधिः । कर्त्तव्यश्च पिभिर्नैवेद्यमयेनाग्निषादिकइतिमान्य
र्त्तेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिदत्तः । मान्यर्त्तस्योपव
सनपूर्वक्येऽपि भवति तस्य चपिचविवचे धर्म्यत्वं मनुमोक्तं प्रतः
यामान्यविधेयव्याप्यात् इतरविधयोऽयं प्रतयोभिविवाहस्य
वर्चलोपदेष्टः ॥ २२६ ॥

पाचिप्रवृत्तिका मन्त्रानिवतन्दारसचक्षुः । तेषां
निष्ठा तु विधेया विद्वद्विस्मयप्रमे पदे ॥ २२७ ॥

पाचिप्रवृत्तिका इति । वैवाहिकामन्यानिष्ठां निश्चितं भार्यात्वे
निमित्तं तेनैवैवंचात्रासं प्रपुनैर्भार्यात्वनिष्पत्तेः तेषाम्नु

मन्वाद्या यज्ञाद्यप्यदी भवेति मन्वेक कन्यायाः सङ्गमे दत्ते
पदे भार्यालनिष्पत्तेः ब्राह्मणैः समाश्रित्विज्ञेया एवञ्च सप्त
पदीदानात्प्राग्भार्यालानिष्पत्तिः सत्यनुश्रये यज्ञाजोर्द्ध्व ॥२२७॥

यस्मिन्यस्मिन् कृते कार्ये यस्येहानुश्रयोभवेत् ।
तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ॥ २२८ ॥

यस्मिन्निति । न केवलं क्रयविक्रययोरेव अन्यथापि यस्मिन्
यस्मिन्सम्बिन्देतनादौ कार्ये यस्य पश्चात्तापोजायते तमनेन
दशाहविधिना धर्मादनपेते मार्गे गृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

पशुषु स्वामिनाञ्चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे ।
विवादं सम्यवक्ष्यामि यथावद्वर्त्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

पश्विति । गवादिपश्वविषये स्वामिनां पालानाञ्च व्यति
क्रमे जाते विवादं सम्यग्धर्म्यथातथ्यव्यवस्थावक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योग
चेमेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

दिवेति । दिवा पशूनाम्पञ्चदशान्यस्यानां योगचेमविवक्षे
दोषे जाते पासस्य गर्हणीयता रात्रौ पुनः पासप्रत्यर्पितानां

कामिदृष्टितानां कामिनिदोषोऽन्वया तु यदि राधावपि
पापकृत्यतामवप्ति तत्र दोषस्तपसे पापहव नर्हसीव
तथाप्रीति ॥ २१० ॥

गोपः चीरभूतो यस्तु स दुष्साहस्रतोवरं । गोस्त्रा
म्वनुमते भृत्यः सा स्यात्पाप्मेऽभूते भृतिः ॥ २११ ॥

गोपः चीरेति । चो गोपास्ताव्यो भृत्यः चीरेव भूतो न
भक्तादिना य काम्यनुज्ञया दत्तभोगोभ्यः भेदामेकां गाभृत्यर्थं
दुष्साया भक्तादिरचिते गोपाप्मे भृतिः स्यात् । एवञ्चैक
नवीच्छेददानेन दत्त नाः पापवेदिमुक्तम् ॥ २११ ॥

नष्टं विनष्टं क्षमिभिः यद्वत् विषमे मृतम् । क्षीन
मुदयकारेण प्रदद्यात्पापहव तु ॥ २१२ ॥

नष्टमिति । नष्टं दृष्टिप्रातीतं क्षमिभिर्वाञ्छितं यन्निर्गतं
क्षयितं विषयदिपातयत्तं प्रदत्तं नार्हक्षीतपापकृत्यतामवप्ति
यमुदयकारेण प्रदद्यात्पापहव तु ॥ २१२ ॥

विधुष्य तु हतञ्चौरैर्न पालोदातुमर्हति । यदि
देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३२ ॥

विधुष्येति । चौरैः पुनः पटहादिना विधुष्य हतं पालोदातु
मर्हति । विधुष्येति चौराणां वञ्चनप्रवृत्तत्वं दर्शयति । यदि
यन्निहिते देशे हरणकाष्ठान्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति
॥ २३२ ॥

कर्णौ चर्म च बालाश्च वस्त्रं स्यायुश्च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनान्दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३३ ॥

कर्णविति । स्वयं मृतेषु पशुषु कर्षचर्मसाङ्गुलवाकनाभ
धोभागसाधुरोचनाः स्वामिनान्दद्यात् । अन्यानि च पिङ्गा
व्यवाधारणानि मृङ्गशूरादीनि दर्शयेत् ॥ २३३ ॥

अजाविके तु संवृद्धे वृकैः पाले त्वनायति । याम्
सङ्घा वृको हन्यात्पाले तत्किञ्चिदप्यभवेत् ॥ २३४ ॥

अजाविके इति । अजास्य अविकास्य अजाविकं गणायं
प्रमृतीनि चेति इन्दैकवङ्गावः तस्मिन् अजाविके वृकैः परिहृते यति
पालेनागच्छति यामजामेडकां वा वने वृको हन्यात्स पालस्य
दोषः स्यात् ॥ २३४ ॥

तास्येद्वयवद्वानाश्चरणीनां मिश्रवने । यामु
त्युस्य वृको दन्त्याश्च पाण्ड्याश्च निखिषी ॥ २३६ ॥

मन्वाद्येति । तावामन्वाविकानां पाण्ड्येन मिश्रमितानां वंशी
श्च वने चरणीनां मन्वाद्यदि कश्चिद्दुकः कुतश्चिदुत्पुत्यास्य
तेषां कश्चिद्दन्वात् न पाण्ड्याश्च दोषमाह ॥ २३६ ॥

धनुः शतम्परीहारो ग्रामस्य स्यात्सुमन्ततः ।
ब्रह्मापातास्यो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

धनुःशतमिति । चतुर्ध्वो धनुः ब्रह्मा बहिः तस्याः पातः
त्रयेषां ग्रामसमीपे वर्ज्यासु दिक्षु चत्वारि दशव्रतानि जीन् वा
बहिःत्रयेषां वायव्यद्वयपचारार्थं ब्रह्मवपमादिवन्दोषपरि
हारः कार्यः नगरसमीपे पुनरथ त्रिगुणः कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

तथापरिवृतम्भान्यविधिंसुः पञ्चवो यदि । न तत्र
वृकवेद्वद्वपुतिः पञ्चुरचिषाम् ॥ २३८ ॥

तथापरीति । तस्मिन् परिवारक्षाने यदि केनचिद्वृक्षा
स्तिकम्भान्य उद्येत तथेत्यपञ्चवोभवेयुः । तत्र पञ्चपात्राणां
पुत्रो दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

विधुष्य तु हतचौरैर्न पालोदातुमर्हति । यदि
देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३ ॥

विधुष्येति । चौरैः पुनः पटहादिना विधुष्य हतं पालोदातु
मर्हति । विधुष्येति चौराणां वञ्चनप्रवसतदर्शनार्थं यदि
अभिहिते देशे हरणकासान्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति
॥ २३३ ॥

कर्णौ चर्म च बालांस्य वस्त्रं स्नायुश्च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनान्दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

कर्षाविति । स्वयं मृतेषु पशुषु कर्षचर्मसाङ्गुलवाचनाभ्य
धोभागस्नायुरोचनाः स्वामिनान्दद्यात् । अन्यानि च पिङ्गा
नवाधारणानि मृगशूरादीनि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति । याम्य
सह्य वृको हन्यात्पाले तत्किंस्त्रियमवेत् ॥ २३५ ॥

अजाविके इति । अजास्य अविकास्य अजाविकं गवांश्च
प्रभृतीनि चेति इन्दैकवङ्गावः तस्मिन् अजाविके वृकैः परिरुद्धे यति
पालेनागच्छति याम्यामेडकां वा वने वृको हन्यात् पालस्य
दोषः स्नात् ॥ २३५ ॥

तास्येदवद्वानाश्चरणीनां मिथोवने । यामु
त्युस्य वृको दन्वाश्च पातस्तत्र निखिषी ॥ २३६ ॥

मथ्याचेति । तासामवाविकानां पातेन निवर्तितानां वृषी
श्वस्र वने चरणीनां मथ्याद्यदि कश्चिद्दुकः कुतश्चिदुत्सुत्यास्यति
तेन वा कश्चिद्दन्वात् न पातस्तत्र दोषमाह ॥ २३६ ॥

धनुः शतम्परीक्षारो ग्रामस्य स्यात्सुमन्ततः ।
ब्रह्मापातास्ययो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

धनुःशतमिति । चतुर्धसो धनुः ब्रह्मा बहिः तस्याः पातः
त्रयेषां ग्रामसमीपे वर्त्तमाने दिव्ये चत्वारि दशव्रतानि पीन् वा
बहिःत्रयेषां चावत्पद्मप्रचारायै ब्रह्मवपनादिर्वरोचपरि
हारः कार्यः नगरसमीपे पुनरयं त्रिगुणः कर्त्तव्यः ॥ २३७ ॥

तथापरिवृतभान्यविधिंस्तुः पञ्चवो बहिः । न तत्र
ब्रह्मवेदस्यैकपतिः पञ्चुरचिष्टाम् ॥ २३८ ॥

तथापरीति । तस्मिन् परिवारक्षाने यदि केनचिद्दत्ता
वृत्तिवन्भाव्यं लभेत तथेत्यपञ्चवोभवेयुः । तत्र पद्मपातानां
पुत्रो दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

इति न च प्रकृष्यते न चामुद्रो न विद्योक्तयेत् । द्विष्ट
 च वारयेत्सर्वं यशस्करमुखानुमम् ॥ २३८ ॥

इतिमिति । तत्र परिहारस्थाने चेत्ते इति कष्टादि
 नर्था तथाविधामुच्छिन्नां कुर्यात् चामपरपार्श्वे उक्तो न विद्यो
 कयेत् तथा च यत्किञ्चिद् द्विष्टं यशस्करमुखप्रवेष्टव्यं तत्सर्वं
 नादृष्टत्वात् ॥ २३८ ॥

यथि चेत्ते परिवृते ग्रामाग्नीयेऽथ वा पुनः । स
 पाशः शतदण्डार्धविपासान् चारयेत्पशून् ॥ २४० ॥

पथीति । वर्तमानमीपे ग्रामसमीपे वा परिहारक्षेत्रे चेत्ते
 दत्तवृत्तौ च पाशः पशूः पाशानिवारितोदारादिना कश्च
 क्षिप्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पशव्रतन्दृष्टः पशोश्च दृष्टा
 यन्मवात्पाश एव दृष्टः विपासान् पुनर्भक्षयप्रवृत्तान् पशून्
 चेत्तद्वक्तो निवारयेत् ॥ २४० ॥

चेत्तेष्वन्येषु तु पशूः सपादम्यमर्हति । सर्वत्र
 तु सदो देयः चेत्तिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

चेत्तेष्विति । वर्तमानमान्यतिरिक्तेषु चेत्तेषु पशूर्भक्षयस्य
 दम्यं दृष्टमर्हति । अथापि पाश एव दृष्टः सर्वत्र चेत्ते पशूः

अथिस्तम्भं चैवस्वामिनि पाक्षेन स्वामिना वा चंचापरार्धं
हातव्यमिति विश्ववः ॥ १४१ ॥

अनिर्दशादाहं सतां वृषान्देवपशूस्तथा । सपा
स्वाम्या विपास्वाम्या न दंष्ट्यान्मनुरप्रवीत् ॥ १४२ ॥

अनिर्दशादाहमिति । प्रसूतां नामनिर्मतदशासं तथा चक
शूकादितोत्सृष्टवान् देववन्निपशून् पाक्षवहितान् पाक्ष
रहितान्वा प्रसूतमवप्रसूतान्मनुरदंष्ट्यानाह उत्सृष्टवशा
मविनया नर्माथं गोकुले पाक्षैर्हृत्वात्सपाक्षतवन्धवः ॥ १४२ ॥

चेचियस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।
ततोऽर्द्धदण्डो भव्यानामद्यानात्चेचियस्य तु ॥ १४३ ॥

चेचियचेति । चेचकर्वकसात्तपशून्प्रसूतमवचे चचचाकासं
वपनादौ वाऽपराधेयति चावतोराजमानस्य तेन क्षान्तिः कृता
वतिदशनुचदण्डः सात् चेचिकाविदिते भृत्त्वानामुक्तापराध
चेचिकस्यैव दशनुचार्द्धदण्डः चेचप्रसूतप्रसूताचेदनुक्तम् ॥ १४३ ॥

रतद्विधानमातिष्ठेद्द्वार्षिकः पृथिवीपतिः । स्वामि
नाञ्च पशूनाञ्च पाक्षानाञ्च व्यतिक्रमे ॥ १४४ ॥

रतद्विति । स्वामिनां पाक्षानाञ्च रचसादपराधे पशू

नाथ प्रत्यक्षरूप सचिक्रमे धर्मप्रधानोभूयतिरेतमूर्खोऽहं
कर्त्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥

सीमाम्प्रतिसमुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः । ज्यैष्ठे
मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

सीमामिति । द्वयोर्ग्रामयोर्धर्मार्थादां प्रति विप्रतिपत्तावुत्प
न्नायां ज्यैष्ठे मासि सीमरवितापसंश्लिष्टकक्षत्वात् प्रकटीभूतेषु
सीमासिद्धेषु राजा सीमां निश्चिनुषात् ॥ २४५ ॥

सीमावृक्षांस कुर्वीत न्यग्रोधाश्चत्यकिंशुकान् ।
शाखसीन्शाखतालांस क्षीरिणसैव पादपान् ॥ २४६ ॥

सीमावृक्षानिति । न्यग्रोधादीन्वृक्षान् क्षीरिण्युदुमरा
दीन् चिरस्तावित्वासीमासिद्धभूतान् कुर्वीत ॥ २४६ ॥

गुल्मान्नेषुंस विविधान् शमीवक्षीत्यलानि च ।
शरान् कुञ्जकगुल्मांस तथा सीमा न नष्टति ॥ २४७ ॥

गुल्मानिति । गुल्मान् प्रकाशरहितान्नेषुंस प्रचुरकष्टक
लायकष्टकत्वादिभेदेन नानाप्रकाराः सीमावृक्षान्वक्षीर्यताः

क्षत्राणि क्षत्रिजोऽक्षतभूभागान् वरान् कुलकमुखांस प्रचुरो
यमोजनेवाहरार्थं इवक् निर्दिष्टास्त्रीनाक्षिप्रभूतान् कुर्वीत् ।
इवं कृते सीमा न मय्यति ॥ २४० ॥

तडागान्युदपातानि बाय्यः प्रस्रवणानि च ।
सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

वक्तामिति । तडागकूपदीर्घिकाचक्षुनिर्मममार्गदेवद
द्यानि सीमाक्षयेषु सामदक्षवन्धिसानेषु कर्तव्यानि । एतेषु
सीमानिर्बचाय लोके विख्याप्य कृतेषूदकार्थिजनायपि मुनि
परम्परया चिरकायेऽपि वाच्योभवन्ति ॥ २४८ ॥

उपप्लवणानि चान्यानि सीमाचिह्नानि कारयेत् ।
सीमाक्षाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययं ॥ २४९ ॥

उपप्लवणीत्यादि । सीमानिर्बचे चर्चदाऽस्त्रिन् लोके
तनुवाचं धनज्ञानं इहाऽभिहितव्यतिरिक्तानि नूतानि
वस्तुनाथानि सीमाचिह्नानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

अश्वनोऽस्त्रीनि गोवासांशुषान्भक्षकपालिकाः ।
करीवमिष्टकाङ्गाराञ्चर्करावाशुकाशया ॥ २५० ॥

यानि चैवम्यकाराणि कासाङ्गनिर्ममचरेन् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

अर्थेति । यानीति । खूल प्रसारास्त्रिनोवास्तदुपमस्यकपा
सिकाङ्गव्यगोमवपकोटकाङ्गारवर्कराधिकता अन्यान्येष्वेवं
प्रकाराणि कासाङ्गनकार्यायाऽस्त्रिप्रभृतीनि यानि चिरकाञ्चे
वापि भूमिरात्मसात् न करोति तानि चामयोः सन्धिषु सीमायां
प्रक्षिप्य कुम्भेयेतानि सीमानेषु निधापयेदिति दृष्टव्यमिति
वचनात् खूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुम्भेषु कृत्वा प्रक्षिप्यानि
भूमौ निक्षेप्य धारयेत् ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः । पर्व
भुत्वा च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

एतैरिति । विवदमानयोर्ग्रामयोः प्रागुक्तैरेतैरुक्तलिङ्गै
राजा सीमामुक्नयेत् वसतोः पुनरविच्छिन्नवा भुत्वा सीमा
निर्बन्धेन तु त्रिपुरवादिदद्यात् तस्याधिः सीमेति पर्वमुदकस्यात् ।
ग्रामद्वयसन्धिस्त्रय्यादिप्रवाहेषु च पारावारग्रामयोः सीमां
निश्चिनुयात् ॥ २५२ ॥

अदि संवत्सरस्य स्यात् सिङ्गाणामपि दर्शने । साक्षि
प्रत्यवश्यं स्यात् सीमावाद्बिनिर्धयः ॥ २५२ ॥

अदीति । अदि प्रत्यवश्यं साक्षिद्वयं नेपि केनचित् प्रत्य
साक्षारस्तुषादिकुत्वात्तमी स्यान्नातरं नीत्ता निष्ठातामात्रं
सीमातदर्थं बोधः य नष्टत्वादि बन्धेद्योषदि स्यात् तदा
साक्षिप्रमाणा एव सीमाविवादनिश्चयो भवेत् ॥ २५२ ॥

ग्रामीयककुलानाञ्च समर्थं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमसिङ्गानि तयोस्तैव विवादितोः ॥ २५३ ॥

ग्रामीति । ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामद्वयस्थानि युक्तयोर्वादि
प्रतिवादिबोध्यं समर्थं सीमाविषये सीमासिङ्गबन्धेहेत्तिङ्गानि
साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५३ ॥

ते पृष्टास्तु वयात्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
निबन्धीयान्तथा सीमां सर्व्वास्तास्तैव नामतः ॥ २५४ ॥

ते इति । ते पृष्टाः साक्षिणः समस्तान् दैर्घ्येन सीमाविषये
केन प्रकारेण निश्चयं ब्रूयुः तेन प्रकारेण विस्तरार्थं पक्षे सीमां
लिखेत् तांश्च सर्व्वाग्नेयं साक्षिणो नामविभान् लिखेत् ॥ २५४ ॥

यानि चैवम्यकाराणि कासाङ्गनिर्णययेत् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशयति कारयेत् ॥ २५१ ॥

अयेति । यातीति । खूल प्रकरास्त्रिमोवाकतुषमसकपा
सिकाङ्गमगोमषकेष्टकाङ्गारवर्कराधिकता चन्यान्येष्वेवं
प्रकाराणि कासाङ्गनकार्पायाऽस्तिप्रभृतीनि यानि चिरकाशे
नापि भूमिरात्मसात् न करोति तानि यामयोः सन्धिषु सीमायां
प्रक्षिप्य कुक्षेभ्येतानि सीमान्तेषु निधापयेदिति वृहस्पति
वचनात् खूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुक्षेषु कृत्वा प्रक्षेपयानि
भूमौ निश्चाय धारयेत् ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः । पर्य्य
भुत्वा च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

एतैरिति । विवदमानचार्यामयोः प्रागुक्तेरैतैर्लिङ्गैश्च
राजा सीमामुचयेत् वसतोः पुनरविच्छिन्नया भुत्वा सीमा
निर्णयेन तु त्रिपुरवादि कथा तस्याधिः सीमेति पर्य्युदसमात् ।
यामद्वयसन्धिस्त्रय्यादिप्रवाहेषु च पारावारयामयोः सीमां
निश्चिनुयात् ॥ २५२ ॥

अदि संभवश्च स्यात् सिद्धानामपि दर्शने । साधि
प्रत्यक्षश्च स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥ २५३ ॥

अदीति । अदि प्रत्यक्षप्रकारसिद्धदर्शनेपि केचित् प्रत्यक्ष
साधारणतयादिकुत्वात्तमी सीमान्तरं नीत्वा निश्चयानामर्थं
सीमातदर्थस्योपः च नष्टत्वादि बन्धेऽप्यदि स्यात् तदा
साधिप्रमाद्यैव सीमाविवादनिश्चयो भवेत् ॥ २५३ ॥

ग्रामीयककुलानाञ्च समर्थं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमसिद्धानि तयोस्तैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

ग्रामीति । ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामद्वयस्थानियुक्तयोर्वादि
प्रतिवादिबोद्धव्यमर्थं सीमाविषये सीमासिद्धबन्धेऽप्यसिद्धानि
साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥

ते पृष्टास्तु यथाश्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
निबन्धीयान्तथा सीमां सर्व्वास्तास्तैव नामतः ॥ २५५ ॥

ते इति । ते पृष्टाः साक्षिणः समस्तान् दैर्घ्येन सीमाविषये
तेन प्रकारेण निश्चयं श्रूयुः तेन प्रकारेणाविष्कारार्थं पक्षे सीमां
लिखेत् तांश्च सर्व्वाग्नेय साक्षिणानामविभान् लिखेत् ॥ २५५ ॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वां सन्निधौ रक्तवाससः ।
सुकृतैः प्रापिताः सैःसैर्जयेयुस्तोसमञ्जसम् ॥ २५६ ॥

शिरोभिरिति । ते साक्षिण इति सामान्यश्रवणोप रक्तसम्बा-
ससः सीमां नयेयुरिति चाञ्चल्यवचनात् रक्तपुष्पमाद्या
लोहितवाससोमस्तके सृज्योष्टानि गृहीत्वा यदस्याकं सुकृतम्
निष्कलं स्यादित्येवमात्मीयैः सुकृतैः प्रापिताः सन्तः तां
सीमां यथाशक्ति निर्णयेयुः ॥ २५६ ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विप-
रीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्दिशतन्दमम् ॥ २५७ ॥

यथोक्तेनेति । ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधा-
नेन निर्णयन्तानिष्पापा भवन्ति अतथ्येन तु निश्चिन्तः प्रत्येकं
पणव्रतद्वयन्दण्डाद्याभवेयुः ॥ २५७ ॥

साध्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥ २५८ ॥

साध्येति । यामद्वयसमन्वितीमाविवादसाध्यभावे चतुर्दिशं
सामन्तभवाः सामन्तास्तदासिनः चत्वारोग्रामाः साक्षिणैश्च
राजसमक्षं सीमानिर्णयं कुर्युः ॥ २५८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौखानां सीम्नि साक्षिणाम् ।
इमानप्यनुबुद्धीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥ २५८ ॥

सामन्तानामिति । साक्षिधर्मेष राजसमक्षं समन्तभव
सामवाणिनां मौखानां सामनिर्गोपकास्तादारभ्य पुरुष
क्षमेव तद्दामखानां सीमासाक्षिणामभावे इमानप्यनुबुद्धमाणा
अविहितवनचारिणः पुरुषान् पृच्छेत् ॥ २५८ ॥

व्याधाश्चाकुनिकान् गोपाय्कैवर्त्तान्मूलखानकान् ।
व्यासद्याहानुश्चवृत्तीमन्यास वनचारिणः ॥ २६० ॥

व्याधिति । सुभकान् पक्षिवधजीविनः गोपास्तान् मत्स्य
जीविनो मूलोत्पाटनजीविनः सर्पपाहिणः त्रिस्रोश्चवृत्तीम
न्यास फलपुष्पेभ्यःसर्प वनव्यवहारिणः पृच्छेत् । एते हि स
प्रयोजनार्थमेव यामेष सर्वदा वनं गच्छन्तः तद्दामसीमा
विज्ञाः भवन्ति ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथाम्रूयुः सीमासन्धिषु खक्षणम् ।
तत्तथास्त्वापयेद्गजा धर्मेष ग्रामयोर्द्वयोः ॥ २६१ ॥

ते पृष्टादिति । ते व्याधादयः पृष्टाः सीमारूपेषु यामवन्धिषु
येन प्रकारेण चिह्नं क्रूयुः तेनैव प्रकारेण राजा ह्येषो
सीमयोः सीमा व्यवस्थापयेत् ॥ २६१ ॥

चेचकूपतडागानामारामस्त गृहस्त च । सामन्ता
प्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

चेचेति । एकस्मिन्पि चेचकूपतडागोद्यानगृहाणां सीमा
सेतुविवादे समन्तदेववाणिशाधिप्रमाणक एव मर्यादाचिह्न
निश्चयोविज्ञेयोन व्याधादिप्रमाणकः ॥ २६२ ॥

सामन्ताश्चेन्मुषाब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् । सर्वे
पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥

सामन्तेति । सीमाचिह्ननिमित्तं विवदमानां मनुष्याणां
यदि समन्तदेववाणिशोमिथ्याब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं
राज्ञा मध्यमसाहस्यन्दण्ड्यमीषाः एव सा सामन्तरूपाणामूर्ध्वो
क्तदिशतो दमो ज्ञेयः ॥ २६३ ॥

गृहस्तडागमारामं ज्ञेयं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

गृहमिति । गृहस्तडागोद्यानज्ञेयानामन्यतमं मारुतवन्ध
नादिभयकचनपूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्च पण्यशतानि दण्ड्यमीषः
स्यात्सालभ्यान्वा हरतो दिशतो दमः ॥ २६४ ॥

सीमावामविपक्षायां स्वयं राजैव धर्ममिति ।
प्रदिग्मेष्टूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

सीमेति । विपक्षाद्याद्यभावे सीमावाच्यदिश्येत्तुमवस्थायां
राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितो ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवाद
विपक्षाभूमिं येषामेव ग्रामवाशिनां उपकारातिवधा भवति
तद्वृत्तिरेकेण च महापनिर्वाहसीवामेव दद्यादिति ब्राह्मणव
त्ता ॥ २६५ ॥

एवोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये । अत
छङ्गं प्रवक्ष्यामि वाक्पादव्यविनिर्णयं ॥ २६६ ॥

एवमिति । एवं सीमाविनिर्णये धर्मो निःशेषेण उक्तः अतछङ्गं
वाक्पादव्यं वक्ष्यामि । दृष्टपादव्यात् प्राक् वाक्पादव्यमहतेः
पूर्वमभिधानं अनुक्रममुत्थानु पादव्ये दृष्टवाचिणे इति दृष्ट
व्यवस्थाकारमात् दृष्टे पूर्वविपातः ॥ २६६ ॥

अतम्याद्यावमाकुप्य क्षत्रियोदण्डमर्हति । वैश्यो
प्यर्द्धमर्हति । दे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

इत्यिति । द्विवक्त्रौ चौराद्योपपन्नवदनुज्ञा क्षत्रियः
वधमर्हति दृष्टमर्हति एवं शार्ङ्गमर्हति दे वा अतो क्षात्रवर्जोऽप्यपि

यथा वैश्वः शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोत्रे ताडनादिरूपं वधमर्हति
॥ २६७ ॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणोदण्डः क्षत्रियस्याभिर्ग्रसने।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे दादग्रकोदमः ॥ २६८ ॥

पञ्चाशदिति । ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चा-
शत्पशान् दण्डः वैश्ये शूद्रे च चयोक्ताक्रोत्रे कृते पञ्चविंशति
दादग्रपशुः क्रमेष ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८ ॥

समवर्णे द्विजातीनां दादग्रैव व्यतिक्रमे । वादे
अवचनीयेषु तदेव द्विगुणम्भवेत् ॥ २६९ ॥

यमेति । द्विजातीनां समानजातिविषये चयोक्ताक्रोत्रे
कृते दादग्रपशो दण्डः अवचनीयेषु पुनराक्रोत्रवादेषु भ्रातृ
भगिन्यासखीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् शतं ब्राह्मण
माक्रुश्वेत्यादि यदुक्तं तदेव द्विगुणन्दण्डरूपम्भवेत् ॥ २६९ ॥

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदञ्जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥

एकेति । शूद्रो द्विजातीन् पातकाभियोगिन्या वाचाक्रुश्व
जिह्वाच्छेदं लभेत् । यस्मादसौ पादाभ्यामिच्छात्प्राज्यातः
॥ २७० ॥

नामजातिग्रहणेषामभिद्रोहेष कुर्वतः । निः
चेष्टोऽयोमयः प्रकुर्व्यलगास्ये दशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥

नामेति । अभिद्रोहचाक्रोत्रः प्राज्ञादीनां देवं वञ्च
दत्त प्राज्ञापापद इत्याक्रोत्रेण नामजातिग्रहणं कुर्वतो
लोहकीलोऽग्निना प्रदीप्तो दशाङ्गुलो मुखेण चेत्तस्य ॥ २७१ ॥

धर्मोपदेशन्दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्त
मासेचयेत्तैलं वस्त्रे ओचे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

धर्मेति । कथञ्चिद्वर्णसेवमवगम्यायं ते धर्मोऽनुष्ठेय इति
प्राज्ञवचनार्थकारादुपदिशतोऽस्य शूद्रस्य मुखे कर्षणोऽथ अथ
तैलं दाया प्रसेवयेत् ॥ २७२ ॥

मृतन्देगश्च जातिश्च कर्म शरीरमेव च । वित
येन मुबन् दर्पाहायः स्नाद्विश्रतन्दमम् ॥ २७३ ॥

मृतेति । समानजातिविवचमिदं दृष्ट्वा च वात्तु शूद्रस्य
द्विजात्यापेविषयं । न तथैतत् मृतस्य भवानेतद्देवजातो च
तवेवं जातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपगमनादिकर्म कृतमि
त्यहहारेण भिक्षा मुबन् दिव्रतं दण्डं दाप्यः स्नात् । वितथे
नेति प्रसत्यादिभ्योऽपयं ज्ञानमिति इतीया ॥ २७३ ॥

कार्णं वाप्यथवा स्वस्त्वमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्योदण्डं कार्णापणावरं ॥ २७४ ॥

कार्णमिति । एकाक्षिविक्रयं पादविक्रयं अन्यमपि वा
तथाविधं दस्तायुजविक्रयं यत्येनापि कार्णादिबन्धेन ब्रुवन्
अत्यन्तास्यं तदा कार्णापणं दण्डं दाप्यः ॥ २७४ ॥

मातरम्यतरञ्जायां धातरन्तनयं गुरुम् । आचारा
रयञ्च तन्दाप्यः पन्थानञ्चाददङ्गुरोः ॥ २७५ ॥

मातेति । आचारितः चारितोऽभिपन्नदत्ताभिधानिकाः
मातादीन् पातकादिनाऽभिपन्नन् गुरोश्च पन्थानमत्यन्तम्
व्रतं दण्डः अथ मातृभ्रातृभार्यादीनां गुरुषुपुत्रादिभिर्वाप्येन
दण्डस्यास्यं समाधेयं । मेधातिथिस्तु आचारबन्धेन
मित्युक्ता मातृपुत्रपितादीनाम्वरस्वरभेदेन कर्तुरथं दण्ड
विधिरिति व्याख्यातवान् ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणश्चित्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता ।
ब्राह्मणे सादसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेवमध्यमः ॥ २७६ ॥

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्याम्वरस्वरम्यतनीयाकोत्रे कृते
दण्डब्राह्मणेन राज्ञा दण्डः कार्यः । दण्डमेव विभेदेषाच्च

प्राज्ञश्चे चपिवाक्योत्रिनि प्रथमसादयः कार्योप्राज्ञश्चाक्योत्रिनि
पुनः चपिचे मध्यमसादयः ॥ २७६ ॥

विट्शूद्रयोरेवमेव स्रज्जातिम्यति तत्त्वतः । छेद
वर्जं प्रथमनन्दपठसीति विनिययः ॥ २७७ ॥

विवृति । वैश्यशूद्रयोरन्योन्यजातिं प्रति पतनीयाक्योत्रे
प्राज्ञश्चपिचवत् वैश्ये शूद्राक्योत्रिनि प्रथमसादयः शूद्रे वैश्य
क्योत्रिनि मध्यमसादय इत्येवंरूपनन्दस्य प्रथमं विज्ञा
प्तेदरहितं चचावत्कर्तव्यमिति प्राज्ञनिश्चयः । एवञ्चैक
जातिर्दिवातीक्षिति प्रागुक्तविज्ञाप्तेदो वैश्ये निवारितो
प्राज्ञश्चपिवाक्योत्रविषय एवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

एव दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पादव्यस्य तत्त्वतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपादव्यनिर्णयं ॥ २७८ ॥

एवदति । ह्योऽनन्तरात्प्रोक्तवाक्पादव्यस्य चचावदस्य
विधिरन्तोऽनन्तरमाहनादेर्दण्डपादव्यस्य निर्णयं वक्ष्यामि
॥ २७८ ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेष्टमन्यजः । हेत
व्यक्ततदेवास्त तन्मनोरनुशासनम् ॥ २७९ ॥

चेनेति । अन्यजः शूद्रोयेन केनचित्करचरबादिनाङ्गेन
याचाइच्छादिना व्यवहितेन वा दिवातिं प्रहरेत् तदेवाङ्ग
मस्तु हेतव्यमित्ययं मनोरुपदेवः मनुपहषमादरायं अस्ते
वोक्तरः प्रपञ्चः ॥ २७९ ॥

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात्यादच्छेदनमर्हति ॥ २८० ॥

पाणिमिति । प्रहर्तुं पाणिं दण्डं वोद्यम्य पाणिच्छेदं समते
पादेन कोपात्प्रहरन् पादच्छेदं प्राप्नोति ॥ २८० ॥

सहासनमभिप्रेषुस्तत्कष्टस्यापहृष्टजः । कर्त्या
कृताङ्गेनिर्व्यासः सिक्कं वास्यावकर्त्तयेत् ॥ २८१ ॥

सहेति । ब्राह्मणेन सहैकासनोपविष्टः शूद्रः कर्त्या तप्तसौच
कृतचिह्नोद्देशान्निर्व्यासमीधः सिक्कं वाऽस्य, यथा न क्षियते तथा
क्षेदयेत् ॥ २८१ ॥

अवनिष्ठीवतोदर्पाद्वावोष्ठौ हृदयेक्षुपः । अव
मूचवतोमेघमवग्रह्यतो गुदम् ॥ १८२ ॥

अवेति । दर्पेण चक्षुषा ग्राह्यमानमानयतः शूद्रस्य
राजा वावोष्ठौ हृदयेत् मूचप्रक्षेपेणपमानयतोमेघं वृद्धं
कुम्भितोगुदग्रह्यः तेनावमानयतोदर्पाच्च प्रमादात् गुदं हृद
येत् ॥ १८२ ॥

केत्रेषु पृष्ठतो हस्तौ हृदयेदविचारयन् । पाद
वोर्हाडिकावाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ १८३ ॥

केत्रेति । दर्पादित्यनुवर्तते अहहारेण केत्रेषु ग्राह्यं
पृष्ठतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जातावेत्यविचारयन् हस्तौ
हृदयेत् पादयोः शङ्खौ ग्रीवायां वृषणे च हिंसार्थं पृष्ठतो
हस्तद्वयहृदमेव कुर्यात् ॥ १८३ ॥

त्वग्भेदकः शतन्द्रक्षोषोक्षितस्य च दर्शकः । मांस
भेत्ता तु वक्षिष्कान् प्रवाण्यस्वस्त्रिभेदकः ॥ १८४ ॥

त्वग्भेदेति । चर्ममांसभेदकत्वमानजातिर्नतु शूद्रो ग्राह्यश्च
हस्तद्वयवत् पञ्चतन्द्रक्षमीयः तथा रज्जोत्पादकोपि यच्च

व्रतमेव दण्डः मांसभेदी पक्षिष्णान् दाप्योऽस्तिभेदकस्तु देवा
स्मिर्वाचः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथा यथा । तथा
तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ २८५ ॥

वनस्पतीनामिति । वृक्षाद्युद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उप
भोगः फलपुष्पपत्रादिना उत्तममध्यमाधमरूपोभवति तच्चा
तथा हिंसायामप्युत्तमसाहसादिर्दण्डोविधेय इति निश्चयः ।
तथाच विष्णुः । फलोपभोगद्रुमच्छेदीद्विषमं साहसं पुष्पोपभोग
द्रुमच्छेदी मध्यमं वल्लीगुल्मवृक्षादेदी कार्षीपवृक्षतनूवृक्षेद्येकं ।
कार्षीपवृक्ष पत्र एव मनुष्याप्युक्तोवेदितव्यः ॥ २८५ ॥

मनुष्याणामप्यभूनाञ्च दुःखाय प्रवृत्ते सति । यथा
यथा महदुःखन्दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

मनुष्याणामित्यादि । मनुष्याणां पशूनाम्पीडोत्पादनाच्च
अहारे कृते सति यथा यथा पीडाधिक्यं तथा तथा दण्डमप्य
धिकं कुर्यात् एवञ्च मर्षस्यानादौ तन्मेदनादिषु कृतेषु तन्मे
दकः व्रतदण्डः दण्डुत्पादयधिको दण्डोदुःखविशेषापेक्षया
कर्तव्यः ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनाकाञ्च अश्वमेधितयोस्तथा ।
समुत्थानव्यवन्दायः सर्वदण्डमयापि वा ॥ २८७ ॥

अङ्गेति । अङ्गानां करचरणादीनां अश्वमेधितयोस्तथा पीड
नाकां यथा समुत्थानव्यवन्दायकासेन पूर्ववत्प्राप्तिरूप
समुत्थानव्यवन्दा भवति तत्रैव कासेन पञ्चोषधादिना चावान
व्यवोभवति तमेषां दापनीयः । अथ तं व्यवन्दीकृत्यादिकेन
दातुमिच्छति तदा यः समुत्थानव्यवन्दा दण्डसमेनन्द
मेन राज्ञा दाप्यः ॥ २८७ ॥

द्रव्याणि हिंस्याद्यो वस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समं ॥ २८८ ॥

द्रव्याणीति । द्रव्याण्यनुकृतिरेव दद्यानि कटकतावधटा
दीनि यो वस्य ज्ञानादज्ञानादा नात्रवेत्यस्य तस्य द्रव्याणामरा
दिना तुष्टिमुत्पादयेत् राज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमन्दसं दद्यात्
॥ २८८ ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठसोष्टमयेषु च । मूल्या
मन्त्रगुणोदण्डः पुण्यमूषफलेषु च ॥ २८९ ॥

चर्मेति । चर्मचटितवरणादौ चर्मकाष्ठकृत्तिका निर्मितेषु
च भाण्डेषु पुण्यमूषफलेषु परस्य नाशितेषु तन्मूल्या

त्यक्षमुषो दण्डो राक्षो देवः क्षान्तिवस्य तद्विरुद्धादयोऽप्येव
॥ २८८ ॥

यानस्य चैव यातुस्य यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ २८० ॥

यानस्येति । यानस्य रथादेः यातुः सारथ्यादेर्व्यागस्वामि
नस्य यस्य तद्यागन्तेषाञ्छिक्षणाद्यादीनि दण्डनिमित्तानि दण्ड
मतिक्रम्य वर्त्तन्ते एषु निमित्तेषु यस्तु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे
च प्रकृते यानस्वाम्यादीनाम्हण्यो न भवतीति मन्वादेवचाहुः
एतद्वनितिरिक्तनिमित्तेषु पुनर्दण्डोऽनुधीयते ॥ २८० ॥

क्षिक्षणास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ २८१ ॥
हेदने चैव यन्त्राणां योक्तरज्ज्योस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ २८२ ॥

क्षिक्षेति । हेदनइति । नासायाश्चवस्त्रासं प्ररीरावचवत्सा
यत् । सा चेह वस्त्रोवर्हादिनासासम्बन्धिनी रज्जुः क्षिक्षणास
रज्ज्योवस्त्रोवर्हादिके भग्नयुगास्यंकाठे रथादौ भूमिवैवस्यादिना
तिरस्त्रीनं वा गते तथा चक्रान्तःप्रविष्टाचक्राडभङ्गे वस्त्राया
स्पर्शवन्धनानाञ्छेदने योक्तास्य पशुपीवारज्ज्यौ रज्ज्योः प्रहरणस्य

ईदमे चपयरापयरेत्युचैः प्रष्टे शारयादिना कृते च यानेन
प्राधिहिंवाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः शारयादेर्दण्डोपासीति
मनुराह ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

यथापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु । तत्र
स्वामी भवेदृष्योधिंसायां द्विशतन्दमम् ॥ २६२ ॥

अथेति । यत्र शारधेरकौप्रजायामन्यथा प्रजति तत्र
धिंसायामप्रचितवारं धिनिधोमात् स्वामी द्विशतं दण्डं दण्डः
जातु ॥ २६२ ॥

प्राजकस्येकवेदान्नः प्राजको दण्डमर्हति । युग्यस्या
प्राजकोऽनाग्रे सर्वे दण्डाः शतं शतं ॥ २६४ ॥

प्राजक इति । यदि तु शारधिः कुत्रचः जातदा शारधिरे
वेत्तद्विशतं दण्डं यज्जमायस्य मनुष्यमारयद्रव्यादिकन्द
कमर्हति न स्वामी चकुत्रचे तु तस्मिन्शारधिसामिबतिरिक्ता
चत्वेपि यानादृष्टाचकुत्रचशारधिकयानारोहयाम्ये प्रत्येकं
शतं शतं दण्डाः ॥ २६४ ॥

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत्प्राणभृतस्तच्च दण्डो ऽविचारितः ॥ २८५ ॥

य चेदिति । स चेत्प्राजकः संमुखागतैः प्रचुरगवादिभिरथ
कारेण वा संरुद्धः स्वरथमनानवधानात्प्रत्यक्षमर्पणाद्यनः
सङ्कटेऽपि स्वरथतुरगान् प्रेरयन् तुरगैरथेन वा रथावच
वैर्वा प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्तव्य इव
॥ २८५ ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्क्लिष्टपन्नावेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोद्गरयादिषु ॥ २८६ ॥

रथसङ्कटापराधे कीदृशरथाद् मनुष्येति । तत्र मनुष्य
मारणे प्राजकस्यानवधानात् घामेन कृते ग्रीष्मेव चौर
दण्डोत्तमसाहसो भवेत् न तु मारणरूपः प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं
मिति अवशात् । गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषु उत्तम
साहसस्यार्द्धमद्य व्रतपणो दण्डो भवेत् ॥ २८६ ॥

शुक्रकाणाम्पशूनान्तु हिंसायां दिशतोदमः ।
पञ्चाशन्तु भवेद्दण्डः शूभेषु मृगपक्षिषु ॥ २८७ ॥

युक्तेति । शुक्रकाणां पशूनां जातितोविशेषापदिष्टेतराणां वन
चरादीनां वधसा च किमोरादीनां मारणे दिशतोदण्डः स्यात्

एतेषु स्वनेषु ददृश्वतादिव पथिव च इत्यर्धपथारवादिषु
वचिवु एतेषु पञ्चाग्रत्पथो दृश्ये भवेत् ॥ २८७ ॥

गर्हभाजाधिकानान्तु दृष्टः स्वात्मश्चमासिकः ।
माषकस्तु भवेद्दृष्टः चण्डूकरनिपातने ॥ २८८ ॥

गर्हमेति । गर्हमहागैरुक्तानामनुसंधारणे पञ्चरूपमा
षकपरिमाणोदृष्टः स्यात् । नचात्र चैरुक्तमाषकद्वयं उत्तरो
त्तरव्युदृष्टानिधानात् चण्डूकरमारुतेषु पुनारौप्यमाष
परिमाणो दृष्टः स्यात् ॥ २८८ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सौदरः ।
प्राप्तपराधास्ताथाः सूरज्या वेषुदसेन वा ॥ २८९ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रादयः कृतापराधा रज्ज्वाति
जपुर्वैकुण्ठकवा वा ताद्याभवेयुः शिष्यार्थे ताडनविधानादत्र
दृष्टापवादः ॥ २८९ ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अतो
न्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्वाचौरकिष्कियम् ॥ २९० ॥

पृष्ठतरुति । रज्ज्वादिविरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः
कस्तु विरपि कृतप्रकारव्यतिरेकेण प्रहरणे वाग्यस्यनदृष्ट
स्वाचौरद्वयं प्राप्नुयान् ॥ २९० ॥

एषो स्त्रिंशेनाभिहितो दण्डपादव्यनिर्णयः । स्तेन
स्यातः प्रवक्ष्यामि विधिन्दण्डविनिर्णये ॥ ३०१ ॥

एवमिति । एष दण्डपादव्य निर्णयो निःशेषोक्तः अत ऊर्ध्वं
चौरदण्डविनिर्णये विधानं वक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥

परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानान्निग्रहे नृपः । स्तेना
नां निग्रहादस्य यशोराष्ट्रञ्च वर्द्धते ॥ ३०२ ॥

परममिति । चौराणां निग्रमने राजा परममुत्कृष्टं यत्नं
कुर्यात् यस्याचौरनिग्रहाद्वाञ्छः स्यातिर्निर्दयद्रवतया राष्ट्रं
च वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततनृपः । सचं
हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

अभयस्येति । हि अवधारणे चौराणां नियमनेन यो नृपतिः
साधूनामभयं ददाति स एव पूज्यः सर्वेषां स्थायीभवति यत्नं
गवायनादिकृतुविशेषः यस्यात् यत्नमिव यत्नं तत्फलं
दानाचौरनिग्रहरूपाभयदक्षिणं सर्वदैव तस्य वृद्धिमेति
अव्यद्विषयं विवतकासीनं निवतदक्षिणञ्च एतन्नु सर्वं
कासीनमभयदक्षिणस्येति अतिरेकावधारः ॥ ३०३ ॥

सर्वतो धर्मपञ्चागो राज्ञो भवति रक्षतः । अथ
कीदृषि पञ्चागो भवत्यस्य रक्षतः ॥ २०४ ॥

वर्णतदिति । प्रचारयतो राज्ञः वर्णस्य भृतिदातुर्वर्षिणादे
भृत्पदादस्य शेषिणादेः सकाशात् धर्मपञ्चागो भवति अर-
क्षतश्चाधर्मादपि सोकेन कृतात् पञ्चागः स्वात्तस्याध्वजतः
सोपनिषदेण राजा रक्षयं कुर्यात् । न च भृतिस्तीतत्वात् राज्ञो
धर्मपञ्चागो न युक्त इति वाच्यम् । भृत्या धर्मपञ्चागेन च परि-
कृत्य शास्त्रीयत्वात् ॥ २०४ ॥

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति । तस्य पञ्चाग
भाषाया सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ २०५ ॥

यदिति । यः कश्चिज्जपमानदानदेवतार्चादीनि करोति
तस्य राज्ञा सम्यक् पात्रनेन पञ्चागमप्राप्नोति ॥ २०५ ॥

रक्षन्वर्मेव भूतानि राजा वर्धास्य घातयन् ।
यजतेऽहरद्वयैः सदस्यग्रतद्विधैः ॥ २०६ ॥

रक्षयिति । भूतानि वर्णादि सावरजद्रमादीनि यथाशास्त्रं
दण्डप्रवचनरूपेण धर्मेण रक्षन् वर्धास्य खेनादीन् ताडयन्
प्रत्यहं यजमानद्विवैर्ध्वजैर्वजते तज्जन्तं पुण्यं प्राप्नोतीति भावः ।
॥ २०६ ॥

योऽरचन् बलिमादत्ते करं शुक्लञ्च पार्थिवः ।
प्रतिभागञ्च दण्डञ्च स सद्योनरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

योऽरचयति । यो राजा रचामकुर्वन् बलिधान्यादेः वज्रागादिकं करं ग्रामपुरवासिभ्यः प्रतिमासं भाद्रपौषादिमासनिबमेन वा याज्ञं शुक्लं स्यलजलपथादिना वणिज्याकारिभ्योनियतस्त्रात्रेषु द्रव्याऽनुसारेण याज्ञान्दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागंफलकुसुमप्राकट्याद्युपायनत्यतिदिनयाज्ञं दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति च मृतः सन् सद्य एव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

अरचितारं राजानं बलिषज्जागहारिणम् । तमाहुः
सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

अरचितारमिति । यो राजा न रचति अथ च धान्यादि वज्रागादिकं बलिरूपं गृह्णाति तं सर्वलोकानां सकलपापहारिणं मन्वादयन्नाहुः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् । अर
चितारमन्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

अनपेक्षितमिति । संक्षितश्रास्त्रमर्यादं परलोकाभावदृष्टिनास्तिनमनुषितदृष्ट्यादिना धनयादिवं रच्यरहितं करवत्त्वादेर्भचितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

अधार्मिकमिभिर्न्यायैर्निगृहीयात् प्रयत्नतः ।

निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥ २१० ॥

अधार्मिकमिति । अधार्मिकद्वारादिमपराधाविषया
विभिन्नपापैः प्रयत्नेन निवृत्तयेत् । तावदाह । कारानारप्रवेष्ट
नेन विमर्शादिवन्धनेन तावन्मकरचरणादिच्छेदनादिनामा
प्रकारहिंसनेन ॥ २१० ॥

निग्रहेष हि पापानां साधूनां संग्रहेष च ।
दिवातवरवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ २११ ॥

निग्रहेषेति । पापप्राप्तिनां निग्रहेष साधूनां संग्रहेष
दिवातवरव महावज्रादिभिः सर्वकाशं नृपतयः पवित्री
भवन्ति । तस्मादधार्मिकान् निगृहीयात् सार्धं बानुगृहीयात्
॥ २११ ॥

अन्तर्ध्वं प्रभुषा निखं चिपतां कार्त्तिक्या नृषाम् ।
वाचस्पृहातुरावाच्य दुर्व्यता चितमात्मनः ॥ २१२ ॥

अन्तर्ध्वमिति । कार्त्तिक्यतामर्थिप्रत्यर्चिनां दुःखेनापेक्षितं
रचयतां तथा वाचस्पृहाधितानामाधिपतां वज्रमात्र
मास्त्रीयमुपकारमिच्छता प्रभुषा अमसीदम् ॥ २१२ ॥

यः क्षिप्रो मर्षयत्वार्षेस्तेन स्वर्गे महीयते। बह्वै
वय्यास्तमते नरकगणेन गच्छति ॥ ११३ ॥

वःक्षिप्र इति । दुःखितैराक्षिप्तः स हते यः स तेन स्वर्गलोके
पूजां लभते प्रभुत्वदर्पाक्ष स हते यः स तेन नरकं गच्छति
॥ ११३ ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकोशेन धावता । आच
क्षाणेन तत् स्तेयमेवं कर्मास्ति शाधि मां ॥ ११४ ॥

स्कन्धेनादाय मुषलं लगुडं वापि खादिरम् ।
शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसन्दण्डमेव वा ॥ ११५ ॥

राजेति । स्कन्धेनेति । यद्यपि सुवर्णसौवर्णदिप्रदत्यादिना
प्राचक्षिप्तप्रकरणे वच्छति तथापि सुवर्णस्तेनं प्रति राज
दण्डरूपतामस्य दर्शयितुं दण्डप्रकरणे पाठः । ब्राह्मणसुवर्णस्य
चौरेण मुक्तकोशेन वेगाद्वच्छता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहत
मिति स्तेयं व्यापयता मुषलास्त्रमायुधं खादिरमयं वा दण्ड
मुभयतस्तीक्ष्णं शक्तिं सोऽहमयं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राज
समीपे गन्तव्यं ततो ब्राह्मणसुवर्णस्यार्थहमतोऽनेन मुषलादिना
मां व्यादधेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

प्राप्तमादा विमोचादा खेनः खेवादिमुच्यते । अग्रा
सित्वा तु तं राजा खेनप्राप्नोति किस्विषं ॥ २१६ ॥

प्राप्तमादिति । वस्तुमुपकारिप्रदारेण प्राप्तपरित्याजनाभ्युत्तक
कल्पस्य जीवतोपि वा परित्यागात् स सौरस्तस्यात्पापात्मनु
च्यते । अतएव चाश्रयकल्पः । अतकल्पः प्रदारात्तो जीवस्यपि
विश्रुयतीति । तं पुनः खेनं कदादिभिरक्षता खेनस्य चत्पा
यनाद्राजा प्राप्नोति ॥ २१६ ॥

अन्नादे भूषहा मार्ष्टि पत्नौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ त्रिव्यस बाज्यस खेनोराजनि किस्विषं ॥ २१७ ॥

अन्नाददति । अन्नहा वस्तुसम्पत्तिं चोत्तमतिं तस्मिन्वै
स्यार्थं संश्रमयति भूषहाभोग्नुः पापव्यवतीत्येतदप्येव
स्मिन् वस्तु अन्नः पापव्यवति तथा भार्या अभिचारिणी वार
पत्तिं चममावे नर्त्तरि पार्थ संश्रयति त्रिव्यस वज्राद्विकार्य
सकरव्यवत् पार्थ गुरौ वदमाने व्यवति बाज्यस विविमति
कावत् बाज्यस चममावे पार्थ निःक्षिपति खेनस्य राजन्युपेक्ष
मावे पार्थ वमर्षयति तस्माद्राजा खेनोनिपद्येतः ॥ २१७ ॥

राजनिर्भूतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्माणाः स्वर्गमाप्नोति सप्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१८ ॥

राजेति । सुवर्षसेवादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्गामिनि
विहितदण्डामनुयाः प्रतिबन्धकदुरिताभावात् पूर्वार्थित
पुण्यवन्नेन बाधवः सुकृतकारिष्वदव स्वर्गं गच्छन्ति एवञ्च
मावक्षितवदण्डा अपि पापवचहेतुलमुक्तम् ॥ ३१८ ॥

यस्तु रज्जुङ्घटं कृपाद्वरेक्षिण्याच्च यः प्रपाम् । स
दण्डं प्राप्नुयाम्नायन्तश्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

चक्षिति । कूपयमीपे रज्जुषटयोः षष्ठोद्धरणाच्च धृतयो
रज्जुङ्घटं वा यो हरेत् । यो वा पापी च दानद्वन्द्वविदारणेन यौवर्षं
मावन्द्वयं प्राप्नुयात् अनिर्दिष्टम् यौवर्षं मावन्तश्च प्रकल्पये
दिति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादि तस्मिन् कूपे समर्पयेत्
॥ ३१९ ॥

धान्यन्दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकान्नधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणन्दाप्यस्तस्य च तद्वनं ॥ ३२० ॥

धान्यमिति । द्विपञ्चतन्त्रोषोविंशतिद्रोणश्च कुम्भः दशसंख्ये
भ्यः कुम्भेभ्योऽधिकान्नान्नं हरतो वधः यच्च हर्तृक्षानि

मुच्यतापेक्षया तादृगाङ्गुष्मेदमारयात्प्रकोशेषः श्रेष्ठे पुनरेक
 खादारम् दण्डकुम्भपर्यन्तहरणे निष्कृतैकादशगुणं दण्डं
 दायः क्षामिनश्चापहतं ॥ १२० ॥

तथा चरिममेयानां श्रतादभ्यधिके वधः । सुवर्ष
 रजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥ १२१ ॥

तथेति । यथा धान्ये वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेदानां
 सुवर्षरजतादीनामुत्कृष्टानाञ्च वाससाम्पटादीनाम्यस्य श्रता
 धिकेऽपहते वधः कर्त्तव्य इव विषयसमीकरणेन च देवकासा
 पदार्थप्रत्यक्षामिवातिगुणोपेक्षया परिहरणीयं एवमुत्तरापापि
 श्रेष्ठम् ॥ १२१ ॥

यश्चाश्रतस्यभ्यधिके दण्डाङ्गुष्मेदममिष्यते । श्रेष्ठे त्वे
 कादशगुणं मूल्याहण्डमकल्पयेत् ॥ १२२ ॥

यथेति । पूर्वोक्तानाम्यश्चाश्रतजडं श्रतं चावदपहारे कृते
 दण्डाङ्गुष्मेदं मन्वादिभिरभिहितं । श्रेष्ठे पुनरेकपखादारम्
 यश्चाश्रतस्यपर्यन्तापहारे अपहतधनादेकादशगुणदण्डं
 दायः ॥ १२२ ॥

पुरुषाणां कुलीनामाशारीणाञ्च विशेषतः । मुख्या
 नाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥ १२३ ॥

पुरुषाणामिति । महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां

महाकुचप्रसूतायां मेढानाञ्च रत्नाणां वज्रवैडूर्यादीनां
अपहारे बध्ममर्हति ॥ २२२ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । काल
मासाश्च कार्य्यञ्च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ २२४ ॥

मर्हति । महतामशूनां हस्त्यश्वगोमहिषादीनान्तयां
शस्त्रादीनामस्त्राणां कल्याणघृतादेरौषधस्य दुर्भिक्षादिरूपं
कालं कार्य्यसंयोजनं च सदसदिनियोगरूपं निरूप्य राजा
ताडनाद्वच्छेदनवधरूपञ्च प्रकल्पयेत् ॥ २२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु कूरिकायाश्च भेदने । पशूनां
हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः ॥ २२५ ॥

गोम्विति । ब्राह्मणसमन्वितीनामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोवाहमार्थं नासाहेदने पशूनाञ्चापेडकानां हस्त्यश्वस्त्राणां
गायथ्यानां हरणेऽनन्तरमेव द्विषार्द्धपादिकः कार्य्यः ॥ २२५ ॥

सूत्रकार्पासकिष्कानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः
क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य द्रव्यस्य च ॥ २२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां खवणानाम्तथैव च । मृत्सु
यानाञ्च हरणे मृदोभक्षण एव च ॥ २२७ ॥

मत्स्यानाम्यविद्याश्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुमस्यैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥ १२८ ॥
 अन्येषाञ्चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च । पक्का
 ज्ञानाञ्च सर्वेषां न्यूत्थाद्भिर्गुणो दमः ॥ १२९ ॥

सूचेति । वेवुवेदसेति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति ।
 जर्वादिष्वपि कार्पाषिकस्य च क्लिप्तस्य सुरावीजप्रवस्य
 स्रक्कवेवुस्यनिर्मितवसाहरवभासादीनां च दन्त्यपशुस्य
 वक्षस्यमर्चस्यद्रुमद्रुमादि अन्येषामप्येवंविधानामसारप्राचाराणां
 ममःत्रिसादीनां मद्यानां दाद्वानां पक्काज्ञानामोदनस्यतिरिक्ता
 नामपूपमोदकादीनाञ्च कार्पाषादिप्रक्षार्यानाम्यविद्यानाञ्च
 पक्षारेऽवहतप्रवन्मूलाद्भिर्गुणो दमः कार्यः ॥ १२९ ॥ १२७ ॥
 ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

पुष्पेषु हरितेषु धान्ये गुल्मवल्लीनमेषु च । अन्येष्व
 हरिपूतेषु दण्डः स्थाप्यश्छान्दसः ॥ १३० ॥

पुष्पेष्विति । पुष्पेषु हरितेषु चेष्वेव धान्ये गुल्मवल्लीनमेषु
 च हरिपूतेषु चनपाकपुजाकेषु वक्ष्यमाणेष्वेव धान्यनिर्देशात्
 हरिवनवस्यवाच्यं अन्येषु धान्येषु वमर्षपुष्टवभारदार्येषु
 र्हेतेषु देवकासाद्यपेक्षया सुवर्चस्य रीत्यस्य वा पक्षश्छान्दस्य
 हरिमात्रो दण्डः स्थात् ॥ १३० ॥

परिपतेषु धान्येषु शाकमूलफलैषु च । निरन्वये
शतन्दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतन्दमः ॥ ३३१ ॥

परीति । निष्पुष्पाकीकृतेषु धान्येषु शाकादिषु चापहतेषु
अन्वयो द्रव्यस्वामिनां सम्बन्धः येन सह कश्चिदपि सम्बन्धो नास्ति
एकग्रामवासादिः तत्र शतं दण्डः सान्वये तु पञ्चाशत्पणोदमः
शतश्लेषु धान्येषु अर्धन्दण्डः तत्र हि परिपूयन्ते गृहस्थिते
श्वेकादत्र गुणोदण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसन्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयश्च वेत् स्तेयं हत्वापञ्चयते च यत् ॥ ३३२ ॥

आदिति । चङ्गान्वापहारादिकर्म्म द्रव्यस्वामिसमर्थं
वशात् हतं तस्याहं स्यात् सहोवसं तद्गवं वाह्यं अतएव स्तेय
दण्डो न कार्यः एतदर्थं स्तेयप्रकरणेऽप्युक्तं पाठः यत्पुनः स्वामिप
रोच्चापहतं तत् स्तेयं भवेत् च च हत्वा अपञ्चयते तदपि स्तेय
मेव ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपकुम्भानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः । तमा
यन्दण्डयेद्राजा यस्याग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

यस्त्वेतानीति । यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याणि उपभोगार्थं
कृतसंस्काराणि मनुष्यचोरयेत् । यस्य चेताग्निं गृह्णाग्निं वा.

अग्निपुत्राचारं चेत्तं राजा प्रथमं वाहवन्द्ययेत् अग्निसामिनि
 द्वाधानोपचोदातयः । गोविन्दराजस्य सौमिकमयग्निं
 चौरयतोषं दृष्टवत्याह तदयुक्तम् अस्यापराधे गुरदस्य
 खान्वायमात् ॥ १११ ॥

येन येन यथाङ्गेन क्षेनोनृषु विचेष्टते । तत्तदेव
 हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ११४ ॥

येनेति । येन येनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण सन्धि
 च्छेदादिना चौरमनुष्येषु विरुद्धं धनापहारादिकं चेष्टते
 तस्य तदेवाङ्गस्य निवारणाय राजा हरेदचेत् । तच्च धन
 साम्यत्वं क्षेनाकर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ ११४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः । नाह
 ण्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मो न तिष्ठति ॥ ११५ ॥

पितेति । पिताचार्यमिषभ्रातृमातृपत्नीपुत्रपुरोहितानां
 मन्त्रात्स्वधर्मो योनावतिष्ठते यः राज्ञोऽदृष्टमीषोनास्ति अपितु
 दृष्टमीष इव ॥ ११५ ॥

कार्वापस्य भवेदृण्यो यथायः प्राकृतो जनः । तच्च
 राजा भवेदृण्यः सुहृत्समिति धारणा ॥ ११६ ॥

कार्येति । यथायराधे राजवतिरिक्तो जनः कार्वापस्यं दृष्ट
 मीषो भवेत्तस्मिन्पराधे राजा पक्षवद्वन्द्यमीष इति

योऽरचन् बलिमादत्ते करं शुक्लञ्च पार्थिवः ।
प्रतिभागञ्च दण्डञ्च स सद्योनरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

योऽरचयित्ति । यो राजा रक्षामकुर्वन् बलिं धान्यादेः वज्रा
गादिकं करं ग्रामपुरवादिभ्यः प्रतिमासं भाद्रपौषादिमासनिव
मेन वा याज्ञं शुक्लं स्याज्जलपथादिना वणिज्याकारिभ्योनिव
तस्त्रात्रेषु द्रव्याऽनुसारेण याज्ञान्दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागंफल
कुसुमत्राकटकाद्युपायनत्यतिदिनयाज्ञं दण्डं व्यवहारादौ
गृह्णाति स मृतः सन् सद्य एव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

अरचितारं राजानं बलिषद्भागहारिणम् । तमाहुः
सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

अरचितारमिति । यो राजा न रचति अथ च धान्यादि
वज्रागादिकं बलिरूपं गृह्णाति तं सर्वलोकानां सकलपाप
हारिणं मन्वादयन्नाहुः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्थ्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् । अर
चितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

अनपेक्षितमिति । संक्षितत्रास्यमर्थ्यादं परलोकभावनद्वि
त्रासिनमनुचितदण्डादिना धनयादिषु रक्षय्यरहितं कर
वस्त्रादेर्भक्षितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

अधार्मिकमिभिर्न्यायैर्निगृहीयात् प्रयत्नतः ।

निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥ ३१० ॥

अधार्मिकमिति । अधार्मिकस्योरादिमपराधापेक्षया
विभिन्नपापैः प्रयत्नेन निवृत्तयेत् । तानाह । कारानारप्रवेष्ट
नेन विमलादिवन्धनेन तावन्नकरचरणादिच्छेदनादिनामा
प्रकारधिवनेन ॥ ३१० ॥

नियहेष हि पापानां साधूनां संयहेष च ।
दिवातवरवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥

नियहेषेति । पापप्राप्तिनां नियहेष साधूनां संयहेष
दिवातवरव महावज्रादिभिः सर्वकाशं नृपतयः पवित्री
भवन्ति । तस्मादधार्मिकान् निगृहीयात् साधूनामुपगृहीयात्
॥ ३११ ॥

अन्तर्ध्वं प्रभुषा मित्तं क्षिपतां कार्यिषां नृषाम् ।
वाकवृद्धातुरावाच कुर्वता क्षितमात्मनः ॥ ३१२ ॥

अन्तर्ध्वमिति । कार्यवतामर्षिप्रत्यर्चिनां दुःखेनापेयोक्तिं
रचयतां तथा वाकवृद्धाधितानामाक्षिपतां वज्रमात्र
मास्त्रोपमुपकारमिच्छता प्रभुषा अमखीयम् ॥ ३१२ ॥

यः क्षिप्रो मर्षयत्वार्यैस्तेन स्वर्गे महीयते । बह्वै
 यथासक्षमते नरकस्तेन गच्छति ॥ ११३ ॥

यः क्षिप्र इति । दुःखितैराक्षिप्तः बहते यः यतेन स्वर्गलोके
 पूजां सभते प्रभुत्वदर्पाच्च बहते यः यतेन नरकं गच्छति
 ॥ ११३ ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता । चाच
 चाणेन तत् स्तेयमेवं कर्मास्मि श्राधि मां ॥ ११४ ॥

स्कन्धेनादाय मुषसं लगुडं वापि खादिरम् ।
 शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसन्दण्डमेव वा ॥ ११५ ॥

राजेति । स्कन्धेनेति । यद्यपि सुवर्णसौवर्णदिप्रहत्यादिना
 प्राचक्षितप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेन प्रति राज
 दण्डरूपतामस्य दर्शयितुं दण्डप्रकरणे पाठः । ब्राह्मणसुवर्णस्य
 क्षौरेण मुक्तकेशेन वेगाद्वृद्धता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहत
 मिति स्तेयं व्यापयता मुषसास्त्रमायुधं खादिरमयं वा दण्ड
 मुभयतस्तीक्ष्णं शक्तिं सोऽहमयं वा दण्डं स्कन्धे दृष्टीमा राज
 समीपे मन्त्रयं ततो ब्राह्मणसुवर्णस्यार्थमतोऽमेव मुषसादिना
 मां यथादधेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

प्राप्तमादा विमोक्षादा सोमः सोबादिमुच्यते । अत्रा
सित्वा तु तं राजा सोमस्याप्नोति किंश्चिपं ॥ ३१६ ॥

प्राप्तमादिति । वक्रशुषकादिप्रहारेण प्राप्तपरित्याजनामृतक
कल्पस्य जीवतीति वा परित्यागात् स पौरुषस्यात्यापात्ममु
च्यते । अतएव चाश्रवणः । अतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि
विद्यमान्यतीति । तं पुनः सोमं कदवादिभिरहत्वा सोमस्य चत्पा
पन्नाद्राजा प्राप्नोति ॥ ३१६ ॥

अत्रादे भूषदा मार्ष्टि यत्नौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ त्रिवस राजस्य सोमोराजनि किंश्चिपं ॥ ३१७ ॥

अत्रादरति । ब्रह्मदा वसन्तमन्त्रि चोक्तमन्त्रि तस्मिन्वै
स्यार्थं संक्रामयति भूषदासमोक्तः पापमयतीत्येतदप्येव
स्मिन् नर्तुं ब्रह्मदाः पापमयति तथा भार्या अभिचारिणी नार
यतिं चममाचेमर्त्तरे पापं संक्षेपयति त्रिवस बन्ध्यात्रिकार्या
सकलवचनं पापं गुरौ बहमाने मयति चाजस्य विधिमति
कामन् चाजके चममाचे पापं निःक्षिपति सोमस्य राजन्मुपेक्ष
माचे पापं समर्पयति तस्माद्राजा सोमोविद्योतयः ॥ ३१७ ॥

राजनिर्दूतदृष्ट्यास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्माणाः स्वर्गमाप्नान्ति सन्तः सुकृतिभोयथा ॥ ११८ ॥

राजेति । सुवर्षसेषादीनि पापानि कृत्वा पञ्चाङ्गावभि
विहितदृष्ट्यामनुष्ठाः प्रतिबन्धकदुरिताभावात् पूर्वोन्मिश्रित
पुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिणश्च स्वर्गं गच्छन्ति एवञ्च
मायस्वित्तवद्दृष्ट्यापि पापवशहेतुलमुक्तम् ॥ ११८ ॥

यस्तु रज्जुघटं कूपाद्वरेद्भिन्नाच्च यः प्रपाम् । स
दण्डं प्राप्नुयान्माषन्तश्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ११९ ॥

यस्मिन्ति । कूपयन्तीपे रज्जुघटयोः वसोद्वरणाच्च धृतवो
रज्जुघटं वा योहरेत् । योवापापीयदानगृहंविदारयेत्तत्रैवैवं
माषन्तश्च प्राप्नुयात् अनिर्दिष्टानु यैवैवं माषन्तश्च प्रकल्पये
दिति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादि तस्मिन् कूपे समर्पयेत्
॥ ११९ ॥

धान्यन्दशभ्यः कुम्भेभ्योहरतोऽभ्यधिकमन्वधः ।
शेषेयेकादशगुणन्दाप्यस्तस्य च तद्वनं ॥ १२० ॥

धान्यमिति । द्विपञ्चतन्त्रोषोविंशतिद्रोणश्च कुम्भः दशसंख्ये
भ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमन्वान् हरतोवधः यच्च हर्तृणामि

मुच्यन्तापेक्षया तादृशान् हृष्टोदमारुहात्मकौ श्रेयः श्रेष्ठे पुनरेक
 सादारभ्य दृष्टकुलपर्वणाहरणे निष्ठुतैकादशगुणं दृष्टं
 दायः सामिगस्यापहतं ॥ १२० ॥

तथा वरिममेयानां ग्रतादभ्यधिके वधः । सुवर्ष
 रजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥ १२१ ॥

तथेति । यथा धान्ये वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेदानां
 सुवर्षरजतादीनामुत्कृष्टानाञ्च वाससाम्पटादीनाम्यस्यता
 धिकेऽपहते वधः कर्त्तव्य इव विषयसमीकरणेन देवकाला
 पदार्थैश्च सामिगतिगुणपेक्षया परिहरणीयं एवमुत्तराणि
 श्रेयम् ॥ १२१ ॥

यथाग्रतस्त्वभ्यधिके दृष्टाच्छेदनमिष्यते । श्रेष्ठे त्वे
 कादशगुणं मूल्याहण्डम्यकल्पयेत् ॥ १२२ ॥

यथेति । पूर्वोक्तानामग्रतस्तद्वै ग्रतं चावदपहारे कृते
 हृष्टोदमं मन्त्रादिभिरभिहितं । श्रेष्ठे पुनरेकपक्षादारभ्य
 यथाग्रत्यसपर्वणापहारे चपहतधनादेकादशगुणदृष्टं
 दायः ॥ १२२ ॥

पुरवाणां कुलीनामाशारीणाञ्च विशेषतः । मुख्या
 नाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्चति ॥ १२३ ॥

पुरवाणानिति । महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण कीर्णा

महाकुलप्रसूतायां भेदनाच्च राजानां वज्रवैदूर्वादीनां
अपहारे वधमर्हति ॥ २२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । काल
मासाद्य कार्यञ्च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ २२४ ॥

मर्हेति । महतामशूनां हस्त्यश्वगोमहिषादीनान्तयां
खट्वादीनामस्त्राणां कल्याणघृतादेरौषधस्य दुर्भिक्षादिरूपं
कालं कार्यस्ययोजनं च सदसदिनियोगरूपं निरूप्य राजा
ताडनाद्वच्छेदवधरूपदण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २२४ ॥

गोषु ग्राह्यसंस्थासु कूरिकायाश्च भेदने । पशूनां
हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥ २२५ ॥

गोस्त्विति । ग्राह्यसम्बन्धिनीनाम्नवामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोर्वाहनाय नासाद्धेदने पशूनाञ्चाजैरुकाणां दण्डश्चस्त्राणां
गायथ्यानां हरणेऽनन्तरमेव द्विषार्द्धपादिकः कार्यः ॥ २२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः
क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ॥ २२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां खवणानामथैव च । मृस्त
यानाञ्च हरणे मृदोभक्षणएव च ॥ २२७ ॥

मत्स्यानाम्यविद्याश्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥ १२८ ॥
 अन्येषाञ्चैव मादीनामद्यानामोदनस्य च । पक्का
 ज्ञानाञ्च सर्वेषामन्यूष्याद्विगुणो दमः ॥ १२९ ॥

इति । वेष्टुवैदसेति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति ।
 सर्वादिष्वपि कार्पाविकस्य च क्रिसस्य सुरावीजद्रवस्य
 स्रक्त्रवेष्टुस्य निर्मितमसाहरणभासादीनां यदन्वत्यशुबन्ध
 वक्ष्यमन्येषाञ्चैव मादीनामद्यानामोदनस्यतिरिक्ता
 मनःत्रिसादीनां मद्यानां दादनां पक्काज्ञानामोदनस्यतिरिक्ता
 नामपूयमोदकादीनाञ्च कार्पावादिष्वर्धाणाञ्चविह्वानाञ्च
 पक्षारेऽपहतद्रव्यनूष्याद्विगुणो दण्डः कार्यः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥
 ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

पुष्पेषु हरितेषु धान्ये गुल्मवल्लीनमेषु च । अन्येष्व
 परिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चद्वयस्य ॥ १३० ॥

पुष्पेति । पुष्पेषु हरितेषु च चेष्वेधान्ये गुल्मकतादृशेषु
 अपरिपूतेषु वनपाशुपुष्पाकेषु वक्ष्यमाचक्षोके धान्यनिर्हेयात्
 परिपूयमन्येषाञ्च अन्येषु धान्येषु वमर्षपुदवभारहाय्येषु
 हतेषु देवकाकाशपेषवा सुवर्षस्य रीपस्य वा पक्षद्वयस्य
 परिमाणी दण्डः स्यात् ॥ १३० ॥

महाकुलप्रसूतायां मेढानाञ्च राजानां वज्रवैदूर्यादीनां
अपहारे बध्ममर्हति ॥ ३२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । काल
मासाद्य कार्यञ्च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

मर्हेति । महतामशूनां हस्त्यश्वगोमहिषादीनान्तयां
खट्वादीनामस्त्राणां कल्याणघृतादेरौषधस्य दुर्भिक्षादिरूपं
कालं कार्यस्यधोमनं च सदसद्दिनियोगरूपं निरूप्य राजा
ताडनाद्वच्छेदनबध्मरूपदण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थानेषु कूरिकायाश्च भेदने । पशूनां
हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

गोमिति । ब्राह्मणसमन्वितीनाम्नवामपहारे बन्धायाश्च
गोवाह्नयार्थं नासाद्धेदने पशूनाञ्चाजैडकानां दण्डभक्त्याया
मासार्थानां हरणेऽनन्तरमेव द्विषार्द्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः
शोरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां खवणानामथैव च । मृस्त
यानाञ्च हरणे मृदोभक्षणएव च ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानाम्यधिष्ठाश्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुमस्यैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥ १२८ ॥
 अन्येषाञ्चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च । यक्षा
 ज्ञानाञ्च सर्वेषामनभूत्याद्विगुणो दमः ॥ १२९ ॥

इत्येति । वेद्यवेदसेति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति ।
 अर्वादिष्वपि कार्पायिकस्य च किसस्य सुरादीनद्रव्यस्य
 सक्तवेद्यस्यनिर्मितजलाहरणभासादीनां यदन्वत्यश्वस्य
 वज्रस्यमर्च्यस्यद्रव्यादि अन्येषामप्येवंविधानामधारप्राकाराणां
 मनःत्रिणादीनां मद्यानां दाद्वानां यक्षाद्यानामोदनस्यतिरिक्ता
 नामपूपमोदकादीनाञ्च कार्पायादिब्रह्मार्चानाञ्चविद्वानाञ्च
 यक्षारेऽवहतद्रव्यनूजाद्विगुणो दमः कार्यः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥
 ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

पुण्येषु हरिते धान्ये गुण्यवलीनमेषु च । अन्येष्व
 हरिपूतेषु दण्डः स्वात्पञ्चकृष्यसः ॥ १३० ॥

पुण्येति । पुण्येषु हरिते च येन च धान्ये गुण्यवलीनमेषु
 च हरिपूतेषु जनपाशपुत्रादिषु वज्रमाषहोके धान्यनिर्हेत्वात्
 हरिचवनयथावाच अन्येषु धान्येषु समर्चपुष्टवभारदार्येषु
 हतेषु देवकाकासपेचया सुवर्चस्य रौप्यस्य वा पञ्चसप्तस्य
 परिमाणी दण्डः स्यात् ॥ १२० ॥

परिपतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च । निरन्वये
शतण्डः सान्वयेऽर्द्धशतन्दमः ॥ ३३१ ॥

परीति । निम्बुलाकीकृतेषु धान्येषु शाकादिषु चापहतेषु
अन्वयोद्रव्यसामिनां सम्बन्धः येन सह कसिदपि सम्बन्धो नास्ति
एकयामवासादिः तत्र शतं दण्डः सान्वये तु पञ्चाशत्यष्टोदमः
खल्लेषु धान्येषु अर्धण्डः तत्र हि परिपूयनो गृहस्थिते
वेकादश गुणोदण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसन्त्वन्वयवत् प्रसभं कर्मा यत्कृतम् ।
निरन्वयम्वयेत् स्तोत्रं हत्वापङ्कयते च यत् ॥ ३३२ ॥

आदिति । चङ्कान्वापहारादिकर्णं द्रव्यसामिसमर्थं
वशात् इतं तस्याहं स्यात् यद्येवमं तद्गवं साहसं अतएव स्तोत्रं
दण्डो न कार्यः एतदर्थं स्तोत्रप्रकरणेऽपठः यत्पुनः सामिष
रोवापहतं तत् स्तोत्रं भवेत् चच हत्वा अपङ्कयते तदपि स्तोत्रं
मेव ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपकृप्तानि द्रव्याणि स्तोत्रयेन्नरः । तमा
यण्डयेद्राजा यस्याग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

यस्त्वेतानीति । यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याणि उपभोगार्थं
कृतयस्त्वेतानि मनुष्यस्योरजेत् । यस्य चेताग्निं गृह्णाग्निं वा

अग्निपुष्टाचौरचेतं राजा प्रथमं बाहवन्मुखेत् अग्निसामिने
आधानोपचोदातयः । मेविन्दराजसु सौमिकमयग्निं
चौरचेतोर्धं दृष्टवत्याह तदयुक्तम् अस्यापराधे गुरदस्य
आन्वाय्यतात् ॥ ३२२ ॥

येन येन यथाङ्गेन सेनोन्मृषु विचेष्टते । तत्तदेव
हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३२४ ॥

येनेति । येन सेनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण सन्धि
च्छेदादिना चौरोगमुखेषु निरुद्धं धनापहारादिकं चेष्टते
तस्य तदेवाङ्गस्य निवारणाय राजा हेदयेत् । तत्र धन
आन्वुत्कर्षणेनाकर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ ३२४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः । मादृ
ण्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मो न तिष्ठति ॥ ३२५ ॥

पितेति । पिताचार्यमिषध्याहमाहपत्नीपुत्रपुरोहितानां
मन्त्रात्स्वधर्मो योनावतिष्ठते स राज्ञोऽदृष्टवीथिनासि अपितु
दृष्टवीथयः ॥ ३२५ ॥

कार्वाणस्य भवेदृण्यो यचान्वः प्राहृतो जनः । तत्र
राजा भवेदृण्यः सचसमिति धारणा ॥ ३२६ ॥

कार्वेति । अत्रापराधे राजव्यतिरिक्तो जनः कार्वाणस्य दृष्ट
वीथो भवेत्तस्मिन्पराधे राजा पञ्चदशवर्षदृष्टवीथयति

नियमः । स्तार्थदण्डानु अणु प्रवेष्टयेत् ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् ।
ईशोदण्डस्य वदण इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २२६ ॥

अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तोत्रे भवति किंस्वियं । षोड
शैव तु वैश्यस्य द्वाविंशत्स्वियस्य च ॥ २२७ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि व्रतगुणेन ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ २२८ ॥

अष्टेति । ब्राह्मणस्येति । तद्दोषगुणविद्धि यदिति सर्वत्र संब
ध्यते यस्मिन् स्तोत्रे षोडशोक्तः स स्तोत्रगुणदोषद्वयस्य शूद्रस्याष्ट
भिरापद्यते गुण्यते इति अष्टगुणः कर्त्तव्यः । षोडशगुणोऽगुण
दोषद्वयस्य वैश्यस्य । द्वाविंशद्गुणस्य वा विभक्त्यधिक्यस्य । चतुःषष्टि
गुणोऽगुणदोषविदुषो ब्राह्मणस्य । व्रतगुणो वा । अष्टातित्रत्यधिक्य
व्रतगुणो वा । गुणातित्रयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ २२७ ॥ २२८ ॥

वानस्यत्यं मूलफलन्दार्वाग्न्यर्थ्यन्तयैव च । तृणञ्च
गोभ्योग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ २२९ ॥

वनस्यत्यमिति । वीरद्वयस्यतोनामुप्याधि सवदाह
हीत फलानि चापरिहृतानां इति गीतजन्यत्वात् । अपरिहृत

वानवाद्यादीनां मूलाफलं होमीयान्मर्षश्च दाह गोपायार्थश्च
ब्रह्मन्तरकीचमर्षेण मनुराह तस्मादिह न दण्डोनामर्षः
॥ ३३८ ॥

योऽदत्तादायिनोदस्ताक्षिप्तेन ब्राह्मणो धनं । याज
नाध्यापनेनापि यथास्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

योऽदत्तेति । अदत्तादायिनस्यैरक्ष इत्यात् यो ब्राह्मणो
यामनाध्यापनप्रतिपदैरपि परकीचधनं ज्ञात्वा लभुमिच्छेत्
कैरक्षकैरक्षोन्नेयः अतः स इव दण्डः ॥ ३४० ॥

द्विजो ध्वजः शीघ्रवृत्तिर्दायिषू दे च मूलके । आद
दानः परचेनात्र दण्डन्दातुमर्हति ॥ ३४१ ॥

द्विज इति । द्विजातिः पथिकः शीघ्रपाथेयः दायिषुदस्यो दे च
मूलके परकीचचेनाद्रुहन् दण्डदानयोग्यो भवति ॥ ३४१ ॥

असन्धितानां संधाता सन्धितानाञ्च मोचकः ।
दासाश्चरवर्त्ता च प्राप्तः स्यात्कैरक्षिष्वपि ॥ ३४२ ॥

असन्धेति । अवज्ञानमयादीनान्तरकीचानां चोदयेत्
सन्धिता ब्रह्मानां मनुरादौ मोचयिता चोवा दासाश्चरवाप
हारी च कैरक्षं प्राप्नुवाञ्च नुदस्यपराधानुसारेण माद
कद्रुच्छेदनमवापहाररूपो भोजकः ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्नेननिग्रहं ।
यशोऽस्मिन् प्राप्तुयात्तोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखं ॥ २४२ ॥

अनेनेति । अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनिवमनं कुर्वाणः
इह लोके स्नातिनरलोके चोत्कृष्टसुखस्याप्नुयात् ॥ २४२ ॥

ऐन्द्रं स्नानमभिप्रेषुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् । नोपेक्षेत
क्षणमपि राजा साहसिकञ्जरम् ॥ २४४ ॥

ऐन्द्रमिति । सर्व्वाधिपत्यक्षणं पदं स्नातिं चाविनाशिकी
मनपक्षवाद्यातिव्रयेन प्राप्तुमिच्छन् राजा बलेन गृहदाहधन
यह्नकारिणं मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत ॥ २४४ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराश्चैव दण्डेनैव च हिंसतः । साह-
सस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ २४५ ॥

वागिति । वाक्पादव्यक्तचौराश्च दण्डपादव्यकारिणश्च
मनुष्यासाहसकान्मनुष्योऽतिव्रयेन पापकारी बोद्धव्यः ॥ २४५ ॥

साहसे वर्त्तमानस्तु यो मर्षयति पार्थिवः । स
विनाशं व्रजत्यागु विद्वेषञ्चाधिगच्छति ॥ २४६ ॥

साहसरति । यो राजा साहसे प्रवर्त्तमानं क्षमते स पाप
कृतानुपेक्षसाहस्यबुद्ध्या विनश्यति अपक्रियमाचराद्वतया
जनविद्वेषश्च गच्छति ॥ २४६ ॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलादा धनागमात् ।
समुत्पृजेत्याहविकान्सर्वभूतभयावधान् ॥ ३४७ ॥

नमिचेति । मित्रवाक्येन बहुधनप्राप्ता वा सर्वभूतभय
जनकान् साहविकान् राजा न त्यजेत् ॥ ३४७ ॥

अस्त्रं दिजातिभिर्घातां धर्मोपयोपबध्यते । दिजा
तीनाञ्च वर्षानां विश्वे काशकारिते ॥ ३४८ ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणामाञ्च सङ्गरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मोपपन्नं दुष्यति ॥ ३४९ ॥

अस्त्रमिति । आत्मन इति । आस्त्रादिभिस्त्रिभिर्धर्मैः
अस्त्राद्युधं यहीतयं अस्त्रिन् काशे वर्षानामात्रमिच्छाच्च साह
वकारादिभिर्धर्मैः कर्तुं न दोषते तथा चैवर्षिकानामरात्र
येषु रात्रेषु पररात्रांमनादिकाश्च जिते स्त्रीधर्मरादौ प्राप्ते ।
तथास्त्ररक्षार्थं दक्षिणाधनमवापहारमिति च ध्याये
स्त्रीप्राप्तरक्षार्थं च धर्मबुद्धेर्नामन्वमतिकतया परान् हिंसन्
न दोषमानी भवति परमारब्धेयं वाहयदखो न कार्यः
॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

गुरुं वा वासवृक्षौ वा ब्राह्मणं वा वज्रश्रुतम् ।
आततायिनमायानं हन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

गुरुं वेति । गुरुवासवृक्षवज्रश्रुतब्राह्मणानामन्वतमं बधो
द्यतमागच्छन्तं विद्यावृक्षादिभिस्तृकृष्टं पक्षाद्यनादिभिरपि
स्त्रनिक्षारणाग्रतौ निर्विचारं हन्यात् अतएव उच्यते । वृक्षीत
ब्रह्ममाततायिनं हत्वा न दोषः । कात्यायनस्य भृगुब्रह्मो
ल्लेखेन मनुस्योकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान् । आततायिनि
चोत्कृष्टे तपःस्त्राध्यायजस्यतः । बधस्तत्र तु नैव स्त्रात्पापे
हीने बधो भृगुः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ
च धर्म्येण व्रतं न दुष्यतीति पूर्वस्त्राद्यमनुवादः । गुर्व्यादिक
मपि हन्यात् किमुतान्यमपीति व्याचष्टाते ॥ ३५० ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं
वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥

नाततेति । जन यमचं रक्षति वा बधोद्यतस्य मारणे हन्तुर्न
कश्चिदपि अधर्मदृष्टः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो वा भवति ब्रह्माह
नृगतोमन्युः क्रोधाभिमाविवी देवता हन्यमानयतं क्रोधं
निवर्त्तयति । साक्ष्ये चापराधगौरवापेक्षया मारणादुच्छेदव
धनयश्चादयोदृष्टाः कार्य्याः ॥ ३५१ ॥

परदारमिमर्षेषु प्रवृत्तास्तृणपीयतिः । उद्वेज
नकरैर्दंष्ट्रैश्चिञ्चयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

इदानीं स्त्रीसंग्रहमाह परदारेति । परदारसंयोगेषु
प्रवृत्तान् मनुष्यगणानुद्वेजनकरैर्दंष्ट्रैर्नासैः कर्तनादिभिरह
यित्वा रात्रौ देवाग्निः पारयेत् ॥ ३५२ ॥

तत्समुत्थौ हि लोकस्य जायते वर्षसङ्करः । येन
मूषहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

तदिति । यस्मात् परदारमिगमनात्संभूतो वर्षस्य सङ्करः
जनयते तेन वर्षसङ्करेण विशृङ्खल्यतीकयजमानाभावात्
चतौ प्राणाऽऽतिः यस्मादित्यमुपनिषत्तत्त्वज्ञाभावे यति
संख्याकामनसूचविनाशधर्मो जगन्नाशाय जनयते ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्या पुरुषः सम्प्राप्तो योजयन् रक्षः । पूर्वं
माचारितो दौषैः प्राप्नुवात्पूर्वसाहसं ॥ ३५४ ॥

वरस्येति । तत्स्त्रीप्रार्थनादिदौषैः पूर्वमुत्पन्नमित्रापः
पुरुषवचनितकारणव्यतिरेकेण परभार्यया सह सम्प्राप्तं
सुखं प्रथमसाहसं पश्यन् प्राप्नुवात् ॥ ३५४ ॥

वस्त्वनाचारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न
दोषम्याप्नुयात्किञ्चित् तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥

यस्त्विति । यः पुनः पूर्वन्तस्त्रीप्रार्थनाभिशापरहितः
केनचित् कारणेन जनसमक्षमभिभाषणं कुर्यान्न स पुनर्द
ण्डादिदोषम्याप्नुयात् यस्माच्च कश्चित्तस्यापराधास्ति ॥ ३५५ ॥

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि सम्भेदे संसंग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६ ॥

परेति । तीर्थारण्यवनादिकं निर्जने देवेष्वप्यपार्थं वः
पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेऽरण्ये ग्रामादहिर्गुल्मा
जताकीर्षे निर्जने देवे वने वज्रवृक्षवन्तते नदीनां सङ्गमे पूर्वं
मनाचारितोपि कारणादपि सम्भाषेत् स संग्रहणं दण्डं सहस्र
पञ्चवक्ष्यमाणमाप्नुयात् । सम्यगृह्यते ज्ञायते चेन परस्त्री
सम्भोगाभिजायदति संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शाभ्युषणवाससा । सह
खट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

उपचारेति । समग्नानुत्प्रेषणप्रेषणासुपचारकरणं केलिः
परीक्षायाकिङ्कनादिः अलङ्कारवस्त्राणां स्पर्शनमेकखट्वाहन
मित्येतस्मै संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

स्त्रियं सृष्टेर्ददेद्देवः सृष्टोवा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्नानमते सर्वं संघट्टनं स्मृतम् ॥ १५८ ॥

स्त्रियमिति । यः सृष्टुमनुचिते स्नानवचनादिदेवे स्त्रियं
सृष्टेत्तया वा दृष्ट्यादिके सृष्टः समते तदाऽन्योन्याङ्गीकरण
द्वयं सर्वं संघट्टनं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १५८ ॥

अत्रास्त्राद्यः संघट्टणे प्राणानन्दण्डमर्हति । चतु
र्वीमपि वर्णानान्दारारक्ष्यतमाः सदा ॥ १५९ ॥

अत्रास्त्राद्यदिति । अत्रास्त्राद्योऽथ शूद्रः दसभूवस्तात् । आस्त्र
स्नानमिच्छन्नामुत्तमं संघट्टये प्राणानन्दण्डम्याप्नोति चतुर्वी
मपि आस्त्रादीनां वर्णानान्धनपुत्रादीनामप्यादिति श्रवेण
दाराः वर्जदा रक्षणीयाः तेन प्रयत्नमिदमर्थं उत्कृष्टसंघट्टना
दपि वर्ज्यवर्ज्यैर्भार्या रक्षणीयाः ॥ १५९ ॥

मिशुकावन्दिनस्यैव दीचिताः कारवस्तयाः । सन्ना
यसं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥ १६० ॥

मिश्रिति । मिश्रान्नीविनः स्तुतिपाठकाः अन्तार्थं कृतदीचकाः
स्वकारादयश्च मिश्रादिस्त्र्यान्वार्थं युहिस्त्रीभिः सह संभाव
यमिवारिताः कुर्युः । एवमेवा संघट्टनाभावः ॥ १६० ॥

न सञ्जायाम्परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् । निषि
द्धोभाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥ २६१ ॥

न सञ्जायामिति । स्त्रामिना निषिद्धः स्त्रीभिः सञ्जाययस्य
कुर्व्यात्प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरेन् राज्ञः षोडशमापात्नस्य
सुवर्णदण्डयोग्योभवति ॥ २६१ ॥

नैव चारणदारेषु विधिर्ज्ञात्तोपजीविषु । सञ्ज
यन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥ २६२ ॥

नैव इति । परस्त्रियं यो भिवदेदित्यादि सञ्जायस्य निषेध
विधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति तथा भार्यापुत्रः स्वकातनु
रित्युक्तत्वात् भार्यैवात्मा अनया उपजीवन्ति धनसाभाव
तस्याभारं च मनो ये तेषु नटादिव्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्ते
अप्येवं निषेधविधिर्नास्ति च सञ्जायारणा आत्तोपजीविनश्च पर
पुरुषानानीय तेः सभार्याः संक्षेपयन्ते स्ववमागतांश्च परपु
रान् प्रच्छन्नाभूत्वा साक्षानं विभावयन्तोऽप्यवहारयन्ति ॥ २६२ ॥

किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्सञ्जायां ताभिराचरेत् ।
प्रीत्यास्तु चैकभक्तास्तु रक्षः प्रव्रजितास्तु च ॥ २६३ ॥

किञ्चिदिति । निर्वर्जनदेवे चारणात्तोपजीविस्त्रीभिः
संभाषणं कुर्वन् सख्यन्वच्छरीरं राज्ञा दाप्यः तावामपि

परदारमात् तत्र दासीभिरवदद्वाभिरौद्वादिमल्लकारिणी
भिरु वधायां दुर्नन् किञ्चिद्व्यभारं दास्यः सात् ॥ ३६२ ॥

योऽकामान्दूषयेत्कन्यां स संशोबधमर्हति । सका
मान्दूषयंसुख्यो न बधस्याभुवाक्षरः ॥ ३६४ ॥

योऽकामामिति । बसुकाजातिरनिच्छन्तीं कन्याङ्गच्छति
स तद्व्यादेव ब्राह्मणेनरोचिङ्गच्छेदनादिकं बधमर्हति
दच्छन्तीं पुनर्नच्छन् वधार्होमनुव्योम भवति ॥ ३६४ ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टा किञ्चिदपि दापयेत् ।
अधन्यं सेवमानान् संयतां वासयेद्भुजे ॥ ३६५ ॥

कन्यामिति । कन्या संशोभार्थमुत्कृष्टजातिपुरुषं सेवमानां
कन्यमपि द्रष्टुं न दापयेत् शोभजातिभुजः सेवमानां वज्रा
दापयेत् चावस्था निवृत्तकामा सात् ॥ ३६५ ॥

उत्तमां सेवमानान् अधन्योबधमर्हति । मुकुन्द
स्यान्नेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ३६६ ॥

उत्तमामिति । शोभजातिरुत्कृष्टजातीयां कन्यामिच्छन्ती

अभिच्छन्तीं वा गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदमनारब्धात्मकं
 बधमर्हति समानजातीयां पुनरिच्छन्तीं गच्छन् यदि पिता
 मन्यते तदा पितुः शुक्लानुरूपमर्थं दद्यात्तत्र दण्डः सा च
 कन्या तेनैव वोढव्या ॥ २६६ ॥

अभिषद्या तु यः कन्यां कुर्याद्दुर्पेण मानवः । तस्याशु
 कर्त्ये अकुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥ २६७ ॥

अभीति । योमनुष्यः प्रषद्या बलात्कारेण समानजातीयां
 गमनवर्ज्यमद्वारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य त्रीण
 मेवाङ्गुलिदण्डच्छेदः कर्तव्यः षट् पणव्रतानि चार्थं दण्डः
 स्यात् ॥ २६७ ॥

सकामान्दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
 द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तये ॥ २६८ ॥

सकामामिति । समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्गुलिप्रक्षेप
 मात्रेण नाशयेत्तस्य त्रीणमेवाङ्गुलिच्छेदमाप्नोति किन्त्वऽतिप्रवृत्तिनिवार
 णाय द्विशतन्दण्डदाप्यः ॥ २६८ ॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः ।
 शुक्लश्च द्विगुणन्दद्याच्छिफासैवाप्नुयाद्दण्डः ॥ २६९ ॥

कन्यैवेति । या कन्यैवापरांकन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत् तस्या

दित्रतोदयः सात्त्विकान्द्रियस्य दिगुषं कन्यापितुर्दद्यात् विष्ठा
प्रहारांस दत्तं प्राप्नुयात् ॥ ३६८ ॥

या तु कन्याम्रकुर्यात् स्त्री सा सद्योमौल्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव च च्छेदङ्गुरेणोदहनमया ॥ ३७० ॥

चा मिति । चा पुनः स्त्री कन्या अङ्गुलिप्रक्षेपेण नात्रयेत्या
तत्त्वसादेव त्रिरोमुखं च नुबन्धापेक्षयाङ्गुल्योरेव च्छेदनं
मर्दनेन च रात्रिमार्गे वहनमर्हति ॥ ३७० ॥

मर्त्तारं सङ्गयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता । तां
शभिः सादवेद्राजा संस्थाने वज्रसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

मर्त्तारमिति । चा स्त्री प्रवक्ष्यधनिकपिचादिवात्त्ववर्षेण
वैश्वर्ष्यादिनुषदपेक्ष वा पतिं पुरवान्करोपनमना सङ्गयेत् ।
तां राजा वज्रवनाकोर्षे देवे शभिर्मर्षयेत् ॥ ३७१ ॥

पुमांसन्दाहयेत्पापं शयने तप्तचायसे । अभ्या
दध्यक्ष काष्ठानि तत्र दह्येत पापहृत् ॥ ३७२ ॥

पुमांसमिति । चवन्करोत्तं चारणापकारिणं पुरवमयो
वक्ष्यधने प्रवक्षिते राजा दाहयेत्तत्र शयने वक्ष्यधातिनः
काष्ठानि निःशिषेयुः चावत्पापकारी दग्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥

संवत्सराभिग्रहास्तस्य दुष्टस्य दिगुषोदमः। ब्राह्मया
सह संवासे चाष्टाष्ट्या तावदेव तु ॥ २०३ ॥

संवत्सरेति । परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदक्षितस्य
पुनः संवत्सरातिक्रमेतस्यामेवाभिग्रहास्तस्य पूर्वदष्टादिगुषोदमः
कार्यः । तथा ब्राह्मजायागमने षोडशः परिकल्पितः
चाष्टाष्ट्यासह निर्देवात् चाष्टाष्टीगमनरूपः तथा चाष्टाष्टी
गमने षोडशः सहस्रत्वनववस्त्रमिति संवत्सरे लतीते यदि
तामेव ब्राह्मजायातामेव चाष्टाष्टीं पुनर्गच्छति तदा दिगुषः
कर्तव्यः । एतच्च पूर्वस्यैवोदाहरणद्वयं ब्राह्मजायागमनेषु
चाष्टाष्टीगमनदष्टप्रदर्शनार्थं सर्वस्यैव तु पूर्वाभिग्रहादक्षि
तस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्यामेव गच्छतः पूर्वदष्टादिगुषो
दक्षो ऽद्वयः ॥ २०३ ॥

शूद्रोऽगुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्षमावसन्। अगुप्तम
प्रसर्व्यस्यैगुप्तं सर्वेषु दीयते ॥ २०४ ॥

शूद्रइति । मर्षादिभिरक्षितामरक्षिता वा दिक्षातिस्त्रिचं
यदि शूद्रोऽगच्छेत्तदाऽरक्षिता रक्षारक्षिताङ्गच्छन् सिद्धसर्वं
स्वाभ्यां विधेयमीदः अथाङ्गविभेदाज्जबोधेऽपि चार्थस्यभिन्नमने

विज्ञोद्धारः सर्वस्य हरणं मुक्तां चैदधोऽधिकरतिनीतमवचना
विमर्शदः । रचितायु गच्छन् प्ररीरधवहीनः कर्तव्यः ॥ २०४ ॥

वैश्यः सर्वस्य दण्डः स्यात्संवत्सरनिरीधतः ।
सहस्रं चनियो दण्डो मौख्यं मूत्रेषु चार्हति ॥ २०५ ॥

वैश्यरति । वैश्यस्य मुक्तप्राज्ञधीनमने संवत्सरवत्सवादनकारं
सर्वस्य पश्यदण्डः कार्यः । चचिवागमने तु वैश्यस्य चचि
कामिनि वक्षति । चचिचोमुक्ता प्राज्ञधीनमने सहस्रदण्ड
वीरः हरणेषु पाच मुद्यमं कर्तव्यम् ॥ २०५ ॥

प्राज्ञधीं यद्यमुक्तायु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्य
मय्यग्रतं कुर्यात्चचिवन्तु सहस्रिषं ॥ २०६ ॥

प्राज्ञधीमिति । चरचितां तु प्राज्ञधीं यदि वैश्यचचिवा
कृष्यतः तदा वैश्यं पश्यग्रतदण्डवत् कुर्यात् । चचिषं पुनः
सहस्रदण्डेति । वैश्यं पाचमय्यग्रतदण्डः मूत्राधमादिना
निर्मुक्तमिति माचोवधीविप्राज्ञधीनमन्विषयः तदितरप्राज्ञधी
मय मे तु वैश्यचाचि सहस्रदण्डवत् ॥ २०६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह विभुतौ
शूद्रवदण्यौ दग्धयौ वा कटाग्निना ॥ ३७७ ॥

उभाविति । तावेवोभावपि चचिषवेभ्यो ब्राह्मण्यारचितया
सह कृतमैथुनौ शूद्रवत् सर्वेष्वधीयते गुप्तं इति दण्ड्यैः । यदा
कटेन आवेष्ट्य दग्धयौ तत्र वैश्यां सोहितदर्भैः चचिषं ब्रह्म
पचैर्वावेष्ट्य इति वज्रिष्ठोक्तो विजेषोपाह्वः पूर्वं सहस्रं चचियो
दण्ड्यो वैश्याः सर्वस्वमित्युक्तत्वादयमप्राणान्तिकदण्डो गुह्य
वद्ब्राह्मणीममनविषयो बोद्धव्यः ॥ ३७७ ॥

सहस्रम्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्भजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥ ३७८ ॥

सहस्रमिति । रचितां विप्रां ब्राह्मणो बलान्नोपगच्छन् सहस्रं
दण्ड्यः स्यात् । इच्छन्त्या पुनः सहस्रमैथुने पञ्चशतानि दण्ड्यो
द्योमवेत् ॥ ३७८ ॥

मौष्यमप्राणान्तिको दण्ड्यो ब्राह्मणस्य विधीयते । इत
रेषान्तु वर्णानां दण्ड्यः प्राणान्तिको भवेत् ॥ ३७९ ॥

मौष्यमिति । ब्राह्मणस्य बध्दण्ड्यस्थाने त्रिरोमुख्यन
न्दस्यः प्राक्केषीपदिशते चचिषादीनामुनरक्तेन चातेन
दण्ड्यो भवति ॥ ३७९ ॥

न आतु ब्राह्मणं चत्वार्यस्रपापेभ्यपि स्थितम् ।
राष्ट्रादेनं बहिःकुर्व्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ १८० ॥

नृणां निष्ठादि । ब्राह्मणं चत्वार्यपापकारिणमपि कदापि स
चत्वार्य । अपितु चत्वार्यपापमक्षतप्ररोरं राष्ट्रानिर्व्यापयेत्
॥ १८० ॥

न ब्राह्मणवधाम्भूयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मा
दस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ १८१ ॥

न ब्राह्मणेति । ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति
तस्माद्भूया चत्वार्यपापकारिणो ब्राह्मणस्य मनसापि वधश्चिन्त
येत् ॥ १८१ ॥

वैश्वसेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मणस्यामगुप्तायान्तावुभौ दण्डमर्हतः ॥ १८२ ॥

वैश्वसेति । रक्षितां क्षत्रियां यदि वैश्वोगच्छेत्क्षत्रियो वा
यदि रक्षितां वैश्यां तदा तयोर्ब्राह्मणस्यामगुप्तायाङ्गमने यौ
दण्डावुभौ वैश्वं पञ्चव्रतद्वयात् क्षत्रियन्तु बह्विधमिति
हावेव तौ दण्डौ वैश्वक्षत्रिययोर्भवतः अथ च वैश्यास्य रक्षित
क्षत्रियाममने पञ्चव्रतरूपो दण्डो क्षत्रियान्तात् गुह्यवदेव
विगुह्यवातिमात्रोपजीविक्षत्रियाणाः शूद्राभ्यामादिमम

विषयोबोद्धव्यः चचिषस्य रचितवैश्यायां ज्ञानतियुक्तस्य
सहस्रदशः ॥ १८२ ॥

सहस्रब्राह्मणोदण्डायोगुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां चचियविशोः साहसोवै भवेद्दमः ॥ १८३ ॥

सहस्रमित्यादि । चचिया वैश्ये रचिते ब्राह्मणोव्रजसहस्र
दशं दापनीयः शूद्रायां रचितायां चचिवैश्यवोर्ममने
सहस्रमेव दशः स्यात् ॥ १८३ ॥

चचियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतदमः । मूचेव
मौण्डमिच्छेत्तु चचियोदण्डमेव वा ॥ १८४ ॥

चचियेति । अरचितचचियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि
दशः स्यात् । चचिषस्य तरचितचचियागमने गर्दभमूचेव
मुखनं पञ्चशतरूपं वा दशमाप्नुयात् ॥ १८४ ॥

अगुप्ते चचियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणोव्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यात्सहस्रं त्वन्यजस्तियं ॥ १८५ ॥

अगुप्ते इति । अरचितां चचियां वैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो
गच्छन् पञ्च शतानि दण्डाः स्यात् अन्यो भवोऽन्यजः यस्यादधमो
नास्ति वास्याजादिस्यस्य स्तियं गच्छसहस्रदण्डाः ॥ १८५ ॥

वस्य खेजः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् । न
साहसिकदण्डग्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥ १८६ ॥

वस्येति । वस्य राज्ञोराज्ञे चौरः परदारगामी पदवनादी
दुष्टदाहादिवाच्यकारी दण्डपादव्यकर्ता च नास्ति स राजा
शक्रपुरं याति ॥ १८६ ॥

इतेषाम्निग्रहोराज्ञः पञ्चानां विषये स्वके । साक्षा
व्यहस्यजात्येषु लोके चैव वशस्कारः ॥ १८७ ॥

इतेषामिति । इतेषां खेजादीनान्यह्नानां खराज्ञे नियमः
वमानवातीयेषु रावसु मध्ये राज्ञः वाचाव्यक्तत्वं दृष्टं लोके च
वशस्कारीभवति ॥ १८७ ॥

अस्मिन् वस्यजेद्याज्यो वाज्यं चर्षित्वजेद्यदि । शतं
कर्मस्यदुष्टं तयोर्दण्डः शतं शतं ॥ १८८ ॥

अस्मिन्निति । योवाज्यः अस्मिन् कर्षानुष्ठानवमर्षं चति
वातकादिदोषरहितं अस्मिन् वाज्यमदुष्टं त्यजति तयोः
शतं शतं दण्डः कार्य्यइति दण्डप्रवृत्तादिदमुक्तम् ॥ १८८ ॥

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्यागमर्हति । त्यज
अपतितानेतावाद्या दण्डः शतानि षट् ॥ १८९ ॥

न मातेति । मातृपित्रमार्थापुत्राः ज्ञानं पोषणमनुपपत्त्या

यकरणात्मकं नार्हति तस्मादेतान् पातकादिदोषरहितान्
परित्यजन् एकैकपरित्यागे राज्ञा षट् व्रतानि दक्ष्याः ॥ ३८८ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मियः । न
विभ्रूयानृपो धर्माच्चिकीर्षन् हितमात्मनः ॥ ३८९ ॥

आश्रमेऽस्त्विति । द्विजातीनां गार्हस्थ्याद्याश्रमविषये कार्ये
अयं ब्राह्मणोऽनाथं ब्राह्मणं हति परस्परस्त्रातविवादानां
राजा स्त्रीयहितच्चिकीर्षुरयं ब्राह्मणं हति सहसाविशेषेण न
ब्रूयात् ॥ ३८९ ॥

यथार्हमेतानभ्यर्थ्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मां प्रतिपादयेत् ॥ ३९० ॥

यथार्हमिति । योयादृशीं पूजामर्हति तन्मया पूजयित्वा
अन्यैर्ब्राह्मणैस्सह प्रथममप्रीत्या अपगतकोपं कृत्वा ततश्चा-
यः स्वधर्माः तं बोधयेत् ॥ ३९० ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिदिजे ।
अर्चावभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति माषकं ॥ ३९१ ॥

प्रातीति । निरकारगृहवासी प्रातिवेश्यः तदकारगृहवासी
अनुवेश्यः वस्त्रिभुज्ये विंशतिरग्रे ब्राह्मणानीज्यन्ते तत्र प्राति-
वेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रमकारी चेति विष्णुवचनात्

ब्राह्मणो भोजनार्थं भोजयन् ब्राह्मणं उत्तरं चैरसादिपह
सादिह रीत्यभाषन् स्मरति ॥ ३८२ ॥

ओषिधः ओषिधं साधुभूतिकृत्स्नं भोजयन् । तदन्नं
दिगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव माषकं ॥ ३८३ ॥

ओषिध इति । विद्याचारवान् तथाविधमेव गुणवान् विभवं
कार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात् प्रातिवेश्यानुवेश्यावेवाभोजनं
सद्व्यमभोजिताय दिगुणं दाप्यो हिरण्यमाषकश्च राज्ञः ।
॥ ३८२ ॥

अन्धोऽजः पीठसर्पी सप्तत्या स्त्रविरस्य यः । ओषि
धेवपकुर्व्यं न दाप्याः केनचित्करम् ॥ ३८४ ॥

अन्ध इति । अन्धोऽवधिरः पंगुः बन्धून् वृत्ततिवर्षः वृत्तत्वेति
प्रकृत्यादिभ्यश्च पञ्चानामिति इतीया । ओषिधेषु धनधान्य
गन्धद्रव्यादिभ्योपकारकस्ते केनचिदपि वीर्यव्येष्टेणापि राज्ञा
सकाङ्क्षकरं न दापनीयाः ॥ ३८४ ॥

ओचियं व्याधितार्त्ता च वासवद्वारकिञ्चनम् ।
महाकुलीनमार्यञ्च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ओचियमिति । विद्याकारवत्त्वं ब्राह्मणं रोगिणं पुत्रत्रियो
गादिदुःखितं वासवद्वारकिञ्चनमहाकुलप्रसूतोदारचरितान्
राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ब्राह्मणीफलके श्लाघणे नेनिज्यान्नेजकः ग्रनैः । न च
वासांसि वासेभिर्निर्धरेन्न च वासयेत् ॥ ३८६ ॥

ब्राह्मणीति । ब्राह्मणादिवृक्षसम्बन्धिफलके अपरद्वये रजकः
ग्रनैः ग्रनैर्वासांसि प्रक्षालयेत् न च परकीयैर्वस्त्रैरन्वयस्याधि
नयेत् न चान्यवासांसि अन्यपरिधानार्थं दद्यात् यद्येवं कुर्यात्त
दास्ये दण्डः स्यात् ॥ ३८६ ॥

तन्नुवाचो दशपञ्चदद्यादेकपञ्चाधिकम् । अतो
न्यथावर्त्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥ ३८७ ॥

तन्नुवाचरति । तन्नुवाचो वस्त्रनिर्माणाद्यन्ध्रपक्षादि वृक्षं
शुद्धीना पिष्टभक्ताद्यनुप्रवेशादेकादशपञ्च वस्त्रान्दद्याद्यदि

ततोऽप्यनन्तरा द्वादश पञ्चान् राज्ञा दत्तः क्षात्रिणश्च
तुष्टिः कर्त्तव्ये ॥ ३८७ ॥

द्रुक्क्षेत्राण्येव कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः । कुर्व्यं
रथं यथापण्यन्ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ ३८८ ॥

• द्रुक्तेति । सप्तपञ्चपञ्चवर्षभ्यो राजपाक्षो भागः द्रुक्त्वं
तत्र यवक्षेत्रेषु वै कुशलाः तथा सर्वपण्यानीं चाराचरज्ञाः
ते पक्षेभ्यः यमस्य मूलमनुकूलं कुर्युः ततोऽप्यभयनादिं प्रतिभातं
राजा दृष्टीयात् ॥ ३८८ ॥

राज्यः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिपिड्डानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात्सर्वचारं हरेन्नृपः ॥ ३८९ ॥

राज्येति । राज्यः सम्बन्धितया यानि विवेचयन्त्यादि प्रख्या-
तानि राज्येपक्षेणानि चक्षुषादीनि तद्देशोद्भवानि तथा यानि
च प्रतिपिड्डानि यथा कुर्निचे क्षात्रदेशान्तरं च भवति तानि
लोभाद्देशान्तरं भवतीत्यर्थः सर्वहरणं राजा कुर्यात्
॥ ३८९ ॥

शुक्लस्थानम्परिहरन्नकाशे क्रयविक्रयी । मिथ्या
वादी च संस्थाने दाप्योऽष्टगुणमत्नयं ॥ ४०० ॥

शुक्लमिति । शुक्लमोषणाय उत्पद्येन गच्छति अकाशे
रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति शुक्लखण्डनार्थं विक्रेयद्रव्यस्य
वा अस्यां संख्यां वक्ति राजर्हेयमपक्षपितमष्टगुणदण्डरूप
तथा दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानन्तथा वृद्धिचयावुभौ । विचार्य
सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

आगममिति । किञ्चित्तदूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्य
आगमं किञ्चिद्दूरं नीयतइति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमं किञ्चित्काष्ठं
स्थितं किञ्चिन्मूखं समतइति स्थानं तथा किञ्चित् वृद्धिरथ तथा
कर्त्तृकाराणां भक्ताच्छादनादिना किञ्चानुपचयइत्येवं विचार्य
यथा वणिजां क्रेतृणां च पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां
क्रयविक्रये कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेय वा गते । कुर्वीत
चैषामत्यक्षमर्चसंस्थापनश्रुपः ॥ ४०२ ॥

पञ्चरात्रइति । आगमनिर्गमोपयोगादेः पञ्चानाम

विद्यतत्वात् । अक्षिरार्थाद्यामक्षराद्ये पक्षराद्ये नते क्षिर
प्राकारार्थाद्यामक्षे पक्षे नते वक्षिजामर्षविदात्मन्यथं नृपतिरात्त
पुरवैर्जवक्षां कुर्व्यात् ॥ ४०२ ॥

तुल्यमानं प्रतीमानं सर्व्वञ्च स्यात्सुखक्षितम् ।
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुल्येति । तुल्यमानं सुवर्णादीनामरिच्छेदार्थं यत् क्रियते
प्रतीमानं प्रक्षाल्योद्धारितमर्थं खनिकृपितं यथा स्यात् षट्सु
षट्सु मासेषु नतेषु पुनश्चमर्थं यथापुनरैर्नृपतिः परीक्षयेत्
॥ ४०३ ॥

यद्यं वानतरे दाप्यमौख्योऽर्द्धपणनरे । पादस्य
श्लुष्य बोधिष्य पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

यद्यमिति । भास्वपूर्वादि जानानीति वक्ष्यति तेन रिक्त
कण्ठादिजानं तरविषये यद्यन्वार्थं एवं पुरववाक्षमारोर्द्धं
यद्यन्तरपद्यन्वाप्यः यद्युच्य नवादिः यद्यचतुर्धभागं भाररहि
तोमयुजः यद्यष्टमभागान्वापनोचः ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णीनि यानानि तार्थन्दाप्यानि सारतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमासञ्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

भाण्डेति । पञ्चद्रव्यपूर्णीनि ब्रकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापे
क्षया आतरं दाप्यानि द्रव्यरहितानि च मोषीकण्डोलादीनि
यत्किञ्चित्स्वल्पं तार्थन्दाप्यानि अपरिच्छदादरिद्रासक्तपदा
रूढानापेक्षया यत्किञ्चिदापनीयाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालमनरोभवेत् । नदी
तीरेषु तद्विद्यात्ममुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

दीर्घेति । पूर्वं पारावारतरणार्थमुक्तं रदानां नदीमार्गेषु
दूराध्वनि गमनार्थे प्रवक्तव्ये गस्त्रिरोदकनद्यादिदेशघोषवर्षादि
काक्षापेक्षया तरमूखं कल्पनीयं एतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यं
समुद्रे तु वाताधीनयोतगमनत्वात् स्वाधस्तत्वाभावे तरपथ्य
विशेषज्ञापकं नदीवर्षाजनादिव नास्ति अतस्तत्पथितमेव
तरपथ्यं याच्यम् ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु दिमासादिस्तथा प्रव्रजितौमुनिः । ब्राह्म
णालिंगिनश्चैव नदाप्यास्तारिकन्तरे ॥ ४०७ ॥

गर्भिणीति । संजातगर्भा स्त्री मयदद्यादूर्ध्वं तथा प्रव्रजितौ
भिषुर्मुनिर्वानप्रसो ब्राह्मणाश्च लिंगिनो ब्राह्मचारिणः तरमूखं
तरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

कन्यामिच्छिन्नायां निशीर्ष्येतापराधतः ।
तदाग्रेरेव दातव्यं समागम्य स्नोतः ॥ ४०८ ॥

यथावीति । मौवाकृष्टानां चत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं
द्रव्यं तन्नाविकैरेव निशित्वा यथाभागमदातव्यम् ॥ ४०८ ॥

एष मौवाविनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः । दाशा
पराधतस्तोये दैविके नास्ति नियमः ॥ ४०९ ॥

एव नाविति । नाविकापराधात् यदुदके नष्टं तन्नाविकैरेव
दातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितं दैविके नास्ति नियम इति विधातुं
मौवाविनामेव व्यवहारस्य निर्णयकः देवोपजातवात्यादिना
मौमद्वेन धनादिनामे नाविकानां न दृश्यः ॥ ४०९ ॥

वाचिष्यं कारयेद्वैश्यं कुशीदं क्षत्रिमेव च । पशूनां
रक्षयश्चैव दास्यं शूद्रं दिजम्भनाम् ॥ ४१० ॥

वाचिष्यमिति । वाचिष्यकुशीदक्षत्रिपशुरक्षयानि वैश्यं
कारयेत् शूद्रश्च राजा दिजम्भतीनां दास्यं कारयेत् । चतुर्वर्ग्यो
वैश्यशूद्रौ राजादृष्ट्यावित्येवमर्थोऽभिहितोपदेवः ॥ ४१० ॥

चचिवश्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणोऽनुत्तिकर्षितौ । विभू
वाहानृश्रीश्रीन स्नानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

चचिवमित्यादि । ब्राह्मणः चचिववैश्यौ मृत्यभावेन पीडितौ

करव्या सामि कर्माणि रचयन्त्यादीनि कारवन् साका-
 ष्चादनादिना पेषयेत् । एवं धनवान् ब्राह्मणः तादुपमताव
 विभत् राज्ञा दण्डभीषदति प्रकरवसामर्थाद्रन्वते ॥ ४११ ॥

दास्यन्तु कारयंस्त्रोभाद्ब्राह्मणः संस्त्रतान् विजान् ।
 अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्डः शतानि षट्
 ॥ ४१२ ॥

दास्यन्त्विति । प्रभवतोभावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः कृतोपमव
 नान् विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन सोभादास्यकर्त्तृषादधाव
 नादि कारवन् षट् शतानि दण्डः ॥ ४१२ ॥

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्या
 यैव हि सृष्टोसौ ब्राह्मणस्य स्वयन्मुवा ॥ ४१३ ॥

शूद्रन्त्विति । शूद्रन्मुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारवेत्
 यस्यादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना सृष्टः ॥ ४१३ ॥

न सामिना निरुष्टोपि शूद्रोदास्यादिमुच्यते ।
 निसर्गजं हि नत्तस्य कस्तस्मात्तदपोदति ॥ ४१४ ॥

न सामिनेति । यस्यादसौ ध्वजादतलादिना दास्यं नतः
 स तेन त्यक्तः सदासाभावेपि शूद्रोब्राह्मणस्य दास्याय

निमुच्यते यथाहार्थं शूद्रस्य वचनं कः शूद्रतयातिमिव दास्य
मपनयति चट्टार्थमप्यवश्यं शूद्रेण शास्त्रादिदिग्भ्रमूपा
कर्त्तव्येतिवपरमेतत् अन्यथा वक्ष्यमाणदास्यकरणपरिगणन
मनर्थकं स्यात् ॥ ४१४ ॥

ध्वजाहतो भक्तदासो वृद्धजः क्रीतदक्षिणौ ।
पैचिकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

ध्वयेति । वंशमेव कामिबन्धनाभितो भक्तसीमाभ्युपगत
दासोभक्तदासः तथा कदाचीपुत्रः मूखेन क्रीतोऽयम् दत्तः
पिक्तदिकमानतः दण्डादिधनशुद्धिं स्वीकृतदासभावद्वये
तानि वत्त ध्वजाहतमादीनि दास्यकरणानि ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च चरवाधनाः स्मृताः ।
वत्ते समधिगच्छन्ति वक्ष्यते तस्य तद्वनम् ॥ ४१६ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रदासकन्योऽमी निर्जना एव भव्या
दिभिः स्मृता यस्मात् चतुर्वर्ण्येऽर्जयन्ति वक्ष्यते तै भार्यादय
श्च तद्वनयन्ति एतच्च भार्यादीनाम्भारतन्त्रप्रदर्शनार्थं

परं यद्यन्वादेः यद्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात् धन
साध्यादृष्टार्थकर्मोपदेशाच्च भार्यादीनामभ्यधिकरणे यस्या
अपि यागाधिकारस्य उक्तत्वात् स्त्रीपुंसधोर्मध्यएकधने चानु
मतिदारेण स्त्रिया अपि कर्तव्यात् ॥ ४१६ ॥

विश्वम्नं ब्राह्मणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् । न
हि तस्यास्ति किञ्चित्त्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

विश्वम्नमिति । निर्भिचिकिसमेव प्रकृतादायशूद्राङ्गन
यद्वत् कुर्व्यात् ब्राह्मणः यतस्तस्य किञ्चिदपि स्वं नास्ति यस्या
कर्तव्यपाङ्गधनोऽसौ । एवञ्चापदि वसादपि दायात् ब्राह्मणो
धनं गृह्यन् राज्ञा दक्षमीचरत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् । तौ
हि श्युतौ स्वकर्माभ्यः शोभयेतामिदञ्च गत् ॥ ४१८ ॥

वेद्येति । वैश्यं कृष्यादीनि शूद्रश्च दिजातिशूद्रादीनि
कर्माणि यत्नतो राजा कारयेत् यस्यासौ स्वकर्माभ्यस्तुतावशा
स्त्रीव्योपार्जितधनमदादिना यमदाङ्गीकुर्व्याताम् ॥ ४१८ ॥

अद्वयद्वयवेक्षेत कर्माणाम् वाङ्मानि च ।
आयव्ययौ च निवृत्तावाकरान् कोपमेव च ॥ ४१८ ॥

अद्वयीति । प्रत्यक्षमद्विज्ञतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थं
कर्माणां निवृत्तिं नृपतिर्निरूपयेत्तथा दृश्यवादीनि किमद्य
प्रविष्टं किं निःसृतमिति सुवर्चरत्नाद्युत्पत्तिस्त्राणानि भाष्य
मार्गं चावेक्षेत व्यवहारदर्शनायकोपि राजा धर्माच्च परित्यजे
दिति दर्शयितुमुक्तश्चापि पुनर्वचनम् ॥ ४१८ ॥

एवं सर्वानिमायाजा व्यवहारान्समापयन् ।
व्यपोह्य किरिषं सर्वमप्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ४१९ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण हतासर्वानृषादानादीन्
व्यवहारान् तत्पतेनिर्बन्धेनात्मनश्च राजा पापं सर्वमपहाय
कर्मणादिप्राप्तिरूपामुत्कृष्टां गतिं लभते ॥ ४१९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिताया
महर्षोऽध्यायः ॥ ० ॥

इति श्रीकृष्णभट्टविरचितायां मन्वर्धमुक्तावज्ञामहर्षो
ऽध्यायः ॥

ओवियं व्याधितार्त्ता च वासवद्वारमिच्छन्म् ।
महाकुलीनमार्यश्च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ओवियमिति । विद्याचारव्रतं ब्राह्मणं रोमिषं पुष्यविद्यो
गादिदुःखितं वासवद्वारमिच्छन्महाकुलप्रसूतोदारचरितान्
राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ग्राह्यलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः ग्रनैः । न च
वासांसि वासेभिर्निर्धरेन्न च वासयेत् ॥ ३८६ ॥

ग्राह्यलीति । ग्राह्याद्यादिदृश्यमन्त्रिफलके अपरद्वे रजकः
ग्रनैः ग्रनैर्वासांसि ग्राह्यस्येत् न च परकीयैर्वस्त्रैरन्वयस्यापि
नयेत् न चान्यवासांसि अन्यपरिधानार्थं दद्यात् यद्येवं कुर्यात्त
दास्ये दण्डः स्यात् ॥ ३८६ ॥

तन्नुवाचो दशपलन्दद्यादेकपलाधिकम् । अतो
न्यथावर्त्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥ ३८७ ॥

तन्नुवाचरति । तन्नुवाचो वस्त्रनिर्माणाद्यन्त्रपलादि द्रव्यं
शुद्धीना पिष्टभक्ताद्यनुप्रवेष्टादेकादशपलं वस्त्रन्दद्याद्यदि

ततोऽन्यथाज्ञानदा दारुणं पश्यान् राज्ञा दारुणः क्षामिगन्ध
तुष्टिः कर्तव्येन ॥ १८७ ॥

शुद्धज्ञानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः । कुर्वन्
रथं यथापण्यन्ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ १८८ ॥

• शुद्धेति । सप्तपञ्चपञ्चवर्षभोरानयाज्ञेभागः शुद्धं
तथा यवज्ञानेषु वै कुशलाः तथा सर्वपण्यानां धाराधारज्ञाः
ते पण्येषु यमस्य मूलमनुसृत्य कुर्वन् ततोऽप्यभयनादिं प्रतिभानं
राजा दृष्टीयात् ॥ १८८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिविद्धानि यानि च ।
तानि निर्धरतो लोभात्सर्व्वहारं हरेन्नृपः ॥ १८९ ॥

राज्ञरति । राज्ञः सम्भितया यानि विविधद्रव्याणि प्रख्या
नानि राज्ञेयकेनोनि चक्षुषादीनि तद्देशोद्भवानि तथा यानि
च प्रतिविद्धानि यथा शुभ्रिणे क्षाम्येमान्तरं च मेवमिति तानि
लोभाद्देशान्तरं गच्छतीत्यर्थः सर्व्वहरणं राजा कुर्व्वात्
॥ १८९ ॥

शुक्लस्थानम्परिहरञ्ज्वाले क्रयविक्रयी । मिथ्या
वादी च संस्थाने दाप्योऽष्टगुणमत्वर्यं ॥ ४०० ॥

शुक्लमिति । शुक्लमोषवाच उत्पद्येन गच्छति अत्रास्ते
राज्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति शुक्लमन्त्रार्थं विक्रेयद्रव्यस्य
वा अस्यां संख्यां वक्ति राजदेयमपक्षपितमष्टगुणम्द्रव्यरूप
तथा दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानमथा वृद्धिचयावभौ । विचार्य
सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

आगममिति । किञ्चित्तूरादागतमिति देवान्मरीचद्रव्य
आगमं किञ्चिदूरं नीयतइति खदेभोद्भवस्य निर्गमं किञ्चत्काष्ठं
स्थितं किञ्चभूखं समतइति स्थानं तथा किञ्चित् वृद्धिरथ तथा
कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना किञ्चानुपचयइत्येवं विचार्य
अथा वणिजां क्रेतृणां च पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां
क्रयविक्रयौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेय वा गते । कुर्वीत
चैवाम्नात्यक्षमर्चसंस्थापनश्रुपः ॥ ४०२ ॥

पञ्चरात्रइति । आगमनिर्गमोपयोगादेः पञ्चानाम्

विद्यततात् । अक्षिरार्थाद्यामक्षराचे पक्षराचे गते क्षिर
प्राथार्थाद्यामचे पक्षे गते वक्षिणामर्धविदास्यद्यच्चं नृपतिराश
पुदवैर्भवसां सुर्व्यात् ॥ ४०२ ॥

तुष्टामानं प्रतीमानं सर्व्वञ्च स्यात्सुखक्षितम् ।
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुष्टेति । तुष्टामानं सुवर्णादीनामरिच्छेदायं यत्क्रियते
प्रतीमानं प्रक्षोभादितत्सर्व्वं स्मिन्नूपितं यथा खात् षट्सु
षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्व्वं यथापुदवैर्नृपतिः परीक्षयेत्
॥ ४०३ ॥

यद्यं चान्तरे द्वाप्यमौढयोऽर्द्धपणन्तरे । पादस्य
शुच्योपि च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

यद्यमिति । भास्वपूर्वादि चानानीति वक्ष्यति तेन रिक्त
ब्रह्मादिचानं तरविषये यद्यन्दायं ह्यं पुदववाञ्छमारोर्द्धं
यद्यन्तरपक्षन्दायः यद्युच्यं गवादिः यद्यचतुर्धमानं भाररहि
तोमनुचः यद्यहममानन्दापनीचः ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थन्दाप्यानि शरतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमासश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

भाण्डेति । पञ्चद्रव्यपूर्णानि ब्रकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापे
क्षया आतरं दाप्यानि द्रव्यरहितानि च गोषोकृषोसादीनि
यत्किञ्चित्सत्त्वं तार्थन्दाप्यानि अपरिच्छदादरिद्रासक्तपदा
ईदानीपेक्षया यत्किञ्चिद्दापनीयाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालन्तरोभवेत् । नदी
तीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

दीर्घेति । पूर्वं पारावारतरणार्थमुक्तं इदानीं नदीमार्गेषु
दूराध्वनि गमये प्रवक्ष्ये गच्छिरोदकनद्यादिदेशयोः प्रवर्षादि
काक्षापेक्षया तरमूखं कल्पनीयं एतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यं
समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात् स्थाय्यत्वाभावे तरपक्ष
विशेषज्ञापकं नदीवर्षाजनादिकं नास्ति अतस्तथास्तिमेव
तरपक्षं याच्यम् ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु दिमासादिस्तथा प्रव्रजिते मुनिः । ब्राह्म
णालिंगिनश्चैव न दाप्यास्तारिकन्तरे ॥ ४०७ ॥

गर्भिणीति । संजातगर्भा स्त्री मासद्वयदूर्द्धं तच्च प्रव्रजिते
भिर्मुनिर्वागप्रसो ब्राह्मणाश्च लिंगिनो ब्रह्मचारिणः तरमूखं
तरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

वन्नाभि किञ्चिद्वाद्यानां निशीर्षेतापराधतः ।
तद्वागैरेव दातव्यं समागत्य स्वतोऽग्रतः ॥ ४०८ ॥

वन्नाभीति । नौकाकूटानां चत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं
द्रव्यं तन्नाविकैरेव निशिजा वन्नाभागम्दातव्यम् ॥ ४०८ ॥

एष नौवायिनामुक्तो व्यवहारस्तु निर्णयः । दाशा
पराधतस्तोये दैविके नास्ति नियदः ॥ ४०९ ॥

एष नाविति । नाविकापराधात् यदुदके नष्टं तन्नाविकैरेव
दातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितं दैविके नास्ति नियदिति विधातुं
नौवायिनामेव व्यवहारस्तु निर्णयकः देवोपजातवात्यादिना
वैभवेन धनादिनामे नाविकानां न दृष्टः ॥ ४०९ ॥

वाचिष्यं कारयेद्वैश्यं कुशीदं क्षत्रिमेव च । पशूनां
रक्षयश्चैव दास्यं शूद्रं दिजम्भनाम् ॥ ४१० ॥

वाचिष्यमिति । वाचिष्यकुशीदक्षत्रिपशुरक्षयानि वैश्यं
कारयेत् शूद्रश्च राजा दिजम्भनां दास्यं कारयेत् । चतुर्वाचौ
वैश्यशूद्रौ राजादृष्ट्यावित्येवमर्थोऽभिहितोऽयम् ॥ ४१० ॥

चत्रिपश्वश्च वैश्यश्च नास्त्वयोरुत्तिकर्षितौ । विभू
वादानृषीन् स्त्रानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

चत्रिपश्वमित्यादि । नास्त्वयः चत्रिपश्वेभ्यो मृत्यभावेन पीडितौ

कदम्बया स्नायि कर्मोयि रक्षयकृत्वादीनि कारयन् वाचा
 च्छादनादिना पोंवचेत् । एवं धनवान् ब्राह्मणः तादुपमताय
 विभत् राज्ञा दण्डनीय इति प्रकरयसामर्थ्याद्भवते ॥ ४११ ॥

दास्यन्तु कारयंस्त्रोभाद्राह्मणः संस्त्रतान् द्विजान् ।
 अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः श्रतानि षट्
 ॥ ४१२ ॥

दास्यन्त्विति । प्रभवतोभावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः कृतोपनय
 नान् द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेव त्रोभाद्राह्मणकर्मणादधाव
 नादि कारयन् षट् श्रतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्या
 यैव हि खटोसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥ ४१३ ॥

शूद्रमिति । शूद्रन्तुगर्भजादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत्
 यस्मादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना खटुः ॥ ४१३ ॥

न स्वामिना निखटोपि शूद्रोदास्यादिमुच्यते ।
 निसर्गजं हि न तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ ४१४ ॥

न स्वामिनेति । यस्मादसौ धवाहतत्वादिना दास्यमं नतः
 स तेन त्यक्तः सदास्वामावेपि शूद्रोब्राह्मणस्य दास्याय

विमुच्यते वशादार्थं शूद्रस्य वदन्तं कः शूद्रत्वजातिमिव दास्य
 मपनयति च दृष्टार्थं मपयन्तं शूद्रेषु ग्राह्यादिदिनशूद्रा
 वर्तमानेष्वेव परमेतत् चन्वया वक्ष्यमाणदास्यकरणपरिगणन
 जन्यं च ज्ञात् ॥ ४१३ ॥

ध्वजाहतो भक्तदासो दृष्टजः क्रीतदन्विमौ ।
 पैचिकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ ४१४ ॥

ध्वजेति । वंशमे खासिकाग्राजितो भक्तसीमाभ्युपगत
 दासो भक्तदासः तथा कदाचोपचः मूखेन क्रीतोऽयमेव दन्तः
 पैचिकदिग्मानतः दण्डादिधनशूद्रार्थं खीकृतदासभावद्वये
 तानि च स ध्वजाहतमादीनि दास्यकरणानि ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च चयश्च बाधनाः स्मृताः ।
 वन्ते समधिगच्छन्ति वक्ष्यते तस्य तद्वनम् ॥ ४१६ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रदासास्त्रयोऽपि निर्द्वेष्टा एव मन्वा
 दिनिः स्मृता वक्ष्यात् च दूतयोऽर्थं चन्ति वक्ष्यते भार्यादश्च
 वक्ष्यते तद्वनमिति एतच्च भार्यादीनाम्वारतत्वाद्दर्शनार्थं

परं चयन्मादेः वद्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात् धन
साध्यादृष्टार्थकर्मोपदेष्टाच्च भार्यादीनामव्यधिकरणे यस्या
अपि यागाधिकारस्य उक्तत्वात् स्त्रीपुंसयोर्मध्यएकधने चानु
मति दारेण स्त्रिया अपि कर्तव्यात् ॥ ४१६ ॥

विस्वव्यं ब्राह्मणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् । न
हि तस्यास्ति किञ्चित्त्वं भर्तृदार्ढ्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

विस्वव्यमिति । निर्विचिकित्समेव प्रकृतादावशूद्राद्व्यो
पदेष्टुं कुर्यात् ब्राह्मणः यतस्तस्य किञ्चिदपि स्वं नास्ति यस्या
कर्तव्यास्यधनोऽसौ । एवञ्चापदि वक्षादपि दायात् ब्राह्मणे
धनं गृह्यन् राज्ञा दस्यमीयदत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् । तौ
हि प्युतौ स्वकर्माभ्यः शोभयेतामिदञ्च गत् ॥ ४१८ ॥

वेद्येति । वैश्यं कृष्यादीनि शूद्रश्च दिवातिशुश्रूषादीनि
कर्माणि यत्नतो राजा कारयेत् यस्यानौ स्वकर्माभ्यस्तुतावशां
स्त्रीयोपार्जितधनमदादिना जगदाकूलीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

अद्वयद्वयवेक्षेत कर्माणाम् वादनानि च ।
आयव्यवौ च निवृत्तावाकरान्कोषमेव च ॥ ४१८ ॥

अहमिति । प्रत्यहमदधिकृतदारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थं
कर्मेणां निवृत्तिं नृपतिर्निरूपयेत्तथा दृश्यत्यादीनि किमस्य
प्रविष्टं किं निःसृतमिति सुवर्धरत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि भाष्या
नारदं चावेक्षेत व्यवहारदर्शनमात्रेणैव राजा धर्माच्च परित्यजे
दिति दर्शयितुमुक्त्यापि पुनर्वचनम् ॥ ४१८ ॥

एवं सर्वानिमायाजा व्यवहाराण्युमापयन् ।
व्यपोष्य किंश्चिदं सर्वमाप्नोति परमां गतिम् ॥ ४१९ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण हताश्वर्चानृषादानादीन्
व्यवहारान् तत्पतोनिर्धेनान्तकृत्वा राजा पापं सर्वमपहाय
कर्मणादिप्राप्तिरूपानुत्कृष्टां गतिं लभते ॥ ४१९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिताया
महमोऽध्यायः ॥ ० ॥

इति श्रीकृष्णकभट्टविरचितायां मन्वर्धमुक्तावज्ञामहमो
ऽध्यायः ॥

॥ ८ नवमोऽध्यायः ॥

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्तमानि तिष्ठतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥

पुरुषश्चेति । पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्म्याश्च हितेऽन्योन्याऽप्यभि
चारस्य च वै वर्तमानि वर्तमानयोः संयुक्तयोर्विषययोश्च धर्मान्
पारमर्थ्यागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामि दम्पत्योः परस्परधर्म
व्यतिक्रमे सत्यन्यतराज्ञापितेन राज्ञा दृष्टेनापि सधर्मव्यवस्था
पनं कर्तव्यमिति व्यवहारमध्ये ऽस्योपदेष्टः ॥ १ ॥

असत्तन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः सौर्द्धिवानिग्रम् ।
विषयेषु च सञ्जन्तः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥ २ ॥

असत्तन्त्रादिति । स्त्रीवैर्भर्त्तादिभिः यदा स्त्रियः साधीनाः
कार्याः अनिविद्धेभ्यः रूपरसादिविषयेषु प्रवञ्जन्त्यः प्रवृत्तं
कुर्वाणा आत्मवशाः कार्य्याः ॥ २ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति बौवने।
रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रान स्त्री स्नातव्यमर्हति ॥ ३ ॥

पितेति । पिता विवाहात्पूर्व स्त्रियं रक्षेत्पश्चाद्भर्ता तद्
भावे पुत्राः तस्माच्च स्त्री कस्याच्चिदप्यवस्थायां स्नातव्यमवनेत् ।
भर्ता रक्षति बौवन इत्यादिप्रायिकं अभर्तृपुत्रावास्तुच्चिदि
तायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात् ॥ ३ ॥

कासेऽदाता पिता वाच्योवाच्यस्यानुपयन् पतिः ।
मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्योमातुररक्षिता ॥ ४ ॥

कासे इति । प्रदानकासे पिता तामददत् मर्ज्योभवति
प्रदानस्यामृतोरिति गोतमवचनात् मृतोः प्राक् प्रदानकासः
पतिश्च मृतुकासे पत्नीमममृन् गर्हणीयोभवति पत्यौ मृते
मातरमरचन् पुत्रे निष्कः स्यात् ॥ ४ ॥

दुःखोभ्योपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरप्याविशेषतः ।
द्वयोर्हि दुःखयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥

दुःखोभ्येति । दुःखोभ्योपि दुःखङ्गेभ्योदोः प्रीत्यवपादके
भ्योविशेषेण स्त्रियोरप्यस्त्रीयाः किंपुनर्गदह्यः यस्यादुपेक्षितरक्ष
णाह्वयोः पितृभर्तृमणयोः वन्तापन्दापवेद्यः ॥ ५ ॥

इमं हि सर्ववर्षाणां पश्यकोधमनुत्तमम् ।
यतनो रक्षितुमार्थान्मर्त्तारो दुर्वृत्ता अपि ॥ ६ ॥

इममिति । सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्षाणां आर्यारक्षयसचं
चर्चं वक्ष्यमाणोक्तरीत्या सर्वधर्मोभयत्कृष्टज्ञानमोऽन्ध
प्रमादयोपि भार्या रक्षितुं यतेरन् ॥ ६ ॥

सां प्रकृतिश्चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च । स्वञ्च
धर्मं प्रयत्नेन आयां रक्षन् हि रक्षति ॥ ७ ॥

स्वामिति । वसाङ्गार्यां वज्रतो रक्षणे चयंकीर्षविशुद्धां
पत्योत्पादनेन स्वयन्नतिं तथा त्रिष्टयमाचारं पित्रपितामहा
स्वययं आत्मानं विशुद्धयन्ताननिमित्तौर्द्वेष्टिकत्वाभेन स्वध
र्मञ्च विशुद्धभार्यसाधनादावप्यधिकाराद्व्रति तस्मात्स्व
यो रक्षितुं यतेतेति पूर्वस्य विभेदः ॥ ७ ॥

पतिर्भार्या संप्रविश्य गर्भोभूत्वेऽव जायते ।
जायायास्तद्वि जायात्वं यदस्याञ्जायते पुनः ॥ ८ ॥

पतिरिति । पतिः शुक्ररूपेण भार्यां संप्रविश्य गर्भतामापाद्य
तस्याभार्यायां पुनरूपेण जायते । तथा च भ्रुतिः । आत्मा वै
पुत्रनामासीति । जायायास्तदेव जायात्वं यतोऽस्यां पतिः पुन
जायते । तथा च बह्वृचब्राह्मणं पतिर्जायां प्रविशति गर्भोभूत्वेऽव

यातरं । तर्था पुनर्नयोभूता इत्यने मासि जायते । तस्याया
जाया भवति च दद्याच्चायते पुनः । ततश्चासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं
कामनिर्वचनम् ॥ ८ ॥

वाहग्रन्थजते हि स्त्री सुतं कृते तत्राविधम् ।
तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

वाहग्रन्थमिति । चत्वारोवाहग्रं पुद्वर्षं ब्राह्मणं विहितं प्रति
विद्वं वा स्त्री तादृशं ब्राह्मणपुद्वर्षेवमेवेत्येतादृशं निविद्वपुद्वर्ष
वेवमेव च निविद्वं पञ्चजनवति तस्मादपत्यविशुद्ध्यर्थं यत्नीं
चमत्तोरुचेत् ॥ ९ ॥

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसङ्गं परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

कथं रक्षणीयेत्यत आह नेति । कश्चिद्व्यासं दोषादिनापि
क्षिपेरक्षितुं च शक्यं चापि क्षमिष्यारदर्शनात् । किञ्चित्तेवञ्च
आक्षेपरक्षणेपाप दोषेणा रक्षितुं शक्याः ॥ १० ॥

अयं च संग्रहे चैनां व्यये चैव निबोधयेत् ।
ग्रीचे चर्मेन पत्न्याश्च पारिषाद्यश्च वेद्यते ॥ ११ ॥

तामुपायमाह चर्मेनेति । चमत्तु संग्रहं विविधो न च

ब्रह्मचर्यीरशुद्धौ भर्त्तृशिशुभूषादिकेऽस्यसाधने पोरिचाक्षस्य
शुद्धोपकरणस्य ब्रह्मचर्यनकुलकटाहादेरवेषधनानिवेशन
धेत् वेद्येषे अवश्यादित्योपः ॥ ११ ॥

अरक्षितागृहे दृढाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

अरक्षिताइति । आप्ताश्च ते आप्ताकारिणश्च तैः पुरुषै
रुंहे दृढाश्च अरक्षिताभवन्ति यादुःश्रोतया नात्मानं
रक्षन्ति यास्तु धर्मज्ञतया आत्मानमात्मना रक्षन्ति ताएव
सुरक्षिताभवन्ति अतो धर्मा धर्मफलस्वर्गनरकप्राप्त्याद्युपदेजेन
आशां संवमः कार्यइति मुखरक्षणेपापकथनपरमिदम्
॥ १२ ॥

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽनम् ।
सोमोन्यगेदवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

पानमिति । मद्यपानं अद्यत्पुद्गलसंसर्गः भर्त्ता सह विरहः
इतस्ततश्च भ्रमश्च अकालस्नापः परपृथुनिवासइत्येतानि षट्
स्त्रियायभिचारोपजनकानि तस्मादेतेभ्योऽप्येतारक्षणीयाः
॥ १३ ॥

नैतारूपमरीचने नासां वयसि संस्थितिः ।
सुरूपम्वा विकल्पम्वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

नैतादिति । नैताः कमनीयं रूपं विचारयन्ति न चासां
सौवर्णादिके वयसि आदरो भवति किन्तु सुरूपं कुरूपं वा
पुमानित्येतावतैव तमुपभुञ्जते ॥ १४ ॥

पौष्टस्याच्चक्षुषिताच्च नैस्तेष्ट्याच्च स्वभावतः ।
रक्षितायन्नतोपीह भर्तृष्वेता विकुर्वन्ते ॥ १५ ॥

अपि च पौष्ट्यादिति । पुंसोदर्शनेन यत्पौष्ट्याभिजाय
प्रीयतात् चित्तसौख्यभावात्स्वभावतः स्नेहरक्षितत्वाच्च एता
बलेनापि सोऽप्ये रक्षिताः यत्पौष्ट्याभिचाराम्रवणेन भर्तृषु
विक्रिबाङ्गयन्ति ॥ १५ ॥

एवं स्वभावं ज्ञात्वा साम्रजापतिविसर्गजम् ।
परमं ब्रह्ममातिष्ठेत् पुरुषोरक्षयमिति ॥ १६ ॥

इवमिति । एवं लोकद्वयोक्तमाथा स्वभावं हिरण्यगर्भ
सृष्टिकाव्यजितं ज्ञात्वा रक्षार्थं प्रकृतं ब्रह्मं पुरुषः कुर्यात्
॥ १६ ॥

श्रद्धासनमखङ्गारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
द्वोदभावं कुचर्याञ्च स्त्रीभ्योमनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

अथेति । अथनोपवेष्टनाखङ्गरश्चश्रीललकामक्रोधानार्जव
परहिंसाकुम्भिताचारत्वाणि सर्गादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान्
तस्माद्यज्ञतो रचसीचाः ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रियाश्चमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

नास्तीति । जातकर्मादिक्रिया स्त्रीषामन्त्रैर्जासि इत्येषा
ब्राह्ममर्थ्यादा व्यवस्थिता ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणभावाच्च
निष्पापान्तःकरणादन्धियमात्रं धर्मप्रमाणश्रुतिसृतिरहित
त्वाच्च धर्मज्ञा अमन्त्राः पापपनोदनमन्त्रजपरहितत्वात्
जातेपि पापे तन्निर्णेजनाचमाः अनृतवदशुभाः स्त्रियदिति
ब्राह्ममर्थ्यादा तस्माद्यज्ञतो रचसीचा इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो बह्वो निगीता निगमेभ्यपि ।
स्वास्वक्ष्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

यमिचारश्रीललं स्त्रीणां स्वभावइत्युक्तं तच्च श्रुतिं प्रमाण
तथोपन्यस्यति तथा चेति । बह्वः श्रुतयो बह्वनि श्रुतिवा
द्यानि नचैतदिदो ब्राह्मणाः सोऽब्राह्मणावेत्वैवमादीनि निग

मेवु सावच्छब्दं स्त्रीया व्यभिचारशीलत्वं तत्परिज्ञानार्थं पठि
तमि तायां भुतोनां मध्ये वा निष्कृतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्त
भूताद्याः भुतोः वृषुत एककाः भुतेर्वक्ष्यमाणत्वात् भुतिं वृषुते
त्यर्थः सुपोसुपोभवन्तीति द्वितीयैकवचने वञ्चवचनम् ॥ १८ ॥

यन्मे माता प्रलुसुभे विचरन्त्यऽपतिव्रतां । तन्मे
रेतःपिता वृक्षाभिव्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २० ॥

अदिति । कश्चित्पुत्रोमातुर्मानवव्यभिचारमवमन्य भूते मर्गे
वाह्यावकर्षेभिः पतिव्यतिरिक्तमुद्वं वा न कामयते वा पति
व्रता ततोऽन्वा अपतिव्रता मम माता अपतिव्रता यती परपु
त्रान् मच्छन्ती चत्प्रलुसुभे परपुद्वयति वञ्चातलोभा ऽभूत्त
त्परपुद्वयवद्वयदुष्टं माह्वरजोरूपं रेतोमम पिता बोधयति
त्यस्य वृक्षतस्य स्त्रियाव्यभिचारशीलत्वस्यैतदितिकरणत्वं
मन्त्रपादचवं आपन्नं च यच्च मन्त्रसातुर्मासादिषु विविधुक्तः
॥ २० ॥

ध्यावत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पापिग्राहस्य चेत्तसा ।
तस्यैव व्यभिचारस्य निःश्वः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

वञ्चति मानवव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्त्रसाध
कथयतीति । भर्तुरभिवं चत्किञ्चित्पुद्वयान्तरममं स्त्री मन
वादिचिन्तयति तस्य मानवस्य व्यभिचारस्य एव प्रकृत्यमस्यः

शस्त्रासनमखङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
द्वेष्टभावं कुचर्याञ्च स्त्रीभ्योमनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

अथेति । अथनोपवेष्टनाखङ्कारश्चस्त्रीसलकामक्रोधानार्जव
परहिंसाकुम्भिताचारत्नानि सर्वादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान्
तस्माद्यत्नतो रक्षणीयाः ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रियाश्चमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

नास्तीति । जातकर्मादिक्रिया स्त्रीषामन्त्रैर्भासि इत्येषा
ब्राह्ममर्यादा व्यवस्थिता ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणाभावाच्च
निष्पापान्तःकरणान्द्रियसमाप्तं धर्मप्रमाणश्रुतिसृतिरहित
त्वाच्च धर्मज्ञा अमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रवपरहितत्वात्
जातेऽपि पापे तन्निर्बन्धनाचमाः अनृतवदशुभाः स्त्रिय इति
ब्राह्ममर्यादा तस्माद्यत्नतो रक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो वदन्तो निगीता निगमेभ्यपि ।
स्वास्वच्छस्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

यमिचारस्त्रीसलं स्त्रीणां स्वभावदत्तुक्तं तच्च श्रुतिं प्रमाण
तयोपन्यसति तथा चेति । वदन्तः श्रुतयो वदन्ति श्रुतिना
आनि नचैतदिदो ब्राह्मणाः सोऽब्राह्मणावेत्येवमादीनि निज

मेव सावधानं स्त्रीणां व्यभिचारभीक्ष्णं तत्परिज्ञानार्थं पति
तन्नि तायां मुतोनां मध्ये वा भिक्षुतिरुपाव्यभिचारप्रायश्चित्त
भूताद्याः मुतोः वृषुत एकदाः मुतेर्वक्ष्यमावतात् मुतिवृषुते
त्यर्थः सुपोसुपोभवन्तीति द्वितीयैकवचने वज्रवचनम् ॥ १८ ॥

यन्मे माता प्रसुसुभे विचरन्त्यऽपतिव्रता । तन्मे
रेतःपिता वृक्षामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २० ॥

अदिति । कश्चित्पुत्रोमातुर्मानसव्यभिचारमवमन्य ब्रूते मर्गे
वाङ्मावकर्षाभिः पतिव्यतिरिक्तमुद्वं वा न कामयते वा पति
व्रता ततोऽन्वा अपतिव्रता मम माता अपतिव्रता यती परपु
त्रान् मच्छन्ती वात्प्रसुसुभे परपुद्वयति वञ्चातसोभा ऽभूत्
त्यरपुद्वयवद्वयदुष्टं माद्वरवोरूपं रेतोमम पिता बोधयति
त्यस्य वद्वतस्य क्षिप्राव्यभिचारभीक्ष्णस्यैतदितिकरणानं
मन्त्रपादवचं आपन्नं अथ च मन्त्रसातुर्मासादिषु विविधुक्तः
॥ २० ॥

आवत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिघ्रादस्य चेतसा ।
तस्यैव व्यभिचारस्य निःश्रवः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

अदिति मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्त्रसाध
यत्यतीति । भर्तुरग्नियं चत्किञ्चित्पुद्वयान्नरममं स्त्री मन
साविधिनाचति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्य एव प्रकृत्यमन्त्रः

सम्बन्धो धर्मो मन्त्रादिभिर्दध्यते मातेति अयथात्पुत्रस्यैवार्हं
प्रायश्चित्तरूपो मन्त्रो न मातुः ॥ २१ ॥

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेषेव निस्त्रगा ॥ २२ ॥

यादृग्गुणेनेति । यथारूपेण भर्त्रा बाधुनाऽबाधुना वा स्त्री
विवाहविधिना संयुज्यते सा भर्तृसदृशगुणा भवति यथा समुद्रेष
संयुज्यमाना नदी स्वादूदकापि चारजसा जायते भर्तुरा
त्मसंयमनाख्यस्त्रीरक्षणेपायान्तरोपदेशार्थमिदं ॥ २२ ॥

अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्क्षणीयताम् ॥ २३ ॥

अनेत्कर्षे दृष्टान्तमाह अचेति । अक्षमालाख्या निरु
दयोनिजा वशिष्ठेन परिणीता तथा चटका मन्दपालाख्येन
अपिषा सङ्गता पूज्यताङ्गता ॥ २३ ॥

एताद्यान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपहृष्टप्रसूतयः । उत्कर्ष
योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

एतादृति । यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थमवधो
र्मला एतादृति वज्रवचनं कृतं एताद्यान्याश्च सत्यवत्यादयो

निरुद्धप्रसूतवः समर्हगुहैः प्रकटैरस्मिन् लोके उत्कृष्टता
प्राप्ताः ॥ २४ ॥

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।
प्रेत्येह च सुखोदकीन् प्रजाधर्मास्त्रिवोचत ॥ २५ ॥

एवेति । एष लोकाचारो जायापतिविषयः सदा शुभउक्तः
इदानीमिह लोके परलोके च उत्तरकायसुखहेतुम् किं
चेन्निलोऽपत्यमुत बीजिनइत्यादीन् प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः त्रिवस्य गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

प्रजेति । वयस्याद्यां रचयार्थं देवाउक्तास्तथापि प्रक्य
प्रतीकारमादिह दोषाभावः एतास्त्रियोमहोपकारगर्भोत्पा
दनार्थमङ्गलजायमानभूताः वस्त्रालङ्कारादिदानेन यस्या
नार्हाः स गृहमेवाकारिणः । स्त्रियः त्रिवस्य गेहेषु तुल्यरूपा
मानसोर्विशेषो विद्यते यथा निःश्रीकं गृहं नराजते एवं निः
स्त्रीकमिति ॥ २६ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यहं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

अपि च उत्पादनमिति । अपत्यञ्च जननं जातस्य परिपालनं

प्रतिदिनञ्चातिथिमिचमोजनादेश्लोकव्यवहारस्य प्रत्यक्षं भार्यैव
निदानम् ॥ २७ ॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृषामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥

अपत्यमिति । अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतदभ्यर्हितत्वं
प्रापनार्थं पुनरभिधानं धर्मकार्याणि अग्निहोत्रादीनि परि-
चर्या उत्कृष्टा रतिः पितृषामात्मनश्चापत्यजननादिनास्वर्ग-
इत्येतत्सर्वं भार्याधीनम् ॥ २८ ॥

पतिं वा नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता । सा
भर्तृलोकानाप्नोति सङ्गिः साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥

पतिमिति । सा स्त्री मनोवाग्देहसंयता यती विभेदबो-
धादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहेरेव न व्यभिचरति सा भर्ता
सहार्जितात्मस्वर्गादिलोकानाप्नोति इह लोके विप्रिष्टैः साध्वी
उच्यते ॥ २९ ॥

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
शृगाळयानिञ्चाप्नोति पापरोगैश्च पीच्यते ॥ ३० ॥

व्यभिचारादिति । पुद्गलान्तरचमर्कात् स्त्री लोके निन्द्यतां
जन्मान्तरे च शृगाळयानिञ्चाप्नोति पापरोगादिभिश्चपीच्यते

वक्ष्यमाणाये स्त्रीधर्मवृत्तमप्येतत् शोकद्वयं वदपत्यसम्पत्तयं
तेन महाप्रयोजनतया पुनः पठितम् ॥ ३० ॥

पुत्रमृत्युदितं सङ्गिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।
विज्ञजन्वमिमं पुण्यमुपन्यासन्निबोधत ॥ ३१ ॥

पुत्रमिति । पुत्रमधिकृत्य त्रिष्टैर्मन्त्रादिभिः पूर्वात्यजैश्च
महर्षिभिः अभिहितमिमं वक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं
शृणुत ॥ ३१ ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिदैवम् भर्त्तरि ।
आहुतत्पादकक्षेत्रिदपरे चेन्निर्यं विदः ॥ ३२ ॥

भर्त्तरिति । भर्तुः पुत्रोभवतीति मुनयोमन्वन्ते भर्त्तरि दिः
प्रकारा श्रुतिर्वर्त्तते केचिदुत्पादकमबोडारमपि भर्त्तारं तेन
पुत्रेण पुत्रिणमाहुः अन्ये तु बोडारभर्त्तारमनुत्पादकमपि
अन्वजनिनेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ॥ ३२ ॥

चेचभूता श्रुता नारी बीजभूतः श्रुतः पुमान् ।
चेचबीजसमायोगात्सम्भवः सर्वदेहिनां ॥ ३३ ॥

चेचेति । ग्रीष्माद्युत्पत्तिस्थानं चेचं तत्पुत्रा स्त्री मुनिभिः
श्रुता वृद्धश्च ग्रीष्मादिबीजतुल्यः श्रुतः यद्यपि रेतोबीजं
तथापि तदधिकरचनात् पुरुषोबीजमिति व्यपदिशते

चेचवीजसमाधोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः एवसौभयोः कारण
तस्याविशिष्टत्वात् युक्ता विप्रतिपत्तिः ॥ २३ ॥

विशिष्टं कुत्रचिद्वीजं स्वीयेनिस्त्वेव कुत्रचित् ।
उभयन्तु समं यत्र सा प्रकृतिः प्रशस्यते ॥ २४ ॥

किं यत्सम्बन्धिष्वेवं तस्यापत्यं उत चदीयं बीजमस्येति
विशिष्टमिति । कचिद्वीजप्रधानं जाता ये तनियुक्तायामिति
न्यायेनोत्पन्नोबीजिनोबुध इव सोमस्य तथा व्याघ्रस्यशृङ्गा
दयोर्वीजिनामेव सुताः कचित् चेचस्य प्रधानं यथा यस्यस्यजः
प्रमीतस्य इति वक्ष्यति अतएव विचित्रवीर्येष्वेव चचिबायां
ब्राह्मणोत्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः चेचियाः चेचिष्वेव
पुत्रावभूवुः यच्च पुनर्वीजयोन्मोः सामान्यतः केनैव जनयिता
तदपत्यमस्यसम्भवति ॥ २४ ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
सर्वभूतप्रकृतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ २५ ॥

तच्च बीजप्रधान्यापेक्षन्तावदाह बीजस्येति । बीजेष्वेवोर्वीजं
प्रधानमभिधीयते यस्मात्सर्वेषां भूतारम्भानां उत्पत्तिर्वीज
मतवर्णरूपादिचिह्नैः उपलक्षिता दृश्यते ॥ २५ ॥

वाह्यशून्यते बीजं चेचे कासोपपादिते ।
तादृशोऽस्ति तत्तस्मिन्बीजं सैव्यञ्जितं गुणैः ॥ ३६ ॥

वाह्यमिति । चञ्चातीचं बीजं ग्रीष्मादि ग्रीष्मादिकाद्ये
कर्षादिना संकृते चेचे उच्यते तज्जातीचमेव तदीयमात्मोचै
र्ज्वलादिभिदपञ्चितमस्मिन् चेचे जायते ॥ ३६ ॥

इवभूमिर्हि भूतानां शान्दती योनिरुच्यते । नच
योनिगुणान् कांसिदीजमुच्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

इवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदर्शयति रेकमुद्येन
दर्शयितुमाह इवमिति । हिरवधारणे इवमेव भूमिर्भूतार
आनामरनुस्रसतादीनां नित्या योनिः कारणं चेष्टात्मकं वर्ण
योदैरुच्यते नच भूम्याज्ज्योनिधर्मान् कांसिदपि स्वरूप
तादीन् बीजं स्विकारेषु चक्षुरकाशाद्यवस्थासु भवते भव
वर्धनात् पुच्यतेः वकर्मता तस्यायोनिगुणानुवर्तनाभावात्
चेच प्राधान्यं ॥ ३७ ॥

भूमावप्येककेदारे कासोपानि ह्यपीवसैः ।
नामारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

अपिच भूमाविति । भूमाविकसिजपि केदारे कर्षवैवर्धन

फ

काशोत्तानि त्रीहिमुद्गादीनि नानारूपाश्चैव बीजस्वभावाज्जायन्ते नतु भूमेरेकत्वादेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

त्रीहयः शालयोमुद्गास्तिलामाषास्तथा यवाः ।
यथाबीजम्प्ररोहन्ति लघुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

तथाहि त्रीहीति । त्रीहयः षष्टिकाः शालयः कलमाद्याः
तथा मुद्गादयोबीजस्वभावानतिक्रमेण नानारूपाणि जायन्ते
॥ ३८ ॥

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते । उष्यते
यद्वि यदीजं तत्तदेव प्ररोहन्ति ॥ ४० ॥

एवञ्चयति अन्यदिति । त्रीहिरुक्तेमुद्गादिर्जायते इत्येतन्न
सम्भवति यस्याद्यद्यदेव बीजं उष्यते तत्तदेव जायते एवं बीजमु-
द्यानुवर्त्तनात् क्षेत्रधर्मानुवृत्तेस्तु त्रीक्षादौ मनुष्येभ्यःपि बीज-
प्राधान्यं ॥ ४० ॥

तत्प्राप्तेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना । आयु-
ष्कामेन वसन्त्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥

यश्नति क्षेत्रप्राधान्यमाह तदिति । तदीजं यद्यत्रप्रजायता-
पिचादिभिरनुवृत्तेन ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानं वेदः एवं विज्ञानं

मयि तद्वृत्तिर्वासादि तदेदिना चाचुरिच्छता न कदाचित्
परमावाचा वपनीयम् ॥ ४१ ॥

अथ गायावायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं नवप्लव्यं पुंसां परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

अथेति । अतोतकास्तत्रा अस्मिन्नर्थे वाचुप्रोक्तागायाः
हन्धोविज्ञेययुक्तानि वाक्यानि कथयन्ति यथा परपुरुषेषु पर
पत्न्यां बीजं न वपन्यमिति ॥ ४२ ॥

नश्यतीषुर्यथा विदुः स्वे विदुमनुविद्यतः । तथा
नश्यति वै क्षिप्रं बीजमपरपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

नश्यतीति । यथायमेव विदुं मृगं कृष्यदारं तस्मिन्नेव स्थिते
वशादन्वयविद्यतः आविदुः क्षिप्रः प्रदोनिष्कसोभवति पूर्व
वन्मैव इतत्वात् तथैव तन्मृगसाभात् एवं परपत्न्यां पुत्रं बीजं
प्रीत्यमेव निष्कृतं भवति नर्मपद्वानन्तरं चेद्विदुः अपत्य
कृतसाभात् ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्ग्या पूर्वविदोविदुः ।
स्वाचुच्छेदस्तु केदारमाहुः शक्यवतोमृगम् ॥ ४४ ॥

ह्येतेरिति । इमानपि पृथ्वीं पृथुना पूर्वमपरिग्रहीतत्वात्
स्वच्छेदराजवन्मयेपि पृथोर्भार्यानिष्कृतीतज्ञा ज्ञानन्ति तथा

स्वायं हिन्दन्ति स्वायुहेदः कर्षस्वप्नेन स्वायुमुत्पाद्य चेत्
 कृतं तस्यैव तस्येवं वदन्ति तथा ब्रह्मादिब्रह्मं चेत् पूर्वं सृजे
 चिह्नं तस्यैव तं सृजमाहुः एवञ्च पूर्वपरिगृहीतुः स्वामित्वाद्दे
 दुरेवापत्यभवति न चनयितुः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषोयज्ज्यायात्मा प्रजेति च ।
 विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्योभर्त्ता सा सृताङ्गना ॥ ४५ ॥

एतावानिति । नैकः पुरुषोभवति अपितु भार्यास्तदेहमप
 त्यानीत्येतत्परिमाण्वेव पुरुषः तथाच वाजसनेयब्राह्मणं ।
 अर्द्धोह वा एष आत्मनो यज्ज्याया तस्मात् चावज्ज्यायां न
 विन्दते नैतावत्प्रजायते असर्व्वोहि तावद्भवति अथ यदेव जायां
 विन्दतेऽथ प्रजायते तर्हि सर्व्वोभवति । तथाचैतद्देदविदो
 विप्रावदन्ति योभर्त्ता सैव भार्या सृतेति एवञ्च तस्मान्मुत्पा
 दितं भर्त्तुरेवापत्यभवतीति ॥ ४५ ॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यामभर्त्तर्भार्या विमुच्यते ।
 एवं चर्म्म विजानोमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितं ॥ ४६ ॥

यतश्च दम्यथोरैक्यमतः चेति । निष्क्रयो विक्रयः विवर्ग
 ज्ञागः न ताभ्यां स्त्री भर्त्तुर्भार्यात्वादपैक्षेवं पूर्वं प्रजापतिना

क्षुतं निजं धर्मं मन्त्रामहे एवञ्च कथादिनापि परस्मिन्मात्रा
वात्कृत्वा तदुत्पादितापत्वं चेत्पिबहव भवन्ति च बीजिनः ॥४६॥

सकृदंशोनिपतति सकृत्कन्या प्रदीयते । सकृ
दाह ददानीति चीप्सेतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥

यकृदित्यादि । पिबादिधनविभागो भ्रातृणां धर्मतः कृतः
यकृदेव भवति न पुनरन्यथा क्रियत इति तथा कन्या पिबा
दिना यकृदेकस्यै दत्ता न पुनरन्यस्यै दीयते एवञ्च अन्येन पूर्वं
मन्यस्यै दत्तायां पश्चात्पिबादिभिः प्राप्तायामपि ज्ञातमपत्वं
न बीजिनोभवतीत्येतदर्थमस्योपन्यासः तथा कन्यातोन्वसि
क्षपि नवादिद्रव्ये यकृदेव ददानीत्याह न पुनरादम्यस्यै दीय
त इति चीप्सेतानि बाधूनां यकृद्भवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य
यकृत्कारणं प्रकृतोपबृत्तं तथापि प्रयत्नादंशदानयोरपि यकृ
त्तामिधानं यकृदाह ददानीत्यनेनैव कन्यादानस्यापि यकृत्क
रविविधौ प्रकृतोपयोनितादेव पृथगभिधानम् ॥ ४७ ॥

यथा गोशोद्गदासीषु मध्विज्जाविकासु च ।
नीत्यादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्यपि ॥ ४८ ॥

यचेति । यथा नवादिषु परकीयेवात्माव्यवसाहिकं निवृज्य
वस्योत्पादकोऽथ तद्भागो तथा परकीयभार्यास्यपि नीत्यादकः
प्रजाभागी भवति ॥ ४८ ॥

येऽक्षेत्रिणो वीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः । ते वै
शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥ ४८ ॥

ये इति । क्षेत्रस्वामिनो ये न भवन्ति अथ च वीजस्वामिनः
वन्तः परक्षेत्रे वीजं वपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादेः फलं
क्वचिदपि क्षेत्रे न लभन्त इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४८ ॥

यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमि
नामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥ ५० ॥

यदन्येति । यदन्यदीयगवोषु वृषभो वत्सव्रतमपि जन
येत्सर्व्वे ते वत्साः स्त्रीगवोस्वामिनो भवन्त्येव न वृषभस्वामिनः
वृषभस्य यत् शुक्रसेचनं तद्वृषभस्वामिनो निष्फलमेव भवति
यथा गोमोष्ट्रेत्यनेनोत्पादकस्य प्रजाभागित्वं न भवतीत्येतत्पर
त्वेन दृष्टान्तउक्तः अयम् क्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वमभवतीत्ये
तत्परत्वेन अतो न पुनरुक्तिः ॥ ५० ॥

तथैवाक्षेत्रिणो वीजं परक्षेत्रप्रवापिणः । कुर्व्वन्ति
क्षेत्रिणामर्थं न वीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

तथैवेति । यथा गवादिगर्भेषु तथैव स्थपत्यस्वाम्यरहिताः
वन्तः परकीयभार्यायां ये वीजं वपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्त
यस्यस्यार्थं कुर्व्वन्ति वीजसेक्ता लपत्याहं फलं न लभते ॥ ५१ ॥

फलसम्पन्नमभिसन्धाय चेन्निष्ठां बीजिमान्तया ।
प्रत्यक्षं चेन्निष्ठामर्थी बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

फलमिति । यदस्यामुत्पत्त्यतेऽपत्यं तदावयोदमयोरेवैवं
यच्च निवमो न कृतस्तच्च निःसन्दिग्धमेव चेन्निष्ठोऽपत्यं उक्त
रीत्या बीजाह्वेचमसवत् ॥ ५२ ॥

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्यैव
भागिनौ दृष्टौ बीजी चेन्निकएव च ॥ ५३ ॥

क्रियेति । यदद्यापत्यं भविष्यति तदावयोरेवेति निवमौ
तत्त्वे च सामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य
लोके बीजिचेन्निष्ठो दावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

योधवाताहतं बीजं यस्य चेन्ने प्ररोहति ।
चेन्निकस्यैव तद्बीजस्य वपना समते फलम् ॥ ५४ ॥

योधेति । यद्बीजस्य जवेगवाताभ्यां यन्मदीयचेपादानीतं
यच्च चेन्ने जायते तत्त्वे च सामिनएव तद्बीजमभवति नतु चेन
बीजमुप्तं च तत्त्वे च जायते एवञ्च सामार्थाभमेव परमार्था
वमने ममाद्यन्तुो भवितेत्यवगमेपि चेन्निकएवापत्यमित्यनेन
दर्शितम् ॥ ५४ ॥

एषधर्मो गवाश्च दास्युद्गाजाविकस्य च ।
विचक्र मदिषीणाश्च विज्ञेयः प्रसवस्यति ॥ ५५ ॥

एषदिति । एषैव व्यवस्था गवाश्चादीनां वसतिस्मिति ज्ञातव्या
वस्त्येषस्यान्वेव गवाश्चादिवसतिस्त्वामी नतु वृषभादिसामी
नियमे तु कृते सत्येतदोरेव वसतिस्त्वाम्यम् ॥ ५५ ॥

एतदः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितं । अतः
परम्प्रवक्ष्यामि योषितान्धर्मापदि ॥ ५६ ॥

एतदिति । एतद्बीजयोन्योः प्राधान्याप्राधन्यं युष्माकमुक्तं
अतोऽनन्तरं स्त्रीणां वसनाभावे यत्कर्त्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥

धातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपथ्यनुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्या क्षुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

धातुरिति । ज्येष्ठस्य धातुर्या भार्या सा कनिष्ठस्य धातु
गुरुपथी भवति कनिष्ठस्य च धातुर्या भार्या सा ज्येष्ठधातुः
क्षुषा मुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठोयवीवसो भार्या यवीयान्वाग्रजस्तियं ।
पतितौभवतोगत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठरति । ज्येष्ठकनिष्ठभातरावितरेतरभार्याकृमा यना
वाभावं विना नियुक्तावपि पतितौ ज्ञाताम् ॥ ५८ ॥

देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रज्येष्ठिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥ ५९ ॥

देवरादिति । यनान्नभावे स्त्रिया पत्यादिमुदनिबुक्तया
देवरादन्वसादा सपिण्डात् सम्यङ्नियुक्तयावृताक्तादिनिषम
वत्युद्वनमनेनेहा प्रजा उत्पादयितव्या ईषितेत्यभिधाव
मर्चात्कार्याचमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्ममगार्थम् ॥ ५९ ॥

विधवावाच्ययुक्तस्य वृताक्तोवागम्यतोनिग्रि । एक
मुत्पादयेत्युच्यते द्वितीयं कथञ्चन ॥ ६० ॥

विधवावाच्यमिति । विधवावाच्यपत्योत्पादनचोम्यपत्यभाव
वरमिदं जीवत्यपि पत्यो चोम्यपत्यादि मुदनिबुक्तोवृताक्तवर्ग
माचोमौमी राचावेकं पुत्रं जनयेत् न कथञ्चिद्वितीयम् ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनमन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः । अनि
र्वृत्तस्त्रियोगार्थम्यश्नन्तो धर्मात्तस्तयोः ॥ ६१ ॥

द्वितीयेति । अन्ये पुनराचार्यानिद्योगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा
नपुत्रएकपुत्रद्विष्टप्रवादादनिष्यक्षं नियोगप्रयोजनं मन्त्र
मानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मात्तो मन्यन्ते ॥ ६१ ॥

विधवायान्नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि । गुरु
वच्च क्षुषावच्च वर्त्तेयाताम्यरस्वरम् ॥ ६२ ॥

विधवायामिति । विधवादिकायान्नियोगप्रयोजने गर्भधारणे
यथाग्राह्यं सन्त्येवमिति ज्येष्ठो भ्राता कनिष्ठभाद्रभार्या च
परस्परं गुरुवत् क्षुषावच्च व्यवहरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्तौ यौ विधिं दित्वा वर्त्तेयातान्तु कामतः ।
तावुभौ पतितौ स्यातां क्षुषागगुरुतत्पगौ ॥ ६३ ॥

नियुक्ताविति । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौ परस्परभार्यायाश्चि
युक्तौ वृताक्तादिविधानन्वक्ता स्नेहातो वर्त्तेयाताम्ता क्षुषाग
गुरुदारगौ पतितौ भवेतां ॥ ६३ ॥

मान्यस्त्रिभिर्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मी हन्युः समातनं ॥ ६३ ॥

एवं निवोगमविधाय दूषयितुमाह मान्यस्त्रिभिः ।
ब्राह्मणादिभिर्विधवा स्त्री भर्तुरन्यस्मिन् देवरादैः न निवो
जनीया चक्ष्मात् स्त्रियमन्यस्त्रिभिर्युञ्जानाः ते स्त्रीणामेकपतित
धर्ममगादिषिद्धं नावश्येयः ॥ ६४ ॥

नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनम्युनः ॥ ६५ ॥

नोदाहिकेति । अर्थमर्थं नुदेवमित्येवमादिषु विवाह
प्रबोदनकेषु मन्त्रेषु कश्चिदपि ब्राह्मणाद्य निवोगः कथ्यते नच
विवाहविधावकब्राह्मणेऽन्वेन पुरषेषु सह पुनर्विवाह उक्तः ॥ ६५ ॥

अयं द्विजैर्हि विदग्धिः पशुधर्मो विगर्हितः । मनु
ष्याणामपि प्रोक्तो वेष्टे राज्यमृग्रासति ॥ ६६ ॥

अथमिति । चक्ष्मादर्थं पशुधर्मो मनुष्याणामपि व्यवहारो
विदग्धिर्निन्दितः योवमधार्मिके वेष्टयन्ते राज्ञि राज्यं कुर्वाणौ

तेन कर्त्तव्यतया प्रोक्तः अतोवेषादारभ्य प्रवृत्तोद्यमादिमा
निति निश्चयते ॥ ६६ ॥

स महीमखिलाभ्युञ्जवाजर्षिप्रवरः पुरा । वर्षानां
सङ्करश्चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

य महीमिति । य वेषो महीं समयां पूर्वव्यास्यन्न चतएव
राजर्षिं श्रेष्ठो न तु धार्मिकत्वात्कामोपहतबुद्धिर्भाद्रभार्यादि
गमनरूपं वर्षसङ्करं प्रावर्त्तयत् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकोऽस्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

ततइति । वेषकासात्प्रभृति यो मृतभर्त्तकादिस्त्रियं ब्राह्म
यांश्चानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजयति तं साधवो निश्चतं
गर्हयन्ते अथ च श्लोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः तदाह
वृहस्पतिः । उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युग
ज्ञायाद्ब्रह्मोद्यं कर्त्तुमन्यैर्विधानतः । तपोज्ञानसमायुक्ताः कृत
चेतायुगे नराः । दापरे च कसौ नृणां ब्रह्मिहानिर्हि निर्मिता ।
अनेकधा कृताः पुत्रा अविभिर्नैः पुरातनैः । न ब्रह्मणेऽधुना
कर्त्तुं ब्रह्मिहानैरिदन्तनैः । अतो यद्भोविन्द्रराजेन युगविशेष
व्यवस्थामश्नात्वा सर्वदेव सन्तानाभावे नियोगादनियोगपक्षः
अस्यानिति स्वमनीषया कल्पितं तन्मनुन्यासाविरोधाद्वादिष्य

अहे । प्राप्नोति मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यामहं लिखन् । नापरा
योस्त्रिविदुषां कथं वर्णयिष्येः कुधीः ॥ ६८ ॥

यस्यास्त्रिवेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । ताम
नेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

निषेधप्रकरणत्वात्कन्यागतं विधेयमाह यस्यादिति । यस्याः
कन्याया वाग्दाने कृते यति भर्ता लिखते तामनेन वक्ष्यमाणे
मायुष्ठानेन भर्तुः षोडशधाता परिचयेत् ॥ ६९ ॥

यथा विध्यधिगम्यैर्नां शुक्लवस्त्रां शुचित्रिताम् ।
मित्रो भजेताप्रसवात्सुकृत्सुकृदतावृतौ ॥ ७० ॥

यथेति । स देवरो विवाहविधिना एनां स्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां
काचवाष्पनःशौचप्राप्तिर्नोमानर्भयद्वयात् रक्षयि चतावृता
वेकैकवारपुष्पेत् । एवं कन्यायानिषेधप्रकारत्वात् विवाह
कायहाच नमोपदेष्टावस्यै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यम्
वति ॥ ७० ॥

न दत्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्वा पुनः प्रवच्छन् हि प्राप्नोति पुत्रवानृतं ॥ ७१ ॥

न दत्तेति । कस्यचिदाया कन्या दत्ता तस्मिन्मृते दानमुच्यते
दोषज्ञानामन्वस्यै न दद्यात् । यस्यादेकस्यै दत्ताऽन्यस्यै दद

तेन कर्त्तव्यतया प्रोक्तः अतोवेद्यादारभ्य प्रवृत्तोद्यमादिमा
निति निश्च्यते ॥ ६६ ॥

स महीमखिलाभ्युज्जवाजर्षिप्रवरः पुरा । वर्षानां
सङ्करञ्चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

स महीमिति । स वेष्टो महीं समयां पूर्वम्यास्यन् अतएव
राजर्षिभेदो न तु धार्मिकत्वात्कामोपहतबुद्धिर्भाद्रभार्यादि
गमनरूपं वर्षसङ्करं प्रावर्त्तयत् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

ततइति । वेषकास्तात्प्रभृति यो मृतभर्त्तकादिस्त्रियं प्राप्ता
र्याज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादैर्नियोजयति तं साधवो निवर्त्त
गर्हयन्ते अथ च स्त्रीनिधोगनिषेधः कलियुगविषयः तदाह
वृहस्पतिः । उक्तो निधोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युग
द्वायादब्रह्मोयं कर्त्तुमन्यैर्विधानतः । तपोज्ञानसमायुक्ताः कृत
चेतायुगे नराः । दापरे च कसौ नृणां ब्रह्मिहानिर्धि निर्मिता ।
अनेकधा कृताः पुत्रा अविभिर्धैः पुरातनैः । न ब्रह्मन्ऽधुना
कर्त्तुं ब्रह्मिहानैरिदन्तनैः । अतो यद्भोविन्दराजेन युगविशेष
व्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदेव सन्तानाभावे नियोगादनियोगपक्षः
अथानिति स्मरणीयतया कल्पितं तन्मुनिव्याख्याविरोधाच्चाद्रिया

नरे । प्राचक्षो मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यामहं लिखन् । नापरा
चोक्तिविदुषा कष्टं बर्त्नविदः कुधीः ॥ ६८ ॥

वस्त्राद्वियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । ताम
नेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

निजोऽनप्रकरत्वात्कन्यागतं विज्रेषमाह वस्त्रादिति । वस्त्राः
कन्याया वाग्दाने कृते सति भर्ता लिखते तामनेन वस्त्रमाद्ये
नायुष्ठानेन भर्तुः सोऽदरभ्राता परिचयेत् ॥ ६९ ॥

यथा विध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचित्रिताम् ।
मित्रो भजेताप्रसवात्सुकृत्सुकृदतावृतौ ॥ ७० ॥

यथेति । य देवरो विवाहविधिना एनां लीकृत्य शुक्लवस्त्रां
काचवाङ्मनःप्रीत्यप्राप्तिनोमानभंगदद्यात् रक्षि चतावृता
वेत्येकवारं कुर्यात् । एवं कन्यायानिजोऽनप्रकारमात् विवाह
सायहाय ममोपदेनायसौ वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यस्य
वति ॥ ७० ॥

न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्त्वा पुनः प्रवच्छन् हि प्राप्नोति पुद्वानृतं ॥ ७१ ॥

न दत्तेति । कस्यचिदाया कन्या दत्ता तस्मिन्मृते दातुमुच्यते
दोषज्ञानमवश्यं न दद्यात् । वस्त्रादेकस्यै दत्ताऽन्यस्यै हद

तुदवानृतं बहसं पुदवानृतदत्युक्तदोषमाप्नोति सप्तपदी
करणात्मातनात् भार्यात्वानिष्यन्तेः पुनर्दानाप्रज्ञासामिदं
वचनम् ॥ ७१ ॥

विधिवत्प्रतिगृह्णापि त्यजेत्कन्यां विगर्हितां ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा कृद्गना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

विधिवदिति । अङ्गिरेव दिजायाणामित्येवमादिविधिना
प्रतिगृह्णापि कन्यां वैधव्यादिसङ्गोपेतां रोगिणीं चतसोनि
त्वाद्यभिप्रायवतीमधिकाङ्गादिगोपनच्छोपपादितां सप्तपदी
करणात्माक् क्क्षातां त्यजेत्ततश्च तत्त्यागे दोषाभावइत्येतदर्थं
नतु त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

यस्त्विति । यः पुनर्दोषवतीं कन्यां दोषाननभिधायददाति
तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानं तत्रत्यर्पणेन व्यर्थं कुर्यात् ।
एतदपि त्यागे दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्तिभार्यायाः प्रवसेत्कार्यवाञ्छरः ।
अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥

विधायेति । कार्ये सति मनुष्यः पत्न्यायावाच्छादनादि

प्रकल्प्य देवान्तरपुत्रेत् । यस्याङ्गायासभावपीडिता स्त्री
श्रीलवस्तपि पुत्रवान्तरपुत्रकर्मक्षयेत् ॥ ७४ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छस्यैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

विधावेति । भक्ताच्चादनादि दत्ता पत्यौ देवान्तरपुत्रे
देहप्रवाधनपरपुत्रममनरहिता जीवेत् अदत्ता पुनर्गते सूत्र
निर्वाणादिभिरनिन्दितस्त्रियेन जीवेत् ॥ ७५ ॥

प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योष्टौ नरः समाः । वि
द्यार्थं षट् वप्रोऽर्थं वा कामार्थं चोत्सु वत्सरान् ॥ ७६ ॥

प्रोषितरति । गुण्याङ्गासंवादनादिधर्मकार्यनिमित्तं
प्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्न्या प्रतीक्षणीयः ऊर्द्धं पतिवधि
धिपुत्रेत् । तदाह वज्रिडः । प्रोषितपत्नी अष्टवर्षास्तुपासीत
ऊर्द्धं पतिवकाशं गच्छेदिति । विद्यार्थं प्रोषितः षड्वर्षाणि
प्रतीक्षाः निजविद्यादिविभावेन च प्रोच्यमपि प्रोषितः पतिः
वडेव भार्यान्तरोपभोगार्थं गतस्त्रीणि वर्षाणि ॥ ७६ ॥

संवत्सरम्यतीक्षेत द्विषणीं प्रोषितम्यतिः । ऊर्द्धं
संवत्सरास्तेनां दायं हत्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥

संवत्सरमिति । पतिविषये वक्ष्यातदेवां स्त्रियं वर्षं यावत्

प्रतीचेत तत ऊर्द्धमपि दिषन्तीं स्वदत्तं मलमृदादिधर्मं हमा
नोपगच्छेत् या सा ह्यदममाचक्षु देयमेव ॥ ७७ ॥

अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगार्त्तमेव वा । सा
चीन्मासान् परित्वाऽप्याऽविभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

अतीति । सा स्त्री सूतादिप्रमादवर्त्तनं मदजनकपानादिना
मत्तं व्याधितं वा द्रुमूषाद्यकरणेनावमानाति सा विगता
कङ्कारत्रयादिपरिच्छदा चीन्मासाञ्चोपगन्तव्या ॥ ७८ ॥

उन्मत्तम्यतितं स्त्रीवमबीजम्यापरोगिणम् । न
त्यागोऽस्ति दिषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनं ॥ ७९ ॥

उन्मत्तमिति । वातादिद्योभादप्रकृतिस्थं पतितमेकदशा
ध्याये वक्ष्यमाणं नपुंसकमबीजं बाध्यरेतस्त्रादिना बीजरहितं
कुण्डाद्युपेतञ्च पतिमपरिचरन्त्याख्यागोन करणीद्योन च धन
यत्नं करणीयम् ॥ ७९ ॥

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् । व्याधि
ता वाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्यग्री च सर्व्वदा ॥ ८० ॥

मद्येति । निषिद्धमद्यपानरता असाध्याचारा मर्त्युः प्रति
कूलाचरग्रीवा कुण्डादिव्याधियुक्ता भृत्यादिताडनग्रीवा

वतममजिष्यकारिणी वा भार्या भवेद्याधिवेत्तव्या तस्यां
सञ्ज्ञामन्योविवाहः कार्यः ॥ ८० ॥

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याम्बे दशमे तु वृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रिववादिनी ॥ ८१ ॥

वन्ध्येति । प्रथमचतुमारम्भाविद्यमानप्रसूता चतुमे वर्षे
ऽधिवेदनीया वृतापत्या दशमे वर्षे स्त्रीजनन्येकादशेऽप्रिव
वादिनी तु सद्य एव सद्यपुत्रा भवति पुत्रवत्यानुत्तमान्धर्माप्रजा
सम्बन्धे दारे नान्तां कुर्वीतान्यतरापात्रे तु कुर्वीतेत्यापसम्ब
न्धिविधादधिवेदनञ्च कार्यम् ॥ ८१ ॥

वारोगिणी स्नातु हिता सम्यक्का चैव शीघ्रतः । सानु
व्याध्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

येति । वा पुनर्याधिता वती पत्युरनुकूला भवति शीघ्र
वती च स्नात्तामनुव्याध्यान्योविवाहः कार्यः कदाचिचायै
नावमाननीया ॥ ८२ ॥

अधिविज्ञा तु वा नारी निर्मण्ड्रेऽपुषिता वृष्टात् ।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या व्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥ ८३ ॥

अधीति । वा पुनः ज्ञाताधिवेदना स्त्री अपुषिता वृष्टात्

निर्गच्छति सा तदहरेव रज्ज्वादिना बद्धा स्थापनीया
आकोपनिवृत्तेः पिनादिकुलसन्निधौ वा त्याज्या ॥ ८३ ॥

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि । प्रेक्षा
समाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या छण्णालानि षट् ॥ ८४ ॥

प्रतीति । या पुनः अचियादिस्त्री भर्त्तादिनिवारिता
विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यमिवेत् नृत्यादिस्नानजनय
मृद्धौ वा गच्छेत् सा सुवर्णछण्णालानि षट् व्यवहारप्रकरणा
द्वाद्या दण्डनीया ॥ ८४ ॥

यदि स्वाश्वापराश्वैव विन्देरन् येषितो द्विजाः ।
तासां वर्णक्रमेण स्थाज्जैष्ठ्यं पूजा च वेक्ष्य च ॥ ८५ ॥

यदीति । यदि द्विजातयः स्वजातीयाविजातीयाश्चभार्या
उदहेयुस्तदा तासां द्विजातिक्रमेण वाक्स्नानदायविभा
गात्कर्षार्थं व्येष्टत्सम्पूजा च वस्त्रासङ्कारादिदानेन गृहस्थ
प्रधानं स्यात् ॥ ८५ ॥

भर्त्तुः शरीरशुश्रूषान्धर्माकार्यश्च नैत्यिकम् ।
स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथञ्चन ॥ ८६ ॥

भर्त्तुरिति । भर्त्तुर्देहपरिचर्यामज्जदानादिरूपान्धर्माका
र्यश्च भिषादानातिथिपरिवेष्टनहोमीयद्रव्योपकल्पनादिप्राप्त्य

दिकं यन्मेवां दिवातीनां यजातिभार्थ्यैव कुर्व्यात् नतु कदापि
दिवातीयेति ॥ ८६ ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया ।
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वैर्दृष्टयैव सः ॥ ८७ ॥

यस्त्विति । यः पुनः सजातीयया यन्निहितया देहशुश्रूषा
दिकं कर्तव्यं विजातीयया मौख्यात् कारयेत् य यथा ब्राह्मणां
शूद्राज्जातो ब्राह्मणचाण्डालः तथैव पूर्वैर्दृष्टिभिर्दृष्टइति
पूर्वामुवादः ॥ ८७ ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्रा
प्तामपि तान्तस्मै कन्यान्दद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

उत्कृष्टेति । सुखाचारादिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समान
जातीयाय वरायाप्राप्तकालामपि विवाहवेददृष्टव्यामेवं धर्मो न
हीयते इति दक्षस्मृत्यात् तस्यादपि कात्यायनागपि कन्या
ब्राह्मणविवाहविधिना दद्यात् ॥ ८८ ॥

काममामरणात्तिष्ठेद्भवे कन्यर्त्तुमत्यपि । न चैवैनां
प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

काममिति । संजातार्त्तवापि कन्या वरं मरणपर्यन्तं पित्र

दृष्टे तिष्ठेत् न पुनरेतां विद्यागुणरहितां च कदाचित्पिचादि
दर्श्यात् ॥ ८८ ॥

चोषि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती । अर्द्धं नु
कालादेतस्मादिन्देत संदृशंपतिम् ॥ ८९ ॥

चोषीति । पिचादिभिर्गुणवदराजादीयमाना कन्या वंजा
तार्त्तवा सती चोषि वर्षाणि प्रतीक्षेत वर्षचघात्पुनः अर्द्धमधि
कगुणवराज्ञाभे समानजातिगुणं वरं स्वयं दृषीत ॥ ८९ ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किञ्चिद्वाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥ ९० ॥

अदीयमानेति । पिचादिभिरदीयमाना कुमारी यद्योक्त
काले यदि भर्तारं स्वयं दृष्टुते तदा वा न किञ्चित्पापव्या
प्नोति न च तत्पतिः पापं प्राप्नोति ॥ ९० ॥

अलङ्कारं नाददीत पितृं कन्या स्वयम्बरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं दरेत् ॥ ९१ ॥

अलङ्कारमिति । स्वयंदृतपतिका कन्या वरस्त्रीकरवात्पूर्व
पितृमातृभ्रातृभिर्दत्तमलङ्कारं तेभ्यः समर्पयेत् चदा नार्प
येत्तदा चोरी स्यात् ॥ ९१ ॥

पित्रे न दद्याच्छतृन्मु कन्यास्तुमतीं वरम् ।
स हि स्वाभ्यादतिक्रामेदत्तनाम्नतिरोधनात् ॥ ८३ ॥

पित्रे नेति । अतुषुतां कन्यां वरःपरिष्वजन् पित्रे शृङ्खलं न
दद्यात् । वस्त्रास्य पिता अतुकार्थपत्न्योत्पत्तिनिरोधनात्
कन्यायाः कामिताङ्गीयते ॥ ८३ ॥

त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यां दद्याद् द्वादशवर्षिकीम् ।
षष्ठ्यवर्षोऽष्टवर्षाभ्या धर्मो सीदति सत्वरः ॥ ८४ ॥

त्रिंशदिति । त्रिंशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कं मनो
हारिणीं कन्यामुदहेत् अतुर्विंशतिवर्षोवाऽष्टवर्षो नार्हस्त्यधर्मे
ऽवसादं अहति तत्रावात् एतच्च योग्यकाकप्रदर्शनपरं नतु
निबन्धार्थं प्रायेचेतावता कासेन गृहीतवेदोभवति चिन्मात्र
वयस्का च कन्या बोधुर्बुधोऽप्येति गृहीतवेदस्यापकुर्वाणको
गृहस्थान्नमं प्रति न विद्यतेति सत्वरदत्तकार्थः ॥ ८४ ॥

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।
तां सार्धं विभूयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ ८५ ॥

देवेति । भनोर्धमाववितापुरन्धिमंही बोधमार्हपत्न्या च देवा
दत्तादिमन्त्रविद्वान् वा देवैर्दत्ता भार्या तां पतिर्हमते यत्

स्नेह्या तां बतीं देवानास्त्रियं कुर्वन् यासांश्चादनादिना
ब्रह्मा देवाद्युपेतामपि पोषयेत् ॥ ६५ ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः ।
तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ ६६ ॥

प्रजनेति । यस्माद्गर्भपहणार्थं स्त्रियः सृष्टा गर्भाधानार्थञ्च
मनुष्याः तस्माद्गर्भोत्पादनमिवानयोरग्न्याधानादिरपि धर्मः
पत्न्या सह साधारणः सौमे वसानावग्नीनादधीयातामित्यादि
वेदेऽविहितः तस्माद्गर्भा विभृयादिति पूर्वोक्तस्य शेषः ॥ ६६ ॥

कन्यायान्दत्तशुक्लायां विधेयं यदि शुक्लदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥ ६७ ॥

कन्येति । कन्यायां दत्तशुक्लायां सत्यामर्षजातविवाहायां
यदि शुक्लदो वरो विधेयं तदा देवराय पिशादिभिरथैव
कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति यस्याविधेयेति प्रागुक्तं
नियोगरूपं ददन्तु शुक्लपहणविषयम् ॥ ६७ ॥

आददीत न शुद्धेऽपि शुक्लं दुहितरन्ददत् ।
शुक्लं हि गृह्णन् कुरुते ह्यसं दुहित्वविक्रयं ॥ ६८ ॥

आददीतेति । ब्राह्मणभिश्चः शुद्धेऽपि पुत्रीं ददत् शुक्लं
न गृह्णीयात् । किन्तुनः ब्राह्मणविक्रमातिः यस्मात् शुक्लं

दुष्टम्भुतं दुष्टविक्रयं कुरुते । न कन्यायाः पितेत्यनेन निषिद्धं
मपि शुल्कपदं कन्यायामिति युहीतशुल्कायां ब्राह्मीयनिषयम्
दर्शनात् शुल्कपदस्य ब्राह्मीयत्वब्रह्माणां पुनस्तन्निषिध्यते ॥ ८८ ॥

एतत्तु न परे चक्रुर्धोपरे जातु साधवः । यद-
न्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ८९ ॥

एतदिति । एतत्पुनः पूर्व्वे विष्टा न कदाचित्कृतवन्मोहा-
यपरे वर्त्तमानकाशीनाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्यामप्रीकृत्य
पुनरन्यस्य दीयत इति एतच्च युहीतशुल्ककन्याविषयं नदत्ता
कस्यचित्कन्यामिति युहीतशुल्कविषयम् ॥ ८९ ॥

नानुशुश्रूम् आत्मेतत्पूर्व्वेभ्यपि हि जन्मसु । शुल्क-
संश्लेन मूल्येन कस्यं दुष्टविक्रयम् ॥ ९० ॥

नेति । पूर्व्वकस्येभ्येतदुक्तमिति कदाचित् वचस्य भुत-
वन्मोहत्य शुल्कमिधानेन मूल्येन कस्यिन्साधुर्नूढदुष्टविक्रय-
मकार्षीदिति शुल्कनिषेधानुवादः ॥ ९० ॥

अन्योन्यस्यान्यभिचारोभवेदामरयान्तिकः । एष-
वर्जः समासेन श्रेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ ९१ ॥

अन्योन्येति । भार्यापत्योर्मरणात्तं यावत् धर्मावकाशेषु

परस्परानभिचारः स्यादित्येषसंशेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृत्यो-
धर्मो ज्ञातव्यः ॥ १०१ ॥

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथानाभिचरेताम्नौ विद्युक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

तथाच सति तथेति । स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा वदा-
यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये विद्युक्तौ परस्परस-
मभिचरेतां ॥ १०२ ॥

एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वीरतिसंहितः । आपत्य-
पत्यप्राप्तिश्च दायभागस्त्रिवोधतः ॥ १०३ ॥

एष इति । एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माक-
मुक्तः समानाभावे आपत्यप्राप्तिरुक्ता । इदानीं दीयत इति
दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत ॥ १०३ ॥

ऊर्द्धमिति च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजे-
रन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

ऊर्द्धमिति । भ्रातरो मिथिला पितृमरणादूर्द्धं पैतृकं
मातृमरणादूर्द्धं मातृकं धनं समं कृत्वा विभजेरन् ज्येष्ठगोचर-
तयोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् समभाजोऽयं ज्येष्ठजातरि

परस्परानभिचारः स्त्रादिस्त्रेवसंचेषतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृत्यो
धर्मो ज्ञातव्यः ॥ १०१ ॥

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथानाभिचरेताम्तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

तथाच सति तथेति । स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा
यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये वियुक्तौ परस्परम्
अभिचरेतां ॥ १०२ ॥

एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वीरतिसंहितः । आपत्य
पत्यप्राप्तिश्च दायभागनिबोधत ॥ १०३ ॥

एष इति । एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माकं
मुक्तः सन्तानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता । इदानीं दीयत इति
दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत ॥ १०३ ॥

ऊर्द्धमितुश्च मातुश्च समेत्य धातरः समम् । भजे
रन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

ऊर्द्धमिति । धातरोमिलिता पितृमरणादूर्द्धं पैतृकं
मातृमरणादूर्द्धं मातृकं धनं यत्नं कृत्वा विभजेरन् ज्येष्ठगोचर
तथोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् यमभानोऽयं ज्येष्ठजातरि

उद्धारमनिवृत्तिरिति बोद्धव्यः पित्र्येर्मरणादूर्ध्वं विभागेहेतुमाह ।
 चक्षान्ते पुत्रा जीवतोः पित्र्येष्टदीयधने क्षामिनो न भवन्ति
 मातुरपि प्रकृतत्वात्पैत्रकमित्यनेन मातृकस्यापि यद्वत्
 चक्षपि पित्र्यमरचानन्तरं विभागो जीवतः पितुरिच्छाभावे
 द्रष्टव्यः । पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन्विभागः । तदाह
 चाश्ववद्वत् । विभागश्चेत्येता कुर्वादिच्छया विभजेत्तुता
 निति ॥ १०४ ॥

अष्टेन तु गृहीयात् पितृव्यन्धनमशेषतः । शेषा
 क्षामुपजीवेयुर्यथैव पितरन्तथा ॥ १०५ ॥

अथा पुनर्व्येष्टो धार्मिको भवति तदा अष्टेन । अष्टेनैव पित्र्य
 व्यन्धिधनं यन्मै गृहीयात्कनिष्ठाः पुनर्व्येष्टं भक्ताच्छादनाद्यर्थं
 पितरमिव उपजीवेत्तुः एवञ्च यन्मेवां यदेवावस्थानम् ॥ १०५ ॥

अष्टेन ज्ञातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः । पित
 क्षामनृचयैव स तस्मात्सर्व्यमर्हति ॥ १०६ ॥

अष्टेनेति । उत्पन्नमात्रेण अष्टेन वंस्काररहितेनापि मनुष्यः
 पुत्रवान् भवति ततश्च नापुत्रश्च लोकोस्तीति मुतेः पुत्रलोका
 भावपरिहारो भवति तदा प्रवृत्त्या पित्र्यमष्टेन मुतेः पुत्रेण
 ज्ञातमात्रेण पितृक्षामनृचयश्च भवति अतो अष्टेनैव सर्व्यं धनं
 अर्हतीति पूर्व्यं त्रयः ॥ १०६ ॥

यस्मिन्नुचं सन्नयति येन चानन्यमश्रुते । स एव
धर्माजः पुनः कामजानितरान् विदुः ॥ १०७ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् जाते अचं बोधयति येन जातेना
मृतत्वमाप्नोति । तथा च श्रुतिः अचमस्मिन्समुत्पद्यत्यमृतत्वञ्च
गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतोमुखमिति । स
एव पितुर्दुर्बल्ये च हेतुना जातः पुनोभवति तेनैकेन एव अष्टापम
चनाद्युपकारस्य कृतत्वात् । इतरांस्तु काममात्रहेतुकजन्येनो
मुनयो जानन्ति ततश्च स एव सर्वव्ययं गृहीत्वादित्यस्यैवाद्यमपि
ब्रह्मः ॥ १०७ ॥

पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन् यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ १०८ ॥

पितेवेति । ज्येष्ठो भ्राता विभागाभावे अनुजान् भ्रातृन्
भक्ताच्चादनादिभिः पितेव विभृत्वात् अनुजास्य भ्रातरः पुत्रा
इव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माद्य वर्त्तेरन् ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः । ज्येष्ठः
पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सङ्गिरगर्हितः ॥ १०९ ॥

ज्येष्ठ इति । अस्तव विभागे ज्येष्ठो यदि धार्मिको भवति तदा
नृजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वात् ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति

यदि यद्यथार्थिकोभवति तदाऽनुवाकमपि तदनुवाचिनात्
ज्येष्ठः कुसलाभवति तथा नुचवान् ज्येष्ठोऽथोके पूज्यतमः बाधुनि
स्नातर्हितोभवति ॥ १०८ ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११० ॥

यो ज्येष्ठ इति । यो ज्येष्ठोऽनुजेषु भ्रातृषु पित्रवदर्थेन स पितेव
मातेवाऽगर्हणीयोभवति यः पुनस्तथा न वर्त्तेत स मातुसादि
बन्धुवदर्थनीयः ॥ ११० ॥

एवं सहवसेवुर्न्या पुत्रन्याधर्मकाम्यया । पुत्र
नियवर्द्धते धर्मस्तस्माद्गुण्या पुत्रकृत्तिना ॥ १११ ॥

एवमिति । एवमविभक्ताभातरः सह संवसेतुः यदि वा
धर्मकामनया कृतविभागाः पुत्रन्यसेतुः यस्यात्पुत्रनवस्थाने
वति पुत्रश्च पुत्रश्च पञ्चमहावज्राद्यनुष्ठानादुत्पत्त्येवं वर्द्धते
तस्मादिभानक्रिया धर्मार्था । तथाच उच्यते । एकपात्रेन
वसतामिह देवदिनार्चनम् । एकअवेदिभक्तानामदेव साद्रुचे
इति ॥ १११ ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्दरम् । ततो
ऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यदीयसः ॥ ११२ ॥

ज्येष्ठस्येति । उद्घृतयत इत्युद्धारः ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारण
धनादुद्घृत्य विंशतितमोभागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यत् ज्येष्ठनादात
यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमोभागो देवः कनिष्ठस्य पुनरशीति
तमोभागो दातव्यः अत्र त्रिष्टयं समं कृत्वा विभजनीयम् ।
॥ ११२ ॥

ज्येष्ठस्यैव कनिष्ठस्य संचरेतां यथोदितम् ।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमन्धनं ॥ ११३ ॥

ज्येष्ठस्येति । ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वोक्ते यथोक्तमुद्धारं गृहीषातां
ज्येष्ठकनिष्ठयतिरिक्ताये मध्यमाक्षेपामवान्तरज्येष्ठकविहता
मनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकन्दातव्यः मध्य
मानामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठतयाभागे वैषम्यवारणार्थमिदम्
॥ ११३ ॥

सर्वेष्वन्धनजातानामाददीताय्यमग्रजः । यश्च
सातिशयं किञ्चिद्दशतस्याभुयादरम् ॥ ११४ ॥

सर्वेष्वामिति । सर्वेष्वन्धनप्रकाराणां मध्यात् यत् ज्येष्ठन्धनं
ज्येष्ठसङ्कनं गृहीषात् सर्वद्रव्याश्च यद्दरमित्युक्तमनूदितं समु

चक्षुषोऽप्यथ चक्षुषमपि प्रकृतं कथं विद्यते तदपि ज्येष्ठएव
 वृद्धीयात्तथा द्रवतः पशूनामिति मोतमस्वरथात्। द्रवभ्यो
 मवादिपशूभ्यह्वैकं ज्येष्ठज्येष्ठोत्तमते इदञ्च यदि ज्येष्ठो
 मुच्यमानितरे निर्गुणाद्यदिपथं ॥ ११४ ॥

उद्धारो न द्रवस्त्वस्ति सम्प्रज्ञानां स्वकर्म्मसु।
 चत्किञ्चिदेव देयन्तु ज्यायसे मानवर्द्धनं ॥ ११५ ॥

पर्येषां वममुच्यते तु उद्धाररति। द्रवतः प्राप्नुयादरमिति
 योचमुद्धारउक्तः योचमयचनादिकर्म्मवस्तुज्ञानां भातृषां
 ज्येष्ठस्य नास्ति तथापि चत्किञ्चिदप्यमपि कथं पूषावद्वि
 करज्येष्ठाय देवं एवञ्च वममुच्येवूद्धारप्रतिषेधदर्शनात्पूर्वप
 नुचोत्कर्ष्माणेषोद्धारवैयर्थ्यं योद्धव्यम् ॥ ११५ ॥

एवं समुद्भूतोद्धारो समानंशान् प्रकल्पयेत्।
 उद्धारोऽमुद्भूते तेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ११६ ॥

एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण समुद्भूतविंशद्भागानादिके धने
 यमान् भागान् भातृषां कल्पयेत्। विंशतितमभागादौ
 पुनरमुद्भूतद्वयं वक्ष्यमाणभागकल्पना भवेत् ॥ ११६ ॥

एकाधिकं हरेऽध्वेष्टः पुनोर्ध्वन्मतोऽनुजः ।
अंगमंगं यवीयांसइति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

एकेति । एकाधिकमंगं दावंत्राविति यावत् अष्टपुनोऽष्टी
यात् । अधिकमर्द्धं यत्रांगे चार्द्धमंगं अष्टादनकारजातोऽष्टी
यात्कनिष्ठाः पुनरेकैकमंगं यष्टीयुरिति व्यवस्थितोऽध्वः इदमु
अष्टतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्तापेक्षया कनिष्ठानाञ्च निर्गुणत्वे
बोद्धव्यं अष्टतदनुजयोरधिकदानदर्शनात् ॥ ११७ ॥

स्वेभ्योऽग्नेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्धातरः पृथक् ।
स्वात्त्वादंशाच्चतुर्भाग्यतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥

स्वेभ्यइति । ब्राह्मणचण्डियवैश्यशूद्राश्चत्वारोऽधातरः
स्वजात्यपेक्षया स्वेभ्यश्चतुरेऽंगान् हरेदिप्रदत्यादिना वक्ष्यमा
स्वेभ्योऽग्नेभ्यः प्रात्मीयादात्मीयाङ्गानाञ्चतुर्थभागमृथक्पृथक्
कन्याभ्योऽनूठाभ्योऽभगिनीभ्यः या यश्च सोदर्याभगिनी
तस्या एव संस्कारार्थमित्येवन्दद्युः सोदर्याभावे विमाहजैरत्न
ष्टैरपहृष्टैरपि संस्कार्या एव तथाच याज्ञवल्क्यः । असं
कृतास्तु संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशा
इत्वांगानु तुरीयकम् । यदि भगिनीसंस्कारार्थं चतुर्भागं दत्तु
जेऽग्नि तदा पतिताभवेद्युः एतेनैकजातीयवैमाचेयवज्रपुष

मज्झिमेवङ्गावेपि योदर्थमग्निमीभक्षतुर्धभागदानमवगन्तव्यम्

॥ ११८ ॥

अजाविकं सैकशफसजातु विषममज्जेत् । अजा
विकन्तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११८ ॥

अवेति । एकशफाश्चादयः हागमेवादि एकशफवहितं
विभान्नासे समं कृत्वा विभक्तुमशक्यन्तश्च विभजेत्किन्तु ज्येष्ठ
स्यैव तस्यात् नतु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विक्रीय वा
तन्मूखं विभजेत् । अजाविकमिति पशुदन्तादिभावयैक
वङ्गावः ॥ ११८ ॥

ववीचान् ज्येष्ठभार्य्याम्युचमुत्पादयेद्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मोऽव्यवहितः ॥ ११९ ॥

ववीचानिति । कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठभार्य्यायाश्चिबोमेन
पुत्रपुत्रनयेत्तदा तेन पित्रज्येष्ठ सह तच्च चेत्तत्र समोपि
भानः स्यात्तु पित्रवत्सोद्धारोभवति इतिभानव्यवस्था निश्चिता
अनिबोमोत्यक्कानंघ्नितं वक्ष्यति वक्ष्यपि समेक्य चातरः
सममित्युक्तमन्वाप्यस्यार्देव सिद्धात्पौत्रस्यापि मृतपित्रकञ्च
पैतामहधने पित्रवदिभानोऽस्तीति नम्यते ॥ ११९ ॥

उपसर्जनमप्रधानस्य धर्मातो नोपपद्यते । पिता
प्रधानमजने तस्माद्धर्म्येण तन्मजेत् ॥ १२१ ॥

उपेति । ज्येष्ठमातुः चेन्नजः पुत्रोपि पितेव सोऽद्वार
विभागी युक्तदत्तीमां ब्रह्मा निराकृत्य पूर्वोक्तमेव द्रव्यति अत्र
धामं चेन्नजः पुत्रः प्रधानस्य चेन्नजः पितुर्द्धर्म्येण सोऽद्वारविभाग
ग्रहणरूपेण न सम्बध्यते चेन्नपि पिता चेन्नदारेणापत्योत्पादने
प्रधानं स्नात्तस्मात्पूर्वोक्तमेव धर्म्येण विभागव्यवहाररूपेण पितृ
शेषेण सह तंचेन्नजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठोज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पर्वजः ।
कथन्तत्र विभागः स्यादिति चेत्संग्रयोभवेत् ॥ १२२ ॥

पुत्रदति । यदि प्रथमोऽङ्गां कनीयान् पुत्रोऽजातः पश्चाद्
डायाञ्च ज्येष्ठसदा तत्र कथं विभागोभवेदिति संग्रयो
यदि स्नात्किं मातुर्दत्ताङ्गमेव पुत्रस्य ज्येष्ठतमुत स्वयन्मात्रमे
वेति तदा ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संचरेत् स पूर्वजः । ततोऽप
रेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां समावृतः ॥ १२३ ॥

एकमिति । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः व्यापोः संग्राहन्द्वांशं
अकमिति ब्रह्मत्वं यः कनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्धारं वृषीणां ततः

श्रेष्ठदृष्टभादन्ये चे सन्त्यश्रेष्ठदृष्टभाः ते तस्याञ्ज्यैष्ठिनेषात्
माहृतजनानां कनिष्ठिनेषानां प्रत्येकं एकैकशोभवन्तीति
मातृदाहक्रमेण ज्यैष्ठ्यं ॥ १२२ ॥

ज्येष्ठसु जातो ज्येष्ठायां चरेदृष्टभषोऽंशाः । ततः
समाहृतः शेषाभजेरक्षिति धारणा ॥ १२३ ॥

ज्येष्ठ इति । अथ मोहाद्याभ्युत्थो जातो जन्मना च भावभो
ज्येष्ठः च दृष्टमः षोडशोऽंशां गवाम्नाष्टुङ्गीणात् पञ्चदशमा
हकं दृष्टममित्यर्थः ततोऽनन्तरं चेऽन्ये बह्वीभ्यो माहृतो
जातास्तैः समातृगतो दाहज्येष्ठतापेक्षया शेषानां विभजेरक्षिति
निश्चयः ॥ १२४ ॥

सहस्रस्त्रीषु जातानां पुत्राणां विभजेतः । न
माहृतो जैष्ठ्यमक्षि जन्मतो जैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

सहस्रेति । समानजातीयस्त्रीषु जातानां पुत्राणां जातिगत
विभेदाभावे सति न माहृतक्रमेण जैष्ठ्यमक्षि विभज्यते किन्तु जन्म
क्रमेणैवातः कनिष्ठोऽपि पूर्वोक्तक्रमेण विंशतिभागश्चादिकं
ष्टुङ्गीणात् एवञ्च माहृतज्येष्ठस्य विहितप्रतिविद्भूमान् षोडशी
सहस्रापहवदिक्रमः यच्च नृपवन्निर्मुच्यतया भातृणां नृप

उपसर्जनमप्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते । पिता
प्रधानमजने तस्माद्धर्मोऽपि तन्मजेत् ॥ १२१ ॥

उपेति । ज्येष्ठमातुः चेन्नजः पुत्रोऽपि पितेव सोद्धार
विभागी युक्तदत्तीमां ब्रह्मा निराकृत्य पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यमिति अत्र
धानं चेन्नजः पुत्रः प्रधानस्य चेन्नजः पितुर्द्धर्मोऽपि सोद्धारविभाग
ग्रहणरूपेण न सम्बध्यते चेत्पि पिता चेन्नदारेणापत्योत्पादने
प्रधानं स्नातस्नातपूर्वोक्तेनैव धर्मोऽपि विभागव्यवहाररूपेण पितृ
ध्येयं स ह तंचेन्नजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठोज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पर्वजः ।
कथं न च विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ १२२ ॥

पुत्र इति । यदि प्रथमोऽङ्गायां कनीयान् पुत्रो जातः पश्चाद्
द्वितीयाञ्च ज्येष्ठसदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो
यदि स्नातकं मातुर्दत्तकमेव पुत्रस्य ज्येष्ठतममुत स्वजन्मकमे
वेति तदा ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संदरेत स पूर्वजः । ततोऽप
रेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां समावृतः ॥ १२३ ॥

एकमिति । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः व्यापोः संज्ञाहन्द्गोर्ह
ज्जन्ममिति ब्रह्मत्वं यः कनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्धारं वृष्टीचात्ततः

श्रेष्ठदृष्टभादन्ये चे वन्यश्रेष्ठदृष्टभाः ते तस्माज्ज्यैष्ठिनेषात्
मादृतजनानां कनिष्ठिनेषाणां प्रत्येकं एकैकशोभवन्तीति
मादृदादक्रमेण ज्यैष्ठ्यं ॥ १२२ ॥

ज्येष्ठसु जातो ज्येष्ठायां वरेदृष्टमषोडशाः । ततः
समादृतः शेषाभजेरक्षिति धारणा ॥ १२४ ॥

ज्येष्ठ इति । प्रथमोऽष्टाद्यान्मृगो जातो वन्यना च भादृभ्यो
ज्येष्ठः च दृष्टमः षोडशोऽष्टाद्यां गवानामष्टौषात् पञ्चदशमा
हकं दृष्टममित्यर्थः ततोऽनन्तरं चेऽन्ये वल्लीभ्यो मादृभ्यो
जातास्तैः समातुगतो दाहज्येष्ठतापेक्षया शेषानाविभजेरक्षिति
मिश्रयः ॥ १२४ ॥

सहप्रवृत्तीषु जातानां पुत्राणां विभेदः । न
मादृतो ज्यैष्ठ्यमक्षि ज्योतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

सह इति । समानजातीयवृत्तीषु जातानां पुत्राणां जातिगत
विभेदाभावे सति न मादृक्रमेण ज्यैष्ठ्यमक्षिभिर्दृश्यते किन्तु वन्य
क्रमेणैवातः कनिष्ठाद्योऽपि पूर्वोक्तमेव विंशजानां शादिकं
दृष्टीयात् दृष्टमादृतज्येष्ठस्य विहितप्रतिषिद्धमात् षोडशी
पञ्चदशपञ्चदशदिकस्यः यच्च नृपदन्तिर्नृपतया भातृणां नृप

समुत्पादममाश्रयस्थितः । अतएव जन्मविद्यागुणज्येष्ठोऽंशं
दादादवाप्नुयात् इति दृष्टस्याद्यादिभिर्जन्मज्येष्ठस्य विद्या
द्युत्कर्षेणोद्धारोत्कर्षउक्तः । एवञ्च निर्गुणस्यैकवृत्तमिति
मन्दगुणस्य वृत्तभषोऽत्रादिति मादृज्येष्ठ्याश्रयत्वेन उद्धारो
वोद्भूयः । मादृज्येष्ठ्यविधित्वार्थवादं मेधातिथिर्वदन् । न चस्य
गाह गोविन्दराजस्त्वन्यमतं जगौ ॥ १२५ ॥

जन्मज्येष्ठेन चाङ्गानं स्वमाद्याण्यास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

न केवलं विभागे जन्मज्येष्ठं किन्तु ज्येष्ठेति । स्वमाद्याण्यास्वो
मन्मोज्येष्ठेतिष्टोमे इन्द्रस्याङ्गानार्थं प्रयुज्यते तच्च प्रथम
पुत्रेण पितरमुद्दिश्याङ्गानं क्रियते अमुकस्य पिता यजते इत्येव
वृषिभिः स्मृतं तथा यमयोर्गर्भे एककाशं निषिक्तयोरपि
जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता गर्भेय्येति वज्रवचनं स्वीयज्जता
येवचा ॥ १२६ ॥

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यमवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ १२७ ॥

अपुत्ररति । अविद्यमानपुत्रोयदस्यामपत्यं जायेत तन्मम
मादृशोर्द्धदेहिककरं स्यादिति कन्यादानकाशे जामाया यद
अपत्यमिति रूपेण विधानेन दुहितरं पुत्रिकां कुर्यात् ॥ १२७ ॥

अनेन तु विधानेन पुरा चमोऽय पुचिकाः ।
विवृष्टार्थं स्ववंग्रस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

अथ परब्रह्मरूपमर्चवादमाह अनेनेति । दक्षः प्रजा
पतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः स्ववंग्रहृष्टमर्चमनेनोक्तविधानेन
कृत्वा दुहितुः पूर्वं पुचिकाः स्वयं कृतवान् कार्त्तव्यं अथ ब्रह्मः
॥ १२८ ॥

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय चयोदश । सोमाय
राक्षे सत्कृत्य ग्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ १२९ ॥

ददाविति । स दक्षो भाविपुचिकापुचिकाभेन ग्रीतात्मा अथ
हारादिना सत्कृत्य दश पुचिका धर्माय चयोदश कश्यपाय
सप्तविंशतिश्चन्द्राय दिव्यानामीशधीनाञ्च राक्षे दत्तवान्
सत्कारवचनमन्येवामपि पुचिकाकरणे सत्कारे चिह्नं दत्ते
त्वादि च बङ्गीनामपि पुचिकाकरचञ्चापकम् ॥ १२९ ॥

चयैवात्मा तथा पुचः पुचेषु दुहिता सम्य । तथा
मात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्योपमं दरेत् ॥ १३० ॥

चयैवेति । आत्माज्ञानीयः पुचः आत्मा वै पुचन्मासीति
जन्मचिह्नात् तस्मात् स दुहिता तथाचयष्टीभवत्पादान् । अत

साध्यान्विकायामितुरात्मसंरूपायां विद्यमानायामपुत्रस्य
मृतस्य पितुर्द्वयं युषिकावतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् ॥ १२० ॥

मातुस्तु यौतकं यस्यात्कुमारीभाग एव सः । दौहि-
त्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलन्धनम् ॥ १२१ ॥

मातुरिति । मातुर्धनं तत्तस्यां मृताया कुमारीभाग
एव सात् न पुत्रायां तत्र भागः । कुमारी चानुद्धाभिप्रेता
तथाच गोतमः । स्त्रीधनं दुहितृषामदत्तानामप्रतिष्ठितमाद्य ।
अपुत्रस्य च मातामहस्य मृतस्य दौहित्र एव प्रकृतमात्यौषिके
चः समपन्धनं गृहीयात् ॥ १२१ ॥

दौहित्रोद्धाखिलं कथमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स
एव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ १२२ ॥

दौहित्र इति । दौहित्रः प्रकृतमात्यौषिकेव एव तस्य माता
महधनग्रहणं जननरोक्तजनकधनग्रहणपिण्डदानार्थोच
भारतः पित्रवत्स्य तत्रैव प्रविद्धत्वात् अन्यस्य पौषिकेचः
पुत्रान्तरहितस्य जनकस्य समपन्धनं गृहीयात् वयं पित्र
मातामहाभ्यां दौ पिण्डौ दद्यात् पिण्डदानं आहोयस्यवर्षार्थं
पौषिकेचनेन जनकधनग्रहणपिण्डदानस्यानोदनिरावार्थं वच
नम् ॥ १२२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोकं न विज्ञेयोऽस्ति चर्कतः ।
तयोर्वि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥ १२२ ॥

पौत्रेति । पौत्रपौत्रिकेययोर्लोकं धर्मकृत्ये च न कश्चिद्विज्ञे
यस्ति यस्याप्तयोर्मातापितरौ तस्य देहादुत्पत्तिरिति पूर्वमे
वापुवादः ॥ १२२ ॥

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते । सम
स्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १२४ ॥

पुत्रिकायामिति । कृतायान्तु पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रो
ऽनन्तरं जायते तदा तयोर्विभागकाये यमोविभागोभवेत्
नोद्धारः पुत्रिकायै देवः यस्याज्ज्येष्ठायाश्चपि तस्याउद्धार
विषये ज्येष्ठता नादरणीया ॥ १२४ ॥

अपुत्रायां कृतायान्तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।
धनन्तपुत्रिकाभर्ता हरेत्तैवाविचारयन् ॥ १२५ ॥

अपुत्रेति । अपुत्रायां पुत्रिकायां कथञ्चन कृतायां तदी
यवयं तद्वर्तैवाविचारयन् कृतीयापुत्रिकायाः पुत्रधनमेवाव
यन्तस्य पत्नीरहितस्य कृतपुत्रस्य पितृधनमवहययत्नो तस्मि
न्वारचार्यमिदं वचनम् ॥ १२५ ॥

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।
पौत्री मातामहस्येन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनम् ॥१४६॥

अकृतेति । अकृता वा कृतावेति पुत्रिकाया एव देविध्यं तत्र
चदपत्यं भवेदस्मान्मन्त्रम् स्नात्स्वधाकरमित्यभिषाय कस्या
दानकाखे वरानुमत्या या क्रियते या कृता अभिसन्धिमात्र
कृता वाम्ब्रवहारेण न कृता । तथाच गोतमः अभिसन्धि
मात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामिति अतएव पुत्रिकाधर्मवद्भवेति प्राग
विवाह्यत्वमुक्तम् । पुत्रिकैव कृता अकृता वा यं पुत्रं समानजाती
यादौदुहत्यादयेनो न दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेयवा
स्यातामहः पौत्री तथाचासौ तस्मै पिण्डं दद्यात् । गोविन्दराज
स्वकृता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोपि मातामहधने पौत्रि
केयद्वेव मातामहादिसत्त्वेऽधिकारीत्याह तत्र पुत्रिकाया
एव पुत्रतुल्यत्वेन अपुत्रिकातत्पुत्रयोस्तुल्यत्वाद्योगादिति
॥१४६॥

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति पिष्टपम् ॥१४७॥

पुत्रेवेति । पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान् प्राप्नोति पौत्रेण
तेज्येव चिरकाकमवतिष्ठते तदनन्तरं पुत्रस्य पौत्रेणादित्यसौ
कस्याप्नोति अथ च दास्यभागप्रकरणे अभिधानं पितुर्द्वये

वत्सादिबन्धुकेषु पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्य इत्येवं पुंशन्ता
वाधिकारबोधनार्थम् ॥ ११७ ॥

पुत्राच्चोनरकायस्मान्नायते पितरं सुतः । तस्मा
त्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ ११८ ॥

पुत्राच्च इति । यस्मात्पुत्रात्मधेयनरकास्तुतः पितरन्नायते
तस्मात् चायात् चात्मनेव ब्रह्मणा पुत्र इति प्रोक्तः तस्मात्प्रदो
षकारकत्वात्पुत्रस्य युक्तं तदीयपुंशन्तानस्य दायभागित्वमिति
पूर्वदार्ढ्याच्चमिदम् ॥ ११८ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषेणोपपद्यते । दौहि
त्रोपि क्षामुचैर्न सन्तारयति पौत्रवत् ॥ ११९ ॥

पौत्रेति । दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः पौत्रदौहित्रयोर्लोके कश्चिदि
त्रेणैव वक्ष्यते यस्यादौहित्रोपि मर्तामहं परलोके निस्तार
यति इतच्च पौत्रिकेवच पौत्रेच साम्प्रतिपादनं पुत्रिका
करणानन्तरमातपौत्रेच सह धने तुल्यभागबोधनार्थम् ॥ ११९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्बन्धेत्पुत्रिकास्तुतः ।
द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तत्पितुः पितुः ॥ १२० ॥

मातुरित्यादि । पौत्रिकेचः प्रथमं मात्रे पिण्डं द्वितीयं
मातुः पित्रे तृतीयं मातुः पितामहाय दद्यात् । पितादीनास्तु
पित्रे मातामहाय चेत्युक्तत्वात्पितृक्रमेणैव पिण्डदानम् ॥ १२० ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दक्षिणः । स
हरेतैव तत्रिक्कं सम्प्राप्नोष्यन्यगोचरतः ॥ १४१ ॥

उपपन्न इति । पुत्राश्च कथं हराः पितुरिति दादन्नपुत्राणामेव
अथ कथं हरत्वं वक्ष्यति दत्तापरे तु कर्मदति औरसचेष्टजा
भावे दत्तकस्य पितुश्च कथं हरत्वं प्राप्तमेव अतः सत्य औरसपुत्रे
दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृश्च कथं भागप्राप्तार्थमिदं वचनं
यस्य दत्तकः पुत्रोऽप्ययनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति सोऽन्य
गोत्रादागतोऽपि सत्य औरसे पितृरिक्कभागं गृह्णीयात् । अथ
एक एव औरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुरिति औरसस्य सर्वो
त्कर्षाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किन्तु चेष्टजोऽप्युक्तभा
गित्वमेवास्य व्याख्यं । गोविन्दराजस्य औरसचेष्टजाभावे
सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितृश्च कथं भागित्वा र्थमिदं
वचनमित्यवोचत्तस्य कृषिमादीनां चिर्गुणानामपि पितृश्च कथं
भागित्वं दत्तकस्य तु तत्पूर्वपठितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैव
न निर्गुणस्येत्यन्यास्यत्वात् ॥ १४१ ॥

गोचरिक्के जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः क्वचित् । गोत्र
श्च कथानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ १४२ ॥

गोचेति । गोत्रधने जनकस्य तन्निनी दत्तको न कदाचि

त्वाभुवात्। पिच्छस्य गोचरकथाकुगामी यद्य गोचरकथे
भजते तथैव अपिच्छोदीयते तस्मात्पुत्रं ददतो जनकस्य सखा
पिच्छमाह्लादि तत्पुत्रकर्मकजिवर्तते ॥ १४२ ॥

अनियुक्तासुतस्यैव पुत्रिष्ठ्याप्तस्य देवरात्।
उभौ तौ नार्हतौ भागं आरजातककामजौ ॥ १४३ ॥

अनिबुक्तेति । योगुर्भादिनियोगं विना जातोयस्य सपुत्राणां
नियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्यावुभौ क्रमेण आरो
त्यस्यकामाभिजायजौ धनभागं नार्हतः ॥ १४३ ॥

नियुक्तायामपि पुमास्त्राय्यौ जातोऽविधानतः ।
नैवार्हः पैतृकं षट्कथम्यतितोत्पादितो हि सः ॥ १४४ ॥

निबुक्तायामिति । निबुक्तायामपि स्त्रियां वृताभक्तत्वादि
नियोगेति कर्त्तव्यतां विना पुत्रो जातः स चेन्निकस्य पितुर्द्वनं
कथं नार्हति यस्यादसौ पतितेनोत्पादितः निबुक्तौ यौ विधिं
हितेत्यनेन पतितस्योक्तत्वात् ॥ १४४ ॥

इरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रोययौरसः । चेन्न
कस्य तु तदीजं धर्मातः प्रसवस्य सः ॥ १४५ ॥

इरेदिति । तत्र निबुक्तायां यो जातः चेन्नयः पुत्रयौरस

इव धनं हरैत् यस्माद्यत्तस्य कारणभूतं वीजन्तस्तेष्वस्मान्न
 एव तत्कार्यकरणत्वात्। अपत्यमपि धर्मतस्तदर्थमेव। यवीयान्
 ज्वेष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदीत्यनेन चेचजस्य पितामह
 धने पितृत्वेन सह समभागस्य प्रोक्तत्वात्। गुणवतः चेच
 जस्य श्रीरघवस्योद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदं श्रीरघुस्यत्वाविधानं
 ॥ १४५ ॥

धनं योविभृयाद्भातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च। सोऽ
 पत्यं भातुस्त्याद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

धनमिति। योऽमृतस्य भातुः स्त्रावरजङ्गमन्धनं पत्न्या
 रक्षणाद्यमया समर्पितं रचेत् तास्य पुष्पीयात् य निधोग
 धर्मेष्व तस्यां भातुरपत्यमुत्पाद्य तस्यापत्यस्य दद्यात् एतच्च
 धनं योविभृयात् भातुरित्यभिधानात् विभक्त्यादविषयं
 यवीयान् ज्वेष्ठभार्यायामिति तु अविभक्तविषयं समभागाभि
 धानात् ॥ १४६ ॥

या नियुक्तान्यतः पुत्रं देवरादाप्यवाप्नुयात्।
 तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७ ॥

येति। या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवरादाऽन्वतोवा
 यपिष्ठात्पुत्रमुत्पादयेत् य यदि कामजो भवति तदा तम
 रिक्थभाजं मन्वादयोवदन्ति अकामज एव चक्षुभागी यच्च

वाह्यतोनारदेन । मुखात् मुखपरिहरन् गात्रेर्गात्राक्षरं
सुव्रज् । कुक्षे तदवग्रेषे च यन्नामार्थं न कामतदिति ॥ १४७ ॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु । वङ्गीषु
चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

एतदिति ॥ समानजातीयास्तु भार्यास्तु एकेन भर्ता
जातानामेष विभागविधिर्बोद्धव्यः । इदानीं नानाजातीयास्तु
स्त्रीषु वङ्गीषु उत्पन्नानां पुत्राणां विभागं ब्रूयुत ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्यानुपूर्वेष्वप्यतस्तस्य यदि स्त्रियः । तासां
पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मणस्यास्यतस्तस्यो
भार्याभवेयुः तदा तासां पुत्रेषूत्पन्नेषु अयं वक्ष्यमाणो विभाग
विधिर्ब्रह्मादिनिर्दिष्टः ॥ १४९ ॥

कीनाशोगोवृषोयानमखड्गारस्य वैश्वस्य च । विप्र
सौहार्दिकं देवमेकाग्रस्य प्रधानतः ॥ १५० ॥

कीनाश इति । कीनाशः कर्षकः जवां वेत्ता वृषोयानमश्वादि
वखड्गारो वज्रुरोचकादिः वैश्व इहस्य प्रधानं चावकाशोऽग्रा

सौख्यिकः प्रधानभूतोऽत्र इत्येतद्ब्राह्मणीपुत्रोद्धारार्थं देवं
अवशिष्टं वक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् ॥ १५० ॥

व्यंशंदायाद्वरेदिप्रोदावंगौ क्षत्रियासुतः ।
वैश्याजः सार्द्धमेवांशमंशं शूद्रासुतोदरेत् ॥ १५१ ॥

व्यंशमित्यादि । चीनंशान् ब्राह्मणीपुत्रोपधनादृहीयात्
दा क्षत्रियापुत्रः सार्द्धं वैश्यापुत्रः अंशं शूद्रासुतः एवञ्च यत्र
ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ दावेव विद्येते तत्र पञ्चधाकृते धने त्रयो
भागाब्राह्मणस्य द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य अत्रयैव द्विधा ब्राह्मणी
वैश्यापुत्रादौ द्विचतुष्पुत्रादौ च कल्पना कार्या ॥ १५१ ॥

सर्वम्या रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्म्यवित् ॥ १५२ ॥

सर्वमिति । यदा सर्वमृक्थप्रकारमनुकृतोद्धारं दशधा
कृत्वा विभागधर्म्यज्ञाधर्म्यादनपेतं विभागं अनेन वक्ष्यमाण
विधिना कुर्वीत ॥ १५२ ॥

चतुरोऽंशान्द्वरेदिप्रः स्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।
वैश्यापुत्रोदरेष्टांशमंशं शूद्रासुतोदरेत् ॥ १५३ ॥

चतुरदति । चतुरोभागान् ब्राह्मणो गृहीयात् चीन्

अचिवापुत्रोदौ वैष्णवापुत्रः एवं शूद्रावः अथपि ब्राह्मणी
अचिवापुत्रसङ्गावे सप्तधा कृते धने चमारोभामात्राह्वयस्य
चवः अचिवापुत्रस्य एवं ब्राह्मणीवैष्णवापुत्रादौ दिवङ्मृत्युनेषु च
कल्पना कार्या ॥ १५२ ॥

अथपि स्थातु सत्पुत्रोप्यसत्पुत्रोपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाहयाच्छूद्रापुत्राय धर्मातः ॥ १५४ ॥

अथपीति । यदि ब्राह्मणोद्विजातिस्त्रीषु वर्मासु विद्यमान
पुत्रः स्थातु अविद्यमानपुत्रोवा तथापि शूद्रापुत्राद्यानन्तराधि-
कारी वसीषु दशमभागानधिकं धर्मातो न दद्यात् । एवञ्च
शूद्रापुत्रविषये निषेधादविद्यमानवजातिपुत्रस्य अचिवावैष्णा-
पुत्रौ वर्मच्छब्दहरी स्थातां ॥ १५४ ॥

ब्राह्मणश्च निषवित्रां शूद्रापुत्रो न ऋष्यभाक् ।
वदेवास्त पिता दद्यात्तदेवास्त धनमभवेत् ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणश्च निषवित्राणां शूद्रापुत्रो धनभाक् न
भवति किन्तु वदेव धनमस्तौ पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् एवञ्च
पूर्वोक्तविभागनिषेधात् विकल्पः यच्च नृपवदनृषापेक्षः अथवा
चतुःशूद्रापुत्रविषयोऽयम् दशमभागनिषेधः ॥ १५५ ॥

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रादिजन्मनाम् ।
उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥ १५६ ॥

समवर्णास्त्रिति। द्विजातीनां समानजातिभार्यासु ये पुत्रा जाता
सो सर्वे ज्येष्ठायोद्धारन्दत्त्वा अवन्नितं समभागं दत्त्वा ज्येष्ठेन
सहान्वे विभजेरन् ॥ १५६ ॥

शूद्रस्य तु सर्वर्षेव नान्या भार्या विधीयते । तस्या
ज्जाताः समांशाः सूर्यदि पुत्रव्रतं भवेत् ॥ १५७ ॥

शूद्रस्येति । शूद्रस्य पुनः समानजातीचैव भार्यापदिश्यते
नोत्कृष्टा अवकृष्टा वा तस्यास्तु ये जातासो यदि पुत्रव्रतमपि
तदा समभागाएव भवेयुः तेनोद्धारः कस्यचिन्न देयः ॥ १५७ ॥

पुत्रान् द्वादश यानाश्च नृणां स्त्रायन्मुवोमनुः ।
तेषां षड्वन्मुदायादाः षडदायादवान्धवाः ॥ १५८ ॥

पुत्रानिति । यान् द्वादश पुत्रान् चैरक्षगर्भोमनुराश्च तेषां
मथादायाः षड्वान्धवाः गोचदायादाश्च तस्याह्वान्ववलेन
वपिण्डसमानोदकानां पिण्डोदकदानादि कुर्वन्धनमनरा
भावे च गोचदायं गृह्णन्ति पितृश्रव्यमाह्वस्य पुत्राश्चक्षुराः

वितुरिति दादत्रविधपुत्राणामिव वक्ष्यमाणत्वात् । उत्तरे षट्
न गोचधनहराभवन्ति बान्धवाश्च भवन्ति ततश्च बन्धुकार्यं
मुदकक्रियादि कुर्वन्ति । मेधातिथिस्तु षडदायादबान्धवा
इत्युत्तरवङ्कसादायादलमबान्धवलक्षाह तत्र बोधावनेन
बन्धुलक्षानिहितत्वात् तदाह । कानीनश्च सरोठश्च क्रीतं
पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तजिवाहश्च गोचभाजः प्रचक्षते
॥ १५८ ॥

शौरसः शैवजस्यैव दत्तः कृत्रिमएव च । गुढो
त्यस्रोऽपविद्धश्च दायादाबान्धवाश्च षट् ॥ १५९ ॥

शौरसरति । शौरसादयोवक्ष्यमाणश्च सचक्षाः षट् स्वय
भाजोबान्धवाश्च भवन्ति ॥ १५९ ॥

कानीनश्च सरोठश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वय
न्दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

कानीनस्येति । कानीनादयोवक्ष्यमाणश्च सचक्षाः षट् गोचश्च
स्वहराण भवन्ति बान्धवाश्च भवन्तीति ॥ १६० ॥

यादृशम्लमाप्नोति कुष्ठवैः सन्तरन् असम् ।
तादृशम्लमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः ॥ १६१ ॥

औरसेन सह चेचजादीनाम्याठास्तुल्यत्वाद्वाद्यां तन्निरा
चार्यमाह चादृशमिति । दद्यादिनिर्धितकुत्सितोदुपादिभिर्द
दकन्तरन् यथाविधम्लं प्राप्नोति तथाविधमेव कुपुत्रैः चेच
जादिभिः पारलौकिकं दुःखं दुरुत्तरं प्राप्नोति इत्यनेन चेच
जादीनां मुखौरसपुत्रवत्सम्पूर्णकार्यकरश्चमलं न भवतीति
दर्शितम् ॥ १६१ ॥

यद्येकश्चक्षिनौ स्थातामौरसचेचजौ सुतौ ।
यस्य यत्पैतृकं चक्ष्यं स तद्गृहीत नेतरः ॥ १६२ ॥

यदीति । अपुत्रेण परस्मैने नियोगोत्पादितः सुतः । उभयो
रप्यसौ चक्षी पिच्छदाता च धर्मात इति याज्ञवल्क्योक्तविषये
यदा चेचिकस्य पितुः चेचजानन्तरमौरसः पुत्रोभवति तदा
तावौरसचेचजौ एकश्चक्षिनौ एकस्य पितुर्ग्रन्थपि चक्ष्याहो
भवतः तथापि यस्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव स गृहीयात् न
चेचजः चेचिकपितुः । यस्तु वक्ष्यति यद्वन्तु चेचजस्यां प्रदद्यात्पै
तृकाङ्कनात् । औरसोविभजन्दायमिति तत्पुत्रवदीजिविषयं ।
यस्तु याज्ञवल्क्येन । उभयसम्बन्धिचक्ष्यहरत्नमुक्तमात्तचेचिक
पितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यं । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु

शौरसमनिपुक्तापुनश्च विषयीकृत्यैवं शौर्यं व्याचष्टाते । तच्च
अनिपुक्तापुनश्चापेक्षमादनिपुक्तासुतस्येत्यनेन तच्च चक्षु
यद्वचनिवेधात् यस्यैकचक्षुनावित्यन्यथाच ॥ १६२ ॥

एकशौरसः पुनः पितृस्य वसुनः प्रभुः । श्रेष्ठा
शामानुश्रंसार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

एक इति । व्याधादिना प्रथमशौरसपुत्राभावे चेवमादिषु
कृतेषु पक्षादौषधादिना विगतव्याधेशौरसे उत्पन्ने यतीद
मुच्यते शौरसहवैकः पुनः पितृधनस्वामी श्रेष्ठां चेवव
चतिरिक्तानां तच्च वडांशदेर्नष्टमावतात् पापयन्मभरि
हारार्थं याथाज्ञादनन्दयात् ॥ १६२ ॥

वष्टन्तु चेवजस्यांशं प्रदद्यात्तैतृकाहनात् । शौर
शेविभजन्दायमित्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

वष्टमिति । शौरसः पुनः पितृधनमिदायं विभजन्तु चेव
जस्ततः वष्टमंशं पञ्चमं वा दद्यात् निर्गुणवनुवापेक्षार्थं
विक्रयः ॥ १६४ ॥

शौरसचेवजौ पुनौ पितृस्य वसुस्य भागिनौ ।
दद्यापरे तु क्रमशोगोचरव्यांशभागिनः ॥ १६५ ॥

शौरसेति । शौरसचेवजौ पुनपुनप्रकारेण पितृधनहरी

द्यातां अन्ये पुनर्दत्त दत्तकादयः पुत्रागोचभाजोभवन्ति
पूर्वाभावेपरः परदत्त्येवं क्रमेण धनांश्चहरास ॥ १६५ ॥

स्वे क्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्वि यम् ।
तमौरसं विजानीयात्पुत्रस्य यमकल्पितम् ॥ १६६ ॥

स्वदत्ति । स्वभार्यायां कन्यावस्त्रायामेव हतविवाह
संस्कारायां यं स्वयमुत्पादयेत् तन्पुत्रं औरसं मुख्यं विद्यात् ।
स्ववर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसपुत्रं विद्यादिति
पौधाद्यनदर्शनात् सजातीयायामेव स्वयमुत्पादितमौरसो
ज्ञेयः ॥ १६६ ॥

यस्तप्यजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा । स्वध
र्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

यदति । सोऽस्य नपुंसकस्य प्रसवविरोधिव्याप्यधेतस्य वा
भार्यायां घृताभक्त्यादिनियोगधर्मेण गुह्यविद्युक्तायां जातः
स क्षेत्रजः पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि ।
सदृशम्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयोदत्तमः स्मृतः ॥ १६८ ॥

मातेति । द्युक्त्रोचितमन्वावः पुरषो मातापितृनिमित्तकः

तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति वज्रिष्ट
स्मरणात् माता पिता वा परस्परानुज्ञया च पुत्रं परियहीतुः
समानजातीयं तस्यैव पुत्राभावनिमित्ताद्यामापदि प्रीतिशुभं
नतु भ्रातादिना उदकपूर्वं दद्यात् य दधिमास्यः पुत्रोविज्ञेयः
॥ १६८ ॥

सदृशन्तं प्रकुर्व्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं
पुत्रगुणैर्यत्नं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६९ ॥

सदृशमिति । चम्युनः समानजातीयमिषोः पारलौकिक
आह्लादिकरणाकरणाभां गुणदोषो भवत इत्येवमादिष्टं
पुत्रगुणेषु मातापितोराराधनादिशुभं पुत्रं कुर्व्यात् य कृत्रि
मास्यः पुत्रो बोद्धव्यः ॥ १६९ ॥

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः । स
गृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्थायस्य तस्यजः ॥ १७० ॥

उत्पद्यत इति । यद्य गृहे च वक्षितायाश्चार्थ्याणां पुत्रउत्प
द्यते यजातीयोऽवस्थवतीति ज्ञानेपि कस्यात्पुत्रविज्ञेयाच्चातो
याविति न ज्ञायते य गृहे च प्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्थायसी
जायाश्चार्थ्याणां जातः ॥ १७० ॥

मातापितृभ्यामुत्पुष्टमयोरन्यतरेष वा । यं
पुत्रं परिगृहीयादपविद्धः स उच्यते ॥ १७१ ॥

मातेति । मातापितृभ्यामन्यत्र तयोरन्यतरमरणे अन्यत
रेष वा त्यक्तं पुत्रं स्वीकुर्यात् अपविद्धास्त्रः पुत्रउच्यते ॥ १७१ ॥

पितृवेक्षणि कन्या तु यं पुत्रञ्जनयेद्गृहः । तं
कानोनं वदेन्नास्त्रा वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२ ॥

पिचिति । पितृगृहे कन्या यं पुत्रं अग्रकाशं जनयेत् तं कन्या
परिचेतुः पुत्रं नास्त्रा कानोनं वदेत् ॥ १७२ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाता ज्ञातापि वा सती ।
वोढुः स गर्भीभवति सवोढइति चोच्यते ॥ १७३ ॥

चेति । या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिचीयते
स गर्भसखा ज्ञातः परिचेतुः पुत्रोभवति सवोढइति अप
दिश्यते ॥ १७३ ॥

क्रीडीयाद्यस्वपत्यार्थं मातापित्रोर्मन्त्रिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपि वा ॥ १७४ ॥

क्रीडीयादिति । यः पुत्रार्थं मातापित्रोः सकाशात् यं क्रीडी
यात् स क्रीतकस्तस्य पुत्रोभवति जेतुर्गुणैस्तुल्योहीनोवा भवेत्

न तत्र क्षातिः बाह्यैवाहमे। यजातीयेष्वप्योक्तस्मरणेषु
मवाविधिरिति चाहवर्ण्येन यजेवामेव पुषायां यजातीयता
मिधामात्तेन मानवेपि क्रीतव्यतिरिक्ताः यजे पुषाः यजातीया
वाह्याः ॥ १७४ ॥

वा यत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत्पुनर्भूत्या स पौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥

चेति । वा मर्षा परित्यक्ता वृत्तमर्तृका वा स्वेच्छया चम्यस्य
पुनर्भार्या भूत्वा चमुत्पादयेत् उत्पादकस्य पौनर्भवः पुन
उच्यते ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्नातप्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

वाचेदिति । सा स्त्री अक्षतयोनिः वत्सन्वमानवेत्तदा
तेन पौनर्भवेन भर्ता पुनर्विवाहाय संस्कारमर्हति अद्या
कौमारव्यतिमुद्यन्वान्वमाश्रित्य पुनश्चमेव प्रत्यागता भवति
तदा तेन कौमारेण भर्ता पुनर्विवाहाय संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

मातापितृविहीनोयस्यक्तोवा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्पर्शयेद्यसौ स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७ ॥

मातेति । यो मृतमातापितृकस्त्वागोचितकारणं विना देवा
दिना ताभ्यां त्यक्तोवा आत्मानं यसौ ददाति स स्वयन्दत्तास्वः
तस्य पुत्रोमत्यादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायाङ्गामादुत्पादयेत्सुतम् । स
पारयस्त्रेव श्रवस्तस्मात्पारश्रवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

यमिति । विज्ञास्त्रेषविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्यदर्शनात् परि
षीतायामेव शूद्राणां ब्राह्मणः कामाद्यं पुत्रश्चनयेत्स जीवन्नेव
श्रवतुस्त्य इति पारश्रवः स्मृतः यद्यप्ययं पित्रुपकारार्थं आङ्गादि
कं करोति तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वात् श्रवस्यपदेनः ॥ १७८ ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतोभवेत् ।
सोऽनुज्ञातोऽहरेदंशमिति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

दास्यामिति । ध्वजाहताद्युक्तस्य षष्ठाद्यान्दास्यां दासस्य
न्विन्यां वा दास्यां शूद्रस्य यः पुत्रोऽजायते स पित्रा अनुज्ञात
परिषीता पुत्रैः समानभागभागभवेदिति तुल्यभागं लभत इति
ब्राह्मणव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

चेचजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥१८०॥

चेचजेति । एतान् चेचजादीन् एकादश पुत्रान्पुत्रोत्पादय
विधिसोपः पुत्रकर्तव्यमाहूदिसोपस्य माभूदित्येवमर्थं पुत्र
प्रतिहन्दकान्मनस्यमाहुः ॥ १८० ॥

य एतेऽभिहितः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।
वस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

वदति । य एते चेचजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्राश्चौरस्य
पुत्रप्रसङ्गेनोक्ताः ते यदोत्पन्नास्तस्यैव पुत्रा भवन्ति न चतिका
देरिति सत्त्वोरस्ये पुत्रे पुत्रिकायाश्च सत्यां न ते कर्तव्या इत्येव
अरमिदं अन्यबीजजा इत्येकादशपुत्रोपस्य चार्थं सूचीयमाता
वपि यौनर्भवप्रौढौ न कर्तव्यो अतएव दृष्टुं दृश्यतिः । आन्यं
विना यथा तैस्तं यद्विः प्रतिनिधिः कृतं । तच्चैकादशपुत्रास्तु
पुत्रिकौरस्योर्भिना ॥ १८१ ॥

आतृषामेकजातानामेकस्येत्युचयान् भवेत् । सर्व्या
स्तीक्ष्णेन पुत्रेण पुत्रियोमनुरव्रवीत् ॥ १८२ ॥

आतृषामिति । आतृषामेकमातापित्रकायां न चैवयोकः

पुत्रवान् स्यात् अन्वेष पुत्ररहितासदा तेनैकपुत्रेण सर्वाण्
 भ्रातृभ्यपुत्राभ्यमनुराह ततश्च तस्मिन्सति अन्वे पुत्रप्रतिविधयेन
 कर्त्तव्याः स एव पिण्डदोषहरश्च भवतीत्यनेनोक्तं एतच्च पत्नी
 दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तस्युत इति चाश्रवणस्य
 वचनाद्भाटपर्यन्ताभावे बोद्धव्यं ॥ १८२ ॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेतुत्रिणी भवेत् ।
 सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मानुः ॥ १८३ ॥

सर्वासामिति । एकपतिकानां सर्वाणां स्त्रीणां मध्ये वधेका
 पुत्रवती स्यात् । तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः पुत्रयुक्तामनुराह
 ततश्च सपत्नीपुत्रे सति स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्त्तव्या इत्येत
 दर्शयितुं ॥ १८३ ॥

अथसः अथसोभावे पापीयानृक्त्वमर्थति । बह
 वक्षेत्तु सदृशाः सर्वे च वक्षस्य भागिनः ॥ १८४ ॥

अथस इति । औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणाञ्छतत्वात् और
 सादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः अथान्श एव दावहरः सचान्ता
 त्विभृवादिति विष्णुवचनात् । औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वा
 भावे परःपरश्चक्षमर्थति पूर्वसङ्गावे परसंबर्द्धनं स एव
 कुर्यात् । एवञ्च विद्धे पुत्रत्वे शूद्रापुत्रश्च दाहश्चपुत्रमध्ये पाठः

चेचमादिबद्धावे चनामर्हत्तञ्चापन्नर्हत्तेन वार्धकः चन्वया तु
 अविवावैष्ठापुत्रवदौरसत्वात् चेचमादिबद्धावेषि धनं जमेत ।
 पूर्वस्य परवर्धवर्द्धनमात्रञ्चापवादेतरविवक्षे ब्रह्मं चेचमनुष्य
 इत्यनुपुत्रयोः पञ्चमं वडंवा भागं चौरयोदद्यादिति विहित
 त्वात् । अदितु समानरूपाः यौनर्मवादयोवद्वयः पुत्रासदा
 वर्धयन् विभज्य चक्यं दृष्टीषु ॥ १८४ ॥

न भ्रातरो न पितरः पुत्राश्चक्यहराः पितुः ।
 पिता हरेदपुत्रस्य चक्यं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥

मेति । न योदरभ्रातरोन पितरः किन्तु चौरयामावे चेच
 मादयो गौत्रपुत्राः पित्रश्चक्यहराभवन्तीति अनेनोच्यते चौर
 स्य तु एकहवौरसः पुत्रदत्तनेनैव विद्वत्त्वात् । अविद्यमान
 मुक्त्यामुक्तपुत्रस्य यत्नीदुहितरहितस्य च पिता धनं दृष्टीषा
 ज्ञेया मातृव्याभावे भ्रातरोधनं दृष्टीषुः एतयानन्तरमुपचक्षि
 यामः ॥ १८५ ॥

चवाचामुदकद्वार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः
 सव्यदातैवान्यश्चमो नोपपद्यते ॥ १८६ ॥

इदानीं चेचमादीनामपुत्रपितामहादिधनेष्वधिकारं
 दर्शयितुमाह चवाचा मिति । चवाचाभिजादीनां उदकदानं

कार्यं विभक्त्यै च तेभ्यः पिच्छोद्वेगः चतुर्थस्य पिच्छोद्वेगो
 र्ज्ञाना चक्षुष्याच धनम्योनासि तस्यापुत्रोऽपुत्रपितामहादि
 धने नौचपौचाध्यामधिकारः शौरस्यपुत्रपौत्रयोश्च पुत्रे
 योक्तान् जयतीत्यनेनैवपितामहादिधनभाविनमुक्तम् ॥१८६॥

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनमभवेत् । अत
 ऊर्द्धं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्यएव वा ॥ १८७ ॥

अनन्तर इति । अथ सामान्यवचनस्योक्तौ रसादिषपिण्ड
 मात्रविषयत्वे वैयर्थ्यात्तत्तत्तानुक्तपत्न्यादिदायप्राप्त्यर्थमिदं ।
 सपिण्डमध्यामभिहितरोचः सपिण्डः पुमान् स्त्री वा तस्य
 कृतधनमभवति तत्रैकएवोरसः पुत्रदत्तपुत्रतामहव मृतधने
 ऽधिकारी चेन्नगुणवद्भक्तयोश्च यद्योक्तं पक्षमं षष्ठं वा
 भानन्द्यात् कृषिमादिपुत्राणां संबर्द्धनमात्रं कुर्यात् । शौरस्य
 भावे पुत्रिकातत्पुत्रस्य । दौहित्रएव च हरेदपुत्रस्यासिद्धन्धन
 मित्युक्तत्वादौरस्यपुत्ररहितएव तत्रापुत्रोविवक्षितः तदभावे
 चेन्नदादवकादत्रपुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः । परि
 चीतशूद्रापुत्रस्य दत्तमभागमात्राधिकारी नाधिकन्द्वयमाह
 स्यात् शूद्रापुत्रावेत्याद्युक्तत्वात् दत्तमभागावत्रिष्टन्धनं यत्र
 कृष्टसपिण्डोद्वेगोद्वेगोऽप्युक्तत्वात् यद्येदत्रविधपुत्राभावे पत्नी सर्वमर्ह
 धनभागिनी । यदाह चात्रवक्तव्यः । पत्नी दुहितरस्यैव पितरौ

आमरस्यवा । तदुतेमेचमोवन्तुः शिवसुमन्त्रचारिणः ।
 हवाममावेपूर्वक वनमावुत्तरोत्तरः । सर्वगतस्य अपुत्रस्य
 सर्ववर्षेयस्य विधिः । दृष्टान्तिरप्याह । आद्यावे स्मृतितन्त्रे च
 सोकाचारे च हरिणिः । वरीराई कृता माया पुष्पापुष्पफणि
 वमा । चक्षु नोपरता भार्या देहाईनास जीवति । जीवत्यई
 वरीरे तु कचमन्त्रः स्यात्पुत्रात् । यदुल्लेखितमामैक विद्व
 माहवनाभिनिः । अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्वामहारिणी ।
 पूर्वप्रसीताशिशिषं मृते भर्त्तरि तद्वनम् । विन्देत्यतिप्रता नारी
 धर्मैव वनातनः । जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यन्माम्यमद्यान्वरम् ।
 आदाय दापयेच्छाई मासवाप्साविकादिकम् । विद्वत्समुद
 दौहित्रान् भर्त्सयसीधमातुकाम् । पूजयेत् कथपूजाभां दृष्ट्वा
 वधातिशीलियः । तस्यपिच्छावान्धवावा चे तस्याः परिप
 त्तिनः । हिंसुर्धनाभि तायाजा सौरदष्टेन प्रावयेत् । दृष्ट्वा
 मनुः । अपुत्रा वचनधर्तुः पासवन्नी व्रते क्षिता । पत्न्येव दक्ष
 नत्पिच्छं कृत्स्नमर्थं समेत च । यदुक्तं । स्त्रीषाम्पु जीवनन्द
 सादिति संबर्द्धनमाचवचनं तदुःप्रीत्याधारिकवधिकारधौव
 नक्षपत्नीविवचं चतोचकोधातिविना पत्नीनामंत्रभावित्रं
 निविष्टं तदवन्मद्वम् । पत्नीनामंत्रभागितं दृष्ट्वाद्यादिवच
 तम् । मेधातिथिर्निराकुर्वन् न प्रोधाति वतावनः । पत्न्यभावे
 अपुत्रिका दुहिता तदभावे पिता माता च तयोरेभावे सोदर्थं
 धाता तदभावे तस्युतः । मातर्यपि च दृष्ट्वाद्यानितुर्ध्याता

इरेद्वयं इति वक्ष्यमावत्तात् पितृमाता । तदभावे ज्येष्ठेऽपि
 वक्ष्येद्वयपिच्छोऽमृतधनं दृष्टीयात् । तद्यथा पितामहसन्ताने
 ऽविद्यमाने प्रपितामहसन्तान एव एवमन्वदेषूच्चं अत ऊर्ध्वं
 वक्ष्येद्वयसन्तानाभावे समानोदकभाचार्यः त्रिव्यस्र क्रमेण
 धनं दृष्टीयात् ॥ १८० ॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणाश्च वक्ष्यभागिनः ।
 जैविद्याः शुचयो दान्तास्तथाधर्मी न हीयते ॥ १८१ ॥

सर्वेषामिति । एषामभावइति वक्तव्ये सर्वेषामभावइति
 च दुक्तमात्रब्रह्मचार्यादेरपि धनहारित्वार्थं सर्वेषामभावे
 ब्राह्मणा वेदचयाध्यायिनो वाङ्मान्तरत्रौचवृत्ताजितेन्द्रियाधन
 हारिणो भवन्ति तएव च पिण्डदाः तथायति धनिनोऽमृतस्य
 आहूतिर्धर्महानिर्धर्म भवति ॥ १८१ ॥

अर्ह्यं ब्राह्मणद्वयं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
 इतरेषाम् वर्णानां सर्व्याभावे इरेद्वयः ॥ १८२ ॥

अर्ह्यमिति । ब्राह्मणसम्बन्धिधनं न राज्ञा कदाचिद्वाच्य
 मिति ब्राह्मणमर्ह्यादा किन्तु कस्यच ब्राह्मणाभावे ब्राह्मण

आवेष्टोमि देवं अग्निवादिधनं पुनः पूर्वोक्तचक्रहराभावे
राजा दृष्टीयात् ॥ १८८ ॥

संक्षिप्तस्यानपत्यस्य समोचात्पुत्रमाचरेत् । तत्र
वदक्यजातं स्नाततस्मिन् प्रतिपादयेत् ॥ १८९ ॥

संक्षिप्तमेति । अनपत्यस्य द्युतस्य भार्या समानमोचात्
पुंशोमुदनिबुक्ता यती नियोगधर्मैश्च पुत्रमुत्पादयेत् तस्मिन्
द्युतविषये चत् धनजातस्यैतत्तस्मिन् पुत्रे समर्पयेत् । देव
रादा अपिच्छादा इत्युक्तत्वात् समोचाभियोगप्राप्त्यर्थं तस्य
च च चक्रभाविमार्गमिदम् ॥ १९० ॥

दौ तु यौ विवदेयातां दाभ्यां जातौ स्त्रियाधने ।
तयोर्यस्यस्य पितृयं स्नातस्य दृष्टीत नेतरः ॥ १९१ ॥

दाविति । यद्येकचक्रिनो स्नातानित्यौरवचेपजबोदत
मिदनौरवपौनर्भवविषयं यदौत्पद्यौरवभर्तुर्द्युतत्वात् वाचा
पत्यतया स्नामिधनं स्वीकृत्य पौनर्भवभर्तुः यदाप्राप्त्युचान्तरं
जनयेत् तस्यापि च पौनर्भवस्य भर्तुर्द्युतत्वात् चक्रहरान्नरा
भावात् धनं दृष्टीतवती यदापौ दाभ्यां जातौ यदि विवदे

धातां स्त्रीद्वयगतध्वी तदा तद्योर्वस्य वक्ष्यमकवन्वधिधनं च
तदेव गृहीत्वात् नलन्यपिद्वयोन्वजनकश्च ॥ १८१ ॥

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सौदराः ।
भजेरन्मातृकं कृत्वा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १८२ ॥

जनन्यामिति । मातरि मृतायां सोदर्यन्मातरोभगिन्यश्च
सोदर्याग्रनूठाः मातृधनं समं कृत्वा गृहीयुः ऊठास्तु धनानु
रूपं सन्मानं लभन्ते । तदाह गृह्यतिः । स्त्रीधनं सादपत्यानां
दुहिता च तद्विनी । अप्रप्ता चेत्समूठा तु लभते मानमात्र
कम् । ततश्चानूठानामिदधनद्वयोठाणां मातृधनं भावा स्त्रा
दं वाचतुर्थभागोदेयः ॥ १८२ ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्याधनान् किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकं ॥ १८३ ॥

वाहति । तासां दुहितृणां या अग्रनूठा दुहितरः ताभ्योपि
मातामहीधनाद्यथा तासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किञ्चिद्वात
यम् ॥ १८३ ॥

अथान्वाध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि ।
आहमाहपितृप्राप्तं वद्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १८४ ॥

अथह्येति । अथप्रीत्यवर्चविभक्तिसमीपेत्यादिना सूत्रेण
वमीपार्थे अथस्त्रीभावः विवाहकाले अग्निवन्निधौ चत्पिपादि
दत्तं तदध्यग्नि स्त्रीधनं तदाह कात्यायनः । विवाहकाले
चत्स्त्रीभोदीयते अग्निवन्निधौ । तदध्यग्निकर्त्त वद्विः स्त्रीधनं
परिकीर्त्तितम् । अतु पितृगृहाङ्गर्त्तगृहं नीयमानया सत्यं
तदध्यावाहनिकम् । तथाच कात्यायनः । अत्युनर्चभते गारी
भीयमाना तु पैत्रकात् । अध्यावाहनिककाले तत् स्त्रीधनमुदा
हृतम् । अतु प्रीतिहेतुकर्म्मणि मर्चादिदत्तं तथा आया पिपा
वमवान्मरे बहत्तं एवं वट्प्रकारकं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १८४ ॥

अन्वाधेयञ्च बहत्तम्यस्या प्रीतेन चैव वत् । यत्नौ
जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्वमभवेत् ॥ १८५ ॥

अन्वाधेयमिति । अन्वाधेयं आख्यातह्याख्यायनेन । विवाहात्प
रन्नेवतु सत्यवर्त्तकुले स्त्रिया । अन्वाधेयनादुक्तानु सत्यं वन्मु
कुले तथा । विवाहादूर्द्ध्वं भर्त्तकुले पितृकुले वा चरिस्त्रिया सत्यं
मर्चा च प्रीतेन दत्तं वत् अथग्यादि पूर्वसौक्यकृत्तनाङ्गर्त्तरि
जीवति स्मृतायाः स्त्रियाः सत्यधनं तदपत्यानायवति ॥ १८५ ॥

ग्राह्यदेवार्थमाभ्यर्थ्यग्राजापत्येषु वदन् । अप्र
जायामतीतायाभ्यर्त्तरेव तद्विध्यते ॥ १८६ ॥

ग्राह्येति । ग्राह्यादिषु यद्वत्तु विवाहेषूक्तसचक्षेपु चत्विषः
वद्विधमपिधनं तदनपत्यायां मृतायाभ्यर्त्तरेव मन्वादिभिरिष्यते
॥ १८६ ॥

यत्त्वस्याः स्याद्वनन्दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तद्विध्यते ॥ १८७ ॥

यदिति । यत्पुनः स्त्रियाश्वासुरराक्षसपैशाचेषूक्तसचक्षेपु
विवाहेषु चत्विषाः वद्विधमपिधनं तदनपत्यायां मृतायां
मातापित्रोरिष्यते ॥ १८७ ॥

स्त्रियान्तु यद्ववेदित्तमिवाद्दत्तं कथञ्चन । ग्राह्यणी
तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १८८ ॥

स्त्रियामिति । ग्राह्यस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु वधि
यादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां तस्याः पितृदत्तं धनं
वजातिविजातिषापत्यकन्यापुत्रसङ्गावेपि ग्राह्यणी यापत्येवी
कन्या नृहीयात्तदभावे तदपत्यस्य तद्वनभवेत् ॥ १८८ ॥

न निर्धारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बादङ्गमङ्गगात् ।
सकादपि च विप्ताहि सस्य भर्त्तरनाशवा ॥ १८८ ॥

येति । आषादिवज्जवाधारवात्कुटुम्बघनात् मार्त्तान्दिभिः
स्त्रीभिरमाशङ्क्याराधयं यनवस्यवनम कर्त्तव्यं नापि च मर्त्तु
राज्ञां विना भर्त्तृघनादपि कार्यं ततश्च नेदं स्त्रीधनम् ॥ १८८ ॥

यस्यै जीवति यः स्त्रीभिरसङ्कारो घृतो भवेत् ।
न तन्मजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥

यस्याविद्यादि । भर्त्तरि जीवति तन्ममत्वा चोऽसङ्कारः
स्त्रीभिर्दुर्गतः तस्मिन्मृते विमानकाद्ये तं पुत्रादयो न भजेरन् ।
भजमानाः पापिनोभवन्ति ॥ २०० ॥

अनंग्रौ स्त्रीवपतिनौ आत्मन्धवधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च क्षेपिभिरिन्ध्रिवाः ॥ २०१ ॥

अनंग्रविति । अपुंशकवतितजात्मन्धवधिरौ च विकलोन्मत्तजड
मूकाः ये च कुक्षिपंम्मादयो विकलोन्ध्रिवास्तै विषादिघनहरा
न भवन्ति किन्तु याथाव्यादादवमानिनः ॥ २०१ ॥

सर्वेषामपि तु स्वात्तं दातुं शक्त्या भवीषिष्या ।
प्रासादाद्गममत्यन्तमति तोद्यद्दत्तवेत् ॥ २०२ ॥

तद्देशाद् सर्वेषामिति । सर्वेषामेषां क्रीवादीनां प्रासादोऽन
प्रासादविरिक्तं प्रावर्त्तयितुं शक्त्या प्रासादाद्गममति तोद्यद्दत्त
त्पत्तौ स्यात् ॥ २०२ ॥

वद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्रीवादीनां कथञ्चन ।
तेषामुत्पन्नतत्तूनामपत्तं दायमर्हति ॥ २०३ ॥

वदीति । कथञ्चनेत्यभिधानात् क्रीवादयो विवादानर्हा
इति सूचितं यदि कथञ्चिदेषां विवाहेऽप्या भवेत् तदा क्रीवश्च
चेचजडत्पत्ते तेषामुत्पन्नापत्यानामपत्तं धनमागम्यति ॥ २०३ ॥

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठो ऽधिगच्छति ।
भागोयवोयसान्तश्च यदि विद्यानुपाखिनः ॥ २०४ ॥

यत्किञ्चिदिति । पितरि वृत्ते वति भावमिः यस्याविभक्तो
ज्येष्ठः यत्किञ्चित् क्षेत्रे पौद्वेष्य धनं कथ्यते ततोऽधनात् विद्या
भाष्यवतां कनिष्ठभ्रातृणां भागो भवति नेतरेषाम् ॥ २०४ ॥

अविद्यानाम्नु सर्वेषामीषातयेदमन्वेत् । सम
स्त्वन् विभागः स्वादपित्वइति वारणा ॥ २०५ ॥

अविद्यानामिति । यन्मयां आनृषां कृषिकाविद्यादि
चेष्टया यदि धनं खात् तदा पितृवर्जिते तस्मिन् धने खाजिते
यमीविभागः खात् गद्वद्धारइति निश्चयः ॥ २०५ ॥

विद्याधनम्नु यद्यस्य तत्तस्यैव धनमन्वेत् । मैत्र्य
मौदादिवत्तस्यैव माधुपर्जिकमेव च ॥ २०६ ॥

विद्येति । विद्यामैत्रीविद्याद्वर्जितं माधुपर्जिकं मधुपर्कं
दानकाले पूज्यमयां यज्ञं तस्यैव तस्मात् अस्मिन्निर्वातरी
स्वच्छाऽप्यनपवादः । विद्याधनञ्च कायतं कात्यायनेन । पर
मत्तप्रदायेन प्राप्ता विद्या चदान्यतः । तथा प्राप्तञ्च विधिना
विद्याप्राप्तमदुच्यते । उपन्यसे च यज्ञं विद्याया उपपन्नं
यम् । विद्याधनम्नु तद्विद्यात् विभागे न विभज्यते । त्रिविधा
निज्यतः प्रज्ञात् यद्विद्यप्रज्ञनिर्वातम् । साक्षात्प्रज्ञादादा
यज्ञं प्राप्यवाच्यं यत् । विद्याधनम्नु तस्माद्विभज्यते न
विभज्यते ॥ यमीचकोषानिचिनेमिन्द्रावाभां माधुपर्जिकं
गार्जिज्यधनं साक्षात् तदुच्यते विद्याधनम्नु ॥ २०६ ॥

धातृणां यस्तु नेचेत धनं शक्तः स्वकर्माणां । स
निर्भाज्यः स्वकादंशत्किञ्चिद्वत्तोपजीवनम् ॥ २०७ ॥

धातृणामिति । राजानुगमनादिकर्मणा यो धनमर्जितुं
ब्रह्मो धातृणां साधारणं धनं नेच्छति स स्त्रीयादंशात् किञ्चि
दुपजीवनन्दत्वा भ्रातृभिः पृथक्कार्यः तेन तत्पुत्रास्तत्र धने
काञ्चान्तरे न विवदन्ते ॥ २०७ ॥

अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेव यदुपार्जयेत् । स्व
मीहितसत्त्वं तस्मात्कामो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

अनुपपन्नमिति । पितृधनानुपपातेन यत्कृत्वादिज्ञेयाद
र्जयेत् तत् सचेष्टा प्राप्तमिच्छन् भ्रातृभ्यो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

पैतृकम् पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । न
तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९ ॥

पैतृकमिति । यत्पुत्रः पितृव्यमभिधनं तेनायमर्जये
चित्त्वादनवाप्तं पुनः स्वयत्वा प्राप्नुयात्तत्स्वयमर्जितमिच्छन्
पुत्रैः यद् न विभजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः स च जीवन्तो विभजेरन् पुनर्बहि । सम
स्य च विभागः स्वाज्ज्वैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ २१० ॥

विभक्ता इति । पूर्व्यं योद्धारं निरुद्धारं वा विभक्ता भ्रातरः
सहादेकीकृत्य धनं सद्यजीवनो यदि पुनर्विभागं कुर्वन्ति तदा
तत्र समो विभागः कार्यः ज्येष्ठसोद्धारो न हेतुः ॥ २१० ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा वियेताग्रप्रदानतः ।
वियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न क्षुप्यते ॥ २११ ॥

येषामिति । येषां भ्रातृणां मध्ये कश्चिदिमानकाख्ये प्रवृत्त्या
दिना खांशाद्वीचेत मृतो वा भवेत्तस्य भागो न क्षुप्येत ॥ २११ ॥

सौदर्याविभजेरंस्तं समेत्य संहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संकष्टा भगिन्यश्च समाभयः ॥ २१२ ॥

किन्तु सौदर्यादित्यादि । सौदर्याभ्रातरः समागत्य
संहिताः भगिन्यश्च सौदर्याद्यमंत्रं समं कृत्वा विभजेरन्
सौदर्याणां संपत्त्यानामपि मत्वात् ये भिन्नोक्ततथनलेनैव
केनचिन्नाख्ये विभजेषु न सर्वे सौदर्याः सापत्न्याः । इतश्च पुत्र
पत्नीपितृमाचनार्थे द्रष्टव्यम् ॥ २१२ ॥

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत सोऽन्धाद्भ्रातृन् वशीकृतः ।
सोऽज्येष्ठः स्यादभानस्य विदनाय्यस्य राज्ञिः ॥ २१२ ॥

योज्येष्ठ इति । यो ज्येष्ठो भ्राता सोऽन्धात्कनीयसोऽन्धातृन् वश्य
येत्यज्येष्ठभ्रातृपूजाशून्यः सोऽभारभानरहितस्य राजदृष्ट्यास्य
भ्रातृ ॥ २१२ ॥

सर्व्वेहव विकर्म्मस्या नार्हन्ति भ्रातरो वनम् । न
चादत्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत धौतकम् ॥ २१३ ॥

सर्व्वेहवेति । अपतिता अपि चे भ्रातरो द्यूतवेद्यादेवादि
विकर्म्मोक्त्यासे चक्यं नार्हन्ति नच कनिष्ठेभ्योऽननुकृत्य ज्येष्ठः
साधारणधनादात्कार्चमसाधारणधनं कुर्यात् ॥ २१३ ॥

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानम्वेत्सह । न पुत्र
भारं विषमं पिता दद्यात्कथञ्चन ॥ २१४ ॥

भ्रातृकामिति । भ्रातृणां पिता वक्ष्यव्यक्तितानां अविभक्तानां
यदि वक्ष्यव्यक्तितानां यद्युत्थानम्वेत्सह विभक्तितानां न कथं
पितृपक्षाधिक्येन कदापि ह्येतात् ॥ २१४ ॥

अर्द्धं विभागाभ्यातस्तु पितृमेव हरेद्वनम् ।
संस्तुताद्येव वा ये स्तुर्विभजेत स तैः सह ॥ २१६ ॥

अर्द्धमिति । यदा जीवतेव पित्रा पुत्राभ्यामिच्छा विभागः
कृतः तदा विभागादूर्द्धं जातः पुत्रः पितरि द्युते पित्रश्चक
मेव दृष्टीयात् । ये कृतविभागाः पित्रा सह पुनर्विजीकृतस
माद्यैः यदापि पितरि द्युते विभजेत् ॥ २१६ ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
मातर्यपि च वृत्ताद्यामित्युर्जाता हरेद्वनम् ॥ २१७ ॥

अनपत्ययेति । अनपत्यस्य पुत्रस्य धनं माता दृष्टीयात् पूर्वं
पिता हरेदपुत्रस्य अन्वमित्युक्तत्वात् इह माता हरेदित्यनेन
वाच्यवक्ष्येन पितरावित्येकमेव करणात् । विष्णुना च अपुत्रस्य
अनपत्यमिनामि तदभावे दुहितृनामि तदभावे पितृनामी
त्येकमेवस्यैव कृतत्वात् मातापितरौ विभज्य दृष्टीयातां ।
मातरि द्युताद्यामन्त्रीपित्रभ्रातृभ्रातृजाभावे पितृर्जाता धनं
दृष्टीयात् ॥ २१७ ॥

अथैव धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।
यथादृश्येत वत्किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥ २१८ ॥

अथरति । अथैव पित्रादिपार्श्वभावे धने च तदोवे सर्वस्मिन्

अथात्राहं विभक्ते इति पञ्चासत्किञ्चित्पैतृकं चतुर्व्ययं वा
विभागकासेऽज्ञातमुपसंभेत तत्सर्वं यमं कृत्वा विभज्यतीत्यं
न तु श्रोत्रं याज्ञं न वा ज्येष्ठस्योद्धारोदेवः ॥ २१८ ॥

वस्त्रम्यचमसङ्कारं कृतात्ममुदकं स्त्रियः । योजन
सोमग्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

वस्त्रमिति । वस्त्रं वाहनमाभरणं अविभाजकासे चक्षेणोप
मुक्तमस्तस्यैव न विभाज्यं एतच्च नातिन्यूनाधिकमूल्यविषयं
चतुः षड्मूल्यमाभरणादिकमतिभाज्यमेव तद्विषयमेव
विक्रीय वस्त्राभरणमिति वृहस्पतेर्विभागवचनं कृतात्मोदक
ब्रह्मादि तच्च विभजनीयं तथातिप्रचुरतरमूल्यं ब्रह्मादि ताव
न्मात्रमूल्यधनेन कृतात्मं पाकृतात्मेन परिवर्त्य विभज्यतइति
वृहस्पतिवचनाद्विभजनीयमेव उदकं कूपादिगतं सर्वैरपभो
ग्यमविभजनीयं स्त्रियोदाखाद्यायास्तुल्यभागा न भवन्ति ता
न विभाज्याः किन्तु तुल्यं कर्षं कारचित्त्याः शोगचेमं मन्त्रि
पुरोहितादि शोगचेमहेतुत्वात् प्रचारोमवादीनाञ्चचारमार्गः
एतत्सर्वं मन्त्रादयोऽविभाज्यमाहुः ॥ २१९ ॥

अथमुक्तोविभागो वः पुत्राणाञ्च क्रियाविधिः ।
क्रमशः श्रेष्ठजादीनां द्यूतधर्म्मनिबोधत ॥ २२० ॥

अथमिति । एष दासभानः पुत्राणां श्रेष्ठजादीनां क्रमेण

विभागकरणप्रकारोपुष्पाकमुक्तः । इदानीं द्यूतयवस्थां शृणुत

॥ २२० ॥

द्यूतं समाह्वयश्चैव राजा राष्ट्राभिवारयेत् । राज्या
नाकरथावेतौ द्वौ द्वौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥

द्यूतमिति । द्यूतसमाह्वयो वक्ष्यमाणकचणो राजा स्वराज्रा
विभर्त्तयेत् यस्मादेतौ द्वौ द्वौ राज्ञां राज्यविभाजकारिणो

॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यद्देवनसमाह्वयौ । तयो
र्नित्यम्युतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥ २२२ ॥

प्रकाशमिति । प्रकटमेतत्तार्थं यत् द्यूतसमाह्वयो तस्मा
त्तद्विवारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ॥ २२२ ॥

अप्राप्तिभिर्यत्क्रियते तत्क्षोके द्यूतमुच्यते ।
प्राप्तिभिः क्रियते यस्तु स विजयेयः समाह्वयः ॥ २२३ ॥

अप्राप्तिभिरिति । अथप्रसादादिभिरप्रापैर्बन्धित्वेन तत्क्षोके
द्यूतं कथ्यते यः पुनः प्राप्तिभिः शेषकुण्डादिभिः पक्षपूर्वकं
क्रियते स समाह्वयो ज्ञेयः साकप्रविष्टो रथनयोर्ध्वजकक्षयं
परिहारार्थम् ॥ २२३ ॥

द्यूतं समाकृत्यैव यः कुर्यात्कारयेत वा । तान्म
र्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

द्यूतमिति । द्यूतसमाकृत्यैव यः कुर्यात् योवा सभिकः
कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधं कुर्यात् ।
यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान् हन्यान् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान्
विकर्मस्थान् श्रौण्डिकांश्च शिप्रं निर्व्वसयेत्पुरातन् ॥ २२५ ॥

कितवानिति । द्यूतादिष्वेविमोर्नर्त्तकगायनान्येदविदिषः श्रुति
स्मृतिवाङ्मन्त्रधारिणः अनापदि परकर्त्तृजीविनः श्रौण्डिकान्
मद्यकरान् मनुष्यान् शिप्रं राजा राजान्निर्व्वसयेदिति कितव
प्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानं ॥ २२५ ॥

एते राष्ट्रे वर्त्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।
विकर्मक्रियया नित्यम्वधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥

अथ हेतुमाह एतदिति । एते कितवादयोगूढपौरराज्ञो
राष्ट्रे वसन्तो नित्यं वधन्तात्मकक्रियया सज्जनान् पीडयन्ति
॥ २२६ ॥

धूतमेतत्पराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् । तस्मा
धूतस्य सेवेत दास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

धूतमिति । नेदानीमेवेदं किन्तु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे धूत
मेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टं अतः प्राज्ञः परित्यागार्थमपि तस्य
सेवेत ॥ २२७ ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्थापयेद् नृपतेऽद्या ॥ २२८ ॥

प्रच्छन्नमिति । यो मनुष्यः तत् धूतं गूढमकटं वा कृत्वा
सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथाविधो दण्डो भवति ।
॥ २२८ ॥

अथविद्वद्भूद्रयोनिस्तु दण्डं ददातुमशक्नुवन् ।
आनृण्यहर्मा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ २२९ ॥

इदानीं पराविताणां धनाभावे वतीदमाह अचेति । अथ
वैश्वद्भूद्रजातीयोनिर्जनलेन धनं दातुमशमर्थः तदुचितकर्त्तव्यं
करणेन धनबोधनं कुर्यात् । प्राज्ञतः पुनः यथाशक्तिं क्रमेण
इत्याद्य कर्त्तव्यकारितव्यः ॥ २२९ ॥

स्त्रीवाख्योन्मत्तवृद्धामान्दरिद्राणाञ्च रोमिणा ।
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यामृपतिर्दमम् ॥ २३० ॥

स्त्रीति । स्त्रीवाखादीनां पुनः शिफावेषुदलप्रहाररज्जु
बन्धनादिभिर्दमनं राजा कुर्यात् ॥ २३० ॥

येनियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्थिणां ।
धनोन्मत्ता पथ्यमानास्तान्निस्वान्कारयेन्नृपः ॥ २३१ ॥

ये नियुक्तास्त्विति । ये व्यवहारावेष्ट्यादिषु कार्येषु
राज्ञा नियुक्ता उत्कोचधनतेजसा विकारं भवन्तः अर्था
दीनां कार्याणि नात्रधेयः तान् गृहीतसर्वज्ञान् राजा कारयेत्
॥ २३१ ॥

कूटशासनकर्तृं च प्रकृतीनाञ्च दूषकान् । स्त्री
वालम्राह्मणघातिनश्च हन्याद्विट्सेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

कूटेति । कूटराजाश्चालेखकान् अमात्यानाञ्च भेदकान्
स्त्रीवालम्राह्मणघातिनः त्रनुसेविनश्च राजा हन्यात् ॥ २३२ ॥

तीरितञ्चानुशिष्टञ्च यच्च कचन यज्ञवेत् ।
कृतमन्तद्वर्म्मतोविद्यान् तद्भूयोनिवर्त्तयेत् ॥ २३३ ॥

तीरितमिति । यच्च कचिद्विद्यादानादिव्यवहारे यत्कर्म

धर्मनक्षिप्रितं पार तीर कर्षवमाप्ताविति पुरादौ पाठात्
 यास्तु व्यवहानिर्णीतं अनुविष्टम्हणपर्यन्तताच्च नीतं छात्
 तत्कृतमप्रीकुर्यात् न पुनर्निवर्त्तयेत् । एतच्चाकारणात् अतः
 कारवन्नतं निवर्त्तयेदेव ॥ २३२ ॥

अमात्याः प्राज्ञिवाको वा वत्कुर्युः कार्यमन्वया ।
 तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्ताम्यदसञ्च दण्डयेत् ॥ २३४ ॥

अमात्या इति । राजामात्याः प्राज्ञिवाको वा व्यवहारेष्वे
 नियुक्ता सदसम्बन्धव्यवहारनिर्णयं कुर्युः तत्स्वयं राजा कुर्यात्
 पदसदसञ्च तान् दण्डयेत् । इदञ्चोक्तोचधनयद्वेतत्
 विषयं उक्तोचयद्वे वे नियुक्तास्तित्युक्तत्वात् ॥ २३४ ॥

ब्रह्महा च सुरापस स्त्रीषी च गुरुतप्यगः । एते
 सर्वे पृथक्क्षेया महापातकिनो नराः ॥ २३५ ॥

ब्रह्महेति । यो मनुष्यो ब्राह्मणं हतवान् च ब्रह्महा सुरापो
 दिमातिः पैश्याः पाता ब्राह्मणस्य पैट्रीमाधीनौजेनां तत्करो
 ब्राह्मणसुवर्णहारी मनुष्यः च कश्चिदुदपत्नीनामोत्येते सर्वे
 त्रत्येकं महापातकिनो ब्रह्महाः ॥ २३५ ॥

चतुर्थामपि चैतेषाम्प्रायश्चित्तमकुर्वन्नाम् ।
शरीरं धनसंयुक्तन्दण्डं धर्म्यमकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

चतुर्थामिति । चतुर्थामप्येषां महापातकिनां प्रायश्चित्तम्
कुर्वन्तां शरीरं धनयहणेन च धनसम्पत्तं अपराधानुसारेण
धर्मादन्येन वक्ष्यमाणन्दण्डं कुर्यात् ॥ २३६ ॥

गुरुतस्ये भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
क्षेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यग्निराः पुमान् ॥ २३७ ॥

गुरुतस्येति । नांका राज्ञा खखाटे स्तुः इति वक्ष्यमाण
त्वात् खखाटमेवाङ्गनस्नानमवगम्यते तच्च गुरुपत्नीगमने वाव
ज्जीवस्त्रायि तप्तलोहेन खखाटे भगाकृतिं गुरुपत्नीगमनचिह्न
ह्वार्य्य एवं सुरापाने कृते पातुर्हीर्षं सुराध्वजाकारं सुवर्षाप
हारे बत्यपहर्तुः कुकुरपादरूपं कार्यं ब्रह्महणि कबन्धः
पुमान् कर्त्तव्यः ॥ २३७ ॥

असंभोज्याद्यसंयाज्या असंपाद्याविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मावहिष्कृताः ॥ २३८ ॥

असंभोज्यादिति । अन्नादिकमेते भोजयितव्या न चैतेषां भोज्याः

नाप्येते अध्यापनीया नाप्येतेः कन्वादानसम्बन्धः कर्तव्यः
एते च निर्द्वन्द्वत्वात् चाचनादिदैव्यवृत्ताः सर्वभौतादिकर्तव्य
विजिताः पृथ्वीनख्यंटेयुः ॥ २३८ ॥

ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतसप्तधाः ।
निर्द्वन्वा निर्जमस्कारास्तत्तनोरनुशासनं ॥ २३९ ॥

ज्ञातीति । ज्ञातिभिः सम्बन्धिभिर्मातुसाद्यैरेते कृतास्तत्तन
जनीयाः नचैवा दद्या कार्या नाप्येते नमस्कार्या इतीह मनो
राज्ञा ॥ २३९ ॥

प्रायश्चित्तान् कुर्व्याणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
माया राज्ञा खडाटे सुदीपास्तत्तमसादसं ॥ २४० ॥

प्रायश्चित्तमिति । प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तानुगः कुर्व्यावाप्राज्ञ
वादवस्तुवोवर्षा राज्ञा खडाटे अहनीया न भवेयुः क्षतम
सादसं पुनर्दक्षनीयाः ॥ २४० ॥

आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसादसः ।
विवाहो वा भवेद्ब्राह्मणस्यैव सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

आगःश्रुति । इतरं कृतवन्तश्चित्युत्तरहोत्रे मूषमावाऽ

कामतदिति अत्रापि शोचनीयं तेनाकामतदिति ह्यपराधेषु
गुणवतो ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः पूर्वोक्तस्तम
साहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादि
परिच्छदसहितो ब्राह्मणो देवान्निर्व्यासः ॥ २४१ ॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः । सर्वस्व
हारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ २४२ ॥

इतर इति । ब्राह्मणादन्ये पुनः क्षत्रियादयः एतानि पापानि
अभिच्छेत्ताः कृतवन्तः सर्वस्वहारणमर्हन्ति इदं च सर्वस्वहारणं
पूर्वोक्तेनोक्तमसाहसेन सह वृत्तापेक्षया व्यवस्थापनीयं इच्छया
पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनमर्हति प्रवासनमपरासन
क्षिप्रदनं निहिंसनमिति बधपर्यायं प्रवासनमव्यं पठन्वामि
धानिकाः ॥ २४२ ॥

नाददीत नृपः साधुर्माहापातकिनो धनम् । आद
दानस्तु तस्मिन्नाभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥

नाददीतेति । धार्मिको राजा महापातकिसमन्निधनं
दण्डरूपं न कृत्वा साधुत्वात् सोभात् पुनस्तद्वृत्तम् महापातकदोषेण
संयज्यते ॥ २४३ ॥

असु प्रवेक्ष्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् । अतः
वृत्तोपपत्ते वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

का तर्हि दण्डधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह अण्डिति ।
तद्दण्डधनं नद्यादिनद्ये प्रविश्य वरुणाय दद्यात् अतः वृत्तवत्पक्ष
ब्राह्मणाय वा दद्यात् ॥ २४४ ॥

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञा दण्डधरो हि सः ।
ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारमः ॥ २४५ ॥

ईश इति । महापातकिदण्डधनस्य वरुणः स्वामी चक्षुः
ब्राह्मणमपि दण्डधारितात् प्रभुः तथा ब्राह्मणः समस्तवेदा
शास्त्री सर्वस्य जगतः प्रभुः अतः प्रभुत्वात्तो दण्डधनमर्हतः
॥ २४५ ॥

यच वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् । तच
काळेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

निष्पद्यन्ते च शस्त्रानि यथोपानि विभ्रां पृथक् ।
वासाश्च न प्रमीयन्ते विह्वतश्च जायते ॥ २४७ ॥

यचेति । निष्पद्यन् इति । यच देवे प्रकृतं महापातकि
धनं राजा न पृच्छति तच परिपूर्णेन काळेन मनुष्या ज्ञाय

द्यन्ते दीर्घायुषस्य भवन्ति । वैश्यानाञ्च यथैव धान्यादिब्रह्मा
न्युत्तानि तथैव पृथक् पृथक् जायन्ते अकाशे न वासा विद्यन्ते
दीर्घजीविनस्त्युक्तेष्वेवार्थं वासानां पुनर्वचनं व्यङ्ग्यं न
किञ्चित् भूतमुत्पद्यते ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

ब्राह्मणान् बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम् ।
इत्याञ्चित्रैर्वधोपायैरुद्देजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥

ब्राह्मणानिति । अरीरपीडाधनग्रहणादिना शूद्रमिच्छातो
ब्राह्मणान् बाधमानं इत्युक्तेष्वेवार्थं वासानां पुनर्वचनं व्यङ्ग्यं न
न्यात् ॥ २४८ ॥

यावानवध्यस्य बधे तावान् बध्यस्य मोक्षणे ।
अधर्मी नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

यावानिति । अबध्यस्य बधे यावानधर्मी नृपतेः ब्रह्मोक्त
ज्ञातः तावानेव बध्यस्य त्यागेपि यथाब्राह्मणं दण्डं कुर्वतो
धर्मः स्वात्तस्यात्तं कुर्यात् ॥ २४९ ॥

उदितोयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः । अष्टा
दशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

उदितइति । अष्टादश अष्टादानादिषु व्यवहारपदेषु पर

सर्वं विवदमानचौरर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्बोधं विसरे
चोक्तः ॥ १५० ॥

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।
देशानलब्धांसिषेत लब्धांस परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

इत्यमिति । अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान् व्यवहारान्
निर्बधन् राजा जनानुरागात् असन्धानं देशान् समुन्मिश्रेत्
लब्धांस सम्यक् पालयेत् एवं सम्यग्व्यवहारदर्शनसालम्बदेव
प्राप्त्यर्थतमुक्तम् ॥ २५१ ॥

सम्यक्प्रविष्टदेशसु कृतदुर्गस्य शासितः । कण्टको
द्वारेण नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

इत्यमिति । जाङ्गलं वनस्यवन्धनं इत्युक्तरीत्या सम्यगाश्रित
देशस्य च यत्नमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गस्यचौरबाहविकादि
कण्टकनिराकरणे प्रकटवत् यदा कुर्यात् ॥ २५२ ॥

रक्षणादार्यवृत्तानां कष्टकामाश्च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

रक्षणादिति । यस्यास्याध्यापाराणां रक्षणाचौरादीनाञ्च

ब्राह्मणात् प्रजापादेष्विच्छुक्ता राधावः स्वर्गं गच्छन्ति । तस्मात्क
श्चकोद्भूतये यत्नं कुर्यात् ॥ २५२ ॥

अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४ ॥

अशासन्निति । यथापुनर्नृपतिचौरादीनमिराकुर्वन् वज्रा
नायुक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवाशिने जनाः कुप्यन्ति
कर्मान्तरार्जितायस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते
॥ २५४ ॥

निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रम्बाहुवसाश्रितम् । तस्य
तद्वर्द्धते नित्यं सिध्यमान इव द्रुमः ॥ २५५ ॥

निर्भयमिति । यस्य राष्ट्रोबाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादि
भयरहितमभवति तस्य नित्यमवर्द्धं गच्छति उदकसंकेनेव
वृक्षः ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशांस्त्याप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

द्विविधानिति । चारा एव चौराश्चाने हेतुनात् चक्षुरिव वक्ष्याचौ

रावा चारेदेव प्रकटमूढतया द्वित्रकारान् परधनसाहिष्य
जानीयात् ॥ २५६ ॥

प्रकाशवच्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
प्रच्छन्नवच्चकास्तेषां वे सोनाटविकादयः ॥ २५७ ॥

प्रकाशेति । तेषां पुनश्चौरादीनां मयाद्ये तुष्टाप्रतिमानेषु
चपापचवादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः परधनमनुचितेन
पुङ्गवि ते प्रकाशवच्चकाः सोनाः चौराः सन्धिर्द्धादिना
गुप्ताः प्रकटव्यामयास परधनं पुङ्गवि ते प्रच्छन्नवच्चकाः ॥ २५७ ॥

उत्कोचकास्योपधिकावच्चकाः कितवास्तथा ।
मङ्गलादेशवृत्तासु भद्रासेषणिकैः सह ॥ २५८ ॥
असम्यक्कारिणस्यैव महामात्राधिकृत्यकाः ।
शिश्योपचारयुक्तासु निपुणाः पण्ययोधितः ॥ २५९ ॥
एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशांशोक्तकण्टकान् ।
निगूढचारिणसान्धानमार्यान्मार्थसिद्धिनः ॥ २६० ॥

किञ्चउत्कोचकादिति । असम्यगिति । एवमिति । उत्कोचका
ये कार्यभोधनं पृथीना कार्यमवुक्तं कुर्वन्ति सोपाधिका

अयदर्शनात् ये धनमुपजीवन्ति वक्ष्यका ये सुवर्णादिद्रव्यं
 वृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण वक्ष्यन्ति कितवाः द्यूतवमाह्वयदेविनः
 धनपुत्रलाभादिमङ्गलममत्वमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गला
 देववृत्ताः भद्राः कल्याणाचारप्रच्छन्नपापाये धनसाहिषः
 ईश्वरिका हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः
 महामात्रा हस्तित्रिंशजीविनः चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः
 अश्वमृक्कारिण इति महामात्रचिकित्सकविशेषं त्रिंशोपचार
 युक्तास्त्रिलोकाद्युपायजीविनः तेऽप्यनियुज्यमानत्रिंशोपाय
 प्रोत्साहनेन धनं वृद्धन्ति । पण्यस्त्रियस्य परवशीकरणकुत्रला
 इत्येवमादीन् प्रकारलोकवक्ष्यकान् चारैर्जानीयात् । अन्या
 नपि प्रच्छन्नचारिणः शुद्धादीन् ब्राह्मणादिवैश्वधारिणो धन
 साहिषो जानीयात् ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।
 चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥ २६१ ॥

तानिति । तानुक्तावक्ष्यकान्शब्दैः प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभि
 र्भविष्यज्ञेयै बहिभिर्हित्येवमादिभिः पुद्गलैरेतद्व्यतिरिक्तैः
 वपुमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरनेकस्थानक्षेत्रांश्च
 प्रोत्साद्य स्ववशान् कुर्यात् ॥ २६१ ॥

तेषां दोषानभिख्याप्य खेसेकर्म्मणि तत्त्वतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥ २६२ ॥

तेषामिति । तेषाम्यकात्राप्रकात्रतस्कराणां स्वकर्म्मणि
सौख्यादौ च पारमार्थिकादोषाः सन्निष्पेदादयः तान् सोके
प्रख्याप्य तद्गतधनवरीरादिषामर्थ्यापेक्षया अपराधापेक्षया
च राजा दण्डं कुर्वीत ॥ २६२ ॥

न हि दण्डादते शक्यः कर्तुं पापविनिश्चयः । स्तेना
नां पापबुद्धीनाम्निभृतश्चरतां चितौ ॥ २६३ ॥

न हीति । अस्माद्योराणां पापाचरन्बुद्धीनां विनीतवेवेच
श्रुत्याश्चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियाणां निश्चयं कर्तुं
मन्त्रकं अतएवां दण्डं कुर्वीत ॥ २६३ ॥

सभाप्रपापूपशाखावेशमद्यासविक्रयाः । चतु
ष्यवाचैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षयानि च ॥ २६४ ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशमानि च ।
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥

एवं विधासृपो देशान् गुह्यैः स्थावरजङ्गमैः ।
तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

चभेति । जीर्णेति । इवमिति । सभा यामननरादौ निश्चयं

जन्मसमूहस्थानसमापन्नदानगृहं चपूपविक्रयवेत्ता पश्यन्तीगृहं
मद्यान्नविक्रयस्थानानि चतुष्पथाः प्रख्यातगृहमूखानि जन्मस
मूहस्थानानि जीर्णवाटिका अटव्यः त्रित्यगृहाणि प्रुन्यगृहाणि
आसादिवनानि कृत्रिमोद्यानानि एवं प्रकारान् देशान् सैन्यैः
पदातिसमूहैः स्थावरजंगमैः एकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यै
स्यारैश्चस्वरनिवारणार्थं प्रचारयेत् प्रावेष्टैर्विधे देशेऽस्यपान
स्त्रीसंभोगाद्यन्वेषणार्थं तस्करा अवतिष्ठन्ते ॥ २६४॥२६५॥२६६॥

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः । विद्या
दुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ २६७ ॥

तदिति । तेषां साहाय्यप्रतिपाद्यमानैस्तत्परितानुवृत्तिभिः ।
सन्धिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वसौरैश्चाररूपैश्चैरमा
षानिपुणैः तस्करान् जनीयादुत्सादयेच्च ॥ २६७ ॥

भक्ष्यभोज्योपदेष्टैश्च ब्राह्मणानाञ्च दर्शनैः । शौर्य
कर्मापदेष्टैश्च कुर्युऽस्तेषां समागमम् ॥ २६८ ॥

भक्ष्येति । ते पूर्वसौराश्चारभूताश्चागच्छतास्तद्गृहस्थानाम्
तत्र भोदकपायवादीन्यग्नीमः इत्येवभक्ष्यभोज्यव्याजेनासाकं

देने माह्वयेति विनिवृत्तिर्वाच्यं विद्धिं वाच्यतितन्मन्त्राभिरुपेयं
माह्वयावाग्धर्मेः कश्चिदेकस्य वज्रमिः सद्यः कोत्सतितन्मन्त्रा
म इत्येवं प्रार्थ्यकर्मभाजेन तेषां चौराणां राज्ञोदयधारक
पुरषाः समानमं कुर्युः पादयेषु ॥ २१८ ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहितास्तु ये । तान्ग्रसस्य
नृपो हन्यात्समिचज्ञातिवान्भवान् ॥ २१९ ॥

वदति । ये चौरास्तत्र मन्त्रभोज्यादौ नियमवद्वा येष
सर्पेति ये च मूले रात्रिबुधपुराचौरवर्गे प्रणिहिताः वाय
धामभूताः न तैः सद्यः वज्रमि भवन्ते तांचौरांस्तेभ्यश्च ज्ञाता
मदेकतापवमिषपिबादिज्ञातिखववदितान् वचादाक्रम
राजा हन्यात् ॥ २१९ ॥

न चोडेन विना चौरं चातयेद्वाग्निर्जितो नृपः ।
सचोर्ध्वं सोपकरचङ्गातयेदविचारवन् ॥ २२० ॥

न चोडेनेति । वाग्निर्जितो राजा हतद्रव्यवन्निष्पेक्षोपकरच
ज्वातिदेवेनानिहितचौरभावं न चातयेत् किन्तु हतद्रव्येण
चौर्ध्वोपकरेण च निहितचौरभावमविचारवन् चातयेत् ॥ २२० ॥

ग्रामेऽपि च ये केचिच्चौराणाम्नास्तदावकाः ।
भाण्डावकाशदास्यैव सर्व्वीक्षानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥

ग्रामेऽपि । ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणाञ्चौराणां ज्ञात्वा
भण्डाः चौर्य्योपयुक्तभाण्डादिगृहावस्थानं ये ददति तानपि
चौरान्नाशपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥ २७१ ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्नामन्तास्यैव चोदितान् । अन्धा
घातेषु मध्यस्थान् शिष्याञ्चौरानिव क्रुतं ॥ २७२ ॥

राष्ट्रेऽपि । ये राष्ट्रेषु रक्षा निवृत्ताः ये च धीमान्तवाचि
नाऽकूराः वनतः चौर्य्योपदेष्टे मध्यस्था भवन्ति तान् चौर
वस्त्रिप्रं दण्डयेत् ॥ २७२ ॥

वक्ष्यापि धर्मसमवात्यच्युतो धर्मजीवनः । दण्डे
नव तमयोपेत्यकाद्वर्माद्वि विच्युतं ॥ २७३ ॥

वक्ष्यापीति । चाजनप्रतिग्रहादिना परस्म चागदानादि
धर्ममुत्पाद्य चो जीवति स धर्मजीवनो ब्राह्मणः योपि धर्म
मर्त्यादावाच्युतो भवति तमपि सधर्मात्यरिभट्टं दण्डये
यतापयेत् ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने । शक्ति
तो नाभिघातमो निर्वासाः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

यामेति । ग्रामसुच्छने तस्करादिभिः क्रियमाणे हिताभङ्गे
जघतेतुमङ्गे घाते । जेचोत्पन्नप्रत्यनात्रने दुष्तिमङ्गेचेति मोषा
तिथिः । पथि चौरदर्शने तन्निकटवर्तिनो यथाशक्तितोवे
रथाय कुर्वन्ति ते ब्रह्मागवान्नादिपरिच्छदयहिता देवाणि
र्व्यवनीयाः ॥ २७४ ॥

राजः कोषापहर्षस्य प्रतिकूलेषु च स्त्रितान् ।
घातयेद्विविधैर्दण्डैररीषाश्चोपजापकान् ॥ २७५ ॥

राजदति । राजोपघनपृहात् धनापहारिषस्य तदा
ज्ञायाघातकारिषः प्रपूषाश्च राजा सह वैरद्विकारिषो
ऽपराधापेक्षया करचरवज्रिज्ञादेवनादिभिर्मानाप्रकारदण्डे
घातयेत् ॥ २७५ ॥

सन्धिं कृत्वा तु ये चौरा रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषाञ्छ्रित्वा नृपो यस्तौ तीक्ष्णशूरे निवेद्ययेत् ॥ २७६ ॥

सन्धिमिति । ये रौ सन्धिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करा

मुष्णति तेषां राजा हस्तदयं हि जा तीक्ष्णं शूरे ताभारोक्ष्येत्
॥ २७६ ॥

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य हेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये वस्तुचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ २७७ ॥

अङ्गुली इति । पटप्राज्ञादिस्थितं सुवर्णादिकं ग्रन्थिमो
क्षणेन यत्सौरवति य ग्रन्थिभेदः सस्य प्रथमे द्रव्यग्रहे अङ्गुली
हेदयेत् ते चाङ्गुलतर्जनी । उत्प्रेषकग्रन्थिभेदो करसम्बन्ध
हीनकाविति याज्ञवल्क्यवचनात् । द्वितीये ग्रहे हस्तपादै
हेदयेत् तृतीये ग्रहे वधार्हः भवति ॥ २७७ ॥

अग्निदान्मत्तदास्यैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
सन्निधार्हं च मोषस्य दन्यासौरमिवेश्वरः ॥ २७८ ॥

अग्निदानमिति । ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञाय अग्निमत
शस्त्रावस्त्राणप्रदान् मुख्यत इति मोषसौरधनं तस्यावस्थापकान्
सौरवद्राजा नियुञ्जीयात् ॥ २७८ ॥

तडागभेदकं दन्यादश्च शुद्धवधेन वा । तदपि
प्रतिसंस्कार्याहायस्व तमसाक्षसम् ॥ २७९ ॥

तडागेति । यः स्नानदानादिना जनोपकारकं तडागं वेत्ति

मिदंदिना विनाशयति नान्यसु मन्त्रमेव प्रकारान्तरि वा
हन्तात् । अथा यदि तदावन्मनः संस्क्रुर्वात्तदोत्तमवाहव
न्देष्टाः ॥ २७८ ॥

कोष्ठामारायुधामारदेवतामारभेदकान् । इत्यथ
रथहर्षस्य इत्यादेवाऽविचारयन् ॥ २८० ॥

कोष्ठेति । रावयन्निधानादिधनागारायुधगृहबोर्देवप्रति
मानुहस्य च वज्रधनजयवाधस्य विनाशकान् इत्यन्तरस्य
चापहर्तृन् शीघ्रमेव हन्तात् यत्तु संक्रमध्वज्यष्टिदेवता
प्रतिमाभेदिनः पञ्चव्रतदण्डं वक्षति सोऽस्यादेव देवतामार
भेदकस्य वधविधानाकृत्यमभूनिमोऽभिरतदेवताप्रतिमाविवयो
दृष्टव्यः ॥ २८० ॥

वस्तु पूर्वनिविष्टस्य तदागच्छोदकं हरेत् ।
आगमं वाप्यपां भिक्षास्य दाप्यः पूर्वसाहसं ॥ २८१ ॥

वक्षति । अः पुनः प्रयार्थन्पूर्वं केनचित्कृतस्य तदागच्छ
उदकमेव दृष्टाति छन्दस्तदानीदकनाग्रमे वधदण्डः प्रागुक्तः
ततोदकमननमार्गं सेतुवत्यादिना यो नाशयति च प्रथम
काहवन्देष्टाः ॥ २८१ ॥

समुत्सृजेद्भ्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स दौ
कार्वापणौ दद्यादमेध्यश्चाण्डु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

समुत्सृजेदिति । अनार्तः सन् चोराजपथेषु पुरीषं कुर्व्यात्स
कार्वापणद्वयन्दष्टं दद्यात्तन्नामेध्यं शीघ्रमेवापसारयेत् ॥ २८२ ॥

आपद्गतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा । परि
भाषणमर्हन्ति तच्च शोधयामिति स्थितिः ॥ २८३ ॥

आपद्गत इति । व्याधितवृद्धगर्भिणीवासा न दण्डनीयाः
किन्तु ते पुनः किं छतमिति परिभाषणीयाः तन्नामेध्यं शोध
नीया इति ब्राह्मणस्यार्थादा ॥ २८३ ॥

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतान्द्रमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

चिकित्सकानामिति । सर्वेषां काचप्रज्ञादिभिषयां दुश्चिकित्सां
कुर्वन्तान्द्रष्टुः कर्तव्यः तच्च गवाद्यादिविषये दुश्चिकित्सायां
प्रथममाहवन्द्यो मानुषविषये पुनर्बन्धमवाहयः ॥ २८४ ॥

संक्रमध्वजयष्टीनाम्यतिमानाश्च भेदकः । प्रति कु
र्व्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥ २८५ ॥

संक्रमेति । संक्रमो जसोपरिगमनार्थं ह्यङ्गिकादिद्वयः

भवः चिह्नं राजदादादौ बहिः पुष्करिण्यादौ प्रतिमास्यचुङ्गा
मृगम्यादयसासां विनाशकः पञ्चव्रतपञ्चान् दद्यात्तत्र विना
श्रितं वर्त्ममुनर्नवं कुर्यात् ॥ २८५ ॥

अदूषितामां ब्रव्याणान्दूषणे भेदने तथा । मयी
नामपवेधे च दण्डः प्रथमसादसः ॥ २८६ ॥

अदूषितामिति । अदुष्टद्वयाणां अपद्रव्यप्रवेपेव दूषणे
मयीनाञ्च माचिक्यादीनां अभेद्यानां विदारणे वेद्यानामपि
मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसादसो दण्डः कार्यः वर्त्मच
परकीचद्रव्यनाशे इत्यान्तरदानादिना क्षामितुष्टिः कार्या
॥ २८६ ॥

समैर्हि विषमं वस्तु चरेद्देमूख्यतो पि वा । स प्राप्नु
वाहमभूर्त्यगरो मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥

समैरिति । समैः सममूखदाहनिः वस्तोत्कृष्टापकृष्टद्वय
दानेन धीविवरं व्यवहरति सममूखं द्रव्यम्दत्ता चः कश्चपि
दृढमूखं कश्चपिदृढमूखमिति विषमं मूखं दृष्टान्ति योऽनु
वन्धविशेषावेष्टया प्रथमसादसं मध्यमसादसं वा दण्डं
प्राप्नुयात् ॥ २८७ ॥

बन्धनानि च सर्व्वेति राजमार्गे निषेधयेत् ।
 दुःखिता यत्र दृश्येरन्विष्टताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥
 प्राकारस्य च भेत्तारम्परिखायाश्च पूरकम् । दारा
 णाञ्चैव भङ्गारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥

बन्धनानीति । प्राकारेति । बन्धनगृहादि सर्व्वजनदृष्टौ
 राजमार्गे कुर्यात् यत्र निगडवन्धनासुपेताः चुत्तृणाभिभूता
 दीर्घकेशनखस्रगवः कृशाः पापकारिणोऽनैरकार्यकारिभिर
 कार्यनिवृत्त्यर्थं दृश्येरन् राजा गृहपुरादिसम्बन्धिनः प्राका
 रस्य भेदकमदीयानामेव परिखायां पूरयितारं तद्वतानां
 दाराणाञ्चकं क्षीप्रमेव देशादिर्व्यासयेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

अभिचारेषु सर्व्वेषु कर्त्तव्यो दिशतो दमः । मूल
 कर्म्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥

अभिचारेष्विति । अभिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु मारणे
 पात्रेषु लौकिकेषु च मूलनिखननपदपाण्डुपद्मादिषु कृतेषु
 अनुत्पन्नमरणफलेषु दिशतपक्षपक्षरूपोदयः कर्त्तव्यः ।
 मरणे तु मानुषमारणदयः एवं मातापितृभार्यादिव्यतिरिक्तैः
 अश्वत्थीर्वामोक्ष धनपद्माद्यर्थं वशीकरणे तथा कृत्यासु पाठ
 नापाठवादिहेतुषु क्रियमाणासु कृपाप्रकारासु दिशतपक्ष
 दण्डएव कर्त्तव्यः ॥ २९० ॥

अथोजविप्रकीर्णैव धीजोत्कृष्टतथैव च । मर्त्या
हामेदकथैव विज्ञतव्यामुवाच भम् ॥ २८१ ॥

अथोजेति । अथोर्जं पथोऽप्ररोहायमर्थं ग्रीष्मादिप्ररोहसम
र्थमिति ज्ञत्वा धीविक्रीणीते तथा अपहृष्टमेव कतिपयोत्कृष्ट
प्रसेपेव वर्ज्यमिदं धीत्कर्तव्यमिति ज्ञत्वा धीविक्रीणीते चक्षुःश्राम
नमरादिसीमां विनाशयति य विज्ञतयायाकरचरचकर्णादि
रूपं वक्ष्यामुवात् ॥ २८१ ॥

सर्वकण्डकपापिहं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्त्त
मानमन्याये ह्येदयेकवयः क्षुरैः ॥ २८२ ॥

वर्ज्येति । सर्वकण्डकानामप्येव अतिव्रजेन पापतमं सुवर्णं
कारं तुष्टाच्छकवपरिवर्त्तापद्रव्यप्रसेपादिना हेमादिपौर्वे
प्रवर्त्तमानं अनुवन्तापेक्षयाप्राविशेवेव वर्ज्यदेवं वक्ष्यते
ह्येदयेन ॥ २८२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे प्रज्जायामौषधस्य च । काच
मासाय कार्यस्य राज्ञा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २८३ ॥

धीतेति । ज्ञत्वा मासमभिद्रव्याणां राजकुलप्रादीनामपह

रथे बद्धादीनाञ्च ब्रह्माणां श्रीपथस्य च कक्षावधृतादेः सैव्ये
सत्युपधोमकाखेतरेकासापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च राजा
दण्डं कुर्यात् ॥ २८३ ॥

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रकोषदण्डौ सुहृत्तथा ।
सप्तप्रकृतयोद्धेताः सप्तांगं राज्यमुच्यते ॥ २८४ ॥

स्वामीति । स्वामी राजा अमात्योमह्यादिः पुरं राष्ट्रः छत
दुर्गनिवासनगरं राष्ट्रं देवः कोषो वित्तनिषयः दण्डो हस्तस्य
रथपादातं मित्रमिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येताः सप्त प्रकृतयो
ऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ॥ २८४ ॥

सप्तानाम्प्रकृतीनाम् राज्यस्थासां यथाक्रमम् ।
पूर्वमूर्ध्वं गुरुतरं जानीयाद्वासनं महत् ॥ २८५ ॥

ततः किमित्याह सप्तानामिति । आद्यां राज्यस्य प्रकृतीनां
सप्तानां क्रमोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्थाः पूर्वस्था
विनाशरूपं व्यसनं गरीयोजानीयात् । तथाहि मित्रव्यसनात्
स्वव्यस्यसनं गरीयः सम्यक्सवस्यस्यैव मित्रानुपदे सामर्थ्यात् ।
इवमस्मात्कोषोगरीयान् कोषनाम्ने बलस्यापि नात्रात् कोषा
त्राङ्गं गरीयः राष्ट्रनाम्ने कुतः कोषोत्पत्तिः एवं राष्ट्रदुर्गनाम्नेपि

दुर्मादेव च वसेन्नगादियन्त्राङ्गाव्यरथाविद्धिः दुर्मादमात्यो
जरीयान् प्रधानामात्यगान् सर्वान्नेकैकस्मात् । यमात्यादपि
चात्मा सर्वस्वात्मार्यत्वात् तस्मादुत्तरापेक्षया पूर्वम् बलवतो
रचेत् ॥ २८५ ॥

सप्ताङ्गस्यैव राज्यस्य विष्टम्बस्य चिदण्डवत् ।
अन्योन्यगुणवैशेष्यान् किञ्चिदतिरिच्यते ॥ २८६ ॥

यमेति । उक्तसप्ताङ्गवतो लोके राज्यस्य चिदण्डवदन्योन्य
बलम्बस्य परस्परविसर्गोपकरणस्य किञ्चिदङ्गमधिक
भवति यद्यपि पूर्वलोके पूर्वपूर्वाङ्गाधिक्यमुक्तं तथाप्येषाम
ज्ञानां मन्त्रादन्याङ्गबलम्बिबलमपकारमन्त्रद्वङ्गं कर्तुं न
शक्नोति तस्मादुत्तरोत्तराङ्गमप्यपेक्षणीयमित्येवमरोबमाधि
क्यमिषेयः अथ प्रविद्धं वतिचिदण्डमेव दृष्टान्तः तद्धि चतुर
ङ्गुलमोवासवेष्टनादन्योन्यबलम्बस्य च तन्मात्रे चिदण्डधारण
मात्रार्थे किञ्चिदङ्गोधिको भवति ॥ २८६ ॥

तेषु तेषु तु ह्यत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते । येन
बलमाध्यते कार्यं तत्तस्मिन् येष्टमुच्यते ॥ २८७ ॥

तेत्यिति । यस्यान्तेषु तेषु यस्याद्येषु कार्येषु तत्तदङ्गं याति
शब्दं भवति तत्कार्यमन्त्रेन कर्तुमशक्तेः इव च येनाङ्गेन

यत्कार्यं समाच्यते तस्मिन् कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते । तत्तदा
न्योन्यगुणविशेषादिबहुतं तदेवानेन स्फुटीकृतम् ॥ २८७ ॥

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणा । स्व
शक्तिम्यरशक्तिश्च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥ २८८ ॥

चारेणेति । यत्प्रमाणाधीनकापटिकादिना बलसोत्साह
योगेन कर्मणाश्च हस्तिवन्धवषिकृपयादीनामनुष्ठानेन ज्ञाता
ब्रह्मोरात्मनश्च शक्तिं राजा सदा जानीयात् ॥ २८८ ॥

पीडनानि च सर्व्याणि व्यसनानि तथैव च । चारं
भेत ततः कार्यं सञ्चिन्त्य गुरुखाद्यवम् ॥ २८९ ॥

पीडनातीति । पीडनानि मरकादीनि कामक्रोधोद्वानि
दुःखानि च अपरचक्रमतानि तेषाञ्च गुरुखद्युभावं यस्यां
लोभ्य बन्धिविषयादिकार्यमारभेत ॥ २८९ ॥

आरभेतैव कर्माणि आन्तः आन्तः पुनःपुनः ।
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्जिषेवते ॥ २९० ॥

आरभेतेति । राजा खराज्यवृद्धिपरापचयनिमित्तादि

कर्माणि कचक्षिदिदं यज्ज्ञातमिति कृतमपि चारभावा
क्षिप्तः पुनः पुनस्तान्धारमेतैव यस्यात्कर्माचारमभावं पुरुषं
श्रीर्षितरां वेते तथा च नात्राद्ये नानामये श्रीरसीति प्ररो
हितमपि श्रीचमेति नच पुनानुरूपेण कर्माणि कचमीति
राशोदाधितम् ॥ २०० ॥

कृतं चेतायुगञ्चैव दापरद्विरेव च । राशोद
त्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ २०१ ॥

यतः कृतमिति । कृतचेतादापरकचयोराद्य एव चेद्वि
विशेषाः तैरेव यत्यादिविशेषप्रवृत्तेः तस्याद्वाजैव कृतादियुगम
निधीयते ॥ २०१ ॥

कचिः प्रवृत्तो भवति स जाग्रद्दापरं युगम् । कर्मा
सम्पद्यतस्तीता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥ २०२ ॥

कीदृक् चेद्विदं कृतादियुगमित्यत आह कचिरिति । यज्ज्ञा
नाद्यथादिना यदा निदयमो राजा भवति तदा कचिः
ज्ञात् । यदा जानन्नपि जानुतिष्ठति तदा दापरं । यदा कर्मा
नुष्ठाने यवक्षितस्तदा चेता । यथाशास्त्रं पुनः कर्मानुति
ष्ठन् विचरति तदा कृतयुगमस्याद्वाजा कर्मानुष्ठानपरेण
जायमिति यच्च तात्पर्यं न तु वाक्यवृत्तयुगाद्यवसायः ॥ २०२ ॥

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च । चन्द्र
स्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजो वृत्तं नृपस्यरेत् ॥ ३०३ ॥

इन्द्रस्येति । इन्द्रादिवन्मन्त्रिणो वीर्यस्थानुरूपश्चरितं राजा
नुतिष्ठेत्तथा च राजा कष्टकोद्गारेण प्रतापानुरागाभ्यां
संयुक्तः स्यात् ॥ ३०३ ॥

वार्षिकं चतुरो मासान् यथेन्द्रो ऽभिप्रवर्षति ।
तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ३०४ ॥

कथमिन्द्रादिचरितमनुतिष्ठेदित्याह वार्षिकानिति ।
चतुसन्मत्सरपञ्चाशद्वर्षेण इदमुच्यते यथा आवणादींश्च
तुरो मासानिन्द्रः ब्रह्मादिषिङ्गुये वर्षति एवमिन्द्रचरितं अनु
तिष्ठन् राजा स्वदेवायातसाधून्भिक्षयितार्थैः पूरयेत् ॥ ३०४ ॥

अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ३०५ ॥

अष्टाविति । यथासूर्यो मार्गशीर्षाद्यष्टमासान् रश्मिभिः
स्तोकं स्तोकं रसमीषन्तापेनादत्ते तथा राजा ब्राह्मीयकरान्
पीडया सदा राष्ट्राङ्गुलीयात् यस्मादेतदस्यार्कव्रतम् ॥ ३०५ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मादृतः ।
तथा चतैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्वि मादृतम् ॥ ३०६ ॥

प्रविश्येति । यथा प्राणाख्यो वायुः सर्वजन्तुष्वन्तःप्रविश्य
विचरति एवञ्चारदारोऽप्यपरमख्येषु चिकीर्षितार्थ
ज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम् । यस्मादेतन्मादृतश्चरितम् ॥ ३०६ ॥

यथा यमः प्रियदेष्टौ प्राप्ते काले निवच्छति ।
तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्वि यमव्रतम् ॥ ३०७ ॥

यमेति । यद्यपि यमस्य व्रतमिदं न खल्वपि तस्मिन्
कार्यकरोः व्रतमिदमप्यपव्रदेः यथा यमः व्रतमिदमप्यपव्रदेः
तुल्यवन्निवच्छति एवं राज्ञाऽपराधकाले रामदेवपरिहारेण
प्रजाः प्रायणीयाः यस्मादेतदस्य चान्यं व्रतम् ॥ ३०७ ॥

वदन्तेन यथा पापैर्वर्द्धयन्वाभिदृश्यते । तथा
पापान्निवृत्तीयाद्व्रतमेतद्वि वारुणम् ॥ ३०८ ॥

वदन्तेनेति । यो वदन्त्यस्य रज्जुभिर्जन्मवित्तुमिदः स यथा
तेनाविबद्धितः पापैर्वर्द्धयन्वाभिदृश्यते तथा पापकारिणोऽपि
बद्धिता एव चावश्यं पारयन्ते तावच्छासयेत् । यस्मादेतदस्य
वारुणं व्रतम् ॥ ३०८ ॥

परिपूर्यं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।
तथा प्रकृतयो यस्मिन्सचान्द्रप्रतिको नृपः ॥ २०८ ॥

परिपूर्वमिति । यथा पूर्वेन्दुदर्शनेन मनुष्याहर्षमुत्पादयन्त्येवममात्यादयो यस्मिन् दृष्टे तुष्टिमुपगच्छन्ति च चक्राचारवारी नरेन्द्रः ॥ २०८ ॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्थात्पापकर्मास्तु । दुष्ट
सामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥ २१० ॥

प्रतापयुक्त इत्यादि । पापकारिषु यदा दृष्टपातनेन प्रच
क्षोऽवहतः स्थात्तथा प्रतिबुद्धामात्यहिंस्रग्रीवो भवेत् तद
स्नाग्निसम्बन्धि व्रतं स्मृतम् ॥ २१० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ २११ ॥

यथेति । यथा पृथिवी सर्वाणि उच्चावचानि स्थावरजङ्ग
मानि उत्कृष्टापक्कृष्टानि समं कृत्वा धारयते तदत् विद्वद्भूमि
कगुणवद्भूतानि तदितराणि च दीनानाद्यादिसर्वभूतानि
रक्षयन्नदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवीसम्बन्धिव्रत
भवति ॥ २११ ॥

एतेदपायैरन्यैश्च युक्तो वित्तमत्तद्धितः । क्षीयान्
राजा निपुणोवात्सराङ्गे परद्वय च ॥ २१२ ॥

एतेरिति । एतेदन्तोपायैरन्यैश्चानुक्तेरपि क्षुद्रिप्रभवे
युक्तो राजाऽनस्यः यन् साराङ्गे ये चौरा वसन्ति ये च परराङ्गे
वसन्तसिद्धेयमागत्य मुच्यन्ति तान् उभयप्रकाराभिरुद्धीयात्
योऽग्निर्भवति वायुश्चेत्यादिना पूर्वं सिद्धवदुक्तमन्वादिरूपत्वं
राजः ददतु तदुच्यतेनेन खुटीकृतमित्यपुनरुक्तिः ॥ २१२ ॥

परामप्यापदभ्याप्तो ब्राह्मणाश्च प्रकोपयेत् । ते क्षीर्ण
कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ २१३ ॥

परामिति । कोषवत्वादिना प्रकृत्यामप्यापदभ्याप्तो राजा
ब्राह्मणाश्च प्रकोपयेत् यस्मान्ने ददाः सबलवाहनं हनं वदद्वय
प्रादाभिचाराभ्यां हन्युः ॥ २१३ ॥

यः कृतः सर्वभक्षोऽग्निरपेक्ष्य मर्षोदधिः । क्षी
वाप्यायितः सोमः कोन नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥ २१४ ॥

तथाहि चेति । योर्ब्राह्मणैरभिप्रायेण सर्वभक्षोऽग्निः कृतः
क्षुद्रहापेक्ष्यसहस्रस्य चययुक्तः पश्चात्पूरितः तान् कोषयि
त्वा को न नश्येत् ॥ २१४ ॥

लोकानम्यान्मुनेयुर्षे लोकपालांश्च कोपिताः ।
देवान् कुर्वुरदेवांश्च कः क्षिप्यंस्तान्समृध्नुयात् ॥ २१५ ॥

किञ्च लोकानिति । ये स्वर्गादिलोकान् परानन्यांश्च लोक
पालान् खजन्तीति सम्भाव्यते देवांश्च प्रापेयं मानुषादीन्
कुर्वन्ति तान् पीडयन् कः समृद्धिं प्राप्नुयात् ॥ २१५ ॥

यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोकां देवाश्च सर्वदा ।
अस्मै चैव धनं येषां को हिंसास्तान्जिजीविषुः ॥ २१६ ॥

अपि च यानित्यादि । यान् ब्राह्मणान् यजनवाजनकर्तृ
कामाभित्याग्नौ प्रास्वाहुतिरिति न्यायेन इष्टियादिलोका
देवाश्च स्त्रितिं सभन्ते वेद एव च येषां अभ्युदयसाधनतया
वाजनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच्च तान् जीवितुमिच्छन्
को हिंसात् ॥ २१६ ॥

अविदांसैव विदांस ब्राह्मणो दैवतमाहत् । प्रणी
तस्याप्रणीतस्य यथाग्निर्दैवतमाहत् ॥ २१७ ॥

एवमर्हि विदांसं ब्राह्मणं वेवेतेत्यत आह अविदानिति ।
यथाहितो ऽनाहितो वाग्निर्ब्रह्मती देवता एवं मूर्खो विदांस
ब्राह्मणः प्रकृष्टादेवतेति ॥ २१७ ॥

अत्रानेवपि तेजसी पावतो नैव दुष्मति । इव
मानस यज्ञेषु भूयएवाभिवर्द्धते ॥ २१८ ॥

अत्रानेवित्यादि । यथाग्निर्वहतेजाः अत्राने ब्रह्माह
कार्येपि नैव दुष्टो भवति किन्तु पुनरपि यज्ञेषु ब्रह्मानोऽ
भिवर्द्धते ॥ २१८ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मास्तु । सर्वथा
ग्राह्याः पूज्याः परमन्दैवतं हि तत् ॥ २१९ ॥

इवमिति । एवं सुखितकर्मकपि वर्तेषु यद्यपि
ग्राह्याः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः यस्मान् प्रकृतं
तदेवतं सुखार्थमावाह न यथानुतार्थविरोधः ब्रह्मीयः
॥ २१९ ॥

यद्यस्तानिप्रवृद्धस्य ग्राह्याण्युति सर्वत्रः ।
नद्यैव सन्निवन्तु सात्वतं हि ब्रह्मसत्त्वम् ॥ २२० ॥

यद्येति । यद्येवम् ग्राह्यान् प्रति सर्वथा शीतानु

दृष्टं स ब्रह्मण एव आपाभिषारादिना सम्यक्प्रवृत्तः यस्या
 चचिषो ब्राह्मणसम्भूतः ब्रह्मणो वाङ्मयसूतमातः ॥ १९० ॥

अज्ञोऽग्निर्ब्रह्मतः अत्रमस्मनो लोहमुत्थितम् ।
 तेषां सर्वत्रगन्तेजः स्वासु योनिषु ग्राम्यति ॥ १९१ ॥

तथाच अज्ञ इति । अत्र ब्राह्मणपाषाणेष्वेभ्योऽग्निचचिषब्रह्मादि
 जातानि तेषां सम्यग्नि तेजः सर्वत्र दहनाभिभवच्छेदनात्मकं
 कार्यं करोति सकारणेषु अत्र ब्राह्मणपाषाणेष्वेभ्यः दहना
 भिभवच्छेदनरूपं कार्यञ्च करोति ॥ १९१ ॥

नात्र ह्य अत्रमृद्भोति नात्र चमृद्भ्यो वर्द्धते । ब्रह्म
 अत्र च समुत्तमिह चामुच वर्द्धते ॥ १९२ ॥

नेति । ब्राह्मणवरहित चचिषो दृष्टिं न याति प्रान्तिकपौष्टिक
 व्यवहारेष्वदिधर्माविरहात् । एवं चचिषवरहितोऽपि ब्राह्मणो
 न वर्द्धते रक्षां विना आमादिकर्मानिष्पत्तेः किन्तु ब्राह्मणः
 चचिषश्च परस्परसम्बद्ध एवेह लोके परस्परं च धर्मार्थकाम
 मोक्षावाप्त्या दृष्टिमेति । दृष्टप्रकरणे चैव ब्राह्मणसूतिः
 ब्राह्मणानामपराधिवासविषयदृष्टप्रयोगे नियमार्थः ॥ १९२ ॥

इत्या धवन्तु त्रिमेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।
पुत्रे राज्यं समाह्वय कुर्वीत प्रायशं रणे ॥ ३२३ ॥

यदात्मनिष्टदर्शनेनाधिकित्सव्याधिना वा आसन्नमृत्यु
र्भवति तदा इत्येति । महापातकिधनव्यतिरिक्तविनियुक्ता
वनिष्टसर्वदण्डधनं ग्राह्येभ्यो दत्त्वा पुत्रे राज्यं समर्थायन
मृत्युः फलानिब्रह्मप्राप्तये सद्गुणैः प्रायत्यागं कुर्वीत । संयामा
सन्धवे तनत्रनादिनापि ॥ ३२३ ॥

एवञ्चरन् सदायुक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।
हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्याभियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

एवमिति । एवमन्वाचनबोक्तराजधर्मेषु व्यवहरमाणो
राजा सर्वदा बलवान् प्रजाहितेषु सर्वान् भृत्याभियोजय
येत् ॥ ३२४ ॥

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः समातनः ।
इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैष्णवद्वयोः ॥ ३२५ ॥

एवइति । एतद्व्यञ्जः कर्मानुष्ठानं पारमार्थ्यागततत्त्वा
निष्ठं समयमुक्तं इदानीं वैष्णवद्वयोःक्रमेण वक्ष्यमाणं इदं
कर्मानुष्ठानं जानीयात् ॥ ३२५ ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥ २२६ ॥

वैश्यस्त्विति । वैश्यः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारः विवाहादिकं
कृत्वा जीविकायां वज्रमावापां कृत्वादिकार्यार्थं पशुपालने
च सर्वदा युक्तः स्यात् । पशुरक्षकश्च वार्त्तामेपि प्राधान्य
स्थापनार्थं पृथग्विधानं तथा चोत्तरहोकाभावाप्राधान्यवद्भवे
त्यति ॥ २२६ ॥

प्राजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
प्राज्ञाणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ २२७ ॥

प्राजापतिरिति । चक्ष्राद्भृष्टा पशून् सृष्ट्वा रक्षार्थं वैश्यान्
दत्तवान् अतो वैश्येन रक्षणीयाः पत्रवदति पूर्वानुवादः ।
प्रजाश्च सर्वाः सृष्ट्वा प्राज्ञाणाय राज्ञे च रक्षार्थं दत्तवानिति
प्रसङ्गादेतदुक्तम् ॥ २२७ ॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयम्यशून्यमिति । वैश्ये
चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥ २२८ ॥

नचेति । पशुरक्षकं न करोमीति वैश्येन दृष्ट्वा न कार्यं

अतः कृत्वादिदृष्टिबन्धेपि वैज्ञेन पद्मुरचसमवयं करणीयं
वैज्ञे च पद्मुरचसं कुर्वन्त्यन्तः पद्मुरचसं न कारयितव्यः ॥३२८॥

महिमुक्ताप्रवासाणां लोहानां तान्त्रिकस्य च ।
गन्धानाम्प्य रसानाम्प्य विद्यादर्शयसावसम् ॥२२६॥

किञ्च मयीति । मयिमुक्ताविद्रुमखोदवस्त्राणां गन्धानां
कर्पूरादीनां रत्नानां खड्गादीनां उत्तममन्त्रमन्त्रान्देवकाणां
पेक्षया मूलोत्कर्षापकर्षं वैष्णो जानीयात् ॥ ३२८ ॥

बीजानामुन्निविज्ज्ञात् सेवदोषगुणस्य च ।
मानयोगश्च जानीयात्तुष्टावोगांश्च सर्वशः ॥२९०॥

बीजानामिति । बीजानां वर्णेषां वचनविधिश्चः ज्ञात् । इदं
बीजमस्मिन् काले अत्र प्ररोहत्वस्मिन्नेत्येवं तद्येदमूषरमिदं
प्रत्यप्रदमित्यादि चेन्नदीपमुपपन्नञ्च ज्ञात् । मानोपायाञ्च
प्रत्यङ्गोपादीन् तुलोपायाञ्च वर्णान् तज्यते जायीयात् । यथा
यो न वक्ष्यति ॥ ३३० ॥

सारासारश्च भाष्यानान्देष्टानाञ्च मुखागुहान् ।
सामासाभश्च पण्डितानां पशूनां परिवर्द्धनम् ॥२१॥

वारेति । इदमुत्प्लुहमेतदपहृमिच्छेकजातीयानांमपि

द्रव्याणां विभेदं प्राचीनास्तथा देवानाश्चाक्षुषिभ्योऽदीनां
 कस्मिन्मूल्यं किं वज्रमूल्यं वेत्यादिदेवगुणदोषौ बुद्धेः
 विक्रयद्रव्याणां चेतया कास्तेन दद्यानपचयं उपचयोवेति
 विद्यान्तद्याऽस्मिन् देवे कास्ते अनेन च ह्योदकववादिना
 पत्रवीवर्ज्जने अनेन चीयन्तइत्येतदपि जानीयात् ॥ २१॥२

भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याङ्गाषाञ्च विविधा नृणां ।
 द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ २२॥

भृत्यानामिति । गोपाशमहिषपाशादीनामिदमस्य देवमिति
 देवकालकर्मानुरूपं वेतनञ्जानीयात् । गौडराक्षिणात्यादी
 नाञ्च मनुष्याणाञ्चानाप्रकाराभावा विक्रयाद्यर्थं विद्यान्तद्या
 इदमव्यमेवं स्थाप्यते अनेन च संयुक्तश्चिरनिष्ठतीति बुद्धेः
 तथेदं द्रव्यमस्मिन् देवे कास्ते चेतया विक्रीयतइत्येतदपि
 जानीयात् ॥ २२॥

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् । दद्याच्च
 सर्वभूतानामक्षमेव प्रयत्नतः ॥ २३॥

धर्मेणेति । धर्मेण दिकप्रतादिना उक्तप्रकारेण धनद्वयो
 प्रकृतं यत्नं कुर्यात् हिरणादिदानमपेक्ष्याक्षमेव प्राविभ्यो
 विभेदेण दद्यात् ॥ २३॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
शूद्रेष्वेव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परः ॥ ११४ ॥

विप्राणामिति । शूद्रस्य पुनर्वेदविदां गृहस्थानां सधर्मानु-
ष्ठानेन चोद्युक्तानां ब्राह्मणानां वा परिचर्या यैव प्रकृतः
कर्मादिभेदोचेदुर्ध्वः ॥ ११४ ॥

शूचिदत्तकृष्टशूद्रपुनर्दुर्वागमदङ्गतः । ब्राह्म-
णायाश्चो नित्यमुत्कृष्टां जातिस्मरते ॥ ११५ ॥

शूचिरिति । ब्राह्मणान्तरत्रोचोपेतः सजात्यपेक्षया उत्कृष्ट-
दिजातिपरिचरणीयोऽपदवभाषी निरद्वयः प्राधान्येन
ब्राह्मणाश्च तदभावे शूचिष्वैश्याश्चोपि सजातित उत्कृष्टां
जातिस्मरति ॥ ११५ ॥

एषोऽनापदि वर्षानामुक्तः कर्मविधिः शूभः ।
आपद्यपि च वसोधां क्रमशस्तत्रिवोधत ॥ ११६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
नवमोऽध्यायः ॥

इह इति । इहवर्षानामनापदि चतुर्थमपि कर्मविधि-
र्द्विर्धत्तः आपद्यपि वसोधां कर्मसंबन्धीर्धर्मवशाद्दुर्ध्वं क्रमेण
श्रूयत ॥ ११६ ॥

इति श्रीकृष्णभट्टविरचितायां मनुसंहितायां नवमोऽध्यायः ।

॥ १० दशमोऽध्यायः ॥

अधीयीरस्त्वयो वर्णाः स्वकर्मस्वा विजातयः ।

प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषामेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥

वैश्यभूद्रधर्मान्तरं सङ्कीर्णानाञ्च सम्भवमिति प्रति
ज्ञातत्वात् तस्मिन्वाच्ये वर्णेभ्य एव सङ्कीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानु
वादार्थं चैवर्षिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापन
मनुवदति अधीयीरन्निति । ब्राह्मणादयस्त्वयो वर्णाः अध्ययनानु
भूतस्वकर्मनुष्ठानातरो वेदमठेयुः । एषाम्युनर्मध्ये ब्राह्मण
एवाध्यापनं कुर्यात् न चनियवैश्यानित्ययमिच्छयः । प्रब्रूया
द्ब्राह्मणस्त्वेषामित्यनेनैव चनियवैश्ययोरध्यापननिषेधसिद्धौ
नेतरावितिपुनर्निषेधवचनम्यायस्मिन्नगौरवार्थं ॥ १ ॥

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यादृत्युपायान् यथाविधि ।
प्रब्रूयादितरेभ्यस्व स्वयञ्चैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

किञ्च सर्वेषामिति । सर्वेषां वर्णानां जीवनोपायं यथा
ब्राह्मणं ब्राह्मणो जानीयात्तेभ्योपदिशेत् स्वयञ्च यथोक्तवद्भि
यममनतिष्ठेत् अजानुवादः ॥ २ ॥

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यात्निवमस्य च धारणात् ।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानाम्प्राज्ञाः प्रभुः ॥ ३ ॥

वैशेष्यादिति । आत्युत्कर्षात्प्रकृतिः कारणं हिरण्यमर्भोक्त
मात्ररूपकारणोत्कर्षात् निवमस्यतेऽनेनेति निवमो वेदस्य साध्य
चनाध्यापनस्याख्यानोपयुक्त्यतिव्यधारणात् अतएव ब्रह्मण
स्यैव धारणादिति सातिव्यवेदधारणेनैव प्राज्ञोत्कर्ष उक्तः ।
गोविन्दरायस्य सातकप्रतानान्धारणादितियाख्यातवान् ।
तत्तच्चरिणादिसाधारणात् । संस्कारोपनयनाख्यस्य चरिणा
स्यपेक्षया प्राधान्यविधानेन विशेषात् वर्णानामध्यापनदृष्ट्युप
देवबोर्प्राज्ञा एवेश्वरः ॥ ३ ॥

प्राज्ञाः चरियोवैश्यस्तयो वर्णा दिजातयः ।
चतुर्य एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥ ४ ॥

प्राज्ञा इति । प्राज्ञाद्यादयस्तयो वर्णा दिजातिवन्नाः क्षुखेया
मुपनयनविधानात् । शूद्रः पुनस्तुर्बो वर्णः एकजातिरुपनयना
भावात् पञ्चमः पुनर्बो नास्ति बह्वीर्बजातीनां तऽन्यतरवत्
मातापित्रजातिव्यतिरिक्तजात्यनरत्वात् न वर्बतं चवस्य
जात्यनरोपदेवः प्राज्ञो बन्धवहरचार्यः ॥ ४ ॥

सर्व्ववर्षेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनु
लोम्येन सम्भूता आत्मा क्षेया स्मरन् ते ॥ ५ ॥

सर्व्वेति । ब्राह्मणादिषु वर्षेषु चतुर्व्वर्ष्यपि समानजातीयासु
यथा ब्राह्मणपरिणीतासु अक्षतयोनिषु आनुलोम्येन ब्राह्मणेन
ब्राह्मणां चचियेष चचियायां इत्यनेनानुक्रमेण ये जातास्तो
मातापिनोर्जात्यायुक्तास्तथातीया एव ज्ञातव्याः । आनुलोम्य
यह्यश्चात्र मन्दोपयुगमुत्तरलोके उपबोध्यते । गवाश्वादि
वदवयवसन्निवेशश्च ब्राह्मणत्वादिजात्यभिव्यञ्जकत्वाभावा
देतद्ब्राह्मणादिवर्णमुक्तम् । अत्र च पत्नीयह्यश्चादन्वपत्नी
जनितानामत्र ब्राह्मणादिजातित्वं । तथा च देवलः । द्वितीयेन तु
यः पित्रासर्वर्षायाश्च जायते । अवावट इति स्मृतः शूद्रधर्मः स
जातितः । अतश्चीना न संस्कार्याः स्तनन्तास्तपि ये सुताः ।
उत्पादिताः सर्व्वेन ब्राह्म्या इव वहिष्कृताः । व्यासः । ये तु
जाताः समानासु संस्कार्याः सूरतोऽन्यथा । याज्ञवल्क्योपि ।
सर्व्वेभ्यः सर्व्वेषां सु जायन्ते हि सजातयः । इत्यभिधात्र
विश्रास्तेव विधिः स्मृत इति ब्रुवाणः स्तनन्त्युत्पादितस्यैव ब्राह्मणा
दिदिजातित्वमिति सिद्धाय ॥ ५ ॥

स्त्रोम्यनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादिताम् सुतान् ।
सहस्रानेव तानाकुर्माददोषविगर्हितान् ॥ ६ ॥

स्त्रीमिति । आनुसोम्येनाश्ववहितवर्षजातीयासु भार्यासु
द्विजातिभिर्ये उत्पादिताः पुत्राः । यथा ब्राह्मणेन चभिषाचां
चभिषेचवैश्याचां वैश्वेन शूद्राचान्तास्मात्सुर्हीनजातीयलदोषेषु
गर्हितान् पितृसहस्रान् नतु पितृसजातीयान् मन्वाद्दशश्राद्धः ।
पितृसहस्रस्य दशान्मातृजातेरत्कुटुम्बाः पितृजातिनो निष्कृष्टा
श्वेदाः । एतेषाञ्च नाशानि मूर्द्धावसिक्तमाहिबकरवाक्यानि
चाश्ववक्त्रादिमिरक्तानि । दन्तवशैषामुन्नमसोक्ताः । हस्त
शरचक्रिषा चक्षधारचक्ष मूर्द्धावसिक्तानाम् मृत्युगीतनचच
जीवनं चक्षरचा च माहिषाचां द्विजातिशुभ्रूषा धन
धान्याध्वजता राववेवा दुर्गीतः पुररचा च पारश्रवोप
करवानामिति ॥ ६ ॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेव समातनः ।
वेकान्तरासु जातानां धर्मविद्यादिमं विधिम् ॥ ७ ॥

अनन्तराश्रिति । एव पारम्पर्यामततचानिष्ठो विधिरनन्तर
जातिभार्योत्पन्नानामुक्तः । एकेन दाभ्याञ्च वर्षाभ्यां व्यवहिता

सूतपत्न्यां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां चचियेष शूद्रायां ब्राह्मणेन
शूद्रायामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनपेतं विधिं जानीयात् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥ ८ ॥

ब्राह्मणादिति । कन्याग्रहणादत्र जडायामित्यध्याहार्यं
विवास्त्रेवविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च ब्राह्मणा
वैश्यकन्यायां जडायामम्बष्ठो जायते शूद्रकन्यायामूढायां
निषाद उच्यते यः संज्ञान्तरेण पारश्वस्योच्यते ॥ ८ ॥

चत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
चत्रशूद्रवपुर्जन्तुर्यो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

चत्रिवादिति । चत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः
क्रूरकर्मरतिस्य चत्रशूद्रस्यभाव उच्यते पुत्रो जायते ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्दयोः । वैश्यस्य
वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

विप्रस्येति । ब्राह्मणस्य चत्रियादिचत्वार्यस्य चत्रिवस्य वैश्यादि

द्वयोस्त्रियोः वैश्वस्य च शूद्राणां वर्षचयाणां एते षट् पुत्राः
सर्वर्षगुणकार्यापेक्षया अपसदा निरुद्धाः स्मृताः ॥ १० ॥

अचियादिप्रकन्यायां कृतो भवति जातितः ।
वैश्वान्मागधवैदेशौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

एवमनुलोमानुक्ता प्रतिलोमानाह अचियादिति । अथ
विवाहासम्भवात् कन्याग्रहणं स्त्रोमाचप्रदर्शनार्थम् । अथैव
श्लोके राजविप्राङ्गनासुतावितिदर्शनार्थं ब्राह्मणां अचिया
ज्जात्या सुतनामा संजायते । वैश्वस्यचाक्रमं अचियब्राह्मणो
र्मागधवैदेशश्चौ पुत्रौ भवतः । एषाच्च कृतलोमनुगैवाभि
धास्यते ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृषाम् ।
वैश्वराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्षसङ्हराः ॥ १२ ॥

शूद्रादिति । शूद्रादेवैवाचयिषाब्राह्मणोपु क्रमेणायोगवः
क्षत्ता नृषामधमश्चाण्डालश्च वर्षाणां सङ्हरौ चेदु जनवितथेषु
ते वर्षसङ्हरा जायन्ते ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोद्यौ यथास्मृतौ । क्षत्र
वैदेशौ तदत्रातिशोभ्येपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तरदिति । एकान्तरेपि वर्षे ब्राह्मणादेवैवजन्माणा

मन्मथः अचिवाच्छूद्रकन्यायामुयः हतावानुसोम्येन यथा
 सार्वाद्यहा तददेकान्तरे प्रतिसोमजननेपि शूद्राश्च पिशाचं
 यन्ता वैश्याद्वाद्यां वैदेहः हतावपि सार्वादियोग्यौ विज्ञेयौ
 एकान्तरोत्पन्नयोः सार्वाद्यभ्वनुज्ञानादर्थोदमन्तरोत्पन्नानां
 सूत मागधाद्योमवानां सार्वादियोग्यत्वं विदुर्भवति अतस्तथा
 खाद्य एवैकः प्रतिसोमजः सार्वादौ निरस्यते ॥ १३ ॥

पुत्रा येनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजम्भनाम् ।
 ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

पुत्रादिति । मातृदोषादिति हेतूपन्यासात् अनन्तरयश्च
 मनन्तरवच्चैकान्तरद्वयान्तरप्रदर्शनार्थं । ये द्विजातीनामनन्तरै
 कान्तरद्वयान्तरजातिस्त्रीषु आनुसोम्येन उत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः
 पूजास्नान् हीनजातिमातृदोषान्मातृजातियपदेष्टव्यानाचक्षते ।
 मातापितृव्यतिरिक्तसङ्कीर्णजातित्वेपि इषां मातृजातियपदेष्ट
 कश्चन मातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते ।
 आभीरोऽन्वष्टकन्यायामायोगव्यान्तुधिग्वणः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणादिति । अचिद्येय शूद्रायामुत्पन्ना उपा
 उपाचायौ कन्या चेति उग्रकन्या तस्याम्ब्राह्मणादावृतनामा

जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्ना चमडा तस्यां ब्राह्मणा
दाभीराहो जायते । शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्ना चायोगवी तस्यां
ब्राह्मणाद्विम्बो जायते ॥ १५ ॥

आयोगवस्य चप्ता च चाण्डालस्याधमो नृणाम् ।
प्रातिलोभ्येन जायते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

आयोगवदिति । आयोगवः चप्ता चाण्डालस्य मनुष्याणां
मधम इत्येते चोक्त्युत्क्रमेण वैश्याचरिणा ब्राह्मणीषु पुत्रकार्या
दपगतास्तत्रः शूद्रा जायन्ते । पुत्रकार्याचमतप्रतिपादनार्थं
मुक्ता नामेषां पुनर्वचनं एवमुत्तरलोके उक्तानामपि ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ चरियास्तूत एव तु । प्रतीप
मेते जायन्ते परेष्वपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

वैश्यादिति । चरिणा ब्राह्मणो र्मागधवैदेहौ चरिणा
ब्राह्मणां सत इत्येवं प्रातिलोभ्येनापरेषु त्रयः पुत्रकार्यादप
गता जायन्ते ॥ १७ ॥

जातो निषादाश्चूद्राणां जात्या भवति पुच्छसः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुक्षुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

जातइति । निषादाश्चूद्राणां जातो जात्या पुच्छसो भवति
निषादां पुनः शूद्राद्यो जातः स कुक्षुटकनामा स्मृतः ॥ १८ ॥

चतुर्जातस्तथोग्रायां अपाक इति कीर्त्यते । वैदेह
केन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १८ ॥

चतुरिति । शूद्रेण वैश्यायां जातः चत्वारिण्येण शूद्रायां
जाता उया तेन तस्यां जातः अपाक इत्युच्यते वैदेहकेन तु
अम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते ॥ १८ ॥

द्विजातयः सवर्णास्तु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् । तान्मा
वित्रीपरिश्रष्टान् ब्रात्या इति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

द्विजातय इति । द्विजातयः सवर्णास्तु स्त्रीषु यान् पुत्रानुत्पा
दयन्ति ते चेदुपनयनाख्यव्रतहीनाभवन्ति तदा तानकृतोप
नयनान् ब्रात्या इत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् अत ऊर्ध्वं च योष्येते
इत्युक्तमपि ब्रात्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्यापि उपकारा
द्यमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन् संकीर्णप्रकरणे अनूदितम् ॥ २० ॥

ब्रात्यास्तु जायते विप्रात्यापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्यवाटधानौ च पुष्यधः शैखरव च ॥ २१ ॥

ब्रात्यादिति । ब्रात्यात् ब्राह्मणात् सवर्णास्तित्यनुवृत्तेः ब्राह्म
णां पापस्रभावो भूर्जकण्टको जायते तथा आवन्यवाटधान

पुण्यधर्मैश्च जायन्ते एकस्य चैतानि देवभेदप्रविष्टानि नामानि
॥ २१ ॥

असौ मलस्य राजन्याद्वात्यामिच्छिविरेव च ।
नटस्य करणस्यैव खसो द्रविडएव च ॥ २२ ॥

असौमलस्येति । अचियात् प्रात्यात्सवर्णायां अलमलनि
च्छिवि नटकरणस्यद्रविडायां जायन्ते । इतान्यप्येकस्यैव
नामानि ॥ २२ ॥

वैश्यास्तु जायन्ते प्रात्यात् सुधन्वाचार्यएव च ।
कादृषस्य विजम्भा च मैत्रः सात्वतएव च ॥ २३ ॥

वैश्यात्विति । वैश्यात् पुनर्प्रात्यात् सवर्णायां सुधन्वाचार्य
कादृषविजम्भामैत्रसात्वतायां जायन्ते । एकस्य चैतान्यपि
नामानि ॥ २३ ॥

अभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च । स्वकर्मा
द्यान् त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ २४ ॥

अभिचारेणेति । ब्राह्मणादिवर्णानामन्योऽन्यस्त्रीममनेन
वर्णोपास्यविवाहविवाहेन उपनयनरूपसङ्कर्षत्यागेनच वर्ण

बह्वरो नाम जायते । अतिपुङ्गवमस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानाम्
भिधानम् ॥ २४ ॥

सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

सङ्कीर्णेति । ये सङ्कीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च परस्पर-
सम्बन्धात् जायन्ते तान् विप्रवेष्टवक्ष्यामि ॥ २५ ॥

सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः । मागधः
क्षत्रजातिश्च तथायोगवएव च ॥ २६ ॥

सूत इति । एते षडुक्तलक्षणाः सूतादयः उत्तरार्थमनु-
द्यन्ते ॥ २६ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णान् जनयन्ति स्त्रियोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

एत इति । एते पूर्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्त्रियोनिषु सूतो
त्पत्तिं कुर्वन्ति । यथा शूद्रेण वैश्यायां जात आयोगव उच्यते
आयोगवामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु च निष्ठाब्राह्मणी
योनिषु चकारादपल्लष्टायामपि शूद्रजातौ सर्वत्र सदृशान्
वर्णान् जनयन्ति सदृशलक्ष न पिचपेक्षया किन्तु मातृजात्या

चातुर्वर्ण्यं स्त्रीष्वेवपिदत्तोऽधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्भक्ष्यमात्रत्वात्
तस्मिन्पितृदत्तोऽधिकगर्हितान् स्त्रियातावपिजनवन्नीत्येताव
देवाप्राप्तत्वात् अनेन विधीयते। किन्तु वचनवर्धनोत्तमवर्धस्योप
जनितत्वात् क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिसोमजाः क्रियादुष्टा
भ्रातृमातापितृभ्रान्तुस्त्राभ्रामपि जनित आयोगवादिपुत्रो
ब्रह्महन्त्यन्तरजनितात् ब्रह्महन्तृमातापितृजनितवत् अधिक
दुष्टएव व्याख्यः ऋद्धब्राह्मणादिजातीयेन ऋद्धब्राह्मणादिजा
तीयाणां जनितः पित्रतुल्यएवोचितः नतु क्रियादुष्टोभवजनि
तोपि ॥ २७ ॥

यथा चवाचां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते। आन
नर्थात्स्वयोन्यान्तु तथा वाद्येभ्यपि क्रमात् ॥ २८ ॥

यथेति। यथा चवाचां वर्णानां चरित्रवैश्वभूषाणां मथा
हृद्योवर्धयोः चरित्रवैश्वयोर्गमने ब्राह्मणक्षानुसोम्याद्विषय
यते वजातीयाबाह्व दिवो जायते। एवं वाद्येभ्यपि
वैश्वचरित्राणां चरित्राब्राह्मणोर्जातेषूत्कर्षापक्रमोभवति
ब्रूयात्प्रतिसोमापेचवा दिवाद्युत्पन्नप्रतिसोमप्राब्रह्मार्च
मिदं। मेधातिथिस्तु दिवसप्रतिपादकमेतत् एवं वचनमुप
वचनार्थमित्याह। तत्र प्रतिसोमजास्तु वर्धनीनादिति नैत
नेन संस्कारनिवेधान् ॥ २८ ॥

ते चापि वाद्यान् सुवह्नस्ततोप्यधिकदूषितान् ।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

ते चापीति । ते आयोगवादयः षट् परस्परजातीयासु
भार्यासु सुवह्नन् आनुलोम्येप्यधिकदुष्टान् वत्क्रियावद्भिर्भू-
तान् जनयन्ति । तद्यथा । आयोगवः क्षत्तृजायायामात्मनो
हीनतरं जनयति । तथा क्षत्ताप्यायोगव्यामात्मनो हीनतरमुत्पा-
दयति । एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां वाद्याञ्जन्तुमसूयते । तथा
वाद्यतरं वाद्यास्तावर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३० ॥

यथैवेति । यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टं चास्त्रास्त्रा-
प्राणिनं प्रसूयते जनयति एवं वाद्यसंज्ञासादिर्वर्णचतुष्टये
चास्त्रासादिभ्योऽपकृष्टं पुत्रं प्रसूयते ॥ ३० ॥

प्रतिकूलं वर्त्तमाना वाद्या वाद्यतरान् पनः ।
हीना हीनानान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

प्रतिकूलमिति । अथ मेधातिथिनोविन्दराजयोर्भ्याम्भानं
एतदेव विस्तारयति चातुर्वर्ण्यवाद्यासंज्ञासंज्ञायोगवाः

शूद्रप्रभवास्तथातुल्यैर्गच्छन् आत्मनोहीनतरान् पर
 स्मरापेक्षयापकृष्टोत्कृष्टवर्षप्रभवत्वात् पञ्चदश वर्षान् यन्माद
 यन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्रावामात्मनो हीनतरं वैश्याच्चि
 चाब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति एवं वैश्यायां शूद्रात्जात
 अप्यदं चचियाब्राह्मणीजाताभ्यामुत्कृष्टं जनयति ततोप्यदं
 चचियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं ततोपि हीनं ब्राह्मण्यां जन
 यति एवं चचायोगवावपि चातुर्वर्ष्ये चतुरस्रतुरोजन
 यत इत्येते शूद्रप्रभवचण्डालचचायोगवेभ्यः चातुर्वर्ष्ये द्वादश
 प्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च चाण्डालचचायोगवास्तथ
 इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश सम्पद्यन्ते एवं वैश्याच्चिच
 ब्राह्मणप्रभवास्त प्रत्येकं पञ्चदश सम्पद्यन्ति एवं षष्टिसातु
 र्वर्षेण सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति ते तु परस्परगमनेन नाना
 वर्षान् जनयन्तीति । नैतन्मनोहरं पूर्वश्लोके षडान्तिसोमजा
 नां प्रकृतत्वात्तद्विस्तारकथनार्थत्वाच्चास्तथापि श्लोके प्रतिकूलं
 वर्तमाना इत्युपादानात् प्रतिसोमजमात्रविषयोऽयं श्लोको नानु
 सोमज विषयः । तथा च वैश्याच्चिचब्राह्मणप्रभवास्त प्रत्येकं पञ्च
 दशसम्पद्यन्तेवं षष्टिरिति न सङ्गच्छते । न च सम्भवमात्रेणैव दशं
 षष्टिरक्षा न दुष्टतया शूद्रप्रभवयोगवचनचण्डाला एव चातु
 र्वर्ष्यं यन्मानोपेताः पञ्चदश गर्हिता इतिवाच्यं यतो वैश्याच्चिचा
 भ्यामपि प्रतिसोमतउत्पादितानां चचाद्यं हीनत्वान्नैरपि चातु
 र्वर्ष्ये जनितानां गर्हितत्वञ्च सम्भवात् । तथा ब्राह्मणतरं ब्राह्मणात्

सूत्रज्ञानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेषु शूद्रायां ब्राह्मणेन
शूद्राचामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनयेतं विधिं आनीषात् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्रव उच्यते ॥ ८ ॥

ब्राह्मणादिति । कन्याग्रहणादत्र जडायामित्यध्याहार्यं
विश्राखेयविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च ब्राह्मणा
वैश्यकन्यायां जडायामम्बष्ठो जायते शूद्रकन्यायामूढायां
निषाद उच्यते यः संज्ञान्तरेण पारश्रवस्योच्यते ॥ ८ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुर्यो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

क्षत्रियादिति । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः
क्रूरकर्मारतिश्च क्षत्रशूद्रस्वभाव उच्यते पुत्रो जायते ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्षेषु नृपतेर्व्वर्णयोर्दयोः । वैश्यस्य
वर्षे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

विप्रस्येति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादित्रयस्त्रीषु क्षत्रियस्य वैश्यादि

इत्येस्त्रियोः वैश्याश्च च शूद्राणां वर्षचपाचां एते वद पुत्राः
सर्वर्षु चकार्यापेक्षया अपसदा निरुद्धाः स्मृताः ॥ १० ॥

अचियादिप्रकन्यायां स्मृतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवैदेष्टौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

एवमनुलोमानुक्ता प्रतिलोमानाश्च अचियादिति । अच
विवाहासम्भवात् कन्यापक्षं स्त्रोमाचप्रदर्शनार्थम् । अथैव
श्लोके राजविप्राङ्गनासुताविति दर्शनार्थं ब्राह्मणां अचिया
ज्जात्या सुतनामा संजायते । वैश्याश्चपाकमं अचियब्राह्मण्यो
र्मागधवैदेष्टौ पुत्रौ भवतः । एषाश्च हस्तयोर्मनुनेवाभि
धास्यन्ते ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालस्याधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्षसङ्कराः ॥ १२ ॥

शूद्रादिति । शूद्रादेवैश्याश्चियाब्राह्मण्यो कमेवायोगवः
क्षत्ता नृणामधमस्याण्डालश्च वर्षाणां सङ्करो जेपु जनयितव्येपु
ते वर्षसङ्करा जायन्ते ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादमृष्टौ यथास्मृतौ । क्षत्र
वैदेष्टौ तदत्रातिशोभ्येपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तर इति । एकान्तरेपि वर्षे ब्राह्मणादेवैश्याकन्याया

मन्मथः चचिवाच्छूद्रकन्यायामुपः हतावानुसोम्येन यथा
 स्यात्तदा तददेकान्तरे प्रतिसोमजननेपि भूद्राश्चचिवायं
 यत्ता वैश्याद्वाह्यां वैदेहः एतावपि स्यादियोग्यौ विज्ञेयौ
 एकान्तरोत्पन्नयोः स्याद्यभ्यनुज्ञानादर्थान्तरकरोत्पन्नानां
 सूत मागधायोमवानां स्यादियोग्यत्वं सिद्धमवति अतश्चा
 स्यात् एवैकः प्रतिसोमजः स्यादौ निरस्यते ॥ १२ ॥

पुत्रा येनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।
 ताननन्तरनाम्नस्तु माहदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

पुत्रा इति । माहदोषादिति चेत्तदपन्यासात् अनन्तरपक्ष
 मनन्तरवच्चैकान्तरद्वन्तरप्रदर्शनार्थं । ये द्विजातीनामनन्तरै
 कान्तरद्वन्तरजातिस्त्रीषु आनुसोम्येन उत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः
 पूजास्तान् हीनजातिमाहदोषान्माहजातिव्यपदेश्यानाचक्षते ।
 मातापितृव्यतिरिक्तसद्गोर्षजातिलेपि एषां माहजातिव्यपदेश
 कश्चन माहजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृत्तो नाम आयते ।
 आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तुधिग्वयः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणादिति । चचिचेय भूद्रायामुत्पन्ना यथा
 यथाचायौ कन्या चेति उपकन्या तस्मान्ब्राह्मणादावृतनामा

जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पत्त्या चमडा तस्यां ब्राह्मणा
दाभीराख्यो जायते । शूद्रेण वैश्यायामुत्पत्त्या चायोगवी तस्यां
ब्राह्मणाद्विम्बो जायते ॥ १५ ॥

आयोगवस्य चत्ता च चाण्डालस्याधमो नृणाम् ।
प्रातिलोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

आयोगवदिति । आयोगवः चत्ता चाण्डालश्च मनुष्याणां
मधम इत्येते चोक्तमेव वैश्याचरिणा ब्राह्मणीषु पुत्रकार्या
दपगतास्त्रयः शूद्रा ज्ञायन्ते । पुत्रकार्याचमत्प्रतिपादनार्थं
मुक्तानामप्येषां पुनर्वचनं एवमुत्तरलोके चत्तानामपि ॥ १६ ॥

वैश्यान्मामधवैदेहौ चरियात्सूत एव तु । प्रतीप
मेते जायन्ते परेष्वपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

वैश्यादिति । चरिणा ब्राह्मणोऽर्थागधवैदेहौ चरिया
ब्राह्मणां सत इत्येवं प्रातिलोभ्येनापरेपि चतः पुत्रकार्यादप
गता जायन्ते ॥ १७ ॥

जातो निषादाच्छूद्राणां जात्या भवति पुङ्गवः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुङ्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

जातइति । निषादाच्छूद्राणां जातो जात्या पुङ्गवो भवति
निषादां पुनः शूद्राद्यजातः च कुङ्कुटकनामा स्मृतः ॥ १८ ॥

क्षत्तुर्जातस्तयोद्यायां अपाक इति कीर्त्यते । वैदेह
केन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १८ ॥

क्षत्तुरिति । शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ता क्षत्रियेण शूद्रायां
जाता उद्या तेन तस्यां जातः अपाक इत्युच्यते वैदेहकेन तु
अम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते ॥ १८ ॥

द्विजातयः सर्वर्षास्तु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् । तान्मा
वित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्म्या इति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

द्विजातय इति । द्विजातयः सर्वर्षास्तु स्त्रीषु यान् पुत्रानुत्पा
दयन्ति ते चेदुपनयनाद्यव्रतहीनाभवन्ति तदा तानकृतोप
नयनान् ब्राह्म्या इत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् अत ऊर्ध्वं च योष्येते
इत्युक्तमपि ब्राह्म्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्यापि उपकारा
जमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन् संकीर्णप्रकरणे अनूदितम् ॥ २० ॥

ब्राह्म्यास्तु जायते विप्र्राह्म्यापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्यवाटधानौ च पुष्यधः शैखरव च ॥ २१ ॥

ब्राह्म्यादिति । ब्राह्म्यात् ब्राह्मणात् सर्वर्षास्त्रित्यनुदत्तेः ब्राह्म
णां पापस्वभावो भूर्जकण्टको जायते तथा आवन्यवाटधान

पुण्यधर्मैश्चा जायन्ते एकस्य चैतानि देवभेदप्रविष्टानि नामानि
॥ २१ ॥

असौ मत्तस्य राजन्याद्वात्यान्निष्क्रिविरेव च ।
नटस्य करणस्यैव ससो द्रविडएव च ॥ २२ ॥

असौमत्तयेति । चचियात् प्रात्यात्यवर्षायां अत्तमत्तनि
ष्क्रिवि नटकरणस्यद्रविडाश्चा जायन्ते । एतान्वयेकस्यैव
नामानि ॥ २२ ॥

वैश्यास्तु जायन्ते प्रात्यात् सुधन्वाचार्यएव च ।
कारुषस्य विजम्भा च मैत्रः सात्यतएव च ॥ २३ ॥

वैश्यात्तिति । वैश्यात् पुनर्प्रात्यात् खवर्षायां सुधन्वाचार्य
कारुषविजम्भमैत्रसात्यताश्चा जायन्ते । एकस्य चैतान्वपि
नामानि ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्षानामवेद्यावेदनेन च । स्वकर्मा
णाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्षसङ्कराः ॥ २४ ॥

व्यभिचारेणेति । प्राज्ञाणादिवर्षानामन्वोऽन्वस्तीममनेन
वनीषाण्यविवाह्यविवाहेन उपनयनरूपसकर्मत्वात्तानेन च वर्ष

सङ्करो नाम जायते । अतोयुक्तमस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानाम्
भिधानम् ॥ २४ ॥

सङ्कीर्णयोगो यो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्तास्य तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

सङ्कीर्णेति । ये सङ्कीर्णयोगयः प्रतिलोमैरनुलोमेभ्य परस्पर.
सम्बन्धात् जायन्ते तान् विभेदेष्वेव वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

सूतोवैदेहकस्यैव चण्डालस्य नराधमः । मागधः
क्षत्रजतिस्तथायोगवएव च ॥ २६ ॥

सूत इति । एते षडुक्तसंज्ञकाः सूतादयः उत्तरार्थमनु-
द्यन्ते ॥ २६ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

एत इति । एते पूर्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु सूतो
त्पत्तिं कुर्वन्ति । यथा शूद्रेष्वेवैश्यायां जात आयोगव उच्यते
आयोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु क्षत्रिवात्राक्षणी
योनिषु चकारादपकृष्टायामपि शूद्रजातौ सर्वत्र सदृशान्
वर्णान् जनयन्ति सदृशत्वञ्च न पिचपेक्षया किन्तु मातृजात्या

चातुर्वर्ण्यं स्त्रीष्वेव पित्रतोऽधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्ब्रह्ममात्रत्वात्
तस्य ह्यन्यन्पित्रतोऽधिकगर्हितान् स्त्रियातावपि जनवन्तीत्येताव
देवाप्राप्तत्वात् अनेन विधीयते। किन्तु जचन्ववर्धेनोत्तमवर्धस्योपु
जनितात् क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिसोमजाः क्रियादुष्टा
भ्रातृमातापित्रभ्रानुस्त्राभ्यामपि जनिता आयोगवादिपुत्रो
ब्रह्महन्तन्वतरजनितात् ब्रह्महन्मातापित्रजनितवत् अधिक
दुष्ट एव व्याख्यः ब्रह्मब्राह्मणादिजातीयेन ब्रह्मब्राह्मणादिजा
तीवाचा जनिताः पित्रतुल्य एवेव चितः नतु क्रियादुष्टोभवजनि
तोपि ॥ २७ ॥

यथा चवाचां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते। आन
नार्थात्स्वयोन्यान्तु तथा वाद्येभ्यपि क्रमात् ॥ २८ ॥

यथेति। यथा चवाचां वर्णानां चित्रवैश्वदेवब्रह्मणा मया
द्वयोवर्धयोः चित्रवैश्वदेवोर्गमने ब्राह्मणस्यानुसोम्याद्विवृत्य
यते वजातीवाचाश्च द्विजो जायते। एवं वाद्येभ्यपि
वैश्वदेविवाभां चित्रवाब्राह्मणोर्जातेषूत्कर्षापक्रमोभवति
ब्रह्मजातप्रतिसोमापेचवा द्विजाद्युत्पन्नप्रतिसोमप्राप्तत्वात्
मिदं। मीधातिथिस्तु द्विजत्वप्रतिपादकमेतत् हर्षा वचनमुप
ययनार्थमित्याह। तत्र प्रतिसोमजास्तु चर्चहीना इति गीत
नेन संस्कारनिवेद्यात् ॥ २८ ॥

ते चापि वाङ्मान् सुवह्नस्ततोप्यधिकदूषितान् ।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २८ ॥

ते चापीति । ते चायोगवादयः षट् परस्परजातीयासु
भार्यासु सुवह्नन् आनुलोम्येप्यधिकदुष्टान् सत्क्रियावद्भिर्भू-
तान् जनयन्ति । तद्यथा । आयोगवः क्षत्तृजायायामात्मनो
हीनतरं जनयति । तथा क्षत्ताप्यायोगव्यामात्मनो हीनतरमुत्पा-
दयति । एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां वाङ्माञ्जन्तुमसूयते । तथा
वाङ्मातरं वाङ्मासातुवर्ण्ये प्रसूयते ॥ २९ ॥

यथैवेति । यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टं चाङ्मासास्यं
प्राणिनं प्रसूयते जनयति एवं वाङ्मासङ्मासादिर्वर्ण्यचतुष्टये
चाङ्मासादिभ्योऽपकृष्टं पुत्रं प्रसूयते ॥ २९ ॥

प्रतिकूलं वर्त्तमाना वाङ्मा वाङ्मातरान् पनः ।
हीना हीनानान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

प्रतिकूलमिति । अथ मेधातिथिनोविन्दराजयोर्बाङ्मानं
एतदेव विस्मारयति सातुर्वर्ण्यवाङ्मासङ्मासाद्ययोगवाः

शूद्रप्रभवास्तथातुर्वर्ण्ये गच्छन् आत्मनोहीनतरान् पर
 स्वरूपेण वा पक्ष्मष्टौ वर्षप्रभवत्वात् पञ्चदश वर्षान् सम्यग्
 यन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्राणामात्मनो हीनतरं वैश्याच्च
 ब्राह्मणो जातेभ्य उत्कृष्टं जनयति एवं वैश्याणां शूद्रात् जात
 चपदं च विया ब्राह्मणो जाताभ्यामुत्कृष्टं जनयति ततोपदं
 च वियायां ब्राह्मणो जातादुत्कृष्टं ततोपि हीनं ब्राह्मणां जन
 यति एवं च चायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये चतुरस्रतुरो जन
 यत इत्येते शूद्रप्रभवचण्डालचचायोगवेभ्यः चातुर्वर्ण्ये द्वादश
 प्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च चाण्डालचचायोगवास्तथा
 इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश सम्यग्यन्ते एवं वैश्याच्च
 ब्राह्मणप्रभवास्तथा प्रत्येकं पञ्चदश सम्यग्यन्ति एवं षष्टिस्तु
 र्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति ते तु परस्परगमनेन नाना
 वर्णान् जनयन्तीति । नैतन्मनोहरं पूर्वश्लोके षड्वाग्निसोमजा
 नां प्रकृतत्वात्तद्विशारदधनार्थत्वाच्चान्यथापि श्लोके प्रतिकूलं
 वर्तमाना इत्युपादानात् प्रतिसोमजमात्रविषयोऽयं श्लोको नानु
 सोमज विषयः । तथा च वैश्याच्च ब्राह्मणप्रभवास्तथा प्रत्येकं पञ्च
 दश सम्यग्यन्तेवं षष्टिरिति न सङ्गच्छते । न च सम्भवमात्रेणैव इत्थं
 षष्टिरुक्ता न दुष्टतया शूद्रप्रभवायोगवच्चतुःषष्टाला एव चातु
 र्वर्ण्यं समानोपेताः पञ्चदश गर्हिता इति वाच्यं यतो वैश्याच्च विया
 भ्यामपि प्रतिसोमतउत्पादितानां चचाच्च हीनत्वात्तैरपि चातु
 र्वर्ण्यं जनितानां गर्हिततया सम्भवात् । तथा वाङ्मतं वाङ्मतात्

वर्धे प्रसूयत इति मनुजैवानन्तरं स्फुटमुक्तत्वात् युवाभ्यामपि
 तथैव व्याख्यातत्वाच्च चातुर्वर्ष्येन सह चतुःषष्ठिरिति सर्व्वथैवा
 प्रकृतम्। नहि सङ्कीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वर्ष्यगणनोचिता किञ्च
 वर्षान् पञ्चदश प्रसूयन्ते इति भुवमावदाद्ब्रजननमत्ता ते
 चात्मना चञ्चलचचायोमवास्तव इत्येवं शुद्धप्रभवाः पञ्चदशेति
 न युक्तम्। अपि चात्मना सह पञ्चदश सम्पादयन्तीति न सङ्ग
 ष्यते असम्पाद्यत्वादात्मनः पञ्चदशसम्यजन इति व्याख्याने
 ऽध्याहार एव दोषः। तस्मादेवं व्याख्यायते प्रतिकूलं वर्त्तमानाः
 प्रतिसोमजा वाङ्मा द्विजप्रतिसोमजेभ्यो निष्कृतात् शुद्धप्रभ
 वायोगवचस्तृचण्डास्त्रयः पूर्व्वल्लोकादनुवर्त्तमाने चातुर्वर्ष्ये
 सजातौ च एते षट् सहस्रानित्यत्र सजात्युत्पन्नस्यापि पिहितो
 गर्हितत्वाभिधानात् आत्मापेक्षया वाङ्मतारान् प्रत्येकं पञ्चदश
 पुत्रान् जनयन्ति। तद्यथा। आयोगवक्षातुर्वर्ष्यस्त्रीषु आयोग
 व्यास आत्मनो निष्कृष्टान् पञ्च पुत्रान् जनयति एवं चतृचाण्डा
 लावपि प्रत्येकं पञ्च पुत्रान् जनयत इत्थं वाङ्मास्त्रयः पञ्च दश
 पुत्रान् जनयन्ति। तच्चानुसोमजेभ्यो हीना वैश्यचतुर्विधप्रभवा
 मानधवैदेहसूता आत्मापेक्षया हीनान् पूर्व्ववचातुर्वर्ष्यस्त्रीषु
 सजातौ च प्रत्येकं पञ्च पुत्रान् जनयन्तो हीना अपि त्रयः पञ्च
 दशैव पुत्रान् जनयन्ति एवं विंशदेते भवन्ति। अथ वा वाङ्मा
 ब्रह्मोहीनब्रह्म ब्रह्मैव प्रतिसोमज्जनाह अथं वाङ्मास्त्रिंशस

अथायोगवैदेहमागधसूताः षट् यथोक्तं रमयत्कवीत् प्रातिषो
 म्येन स्त्रीषु वर्तमाना वाञ्छतरान् पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति ।
 तथा । आद्याः अथादिषु पञ्चसु स्त्रीषु अन्ता आयोगव्या
 दिषु अन्तसु आयोगवो वैदेह्यादिषु तिष्ठसु वैदेहो मागधो
 सूतोः मागधः सूतां सूतस्य प्रातिषोमाभावात् प्रातिषोम्येन
 जनयत्येव एवमेते प्रातिषोम्येन पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति
 पुनरिति निर्द्देशात् शोनाः सूतादयश्चाष्टाश्वानाः षट् यथोक्त
 रमयत्कवीत् आनुलोम्येनापि प्रातिषोमोक्तरीत्या आपेक्षया
 शोनान् पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति एवं चिन्तयेते भवन्ति ॥ ११ ॥

प्रसाधनोपचारश्चमदासं दासजीवनम् ।
 वैरिन्नागुरावृत्तिं कृते दक्षुरयोगवे ॥ १२ ॥

प्रसाधनेति । क्षेत्ररक्षणादिः प्रसाधनकक्षीपचारश्च चमदासं
 उच्छिष्टमक्षणादिदासकर्मरहितं अष्टवत्साहनादिदासकर्म
 जीवनस्यावस्थानेन श्रमादिवधाकृतत्वनरजीवनं वैरिन्ना
 गामानं मुखाद्दक्षपञ्चाशानिति शोके वक्ष्यमाणोदक्षुरावो
 नवकीर्णातो शूरेषु वैद्यानामुत्पन्नायां जनयन्ति तथाच
 श्रमादिमारुतं देवपितृवधार्थं वैदितव्यम् ॥ १२ ॥

मैत्रेयकन्यु वैदेहोमाधूनां सत्यवते । नृन् प्रशं
 संत्यजसं यो वक्ष्यातातोवचोदवे ॥ १३ ॥

मैत्रेयकन्यमिति । वैद्यानां श्रमां कृतोवैदेहः प्रकृतायामावो

नव्यामैवेत्ताम् नधुरभाषिणं जनयति यः प्रातर्ब्रह्माचारस्य
राजप्रभृतीन्सततं वृत्तार्थं कीति ॥ २३ ॥

निषादेनमार्गार्थं कर्त्ते दाशं नौकर्त्तजीविनम् ।
कैवर्त्तमिति यं प्राप्तरार्थ्यावर्त्तनिवासिनः ॥ २४ ॥

निषादइति । प्राज्ञेन ब्रूयाद्या जातेनिषादः प्रागुक्तः प्रह
तायामायोगथां मार्गवन्दापराणामानमौव्यवहारजीविन
जनयति प्रार्थ्यावर्त्तदेववासिनः कैवर्त्तवन्देन कीर्त्तयन्ति ॥ २४ ॥

वृत्तवस्त्रभूत्सुनारीषु गर्चिताद्यामनासु च ।
भवन्त्यायोगवीम्नेते जातिहीनाः पृथक् चयः ॥ २५ ॥

वृत्तेति । वैरिभ्रमेवेष्टमार्गवा हीनजातीद्यास्तयः वृत्तवस्त्र
परिधानासु कूरास्तुष्टिमच्छासु योगवीषु पिहभेदाङ्गिका
भवन्ति ॥ २५ ॥

कारावरोनिषादास्तु चर्मकारः प्रचयते । वैदे
दिकादन्त्रमेदौ वद्विर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ २६ ॥

कारावरइति । वैदेक्षामेव जायतइति उत्तरच अवसान
चपायाकाङ्क्षायां वैव संव्यते निषादादेदेक्षी जायः काराव

राक्षसमन्त्रेणकारी जायते अतएव औन्नयस्य कारावरा
 वाक्षमन्त्रेणचरचमेव दुर्नितेनोक्तम् । वैदेहकवैरग्न्यमे
 दाक्ष्यौ यामवर्धिर्यासिनौ अन्नरानिर्देवादेदेहकेन वैदेह्यां
 जातस्य नर्हितवैदेहकस्यायुचितत्वात् । कारावरनिवाहमात्यो
 हाच सोमे उन्निधानात् कारावरनिवाहस्त्रिषीरेव क्रमेण
 जायते ॥ १६ ॥

चण्डासात्याण्डुसोपाकस्त्वक्षरव्यवहारवान् ।
 आदिष्टिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ १७ ॥

चण्डासादिति । वैदेह्यां चण्डासात्याण्डुसोपाकास्तौ वैष्ण
 व्यवहारमीदी जायते निषादेन च वैदेह्यामेवादिष्टिकास्तौ
 जायते चण्डच वज्रनखानेषु वाक्छर्दचण्डादिष्टिकानामि
 त्थौन्नयस्य दुर्निरित्युक्ता । वज्रनखानाधिक्रमेण कारावरा
 दिष्टिकयोर्द्विभिर्देवसंयवचात् अथदेवमेदः ॥ १७ ॥

चण्डासेन तु सोपाको मूत्रव्यसनदुर्निमान् ।
 पुण्ड्रस्यां जायते पापः सदा सज्जनमर्हितः ॥ १८ ॥

चण्डासेनेति । मूत्रावशिषादेन जानाशानुद्वेष्टीचण्डा
 सेन कर्माः सेफकास्तः पापान्ता वर्मदा बाधुनिर्मिष्टिते

मारयोचितापराधस्य मूलं वध्यस्य च यत्नं राजादेवेन
मारयं तेन हृत्तिर्यस्य स जायते ॥ ३८ ॥

निषादस्त्री तु चच्छासात्युन्नमन्त्यावसायिनम् ।
अज्ञानगोचरं कृते वाङ्मानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

निषादस्त्रीति । निषादी चच्छासात् अन्त्यावसायिसंज्ञं चच्छा
सादिभ्योऽपि दुष्टतमं अज्ञानवाणिनं तदृत्तिश्च जनयति ॥ ३९ ॥

सङ्करे जातयस्त्वेताः पित्रमाहप्रदर्शिताः । प्रच्छ
न्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्माभिः ॥ ४० ॥

सङ्करइति । वर्षसङ्करविषये एता जातयोद्यद्येवं जन
यिषी अथं जनकः स एवं जातीयो जात इत्येवं पित्रमाहकथन
पूर्वकन्दर्शिताः । तथा गूढाः प्रकटा वा तज्जात्युदितकर्मा
नुष्ठानेन ज्ञातव्याः ॥ ४० ॥

सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः ।
शूद्राणाम् सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

सजातिजेति । द्विजातीनां समानजातीनां सु जाताः तथानुषो
न्नेनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन चण्डिकावैश्ययोः चण्डिष्व वैश्यानामेवं

वदपुत्रा दिव्यशक्तिः उपवेद्याः । तावन्मरणादिति वदुक्तं
तत् तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कश्चिद्भ्रमः स्यात्
अतएवा दिव्यशक्तिर्यस्यार्थमिदं वचनम् । ये पुनरन्ये दिवा
त्युत्पन्ना अपि सतादयः प्रतियोग्यास्तु ब्रह्मधर्मास्तौ नैवामुप
नयनमसि ॥ ४९ ॥

तपोवीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे । उत्कर्ष
आपकर्षश्च मनुष्येभ्यश्च जन्मतः ॥ ४९ ॥

तप इति । यज्जातिव्यपदेशार्थः प्रभावेन विद्यामिषवदी
जप्रभावेन च अथ ब्रह्मादिवत्कृतचेतादौ मनुष्यमये आत्मा
त्कर्षश्च उत्कर्षश्च वक्ष्यमाणहेतुना ज्ञानि ॥ ४९ ॥

ग्रनकैस्तु क्रियासोपादिमाः चरित्रजातवः । वृष
सत्त्वं गता सोके प्राज्ञाद्यादर्शनेन च ॥ ४९ ॥

ग्रनकैरिति । इमा वक्ष्यमाणाः चरित्रजातवः उच्यन्तनादि
क्रियासोपेन प्राज्ञाद्यानाञ्च ज्ञानाद्यापनप्राप्तिसाधनार्थं
दर्शनाभावेन ग्रनैः ग्रनैर्लोकैर्ब्रह्मतां प्राप्ताः ॥ ४९ ॥

पौण्ड्रकाक्षौ च वृषाः कामोवा जवनाः शकाः ।
पारदापङ्कवासीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

पौण्ड्रकाक्ष इति । पौण्ड्रादिदेवोद्भवाः वृषाः वनाः क्रिया
लोपादिना प्रकृतमापन्नाः ॥ ४४ ॥

मुखवाहस्पृश्यानां या लोके जातयो वशिः ।
लोच्छवाचसार्थवाचः सर्वे ते दृश्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

मुखेति । प्राङ्मुखवृषावैष्यप्रकृतां क्रियालोपादिना या
जातयो वाह्या जाता लोच्छवाचायुक्ता चार्थभाषोपेता वा ते
दृश्यवः सर्वे स्मृताः ॥ ४५ ॥

ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ।
ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्माभिः ॥ ४६ ॥

य इति । ये द्विजानामनुलोभेन उत्पन्नाः वृतेऽपसदाः
स्मृता इति तेषामपि पितृतो जघन्यलेनापसदब्रह्मेण प्रागभि
धानात् ये चापध्वंसजाः प्रतिलोमजास्तैर्द्विजात्युपकारकैरेव
निन्दितैर्वर्तमाद्यैः कर्माभिर्विद्युः ॥ ४६ ॥

सूतानामस्यसारथ्यमन्यष्ठानाधिकारितम् । वैदेह
कानां स्त्रीकार्यन्त्यामथानां वधिकूपयः ॥ ४७ ॥

सूतानामिति । सूतानामस्य दमनवोचनादि रथवारथं
वीवनाथैः । अन्यष्ठानां रोगग्रान्थादिचिकित्सा वैदेहकानां
मन्त्रः पुररचनं मानधानां स्त्र्यपचवचिन्ता ॥ ४७ ॥

मत्स्यघातो निषादानां तद्विस्वायोगवस्य च ।
मेदान्त्रपुष्पुमङ्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥ ४८ ॥

मत्स्येति । निषादानामुक्तानां मत्स्यवधः । चापीनवस्य काष्ठ
तवथं । मेदान्त्रपुष्पुमङ्गूनां चारण्यपशुमारणम् । पुष्पुर्मङ्गुच
वैदेहकवन्दिस्त्रिषोर्मास्त्रवेवनातो वीधाचनेमोमौ मोङ्गुमौ
वन्दिस्त्रौ च वचिषेव शूद्राणां जाता तदुन्नीव याज्ञा ॥ ४८ ॥

चपुष्पपुष्पसामान्यं विद्योक्तोवधवन्धनम् । धिन्म
थानाश्चर्यकार्यं वेशानाश्चाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

चपुष्पेति । चपादीनां विद्यनिवाचिमोधादिवधवन्धनं
धिन्मथानां चर्यकरं तद्विक्रयः । चर्यकरं तद्विक्रयः वीवथं
धिन्मथानानिस्त्रोत्रवदर्चनात् चतस्रः कारावरेभः एषां
वचिनेदः वेशाणां कंचनुरवादिप्रवनाश्चदनम् ॥ ४९ ॥

चैत्यद्रुमशशानेषु ग्रैलेषूपवनेषु च । वसेयुरेते
विज्ञाना वर्त्तयन्तः स्वकर्माभिः ॥ ५० ॥

चैत्येति । ग्रामादिशमीपे स्नातदृष्यैत्यद्रुमः तन्मूले शशाना
नपर्वतवनशमीपेषु ग्रामी प्रकाशकाः स्वकर्माभिर्जीवन्तो वसेयुः
॥ ५० ॥

चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्ग्रीमात्प्रतिश्रयः । अप
पात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां शर्गर्द्धभम् ॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेलानि भिक्षभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ण्यायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

चण्डालेति । वासांसीति । प्रतिश्रयो निवासः चण्डालश्चपा
कानान्तु ग्रामादहिर्निवासः स्नात् पात्ररहिताः कर्त्तव्या अप
लोहादिपात्रे तैर्भुक्तं तत्संस्तुत्यापि न व्यवहर्त्तव्यं धनक्षेत्रां
कुक्षुरक्षरं न दृष्यमादि । वासांसि च ब्रववस्त्राणि भिक्षवरावा
दिषु च भोजनं लोहवस्त्रादि चाक्षरक्षरं वर्णहा च भ्रमश्च
ग्रीवतम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

न तैः समवमन्निच्छेत्पुण्यो धर्म्ममाचरन् । व्यव
हारो मित्यस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

न तैरिति । धर्म्मानुष्ठानवमने चण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादि

व्यवहारं न कुर्यात् । तेवाह्य व्यवहारपक्षपादिव्यवहारो विवा
हस्य समानवातीयेः व्यवहारोऽन्यं ज्ञात् ॥ ५३ ॥

अज्ञमेवाग्नराशीमं देयं स्याद्विभ्रभाजने । राशौ
न विचरेयुस्तो ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अज्ञमेवामिति । अज्ञमेवाग्नराशनं कार्यं वाचादेभ्यो
न देवं किन्तु प्रेक्षैर्मिसपात्रे दातव्यम् । तेन राशौ ग्रामनगर
योर्न पर्वटेषु ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्याश्च चिह्निता राजशासनैः ।
अवान्धवं श्रवणैश्च निर्धरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

दिवेति । दिवा ग्रामादी कचविक्रयादिकार्याश्च रात्रौ च वा
चिह्नाङ्किताः वक्ताः पर्वटेषुः अवापह्य इव अन्धनिर्धरेयु
रिति शास्त्रमर्थादा ॥ ५५ ॥

वर्थाश्च वन्द्युः सततं वक्ताशास्त्रं नृपाश्च वा । वक्ष्य
वासांसि युक्तीयुः श्रव्याश्चामरचानि च ॥ ५६ ॥

वर्थाश्चेति । वर्थाश्च शास्त्रानभिज्ञानेन श्रव्यारोपवादिना

वर्षहा राजाञ्चया हन्तुः तदस्त्रव्यासङ्काराञ्च दृष्टीषुः
॥ ५६ ॥

वर्षापेतमविज्ञातन्नरंकलुषयोनिजम् । आर्य्य
रूपमिवानार्य्य कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्षेति । वर्षात्तादपेतं मनुष्यं बह्वरजातं यं लोकैस्तथात्वेना
विज्ञातं अतएवार्य्यबहुत्रं वस्तुतः पुनरनार्य्यं निन्दितद्योन्वनु
रूपाभिस्त्रेष्टाभिर्विज्ञेयमाणाभिर्निश्चिनुवात् ॥ ५७ ॥

अनार्य्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

अनार्य्यतेति । निष्ठुरत्वपदवभाषितहिंस्रत्वविहिताऽननु
ष्टाहलानि बह्वरजातिं नरं अस्मिन् लोके प्रकटीकुर्वन्ति
॥ ५८ ॥

पितृयं वा भजते शीलं मातुर्वैभवंमेव वा । न
कथञ्चन दुर्ध्येनिः प्रकृतिं स्तान्नियच्छति ॥ ५९ ॥

वशात् पितृमेति । अथैव बह्वरजातो दुष्टयोगिः

विद्वत्तन्मिदुहकभावनं वेदते मातृवन्मिदोभक्तवन्मि
वा नक्तदादिदशावात्मकारणं गोपयितुं प्रकरोति ॥ १८ ॥

कुक्षे मुख्येपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ।
संयमत्येव तच्छीलश्रुतस्यमपि वा वज्र ॥ १९ ॥

कुक्षे इति । महाकुक्षप्रसूतस्यापि वज्र योनिसङ्करः
प्रच्छन्नो भवति यमगुह्यो जनकस्य भावं लोकशत्रुरं वा वेदत
इव ॥ १९ ॥

यच्च त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्षदूषकाः । राद्रिकैः
सह तद्गाढं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ २० ॥

वर्षेति । यस्मिन्नाद्रे एते वर्षदूषकाः वर्षानां दूषका
ज्जायन्ते तद्गाढं राद्रिवादिभ्यैः सह क्षिप्रमेव नाशयेति । तस्मा
द्गाढा वर्षानां दूषकरो निरवधीयः ॥ २० ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्वागोनुपकृतः ।
स्त्रीवासाभ्युपपन्नौ च ब्राह्मणानां सिद्धिकारकम् ॥ २१ ॥

ब्राह्मणार्थं इति । नो ब्राह्मणस्त्रीवासानामन्यतमस्यापि
परिवासाद्यैः दृष्टप्रयोजनानपेक्षः प्रायश्चानः प्रतिजोनयानां
कार्त्तनं प्राप्तिकारकम् ॥ २१ ॥

अर्चिसा सत्यमसीयं श्रीचमिह्रिवनिग्रहः ।
एतं सामासिकं वर्षं चातुर्वर्ष्येऽजयीमनुः ॥ ६२ ॥

अहिचेत्यादि । हिंसात्वागो वधार्थमिधानम् । अन्या
येन परधनसायद्वयं मृज्जकादिना विग्रहिरिन्द्रियवचनम्
इत्येवं धर्मं वक्ष्येपतसातुर्वर्ष्यानुष्ठेयं मनुराह प्रकरणसाम
र्थ्यात्सहीर्षानामप्यऽयं धर्मो वेदितव्यः ॥ ६२ ॥

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्यजायते । अश्रे
यान् श्रेयसीं जातिङ्गच्छत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

इदानीं वर्णवर्णेषु तु साक्षित्युक्तव्यव्यतिरेकेणापि ब्राह्म
णादिदर्शयितुमाह शूद्रायामिति । शूद्रार्थं ब्राह्मणाज्जातः
पारश्रवाख्यो वर्षः प्रजायतइति सामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्यात् ।
या यदि स्त्री ब्राह्मणेनोठा सती प्रसूयते या दुहितरमेव
जनयति साप्यस्यैव ब्राह्मणेनोठा सती दुहितरमेव जनयति
साप्येवमेवं सप्तमे धुमे जन्मनि स पारश्रवाख्यो वर्षो बीज
प्राधान्यात् ब्राह्मणं प्राप्नोति आसप्तमाद्युगादित्यभिधानात्
सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः सम्यक्तइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

ब्रूङ्गे ब्राह्मणतामेति ब्राह्मण्येति ब्रूङ्गताम् ।
अचिवाव्यातमेवन्तु विद्यादैव्यान्तयेव च ॥ ६५ ॥

ब्रूङ्गइति । एवं पूर्वोक्ताकोक्तरीत्या ब्रूङ्गे ब्राह्मणतां याति
ब्राह्मण्येति ब्रूङ्गतामेति ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणात् ब्रूङ्गावामुत्पन्नः
पारब्रह्मो ज्ञेयः च यदि पुमान् केवलब्रूङ्गेदाहेन तस्यां पुमांश्च
मेव जनयति सोऽपि केवलब्रूङ्गेदाहेनापरं पुमांश्चमेव जनयति
सोऽप्येवं वत्तमं जन्म प्राप्तः केवलब्रूङ्गतां बीजनिकर्षात् क्रमेण
प्राप्नोति एवं अचिवादैव्याश्च ब्रूङ्गाणां जातस्योत्कर्षापकर्षौ
जानीषात् किन्तु जातेरपकर्षात् जात्युत्कर्षो पुनरेवेवः वत्तमे
पक्षमेपि वा इति ब्राह्मण्यवच्छेदनाच्च अजितव्यातस्य
पक्षमेव जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ वैद्याव्यातस्य ततोऽप्यु
त्कर्षात् ब्राह्मण्यवच्छेदोऽपि नाशब्देन पञ्चान्तरस्य संघट्टीतत्वात्
ब्रूङ्गाव्यानुरोधाच्च तृतीये जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ
अनेनेव व्याप्तेन ब्राह्मणेन वैद्याणां जातस्य पक्षमेव जन्मनि
उत्कर्षापकर्षौ अचिवाणां जातस्य तृतीये अचिवेव वैद्याणां
जातस्य तृतीये एव बोद्धव्यौ ॥ ६५ ॥

अनार्याणां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु बह्व्यवा ।
ब्राह्मण्यमप्यनार्यात्तु येवस्यं केति चेन्नवेत् ॥ ६६ ॥

अथार्थेति । एकः ब्रूङ्गतां बह्व्यवा च नूहावामपि

ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्यस्य ब्राह्मणां ब्रूयाज्जातः दधोर्ध्वे कतरो
 त्यस्यस्य त्रैयस्यमिति चेत्संशयः कश्चित् स्यात् संशयवीजश्च यथा
 वीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् ब्रूयादां जातः साधुः ब्रूहः एवं चेजो
 त्कर्षाद्ब्राह्मण्यमपि ब्रूहेण जातः किमिति साधुः ब्रूहो न
 स्यात् ॥ ६६ ॥

जातो नार्थामनार्थायामार्थादार्थो भवेद्गुणैः ।
 जातोऽप्यनार्थादार्थायामनार्थ इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

तत्र निर्बन्धमाह जातइति । ब्रूयादां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः
 सृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुडीयमानैर्युक्तः प्रब्रह्मो भवति
 ब्रूहेष पुनर्ब्राह्मणां जातः प्रतिलोमतउत्पन्नतया ब्रूहधर्मो
 व्ययनधिकाराद्ब्रह्मस्यइति निश्चयः न्यायप्राप्तोपयोगो कश्चन
 प्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाविति । पारब्रह्मचर्यादौ दावप्यनुपनेषाविति व्यव
 स्थिता ब्राह्मणमर्थ्यादा पूर्वं पारब्रह्मः ब्रूयाजातत्वेन जातिवैगु
 ण्यादनुपनेषः प्रतिलोम्येन ब्रूहेष ब्राह्मणां जातत्वात् इत्युत्तर
 त्वेनानुपनेषः ॥ ६८ ॥

सुवीजश्चैव सुचेचे जातं सम्यद्यते यथा । तथा
व्याज्जातार्थायां सर्व्यं संस्कारमर्हति ॥ ६८ ॥

सुवीजमिति । अथाग्नेमनवीजं ग्नेमनचेचे जातं वन्द्य
भवति एवं दिवातेर्दिवातिस्त्रिधां सर्वर्षाणामनुसोम्येन च
अत्रिवावेष्टयोर्जातः सर्वर्षसंस्कारं अत्रिवावेष्टयसंस्कारश्च सर्व्यं
चैतं स्मार्त्तं स्मार्हति नच पारश्रवचष्टाकाविति पूर्वोक्तदार्ढ्या
र्हमेतत् ॥ ६८ ॥

वीजमेके प्रशंसन्ति चेचमन्ये मनीषिणः । वीज
चेचे तथैवान्ये तचेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

प्रदर्शनात्पाराशक्त्यैवार्थं च सैवार्थमाह वीजमिति । केचि
त्यस्मिता वीजं सुवन्ति हरिणापुत्र्यश्च अथश्रुतादेर्नञ्जमु
वित्प्रदर्शनात् । अपरे पुनः चेचं सुवन्ति चेचस्त्वामिपुत्रमदर्श
नात् अन्ये पुनर्वीजचेचे उमे अपि सुवन्ति सुवीजश्च सुचेचे
वन्द्यिदर्शनात् एतस्मिन्मतमेदे वक्ष्यमाणेचं अवस्था चेचा
॥ ७० ॥

अचेचे वीजमुत्कृष्टमनरैश्च विनश्यति । अवी
जकमपि चेचं केवर्षं स्पष्टिसम्भवेत् ॥ ७१ ॥

अचेचरति । अवसरप्रदेने वीजजुतं पञ्चमदददमाराच

एव विनश्यति प्रोभनमपि चेत्तं बीजं रहितं क्षयिष्यमेव केवलं
 क्षात् नतु प्रस्यमुत्पद्यते तस्मात्प्रत्येकमिन्द्रिया सुतीक्ष्णैव
 सुचेष्टइति प्रागुक्तं उभयप्राधान्यमेवाभिमतम् ॥ ७१ ॥

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
 पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजमप्रशस्यते ॥ ७२ ॥

इदानीं बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह यस्मादिति । यस्मा
 दीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिष्यादिजाता अपि ऋषयश्च
 इषो मुनिरग्राप्ताः पूजिताश्च अभिवाद्यमादिना वेदज्ञाना
 दिना प्रशस्ता वाचा संयुताः तस्माद्बीजं प्रसूयते एवञ्च बीज
 प्राधान्यविनम्रत्वं बीजलोभ्योर्लब्धे बीजोत्कृष्टाजातिः प्रधान
 निष्पन्नमरतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणं ।
 सम्रघार्यव्रवीद्वाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

अनार्यमिति । ब्रूयं दिवातिकर्माकारिणं दिवातिश्च ब्रूय
 कर्माकारिणं ब्रह्मा विचार्य न समौ नासमावित्यवोचत् यतः
 ब्रूयेदिवातिकर्मापि न दिवातिश्चमः तस्मानधिकारिणो दिवाति

कार्त्तिकरश्चैव तस्मात्प्रभावात् । इमं ब्रूयकर्त्तव्यं द्विजातिः
 च ब्रूयन्नः निमिद्रुचेनैव काव्युत्कर्षमावपाद्यात् काव्यग्रन्थे
 निमिद्राचरचेनोभयोः शास्त्रात् । तस्माद्यद्यद्य विगर्हितं तत्तेन
 च कर्त्तव्यमिति बहुरप्यन्तवर्षधर्मोपदेशः ॥ ७२ ॥

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्त्वा ये स्वकर्माण्यवस्थिताः ।
 ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७३ ॥

इदानीं ब्राह्मणानामावर्त्तयति नृपिण्यदिदमाह
 ब्राह्मण्यदिति । ये ब्राह्मण ब्रह्मप्रतिष्ठापयन्त्यान्निष्ठा
 स्वकर्माः पुडावनिरताश्च ते षट् कर्माणि ब्रह्मणावाच्यथापना
 दीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७३ ॥

अध्यापनमध्यवर्गं यजनं वाजनन्तया । दानं
 अतिशयश्चैव षट् कर्माण्ययजन्मनः ॥ ७४ ॥

तानि कर्माणाह अध्यापनमिति । अध्यापनाध्यवर्गे वाङ्मन्य
 वेदश्च । तथा यजनवाजने दानप्रतिषेधा चेति एतानि
 षट् कर्माणि ब्राह्मण्येव वेदितव्यानि ॥ ७४ ॥

चैत्यद्रुमशशानेषु शैलेषूपवनेषु च । वसेयुरेते
विज्ञाना वर्त्तयन्तः स्वकर्माभिः ॥ ५० ॥

चेत्येति । ग्रामादिषमीपे स्नातवृक्षचैत्यद्रुमः तन्मूले शशाना
नपर्वतवनसमीपेषु ग्रामी प्रकाशकाः स्वकर्माभिर्जीवनो वसेयुः
॥ ५० ॥

चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्ग्रीमात्यतिशयः । अप
पात्राश्च कर्त्तव्या धनमेधां शर्गद्वभम् ॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेलानि भिक्षभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ण्यायसमलङ्कारः परिब्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

चण्डालेति । वासांसीति । प्रतिशयो निवासः चण्डालश्चपा
कानान्तु ग्रामादहिर्निवासः स्नात् पात्ररहिताः कर्त्तव्या यच्च
लौहादिपात्रे तैर्भुक्तं तत्संस्तुत्यापि न व्यवहर्त्तव्यं धनद्वैपां
कुक्षुरक्षरं न वृषभादि । वासांसि च शववस्त्राणि निमग्नरावा
दिषु च भोजनं लौहवस्त्रादि चाक्षरक्षरं दर्शना च भ्रमस्य
श्रीकृतम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

न तैः समवमन्विष्येत्युत्सवो धर्म्ममाचरन् । व्यव
हारो मित्यस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

न तैरिति । धर्म्मानुष्ठानवमये चण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादि

व्यवहारं न कुर्व्यात् । तेवाह्यं च व्यवहारपक्षपादिव्यवहारो विवा
हस्यं यमानवातीयेः सहाय्योन्मं स्यात् ॥ ५३ ॥

अन्नमेवाग्न्यराधीनं देवं स्याद्विन्नभाजने । राक्षो
न विचरेयुस्तो ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अन्नमेवामिति । अन्नमेवाग्न्यराजनं कार्यं वाचादेभ्यो
न देवं किन्तु मेघैर्मिथपात्रे दातव्यम् । तेन राक्षो ग्रामनगर
योर्न पर्वटेषु ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्याय चिह्निता राजशासनैः ।
अवान्धवं शवश्चैव निर्धरेयुरिति स्मृतिः ॥ ५५ ॥

दिवेति । दिवा ग्रामादौ कचविक्रयादिकार्यार्थं राजाज्ञया
चिह्नाङ्किताः वक्ताः पर्वटेषुः चनापह्यं कचं सम्यग्निर्धरेयु
रिति शास्त्रमर्थदा ॥ ५५ ॥

वर्ध्यास्यं वन्द्युः सततं वयाशास्त्रं नृपाज्ञया । वध
वासंसि युद्धीयुः शय्याशान्नरक्षानि च ॥ ५६ ॥

वर्ध्यास्येति । वर्ध्यास्यं शास्त्रानिश्चयैव शूद्रारोपकादिना

वर्षंदा राजाज्ञया इत्युः तद्वत्सव्यासहाराच्च गृहीतुः
॥ ५६ ॥

वर्षापेतमविज्ञातन्नरंकलुषयोनिजम् । आर्य्य
रूपमिवानार्य्य कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्षेति । वर्षत्वादपेतं मनुष्यं सङ्गरजातं यं लोकैस्तथात्वेना
विज्ञातं अतएवार्य्यसदृशं वस्तुतः पुनरनार्य्यं निन्दितयोन्वनु
रूपाभिस्तेष्टाभिर्वक्ष्यमाणाभिर्बिम्बिनुयात् ॥ ५७ ॥

अनार्य्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

अनार्य्यतेति । निष्ठुरत्वपदवभाषितद्विसप्तविहिताऽमनु
ष्टाद्वलानि सङ्गरजातिं नरं अस्मिन् लोके प्रकटीकुर्वन्ति
॥ ५८ ॥

पितृयं वा भजते शीलं मातुर्वैभवमेव वा । न
कथञ्चन दुर्मेनिः प्रकृतिं स्वाम्नियच्छति ॥ ५९ ॥

यस्मात् पितृमेति । अथैव सङ्गरजातो दुष्टयोनिः

विद्वत्पत्न्यन्विदुष्टकभावनं खेपते मातृपत्न्यन्विषोमचरन्पत्नि
वा नकदाविदवावात्सकारणं गोपयितुं प्रकरोति ॥ १८ ॥

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्त्रियोनिवद्धरः ।
संयमत्येव तच्छीलम्वरोऽप्यमपि वा वड्ड ॥ १० ॥

कुले इति । महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिवद्धरः
प्रच्छन्नो भवति वमनुष्यो जनकस्य भावं लोकस्य पुरं वा खेवत
एव ॥ १० ॥

यच्च त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्षदूषकाः । राद्रिकैः
सह तद्ग्राहं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ११ ॥

वर्षेति । यस्मिन्वाङ्गे एते वर्षवद्धरा वर्षाणां दूषका
जायन्ते तद्ग्राहं राद्रिवादिजैः सह क्षीपमेव वाप्रमेति । तस्मा
द्ग्राह्या वर्षाणां वद्धरो निरसनीयः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपपन्नतः ।
स्त्रीवासाभ्युपपन्नौ च ब्राह्मणार्थं सिद्धिकारकम् ॥ १२ ॥

ब्राह्मणार्थं इति । नो ब्राह्मणस्त्रीवासानामन्वतमस्यापि
परिवासाद्यैर्दृष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राचक्षानः प्रतिजोनजायां
कार्म प्रान्तिकारकम् ॥ १२ ॥

अर्चिता सत्यमसीयं श्रीचमिन्निवनिग्रहः ।
एतं सामासिकं वर्षं चातुर्वर्ष्ये ऽजयीमनुः ॥ ६३ ॥

अहिचेत्यादि । हिंसात्यागो वचार्थाभिधानम् । अथा
येन परधनस्वाग्रहणं मुख्यत्वादिना विशुद्धिरिन्द्रियसंयम
इत्येवं धर्मं वक्ष्येपतश्चातुर्वर्ष्यानुष्ठेयं मनुराह प्रकरणसाम
र्थ्यात्सङ्कीर्णानामप्यऽयं धर्मो वेदितव्यः ॥ ६३ ॥

भूद्रायां ब्राह्मणाज्यातः श्रेयसा चेत्यजायते । अश्रे
यान् श्रेयसी जातिं कृच्छ्रत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

इदानीं वर्णवर्षेषु तुल्यश्रित्युक्तव्यवहतिरेकेणापि ब्राह्म
णादिद्वर्णयितुमाह भूद्रायामिति । भूद्राख्यं ब्राह्मणाज्यातः
पारश्रवाख्यो वर्षः प्रजायतइति सामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्यात् ।
सा अहि स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूयते सा दुहितरमेव
जनयति साप्यथैव ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेव जनयति
साप्येवमेवं सप्तमे युगे जन्मनि स पारश्रवाख्यो वर्षो बीज
प्राधान्यात् ब्राह्मण्यं प्राप्नोति आसप्तमाद्युगादित्यभिधानात्
सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः सम्यजतइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

द्रुङ्गेनाद्यावतामेति आद्यावत्येति द्रुङ्गताम् ।
अचिवाद्यातमेवन्तु विशादैस्यातयेव च ॥ ६५ ॥

द्रुङ्गति । एवं पूर्ववतीकोत्तरीत्या द्रुङ्गे आद्यावतां याति
आद्यावत् द्रुङ्गतामेति आद्यावतोऽपि आद्यावत् द्रुङ्गावामुत्पन्नः
पारवतो ज्ञेयः य यदि पुमान् ज्ञेयसद्रुङ्गेदाहेन तस्यां पुमांश्च
ज्ञेयं जनयति सोपि ज्ञेयसद्रुङ्गेदाहेनापरं पुमांश्चमेव जनयति
सोप्येवं सप्तमं जन्म प्राप्तः ज्ञेयसद्रुङ्गतां बीजनिकर्षात् क्रमेण
प्राप्नोति एवं अचिवादैस्याश्च द्रुङ्गायां जातस्योत्कर्षापकर्षौ
जानीयात् किन्तु जातेरपकर्षात् जात्युत्कर्षो जुने ज्ञेयः सप्तमे
पक्षमेपिवा इति आद्यावत्पदार्थनाश्च अचिवाद्यातश्च
पक्षमे जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ वैद्याद्यातश्च ततोपु
त्कर्षात् आद्यावत्पदार्थेनापि वा ग्रन्थेन पञ्चाकारश्च संवृत्तमात्र
दृष्ट्याद्यानुरोधाच्च तृतीये जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ
अनेनेव ग्राह्येन आद्यावेन वैद्यायां जातश्च पक्षमे जन्मनि
उत्कर्षापकर्षौ अचिवाया जातश्च तृतीये अचिवेच वैद्यायां
जातश्च तृतीये एव बोद्धव्यौ ॥ ६५ ॥

अनार्याणां समुत्पन्नो आद्यावन्तु बह्व्यवा ।
आद्याव्यामप्यनार्यान्तु येवन्तं केति चेन्नवेत् ॥ ६६ ॥

अवाच्येति । एकः द्रुङ्गतां बह्व्यवा अन्वयाद्यमपि

ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्वयः ब्राह्मणां ब्रूयाज्जातः इत्येवमेषे कतरो
 त्यस्य अन्वयमिति चेत्संशयः कश्चित् स्यात् संशयबीजश्च यथा
 बीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् ब्रूयादां जातः साधुः ब्रूहः एवं चेन्नो
 त्कर्षाद्ब्राह्मणमपि ब्रूहेण जातः किमिति साधुः ब्रूहे न
 स्यात् ॥ ६६ ॥

जातो नार्थामनार्थायामार्थादार्यो भवेद्बुधैः ।
 जातोऽप्यनार्थादार्यायामनार्थ इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

तत्र निर्णयमाह जातइति । ब्रूयादां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः
 सृत्युक्तेः पाकयज्ञादिभिर्गुह्यैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रब्रह्मो भवति
 ब्रूहेण पुनर्ब्राह्मणां जातः प्रतिलोमतउत्पन्नतया ब्रूहधर्मो
 व्ययनधिकारादप्रब्रह्मइति निश्चयः न्यायप्राप्तोपार्थो कश्चन
 प्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाविति । पारब्रवचण्याद्यौ दावप्यनुपनेषाविति व्यव
 स्थिता ब्राह्मणमर्थादा पूर्वं पारब्रवः ब्रूयाज्जातत्वेन जातिवैनु
 स्यादनुपनेषः प्रातिलोम्येन ब्रूहेण ब्राह्मणां जातत्वात् इत्युत्तर
 त्वेनानुपनेषः ॥ ६८ ॥

सुवीजश्चैव सुचेचे जातं सम्यद्यते यथा । तथा
र्याज्यात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६८ ॥

सुवीजमिति । यथाश्रोमनवीजं श्रोमनचेचे जातं वन्द्य
भवति एवं दिवातेर्दिवातिस्त्रिधां यवर्षाणामनुसोम्येन च
चित्रिषावैश्वरोर्जातः यवर्षसंस्कारं चित्रिषावैश्वसंस्कारश्च सर्वं
जातं स्मार्त्तं स्मार्हति न च पारश्रवचष्टाकाविति पूर्वोक्तदार्ष्ट्या
र्हमेतत् ॥ ६८ ॥

वीजमेके प्रशंसन्ति चेवमन्ये मनीषिणः । वीज
चेचे तथैवान्ये तचेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

प्रदर्शनान्तराक्षुन्नसौवार्धं च सौवार्धमाह वीजमिति । केचि
त्वष्टिता वीजं सुवन्ति हरिश्चाक्षुत्पन्नश्च अथश्रुतादेर्गच्छन्तु
वित्तदर्शनात् । अपरे पुनः चेचं सुवन्ति चेचक्षामिपुत्रमदर्श
नात् अन्ये पुनर्वीजचेचे समे अपि सुवन्ति सुवीजश्च सुचेचे
वन्द्यिदर्शनात् एतस्मिन्मतमेवे वक्ष्यमाणेचं यवक्षा ज्ञेया
॥ ७० ॥

अचेचे वीजमुत्कृष्टमन्तरैव विनश्यति । अवी
जकमपि चेचं केवसं त्वष्टिसम्भवेत् ॥ ७१ ॥

अचेचरति । अवरप्रदेने वीजमुत्कृष्टमन्तरैव विनश्यति

ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्यस्य ब्राह्मणां ब्रूयाज्यातः दयोर्यथै कतरो
 त्यस्य अथस्त्वमिति चेत्संग्रहः कथित्वात् संग्रहवोजस्य वक्ष्य
 वीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् ब्रूयादां जातः साधुः ब्रूहः एवं चेजो
 त्कर्षाद्ब्राह्मण्यमपि ब्रूहेण जातः किमिति साधुः ब्रूहो न
 ज्ञात् ॥ ६६ ॥

जातो नार्थ्यामनार्थ्यायामार्थ्यादार्यो भवेद्बुधैः ।
 जातोऽप्यनार्थ्यादार्य्यायामनार्थ्य इति निस्ययः ॥ ६७ ॥

तत्र निर्णयमाह जातइति । ब्रूयादां स्त्रियां ब्राह्मणाज्यातः
 स्मृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रब्रह्मो भवति
 ब्रूहेण पुनर्ब्राह्मणां जातः प्रतिलोमतउत्पन्नतया ब्रूहधर्मो
 व्ययनधिकारादप्रब्रह्मइति निस्ययः न्यायप्राप्तोप्यर्थो वक्ष्य
 ग्रामस्थादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभाष्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाविति । पारब्रवचण्डासौ दावयनुपनेषाविति व्यव
 स्थिता ब्राह्मणमर्थादा पूर्वं पारब्रवः ब्रूयाजातत्वेन जातिवैगु
 ण्यादनुपनेयः प्रतिलोमत्वेन ब्रूहेण ब्राह्मणां जातत्वात् इत्युत्तर
 लेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

सुवीजश्चैव सुचेचे जातं सम्यद्यते यथा । तथा
र्याज्जातार्थार्थायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६८ ॥

सुवीजमिति । अथाग्नोभनवीजं गोभनचेचे जातं वन्द्य
भवति एवं दिवातेर्दिवातिस्त्रिणां सर्वार्थाभामनुसोम्येन च
अग्निषावैष्णवोर्जातः सर्वसंस्कारं अग्निषवैष्णवसंस्कारश्च सर्वं
जातं स्मार्त्तं स्मार्हति न च पारश्ववचस्त्रासाविति पूर्वोक्तदार्ढ्या
र्चमेतत् ॥ ६८ ॥

वीजमेके प्रशंसन्ति चेन्नमन्ये मनीषिणः । वीज
चेचे तथैवान्ये तचेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

प्रदर्शनान्नारायणस्यैवार्चं च सैवार्चमाह वीजमिति । केचि
त्वष्टिता वीजं सुवन्ति हरिणाद्युत्पन्नं च अथप्रज्ञादेर्मन्त्रानु
विमदर्शनात् । अपरे पुनः चेचं सुवन्ति चेचस्वामिपुत्रमदर्श
नात् अन्ये पुनर्वीजचेचे समे अपि सुवन्ति सुवीजश्च सुचेचे
वन्द्यिदर्शनात् एतस्मिन्नातमेदे वक्ष्यमाणेवं व्यवस्था ज्ञेया
॥ ७० ॥

अचेचे वीजमुत्पद्यमानरैव विनश्यति । अथी
जकमपि चेचं केवसं स्थापितव्यमेव ॥ ७१ ॥

अचेचरति । अथरप्रदेने वीजमुत्पद्यमानरैव विनश्यति ।

एव विनश्यति त्रोभनमपि चेत् वीजं रहितं क्षयिष्यमेव केवलं
 स्यात् नतु प्रसमुत्पद्यते तस्याप्रत्येकमिन्द्रिया सुतीक्ष्णैव
 सुचेचदिति प्रागुक्तं उभयप्राधान्यमेवाभिमतम् ॥ ७१ ॥

यस्यादीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
 पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्यादीजमग्रस्यते ॥ ७२ ॥

इदानीं वीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह यस्यादिति । यस्या
 दीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिष्यादिजाता अपि ऋषयश्च
 इषो मुनिरग्राप्ताः पूजिताश्च अभिवाद्यमादिना वेदज्ञाना
 दिना प्रशस्ता वाचा संयुताः तस्यादीजं प्रसूयते एवञ्च वीज
 प्राधान्यविगमकं वीजलोभ्योर्कथ्ये वीजोत्कृष्टाजातिः प्रधान
 निख्येवमरतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणं ।
 सम्रघार्याब्रवीद्वाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

अनार्यमिति । ब्रूयं दिवातिकर्मकारिणं दिव्यमिह ब्रूय
 कर्मकारिणं ब्रह्मा विचार्य न समौ नासमावित्यवोचत् यतः
 ब्रूयेदिवातिकर्मापि न दिवातियमः तस्यानधिकारिणो दिवाति

कर्त्तव्यरूपेण तस्यास्यभावात् । इमं ब्रूयन्तीति निश्चयः ।
 च ब्रूयन्तः निविद्धसेनेन काकुत्स्थस्यैवावपाद्यात् काश्यप्ये
 निविद्धाचरसेनोभयोः शास्त्रात् । तस्यास्यस्य विगर्हितं ततो
 न कर्त्तव्यमिति चकुरपर्यन्तवर्षधर्मोपदेष्टः ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्त्वा ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
ते सन्धगुपजीवेयुः षट् कर्माणि बयाक्रमम् ॥ ७४ ॥

इदानीं ब्राह्मणानामावदुर्ध्ववर्तिनश्चिन्तयित्वा
ब्राह्मण्यवति । ये ब्राह्मण्यं ब्रह्मप्रतिकारयन्ब्राह्मण्यनिष्ठा
यत्कर्त्तव्यमुक्तानिरतास्त ते बद्धकर्त्तव्यं ब्रह्ममात्रमवस्थापना
दीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

अध्यापनमध्यवर्तनं वञ्जनं वाञ्छनमपि । दान
मतिश्चक्षुर्देव षट् कर्माण्ययजमानः ॥ ७५ ॥

तामि कर्माणाह चक्षावममिति । चक्षावमावमने वाङ्मय
वेदस्य । तथा चक्षमावमने दानप्रतिषेधा चेति इतानि
दृष्ट कर्माणि प्राप्नुवन्ति वेदितव्यानि ॥ ७५ ॥

यस्यान्तु कर्मण्यामस्य चीषि कर्माणि जीविष्यन् ।
याजनाध्यापने चैव विभुद्वाच्च प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥

यस्यामिति । अथ याज्ञवल्क्य एवामध्यापनादीनां यस्यां
कर्मण्यां मध्याद्याजनमध्यापनं विभुद्वाप्रतिग्रहैर्धनं सिद्धेत् प्रग्रहे
भोद्विज इति वचननिर्द्देशाद्भिजातेः प्रतिग्रह इत्येतानि चीषि
कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ॥ ७६ ॥

त्रयो धर्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणाश्चतुर्यम्यति ।
अध्यापनं याजनञ्च तृतीयस्य प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

त्रयो धर्मा इति । ब्राह्मणापेक्षया चतुर्यस्याध्यापनयाजन
प्रतिग्रहाख्यानितृत्वर्थानि चीषि कर्माणि निवर्त्तन्ते अथय
नयागदानानि तु तस्यापि भवन्ति ॥ ७७ ॥

वैश्यम्यति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः । न
तौ प्रति हि तान् धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

वैश्यम्यतीति । यथा चतुर्यस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निव
र्त्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति ब्राह्मणवत्त्वात् । यस्यान्तुः प्रजा

यतिः तौ चचिववेक्षौ प्रति तानि हृत्त्वर्चाणि कर्त्तव्यानि कर्त्तव्यत्वेन
जोक्तवान् एवं वैश्वस्याप्यश्वघनवागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥

ग्रस्तास्त्रभृत्स्वं चचस्त वचिक्पशुह्रविर्विश्रः ।
आजीवनार्थन्धर्मास्तु दानमध्यवर्तनं यजिः ॥ ७९ ॥

ग्रस्तास्तेति । ग्रस्तं ब्रह्मादि चक्षुः वाचादि हतद्वारचक्षुः
मारचक्षुः चचिवस्तु हृत्त्वर्चम् । वचिक्पशुह्रविर्विश्रः
कर्त्तव्यानि वैश्वस्य जीवनार्थानि । धर्माः पुनरनयोर्दानाश्वघन
वाना भवन्ति ॥ ७९ ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य चचिवस्तु च रचक्षम् ।
वार्त्ताकर्मैव वैश्वस्य विशिष्टानि स्वकर्मास्तु ॥ ८० ॥

वेदेति । वेदाभ्यासो वेदाध्यापनं रचावार्त्ताभ्यां हृत्त्वर्चाभ्यां
ब्रह्मपदेनादेतद्ब्राह्मणस्य । प्रमारचक्षुः चचिवस्तु । वचिक्प
शुह्रविर्विश्रः वैश्वस्य । हतान्वेतेषां हृत्त्वर्चकर्मास्तु ज्ञेयानि ॥ ८० ॥

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्माणा ।
जीवेत् चचिवधर्मैश्च सङ्गस्य प्रकृतवन्तरः ॥ ८१ ॥

चधुना आपदूर्त्तवाह चजीवयित्ति । यथोक्तेनाध्यापना

द्विकर्षणां ब्रह्मणे नित्यकर्मानुष्ठानकुटुम्बवत्पूर्वपूर्व
कमजीवन् चरित्रकर्षणां समममररक्षणादिना जीवेत् ।
वसाह्यचरित्रधर्मोऽस्य सविद्वष्टा वृत्तिः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यामप्यजीवंसु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेदैश्वस्य जीविकां ॥ ८२ ॥

उभाभ्यामिति । ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिचरित्रवृत्ति
भ्यामप्यजीवन् केन प्रकारेण वर्त्तेतेति यदि श्रवणः स्नातदा
कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्वस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत् । कृषिगो
रक्षयद्वयं वाणिज्यस्यापि प्रदर्शनार्थं तथाच विक्रीणां च वृत्ति
स्वयं कृतश्चेदं कृष्यादि ब्रह्मणापदृतिः । अथयं कृतश्च
चतारुताभ्यां जीवेत इत्यापापस्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

वैश्ववृत्त्यापि जीवंसु ब्राह्मणः क्षत्रियोपि वा ।
हिंसाप्रायासपराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

वत्यति कृष्यादेर्वसावसमाह वैश्वेति । ब्राह्मणः क्षत्रियो
वा वैश्ववृत्त्यापि जीवन् भूमिजजन्तुहिंसावज्जलां वसीवर्हा
दिपराधीनां कृषिं यत्नतस्वजेत् अतः पशुपाशनाद्यभावे
कृषिः कार्येति द्रष्टव्यम् । क्षत्रियोपि वेत्युपादानाह्यचरित्रा
यात्क्रीयवृत्त्यभवे वैश्ववृत्तिरसीत्त्वयमव्यते ॥ ८३ ॥

कृषिं वाञ्छति मन्वन्तो सा वृत्तिः सद्विमर्शिता ।
भूमिभूमिश्रयांसैव हन्ति काष्ठमयोमुखं ॥ ८४ ॥

कृषिमिति । वाञ्छिदन्तीत्यनमिति कृषिं केचिन्मन्वन्तो वा
पुनर्जीविका वाधुभिर्निर्मिता वस्त्रादुत्पत्त्यादिषोडश
प्राक्तं काष्ठं भूमिभूमिद्वयमुखं हन्ति ॥ ८४ ॥

इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्त्वजतो धर्मनैपुण्यम् । विद्
पश्यमुद्रुतोद्धारं विक्रेयं विज्ञवर्द्धनम् ॥ ८५ ॥

इदन्ति । प्राज्ञावत्तु च विषयस्य चात्मीयवृत्तेरवश्यमे
वर्धयति निष्पातत्वं ज्ञाततो वैज्ञेयवद्विक्रेतव्यं द्रव्यमात्रं तत्
वक्ष्यमावर्धनीयवर्जितं धनवृद्धिकरं विक्रेयं ॥ ८५ ॥

सर्वज्ञानसानपोहेत कृताज्ञानं तिलैः सह ।
अज्ञानो व्यवस्यैव पश्यो ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

तानि वर्धनीयान्याह सर्वानिति । सर्वान् पौष्टमात्रान्
इदन्तु तथा विद्वान्निष्पादयत्यवश्यमनुमानं न
विक्रियते । एवमेवैव व्यवस्य निर्वेषविद्वो निर्वेषेण निर्वेषो
होवन्तीत्यवस्थापनार्थं तच्च प्रायश्चित्तमौदार्यमेव इत्यमर
आपि इत्यद्विषयो आख्येयः ॥ ८६ ॥

सर्व्वञ्च तान्तव रक्तं शाणसौमाविकानि च ।
अपिचेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधी ॥ ८७ ॥

वर्ज्यमिति । सर्व्वन्तनुनिर्ज्वितं वस्त्रं कुसुमादिनारक्तं वर्ज्यचेत् ।
ब्रह्मसुमातनुमथान्याविकलोमभवानि च यद्यलोहितान्वधि
भवेद्युः तथापि न विक्रीषीत तथा फलमूलगुडूद्यादीनि
वर्ज्ययेत् ॥ ८७ ॥

अपःशस्तं विषं मांसं सोमङ्गन्धाञ्च सर्व्वशः ।
शीरं शौद्रन्दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८ ॥

अपदति । अल्लोहमिषमांससोमशीरदधिघृततैलगुडद
भीन् तथा गन्धवन्ति सर्व्वानि कर्पूरादीनि शौद्रं माक्षिकं मधु
मधूष्णिष्टं ब्रह्मायवमधूष्णिष्टेति चाश्ववस्त्रेण पठितं वर्ज्य
येत् ॥ ८८ ॥

आरण्याञ्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणञ्च वयंसि च ।
मद्यन्नीलिञ्चलाञ्चाञ्च सर्व्वान्यैकशफांस्तथा ॥ ८९ ॥

आरक्षानिति । आरक्षान् वर्ज्यान् पशून् हस्वादीन्दंष्ट्रिः
विंशादीन् तथा पश्मिन्मद्यकाचक्षैकशफांश्चाद्यादीन् न विक्री
षीत ॥ ८९ ॥

काममुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवत्तः । विक्री-
णीत तिस्रान् शुद्धान् धर्मार्थमधिरक्षितान् ॥ ८० ॥

काममिति । कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिस्रानुत्पाद्य कृष्यान्तु
देव तिस्रान् उत्पन्नान्तरमेव न तु साभावे काशान्तरं
प्रतीक्य धर्मनिमित्तमिच्छातोविक्रीणीत निविद्धस्यापि तिस्र
विक्रयक धर्मार्थमव्यतिप्रयवः ॥ ८० ॥

भोजनाभ्यक्षणाहानाद्यदन्यत्कुर्वते तिलैः ।
कृमिभूतः श्वविष्टाद्यामिहभिः सह मज्जति ॥ ८१ ॥

भोजनेति । भोजनाभ्यक्षणादानव्यतिरिक्तं चदन्यद्विषिद्धं विक्र-
यादि तिस्रानां कुर्वते तेन पापेन पितृभिः सह कृमिभं प्राप्तः
कुक्षुरपुरीषे मज्जति ॥ ८१ ॥

सद्यः पतति मांसेन साधवा सवधेन च । व्यर्थेन
शूनीभवति प्राज्ञस्यः शीरविक्रवात् ॥ ८२ ॥

वदरति । मांससाधवासवधिवैश्राज्ञस्यसत्त्वादेव पत-
तीति दीवभौरवस्यापनार्थमेतत् पक्षानामेव महापातका
नान्यातिव्यर्थेणां वदन्मात्रमात् । शीरविक्रवात् व्यर्थ

शूद्रतां प्राप्नोति इत्यदपि दोषगौरवाय प्राज्ञचित्तमैरुच्यते
परार्थम् ॥ ६२ ॥

इतरेषाम्नु पण्डानां विक्रयादिश्च कामतः ।
प्राज्ञाणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ६३ ॥

इतरेषामिति । प्राज्ञाण उक्तेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषां प्रति
विह्वानास्यपण्डानां दृष्टतो न तु प्रमादात् क्रव्यान्तरसंसिद्धानां
सप्तरात्रविक्रयणेन वैश्यत्वञ्चच्छति ॥ ६३ ॥

रसा रसैर्जिमातव्या न त्वेव च वस्त्रं रसैः । कृता
अञ्चाकृताच्चेन तिस्रा धान्येन तत्समाः ॥ ६४ ॥

रसादिति । रसा गुडादयो रसैर्धृवादिभिः परिवर्त्तनीयाः
सर्ववस्तुनः रसान्तरेण न परिवर्त्तनीयं विह्वानास्यमास्य
परिवर्त्तनीयं तिस्रा धान्येन धान्यं प्रसूः प्रसूनेत्येवं तत्समाः
परिवर्त्तनीयाः ॥ ६४ ॥

जीवेदेतेन राज्ञ्यः सर्वेषां प्रयत्नयुक्तः । न त्वेषं
ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्षिचित् ॥ ६५ ॥

जीवेदिति । क्षत्रियः अपादभ्यासः एतेनेत्यभिधातु सर्वेषां
भिधानात् प्राज्ञाणमोचरतया निषिद्धेनापि रसादिविक्रयणेन

वैष्णवधर्मोऽपि न पुनः कदाचिद्वाङ्मयजीविकामाशयेत् न केवलं
अपिचः वैष्णवधर्मोऽपि ॥ ८१ ॥

यो लोभादधर्मो जाता जीवेदुत्कृष्टकर्माभिः । तं
राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ८२ ॥

यो लोभादिति । यो निरुद्धजातिः यन् लोभादुत्कृष्टजाति
विहितकर्माभिर्भावेत् तं राजा दृष्टीतवन्त्यं कृत्वा तदानीमेव
देवाभिः पारयेत् ॥ ८३ ॥

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारयः सनुष्ठितः । पर
धर्मोऽपि जीवन् हि स्वयः पतति जातिनः ॥ ८४ ॥

वरमिति । विगुणमपि स्वधर्मं कर्तुं न्यायं न परधीनं
संपूर्णमपि अस्मात्स्वधर्मविहितधर्मेषां जीवन् तत्प्रसादेन
स्वधर्मितः पततीति दोषोऽर्थार्थः ॥ ८५ ॥

वैष्णोऽजीवन् स्वधर्मोऽपि शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् ।
अनाचरन् कार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥ ८६ ॥

वैष्ण इति । वैष्णः कृत्वा जीवितुमशक्यं शूद्रवृत्त्यापि
दिवातिशूद्रवृत्त्या अस्मिन्मोक्षोपादीत्यनुवर्तयेत् निधीर्णां
त्वयः शूद्रवृत्तितो निवर्तेत ॥ ८७ ॥

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शुद्धः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्ययम्प्राप्नो जीवेत्कारुक्कर्मभिः ॥ ८८ ॥

अशक्नुवन्निति । शुद्धः द्विजातिशुश्रूषां कर्त्तुमद्यमः पुत्रव
यमपुत्रकलत्रः सपकारादीनां कर्मभिर्जीवेत् ॥ ८८ ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
तानि कारुक्कर्मणि शिष्यानि विविधानि च ॥ ९० ॥

ये रिति । पूर्वोक्तकारुक्कर्मविशेषाभिधानार्थं इदं । यैः
कर्मभिः कृतैर्द्विजातयः परिचर्यन्ते तानि कारुक्कर्मणि तच्छा
दीनि शिष्यानि च विचलिखितादीनि नामाप्रकाराणि कुर्व्यात्
॥ ९० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ ९०१ ॥

वैश्वेति । ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितोऽवसादवृत्त्यन् चर्षित
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् स्वधर्मो वरं विगुण इत्युक्तत्वात् स्ववृत्तावेव
वर्त्तमान इमां वक्ष्यमाणां वृत्तिमनुतिष्ठेत् अतएव विगुणप्रति
पदादिसवृत्त्यवस्थे परवृत्त्याग्रवर्षं श्रेयम् ॥ ९०१ ॥

सर्वतः प्रतिपृक्षीयद्वाङ्मयस्वनवक्त्रतः । यविचं
दुष्यतीत्येतत् सर्वतो नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

सर्वत इति । ब्राह्मण आपदं प्राप्तः सर्वेभ्योपि निन्दित
निन्दिततरनिन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिपदं कुर्यात् यथार्था
नरन्वाचनामावधारः । यस्मात्पविचं मन्त्रादि रजोदका
दिना दुष्यतीत्येतत् ब्राह्मणित्या नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

नाध्यापनाद्याचनादा मर्षितादा प्रतिप्रद्यात् ।
हीनो भवति विप्राणां व्यवनाम्बुसमा चि ते ॥ १०३ ॥

यस्मात् नाध्यापनादिति । ब्राह्मणानामापदि मर्षिताद्या
यनवाचनप्रतिपदैरधर्षो न भवति यस्मात् क्षमावतः पविच
मेनाम्बुदकमुखासे ॥ १०३ ॥

जीविताख्यमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पद्मेन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

जीवितेति । यः प्राजात्यव्याप्तः प्रतिक्षीमणादन्नमन्नाति
योऽन्तरीक्षमिव कर्दमेन पापेन न यम्यते ॥ १०४ ॥

अधीमर्त्तः कृतं चानुपुषासर्वदुमुचितः । नचा
सिध्यत पापेन शुभ्रतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

अथ परकृतिरुपायवाद्वाच्यः अधीमर्त्त इति । अवि-
धीमर्त्ताख्यो दुमुचितः बन् युचं द्युनः त्रेफनामानं खचं विकीत
वान् यश्चे गोत्रतत्ताभाय चक्षुष्ये बद्धा विप्रविता भूत्वा हनुं
प्रचक्रमे नच शुभ्रतीकारार्थं तथा कुर्मन् पापेन सिप्तः एवञ्च
वह्नुचत्राक्षये द्युनः त्रेफाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

अमांसमिच्छार्त्तोऽनुं धर्माधर्माविचक्षणः ।
प्राप्तानाम्परिरक्षार्थं वामदेवो न सिप्तवान् ॥ १०६ ॥

अमांसमिति । वामदेवाख्यः अविर्द्धार्थाधर्मज्ञः बुधार्त्तः
प्राप्तवाचार्थं अमांसं खादितुमिच्छन् दोषेण न सिप्तवान्
॥ १०६ ॥

भरद्वाजः बुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने बने । बह्वीर्गाः
प्रतिजग्राह वृधोऽसृष्टो महातपाः ॥ १०७ ॥

भरद्वाज इति । भरद्वाजाख्यो मुनिः महातपस्वी पुत्रवहितो
निर्वच्ये बने अरक्षे उवित्वा बुधोऽसृष्टो वृधुना बलवत्सृष्टो
बह्वीर्गाः प्रतिवृष्टीतवान् ॥ १०७ ॥

कुक्षार्तान्तात्तुमन्तामन्तिवन्तिनः सन्तापनी ।
चक्षावदसादादाय चक्षावदन्तिवन्तिनः ॥ १०८ ॥

कुक्षार्त इति । चक्षिर्भिन्तिवन्तिनो चक्षावदन्तिनः कुक्षीतिनः
चक्षावदसादादाय कुक्षुरन्तिवन्तिनो चक्षितुमन्तिवन्तिनम्
॥ १०८ ॥

प्रतिग्रहाद्याजनादा तथैवाध्यापनादपि । प्रति
ग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विग्रह्य गर्हितः ॥ १०९ ॥

प्रतिग्रहादिति । गर्हितानामध्यापनवाचनप्रतिग्रहाद्या
मन्तात् प्राज्ञचक्षावदन्तिवन्तिनो निरुहः परलोके नरकहेतुः
ततश्चापदि प्रथमविधिनाध्यापनवाचनयोः प्रवर्तितत्वं तद
वचने तवन्तिवन्तिन इत्येवमन्तेतत् ॥ १०९ ॥

वाजनाध्यापने निरुहं क्रियेते संस्तुतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियेते भूद्रादयश्चान्यथा ॥ ११० ॥

अथ हेतुमाह वाचनेति । वाचनाध्यापने चापचक्षापदि च
अप्यन्यथासंस्तुतात्मनां क्रियेते प्रतिग्रहः पुनर्भि
रुह्यतेः भूद्रादपि क्रियेते तस्मादप्येवाभावा नर्हितः ॥ ११० ॥

अपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् । प्रति
अहनिमित्तन्तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

अपेति । एनो सहसादयत्प्रतिपद्ययाजनाध्यापनैर्धनुष्यं
यापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण अपहोमैर्कश्चिन्ति
अयत्प्रतिपद्यजनितमुनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन मासं मोहे पचः
शीलेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चापनश्चति ॥ १११ ॥

त्रिलोच्छ्रमप्याददीत विप्रोऽजीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युच्छ्रः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

त्रिलोच्छ्रमिति । ब्राह्मणः कष्टत्वाऽजीवन् यतस्तत इत्युप
पातस्यादिभ्योपि त्रिलोच्छ्रं गृहीयात् न तु तत्सम्भवेऽयत्प्र
तिग्रहं कुर्यात् असादयत्प्रतिग्रहात् त्रिषुः प्रशस्तः मन्त्रार्था
त्प्रकानेकधात्मैक्यजनं त्रिलोच्छ्रतोऽप्युच्छ्रः श्रेष्ठः हवैकधात्मादि
गुरुकोचजनमुच्छ्रः ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्द्वनं वा पृथिवीपतिः । याच्यः
स्वात्स्नातकैर्बिप्रैरदित्संख्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

सीदद्भिरिति । स्वातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मार्थं सुदुष्करं
वावसादं गच्छद्भिः सुवर्षरजतव्यतिरिक्तं धान्यपक्षादि कुप्य

धर्मं धानाद्युत्पत्तुं हिरण्यस्यपि आपन्नकरवाह्यविशेषु
 च्छासवर्त्तिं प्राप्तिव्यः ज्ञात्। यच्च दातुमेच्छति क्षयबले
 नावधारितः स त्याज्यो न चाचवीच इत्यर्थः। मेधातिथि
 गोविन्दराजौ तु त्यागमर्हतीति तस्य देवे न वक्ष्यमिति
 व्याचष्टाते ॥ ११२ ॥

चक्षतश्च क्षतात्मेनाङ्गैरनाविक्रमेव च। हिरण्यं
 धान्यमजश्च पूर्वमूर्ध्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

चक्षतश्चेति। चक्षतमनुष्ठानं चेत् क्षतादुपपन्नत्वात्प्रति
 पदे दोषरहितं तथा गोदानमेव हिरण्यधान्यविद्वानाणां
 मन्वात्पूर्वमूर्ध्वं च दुष्टं। ततश्चैवानूर्ध्वपूर्वावस्थे परः परो
 ज्ञेयः ॥ ११४ ॥

सप्त विंशतिगमा धर्मो दातो लाभः क्रयो जयः।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्यनिग्रह एव च ॥ ११५ ॥

सप्तेति। दातायाः सप्त धनागमाः वधाधनाधिकारं धर्मो
 हवयेताः तच्च दातोऽप्यवागतधर्मं लाभो निष्ठादेः मैत्र्यादि
 सत्यश्च च। क्रयः प्रविष्टः एते च वक्ष्यन्तुर्गामपि वर्त्तमान्यर्थः।
 अथवापि विषयमेव अपि वक्ष्यं धर्मः प्रयोगो हत्यादिप्रवृत्तिः।

अपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् । प्रति
अहनिमिमतन्तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

अपेति । एनो अहसादसत्पुतिपहसाजनाध्यापनैर्धनुत्यक्तं
यापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण अपहोमैर्ब्रह्मति
असत्पुतिपहजनितम्युनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन मासं मोहे पचः
पीलेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चापमच्छति ॥ १११ ॥

त्रिलोच्छ्रमप्याददीत विप्रोऽजीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युच्छ्रः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

त्रिलोच्छ्रमिति । ब्राह्मणः स्रष्टृत्वाऽजीवन् यतस्तत इत्युप
पातव्यादिभ्योपि त्रिलोच्छ्रं गृहीयात् न तु तत्सम्भवेऽसत्पु
तियहं कुर्व्यात् असादसत्प्रतिग्रहात् त्रिषः प्रशस्तः मन्त्रव्या
त्मकानेकधान्योन्नयनं त्रिषस्ततोऽप्युच्छ्रः श्रेष्ठः ह्येकधायादि
गुणकोचधनमुच्छ्रः ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्द्वनं वा पृथिवीपतिः । याच्यः
स्वात्स्नातकैर्बिप्रैरदित्संख्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

सीदद्भिरिति । स्वातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मार्थं सुदुष्कारै
वावसादं गच्छद्भिः सुवर्षरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि कुप्य

धर्मं धानाद्युद्युक्तं हिरण्यस्य हि यत्प्रकरणाद्विधायिषु
 आद्यवर्ती जायितव्यः सात् । यच्च दातुमेष्यति कथमेव
 वाचधारितः स त्याज्यो न वाचवीच इत्यर्थः । मेधातिथि
 गोविन्दराजौ तु त्यागमर्हतीति तस्य देवे न वसत्यमिति
 वाचयते ॥ ११२ ॥

चकृतश्च कृताख्येनाग्नौरजाविक्रमेव च । हिरण्यं
 धान्यमजश्च पूर्वमूर्ध्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

चकृतश्चेति । चकृतमनुष्ठानं चेत् कृतादुष्ठानात्प्रति
 पदे दोषरहितं तथा गोहानमेव हिरण्यधान्यविद्वानाणां
 मन्वात्पूर्वमूर्ध्वं च दुष्टं । ततश्चैवानूर्ध्वपूर्वावस्थे परः पदो
 ज्ञेयः ॥ ११४ ॥

सप्त विंशतिगमा धर्मा दातो ज्ञातः क्रयो जयः ।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्ततिग्रह एव च ॥ ११५ ॥

वर्तेति । दातायाः सप्त धनागमाः सप्तधनाधिकारं धर्मा
 इवपेताः तच्च दातोऽन्वयानतधर्मं ज्ञातो निष्पादेः मैत्र्यादि
 सम्बन्धेन च । क्रयः प्रविष्टः एते च चकृतर्षानपि वर्णवान्मर्त्यः ।
 चकृतं विजयमेव च विजयः धर्मः प्रयोगो हस्त्यादिग्रहश्च ।

कर्त्तव्योऽयं कृषिः कृषिः एतौ प्रयोऽनौ वैश्याश्च प्रयोऽनौ वत्प्रति
 यद्वा ब्राह्मणस्य धर्मः एवमेतेषां धर्मत्ववचनादेतद्भावे कर्म
 सऽनापदिहितेषु कृत्तिकर्मसु प्रवर्त्तितत्वं तदभावे चापदि
 हितेषु प्रवर्त्तित्वित्येतदर्थमेतदिहोच्यते ॥ ११९ ॥

विद्या शिष्यभृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः ।
 धृतिर्मेधः कुसीदश्च दम्न जीवनहेतवः ॥ १२० ॥

विद्येति । आपत्प्रकरणाज्जीवनहेतव इति निर्देष्टात् एषामध्ये
 यथा कृष्या वक्ष्यानापदि जीवनं निषिद्धं तथा तस्यापद्यभ्युपग्रा
 यते यथा ब्राह्मणस्य भृतिसेवादि एवं शिष्यादावपि ज्ञेयं विद्या
 वेदविद्याव्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषयनचनादिविद्या । धर्मवान्मा
 पदि जीवनार्थं दुःखति शिष्यं लिखनादिकरणं भृतिः प्रेक्ष
 भावेन वेतनपद्वत् सेवा वराज्जायन्त्यादनं गोरक्षं पाशुपाकं
 निवर्त्तिर्नविष्ठा कृषिः क्षयकृता धृतिः यत्नीयः तस्मिन् यति
 जल्पकेनापि जीयते मेधः शिष्यायभूदः कुसीदं दृष्ट्वा धनप्र
 योगः स्वयं कृतोपि इत्येभिर्दम्निरापदि जीवनोपयम् ॥ १२० ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिर्नैव प्रयोजयेत् ।
 कामन्तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसे ऽस्मिन्मा ॥ १२१ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्ध्यादिधनमापयपि

न प्रयुञ्जीत किन्तु निरुद्धकर्षणे धर्मार्थमस्त्यक्त्वा दृष्ट्या
प्रयुञ्जीत ॥ ११७ ॥

चतुर्थमाददानोपि चचिवो भागमायदि । प्रजा
रक्षन् परं शक्त्वा किस्विताप्रतिमुच्यते ॥ ११८ ॥

रदानीं राज्ञामापद्वर्धमाह चतुर्थमिति । राज्ञो धान्या
नामदमदत्याद्युक्तं यथापदि धान्यादेचतुर्थमपि भागं करार्षे
दृष्टन् परत्वा प्रजा प्रजा रक्षन् अधिककरयद्वपापेन न बन्धयते
॥ ११८ ॥

स्वधर्मो विजयस्तस्य नादये स्वात्पराश्रुतः ।
प्रलोक वैश्यावचित्वा धर्म्यमाहारयेदधि ॥ ११९ ॥

कस्मात्पुनरावयपि राज्ञो रक्षन्मुच्यते यज्ञात् स्वधर्म
रति । राज्ञः प्रयुजिष्यः स्वधर्मो विजयकृत् बुद्धमित्यर्थः ।
प्रभारक्षन्प्रयुज्य यदि कुतश्चिद्गुणं ज्ञात् तदा न बुद्धवरा
श्रुतो भवेत् ह्यस्य प्रलोक वैश्यान् दक्षुभ्यो रचित्वा तेभ्यो
धर्मादनयेतमाप्तपुद्वैर्विमाहारयेत् ॥ ११९ ॥

धान्येऽहमं विद्यां शुक्लं विज्ञं कार्वापवावरम् ।
कर्मोपकरणाः शुद्धाः कारवः शिपिनस्तथा ॥ १२० ॥

कारवश्चिह्नमाह धान्यरति । धान्यविषये उपपद्ये वैश्याना

महमभानं शुक्लमाहारयेत् । धान्यानां द्वादशोपि भागं
 उक्तः आपद्यवमहम उच्यते अत्यन्तापदि प्रागुक्तस्तुथो वेदि
 तथः तथा हिरण्यादीनां कार्षापणानां विंशतितमं भागं
 शुक्लं शुक्लीयात् तथापि पञ्चात्रङ्गान् आदेयो राज्ञा पश्य
 हिरण्यवोरित्वापदिष्टा पञ्चात्रङ्गाग उक्तः आपद्यवं विंश
 उच्यते । तथा ब्रूयाः कारवः सूपकारादयः त्रिचिनः तथा
 दधः कर्षणैवोपकुर्वन्ति नतु तेभ्य आपद्यपि करो याज्ञः ॥१२०॥

शूद्रस्य वृत्तिमाकाङ्क्षेत् क्षत्रमाराधयेद्यदि ।
 धनिनं वायुपाराध्य वैश्यं शूद्रे जिजीविषेत् ॥१२१॥

शूद्रस्त्विति । शूद्रे ब्राह्मणशूद्रभूषणाऽजीवन् यदि वृत्तिमा
 काङ्क्षेत्तदा क्षत्रियपरिचर्यं तदभावे धनिनं वैश्यं परिचर्यं
 जीवितुमिच्छेत् द्विजातिशूद्रभूषणायामर्थे तु प्रागुक्तानि कर्माणि
 कुर्यात् ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः । जात
 ब्राह्मणशब्दस्य साक्षस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

स्वर्गार्थमिति । स्वर्गप्राप्त्यर्थं स्वर्गसदृशविशिष्टार्थं वा ब्राह्मणा
 नेव शूद्रः परिचरेत् । यथाव्यातो ब्राह्मणमिति धनमिति शब्दो

यस्य प्राकवार्धिवारिणास्तमायः । यास्य शूद्रस्य कृतकृत्यता
तद्व्यवदेवमया चरैः कृतकृत्यो भवति ॥ १२१ ॥

विप्रसेवैव शूद्रस्य विप्रिहं कर्म कीर्त्यते । बह
तोऽन्यद्वि कुर्वते तद्व्यवस्यस्य निष्कृतम् ॥ १२२ ॥

यतएवमतः विप्रेति । प्राज्ञचपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्माना
रंभः प्रकृतं कर्म प्राज्ञेऽभिधीयते यस्मादेतद्व्यतिरिक्तं बहवो
कर्म कुर्वते तदस्य निष्कृतमभवतीति पूर्वकृत्यर्थं नमन्यमिह
तथै पाकवद्वादीनामपि तस्य विहितमात् ॥ १२२ ॥

प्रकस्य्या तस्य तैर्दृष्टिः सङ्गदुन्वाद्यधार्यतः ।
शक्तिश्चावेष्टा दास्यश्च भृत्यानाञ्च परिग्रहः ॥ १२३ ॥

प्रकस्येति । तस्य परिचारकशूद्रस्य परिचर्यायामर्थं
कर्त्तव्यमनुपदारादिमर्त्तव्यपरिनायकावेष्टा तैर्ग्राह्येः
सङ्गदुन्वाद्यधार्यतः जीविका कल्पनीया ॥ १२३ ॥

उच्छिष्टमन्नन्दातम्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुनःकास्यैव धान्यानां जीर्णस्यैव परिच्छेदाः ॥ १२४ ॥

उच्छिष्टमिति । तस्यै प्रकृतमित्यशूद्राश्च भुक्तावन्निहाय

मास्यैर्देवं एवञ्च न ब्रूयाच्च मतिश्च सात् नोच्छिष्टमित्यना
मित्युपनिषदस्य निष्ठे तच्चाजीर्षवस्त्यागश्चाजीर्षव्या
परिच्छदा अस्मै देयाः ॥ १२५ ॥

न ब्रूये पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति । नास्या
धिकारो धर्मोऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

न ब्रूदति । ब्रूनादिभक्षणेन ब्रूये न किञ्चित्पातकञ्च
कति नतु ब्रह्मव्यादावपि अहिंसासत्यमित्यादेस्तादृशेषा
धारणत्वेन विहितत्वात् । नचाप्युपनयनादिसंस्कारमर्हति
नास्याग्निहोत्रादिधर्मो अधिकारोऽस्ति अविहितत्वात् । नच ब्रू
विहितात्पातकञ्चादिधर्मादस्य निषेधः एवञ्चास्य सर्वस्य
विद्वार्थत्वात् अयं श्लोक उत्तरार्थोऽनुवादः ॥ १२६ ॥

धर्मोऽसवस्तु धर्माद्याः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः । मन्त्र
वर्ज्यं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥

धर्मोति । ये पुनः ब्रूयाः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्तै
वर्षिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रिताः ते नमस्कारेण मन्त्रेण
पञ्चवचनाद्यप्येदिति चाहवल्क्यवचनात् नमस्कारम
न्त्रेण मन्त्रान्तररहितं पञ्चवचनादिधर्मं कुर्याद्या न प्रत्यक्ष
यमाप्नुवन्ति स्यातिह्य श्लोकेऽन्यथे ॥ १२७ ॥

यथा यथा हि सवृत्तमनिष्ठमनसकम् । तथा
तथेवमप्यामुष्य लोकप्राप्तेत्यनिन्दितः ॥ १२८ ॥

अचेति । परमुष्यानिन्दकः शूद्रो यथा यथा दिवाद्याया
रमनिविष्टमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनिन्दित इह लोके
उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिष्वेकश्च प्राप्नोति ॥ १२८ ॥

ब्रह्मेणापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसम्पन्नः । शू
द्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाचते ॥ १२९ ॥

ब्रह्मेणापीति । धनार्जनसमर्त्थेणापि शूद्रेण पौत्रवर्गसंबन्धेन
पञ्चवक्त्राद्युचितादधिकवज्रधनवज्रयो न कर्त्तव्यः यस्मात् शूद्रो
धनं प्राप्य ब्राह्मणमभिज्ञानेन धनमदात् शूद्रमुवावासाकर
णात् ब्राह्मणानेव पौत्रवतीत्युक्तत्वानुवादः ॥ १२९ ॥

एते चतुर्षी वर्षानामापद्धर्माः प्रकीर्त्तिताः । यं
सम्यगनुतिष्ठन्नो ब्रजन्ति परमाकृतिम् ॥ १३० ॥

इतरिति । यमी चतुर्षी वर्षानां चावस्यनुष्ठेया धर्मा उक्त
काम्यत्वमाचरन्ती विहितानुष्ठानात् निविष्टाऽमाचरन्त्या
निष्पत्त्या वा ब्रह्मज्ञानसाधनेन परमां गतिं निश्चयवती
समयी ॥ १३० ॥

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभं ॥ १३१ ॥
 इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
 दशमोऽध्यायः ॥

एष इति । अथ चतुर्षां वर्णानामाचारः समयः कथितः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तानुष्ठानं शुभमभिधास्यामि ॥ १३१ ॥

इति ओकुलूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां दशमो
 अध्यायः ॥

॥ ११ एकादशोऽध्यायः ॥

शान्तानिकं वक्ष्यमाणमध्वर्यं वर्ज्यवेदसम् ।
 गुर्व्यर्थमितृमाचर्य साध्याचार्यपतापिनः ॥ १ ॥
 नचैतान् शान्तकान्निषाद्दृष्ट्वा साध्याचार्यभिषुकान् ।
 निःस्वेभ्यो देवमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

शान्तानिकमिति । चैतानिति । अन्तः परस्मैवक्ष्यामि
 प्राचक्षितविधिं श्रुममिति प्राचक्षितस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञात
 मात् । शान्तानिकादिभ्यो देवमित्यादेः कः प्रस्तावः उच्यते ।
 दानेनाकार्यकारिण इति प्रामुक्तमात् । दानेन वधनिर्वेकं
 वर्षादीनामप्रकुर्वित्यादेः वक्ष्यमाणत्वात् प्रकृतप्राचक्षिता
 त्मकदानपापोपन्यासः प्रकृतोपबुक्त एव वर्षाजमधर्षादिवति
 रिक्तप्राचक्षितादिनैमित्तिकधर्मकथनार्थमावासावापस्य च
 न्यसापि नैमित्तिकधर्मकापोपन्यासो बुक्तः । उक्तानप्रत्येकवत्सा
 दिवाहस्य शान्तानिके विवाहार्थं वक्ष्यमाणोऽवक्ष्यकर्तव्य
 ज्योतिष्टोमादिदानं चिकीर्षुः अध्वर्यः शान्तः वर्ज्यवेदसः इत
 र्वर्ज्यवेदविषयविज्ञानः विद्यामुरोर्पाशाहादनादिरर्थः
 प्रत्येकस्य वक्ष्य व मुर्वर्षः एवमितृमाचर्यपि साध्याचार्य
 साध्याचार्यजनकाजीनाहादनाद्वर्षा ब्रह्मचारी उपतापी

रोमी एतन्नव ब्राह्मणान् धर्मभिन्नाग्नीषोमिणान् सातकान् जानी
यात् । एतेभ्यो निर्हुनेभ्यो जोहिरसादि होतव्यमिति दानं शिष्य
विशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

एतेभ्यो हि द्विजास्तेभ्यो देवमन्नं सदक्षिणम् ।
इतरेभ्यो वह्निर्वेदि कृतामन्देषमुच्यते ॥ ३ ॥

एतेभ्य इति । एतेभ्यो नवभ्यो ब्राह्मणश्रेष्ठेभ्यो अन्नर्वेदि सदक्षि
णममन्दातव्यम् । एतद्व्यभिचिन्तेभ्यः पुनः सिद्धान्नं वह्निर्वेदि देव
त्वेनोपदिश्यते धनदानेन निश्चयः ॥ ३ ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् । ब्रा
ह्मणान्वेदविदुषो यथार्थञ्चैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

यमेति । राजा पुनः सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यामोक्ष
योगि च दक्षिणार्धम्भनं विद्यानुरूपेण वेदविदो ब्राह्मणान्
स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान् दारान् भिक्षित्वा योधिगच्छति ।
रतिमात्रं फलमास्य ब्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥ ५ ॥

कृतेति । यः समर्थः सन्त्यर्थादिनिमित्तमन्तरेणापरान्
दारान् भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रं फलं धनदातुः पुन
स्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः तेन नैव धनं
वाचित्वाऽन्यो विवाहः कर्तव्यः नाप्येवं विधाय निश्चयतो धनं
देयमित्येव तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

यमानि तु यथावृत्तिविशेषेषु प्रतिपादयेत् । वेद
विशेषेषु विशेषेषु प्रेत्य स्वर्गं समञ्जते ॥ ६ ॥

यमानीति । यमानि नोभूदिरक्षादीनि ब्रह्मपतिक्रमेण
ग्राह्येषु वेदेषु विविक्तेषु पुनश्च यथावृत्तेषु प्रतिपादये
त्तद्व्याच स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति ॥ ६ ॥

यस्य चैवार्षिककाम्यार्थाप्रभृत्युत्तरे । अथिक्
वापि विद्येत स सोमस्यातुमर्हति ॥ ७ ॥

यथेति । यथावृत्तपोषणरक्षार्थं वर्षचयपर्याप्तं तदधिकं
वा भक्तादिभ्यः स काम्यसोमयामं कर्तुमर्हति । नित्यस्य पुन
र्वाक्यविहितवृत्तवर्तमानत्वात् नार्थं निषेधः यतएव यमानो
सोमिकैर्मन्त्रैरिति नित्यविषयमुक्तवान् ॥ ७ ॥

यतः सखीयसि ब्रह्मे यः सोमम्विचति द्विजः ।
सपीतसोमपूर्वोपि न तच्छाप्नोति तत्कथम् ॥ ८ ॥

यतरिति । चैवार्षिकधनादप्यतरे यने यति यः सोमयामं
करोति तस्य प्रथमसोमयामो नित्योपि न यमस्य भवति
युतरां द्वितीययामः काम्यः ॥ ८ ॥

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
मध्वापातोविषाखादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ८ ॥

शक्नोति । यो बलधनसाहानशक्तः सन् धनसम्पत्तिरूपेण
मायादिज्ञातिजने दौर्गत्यात् दुःखोपेते बति यत्रोर्ध्वमन्वेष्टे
ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको न तु धर्म एव
मध्वापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं यत्र स्वरत्नात् विषाखादसा
नो नरकफलत्वात्तस्यादेतस्य कार्यम् ॥ ८ ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् । तन्न
वत्यसुखोदकीं जीवतस्य मृतस्य च ॥ १० ॥

भृत्यानामिति । पुत्रदाराद्यवयवमर्त्तव्यपीडनेन यत् कार
लौकिकधर्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो मृतस्य
च तद्दानं दुःखफलभावति पूर्वं कीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः
उक्त इदानीन्त्यदृष्टार्थदानप्रतिषेधः ॥ १० ॥

यश्चक्षेत्रप्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।
ग्राह्यस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥

यो वैश्यः स्यादङ्गपशुर्धनक्रतुरसोमपः । कुटु
म्बार्त्तस्य तद्रूपमाहरेद्यश्चसिद्धये ॥ १२ ॥

यश्चक्षेति । सेविष्य इति । चक्षिषादेर्धनसागस्य विशेषतो

प्राज्ञानस्य यदि इत्यन्तरात्प्रयत्नस्यो ब्रह्मसिद्धेनाज्ञेयायन्तुः
 सात् तदा यो वैद्यो ब्रह्मपञ्चादिभनः पाकचन्दादिरहितो
 चसोमवागीतस्य गृह्यसूत्रद्वेषितश्रुत्यं बभौ चौर्येण वा
 हरीत् । इत्यत्र धर्मप्रधाने इति दामनि कार्यं यदि प्राज्ञार्थं
 प्रयत्नितव्यं च निवृत्तानि ॥ ११ ॥ ५२ ॥

आहरेत्तोणि वा हे वा कामं शूद्रस्य वेम्भनः ।
नहि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १३ ॥

आहरेदिति । यज्ञस्य द्विव्यङ्गवैकस्येति तानि त्रीणि वा
ज्ञानि द्वे वाङ्मे वैश्वानराभ्येति निर्विशङ्कं ब्रूदस्य गृह्यात्
वक्ष्येन सौम्येण वा हरेत् यस्माच्छूद्रस्य कस्यदपि यज्ञसंबन्धो
नास्ति न यज्ञार्थम्भनं ब्रूदादिप्रोभिषेतेति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः
ब्रूदाद्याचनस्य न वक्ष्यहारादेः ॥ १२ ॥

बोऽनादिताम्रिः शतमुरवज्जा च सप्तसगुः ।
 तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाचरेद्विचारवत् ॥ १४ ॥

यदति । सोऽनादिताम्रिः मोक्षतपरिमाद्यथ नादिताम्रि
 र्वाऽसोमवापी मोक्षतपरिमितधनः इत्येवमपि दृष्टाभ्याम
 कृतमङ्गदत्तं यत्नं वा ग्रीष्मं दद्यादितुं ग्राह्यत्वेन द्वाभ्यामाहर
 षोर्धं ग्राह्यत्वेनपिवाभ्यामपि ग्राह्यत्वं चादरेत् । अथियत्तु
 यदङ्गुलिवावद्ग्राह्यत्वं चादरेत् । १४॥

आदाननित्याद्यादातुराहरेदप्रवच्छतः ।
तथा यत्रोक्तं प्रयते धर्मस्यैव प्रवर्द्धते ॥ १५ ॥

आदानेति । प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं वच्चा
यौ आदाननित्यः प्राज्ञः तस्मादिष्टापूर्तदानरहितात् यज्ञः
ब्रह्मचर्यार्थायां याचनायां कृतायां अददतो बलेन चौर्येण
वा हरेत् तथा कृते अपहर्तुः क्षातिः प्रकाशते धर्मस्य दृष्टिमेति
॥ १५ ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनम्रता । अथ
स्वनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्म्मणः ॥ १६ ॥

तथैवेति । सायंप्रातर्भोजनोपदेशात् चिरात्तोषवासे दृष्टे
चतुर्येऽहनि प्रातः सप्तमे भक्ते प्राप्ते दानादिधर्मरहितादेक
दिनपर्याप्तमर्थं क्षौर्यादिना हर्तव्यम् ॥ १६ ॥

स्वस्वात्सेवाद्गारादा यतो वायुपलभ्यते ।
आख्यातव्यं तु तत्तस्यै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७ ॥

स्वस्वादिति । धान्यादिमर्दनस्यानाह्वेबादा दृष्टादा यतो
अन्यस्वात्प्रदेशादा धान्यं हीनकर्म्मण्यन्धि सम्भते ततो हर्तव्यं
अदिवाचौ धनस्वामी पृच्छति किमिति कृतमिति तस्यै
पृच्छते यमिति क्षौर्यादि वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्य न वर्तय्यं चपियेष कदाचन । इत्यु
निम्निवयोसु समधीवन् वर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

ब्राह्मणेति । अन्तेष्वपि निमित्तेषु चपियेष ब्राह्मणस्य धनमा
तोपकृष्टमात् न वर्तय्यं समानव्यावतया वैश्वरूपाभ्यां उत्कृ
ष्टमातितो न वर्तय्यं । प्रतिषिद्धकृद्दिक्षिताननुठापिनोः पुनर्मा
त्रवचपिययोरत्यन्तापदि चपियो वर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रवचति ।
स कृत्वा श्रवमात्मानं सन्तारयति तत्पुत्रौ ॥ १९ ॥

योऽसाधुभवति । यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि
निमित्तेषु उत्तमगुरुषु चक्षाद्विषिद्धये धनं कृत्वा साधुभ्य
उत्कृष्टेभ्य चमिमादिभ्यो ददाति च वचापहरति तदुरितं
वाचयति वक्षी च ददाति तं दौर्मत्तानिवातादिद्वेषं दावया
ज्ज्ञानगुरुषु कृत्वा दुःखाकोचयति ॥ १९ ॥

बहुनं वक्षसीशानान्देवसन्तदिदुर्बुधाः । अथ
ज्वनान्तु बक्षितमाचुरसं तदुच्यते ॥ २० ॥

बहुवमिति । वक्षसीशानां बहुनं तजानादौ निमित्तेष्वपि

देवस्य विद्वांसो मन्वसो जनादिभूत्यानाम् च द्रव्यं मन्वसं
विनिधोमाभावादासुरस्वमुच्यते अतस्तद्व्यपहृत्य चायस्य
दनादेवस्य कर्त्तव्यम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारवेद्वण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः । अचि
यस्य हि वासिष्ठ्याद्वाङ्मणः सीदति शुधा ॥ २१ ॥

न तस्मिन्निति । तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यवशात्कारं कुर्वन्ने
धर्मप्रधानो राजा दण्डनं कुर्यात् यस्माद्वाङ्मो मूढत्वाद्वाङ्मः
शुधावशादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः । सुत
श्रीखे च विज्ञाय वृत्तिन्धर्म्या प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

ततश्च तच्चेति । तस्य ब्राह्मणस्यावश्यमभरणीयपुत्रादिवर्गे
ज्ञात्वा भुताचारौ च तदनुरूपं वृत्तिं स्वपुत्रादिराजा कल्पयेत्
॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिञ्च रक्षेदेनं समन्ततः । राजा
हि धर्मपद्मागन्तव्यात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

कल्पयित्वेति । अस्य ब्राह्मणस्य जीविका विधाय प्रभु
चौरादेः सर्वतो रक्षेत् । यस्माद्ब्राह्मणारक्षितात्तस्य धर्मं
ब्रह्मानव्याप्नोति ॥ २३ ॥

न वक्ष्यार्थम्भनं शूद्रादिप्रोभिचेत कर्हिचित् । यज
मानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

मवक्ष्यार्थमिति । यजमानो भनं वक्ष्यार्थम्भनः कदाचित् शूद्रा
याचेत् । यस्याच्छूद्रायाचित्वा यजं कुर्यादो यजमानायाको
भवति अतो वाचननिषेधात् शूद्रादवाचितोपहितं वक्ष्यार्थं
मप्यविदुः ॥ २४ ॥

वक्ष्यार्थमर्थमिच्छित्वा यो न सर्व्वमवच्छति । स
याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥

वक्ष्यार्थमिति । यजमानो भनं वाचिता को वक्ष्यार्थम्भनः
मिनिबुद्धे व शतं वर्षादि भासतां काकतां वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

देवसम्प्राप्तवत्सं वा लोभेनोपदिशति यः । स
पापात्मा परे लोभे पुत्रोच्छिद्येन जीवति ॥ २६ ॥

देवसमिति । प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृज्य धनदेवसं प्राप्नुव
स्य यो लोभादपहरति स पापसमाधो यस्याकारे पुत्रोच्छि
द्येन जीवति ॥ २६ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यन्निर्वपेदन्धपथ्यये । कुप्ता
नाम्यशुसोमानान्निष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥ २७ ॥

इष्टिमिति । समाप्ते वर्षे द्वितीयावर्षस्य प्रवृत्तिरन्धपथ्यस्य
श्वेनशुक्लादिस्य वर्षप्रवृत्तिः तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिं
विहितपशुबोमद्यागासम्भवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा
शुद्धादित उक्तधनपशुरूपामिष्टिं कुर्यात् ॥ २७ ॥

आपत्कस्येन यो धर्म्मं कुरुते ऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥ २८ ॥

आपदिति । आपदिहितेन विधिना योऽनापदि धर्म्मानुष्ठानं
द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलभावतोति मन्वादिभि
विचारितम् ॥ २८ ॥

विश्वैस्य देवैः साध्वैस्य ब्राह्मण्यैस्य मरुर्विभिः ।
आपत्यु मरुताद्भितैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

विश्वैरिति । विश्वदेवास्त्रैर्देवैः साध्वैस्य तथा मरुर्विभिर्ब्राह्म
णमरुताद्भितैरापत्यु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रति
प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासम्भवे कार्यः नतु मुख्यसम्भवे
॥ २९ ॥

यभुः प्रयमकस्यस्य योऽमुकस्येन वर्तते । न साम्य
रायिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलम् ॥ २० ॥

प्रभुरिति । यो मुक्यानुष्ठानयमर्थः यन् आपदिहितेन प्रति
निधिना अनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकं यभुद्वय
रूपं प्रत्यवायपरिहारफलञ्च न भवति आपत्कालेन यो धर्म
मित्यनेनोक्तमप्येतत् प्राप्तादराधे पुनरुच्यते ॥ २० ॥

न ब्राह्मणो वेदयेत किञ्चिद्वाजनि धर्मावित् ।
स्वकीयेष्वैव तान् शिष्यान्मानवानयकारिणः ॥ २१ ॥

नेति । धर्मज्ञो ब्राह्मणः किञ्चिदप्यपकृतं न राज्ञः कथयेत्
अपितु कथन्त्येव वक्ष्यमाणमिषारादिनाऽपकारिणो मनुष्यान्
निवृत्तीयात् । ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादिप्रकृष्टापराध
करणे वत्तमिषारादि न दोषावेत्येवमरमेतत् वत्तमि
षारो विधीयते राजनिवेदनं वा निविध्यते ॥ २१ ॥

स्वकीर्याद्वाजवीर्याच्च स्वकीर्यम्वसवत्तरं । तस्मात्
सैनैव वीर्येषु निवृत्तीयादरीन् दिवः ॥ २२ ॥

स्वकीर्यादिति । तस्मात् स्वकीर्याद्वाजवीर्याच्च परा
वीर्यराजवीर्यावेव वा स्वकीर्यमेव साधोमनाद्विधीयः
तस्मात् सैन वीर्येषु प्रयत्नं ब्राह्मणो निवृत्तीयात् ॥ २२ ॥

श्रुतीरयर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक्
ग्रह्यं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः ॥ २२ ॥

तत्किं स्रवीर्यमित्याह श्रुतीरिति । अथर्ववेदे अङ्गिरसी
ईष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन् कुर्यात् तदर्थमभिचारमनु
तिष्ठेत् इत्यर्थः यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य
वागेव ब्रह्मकार्यकरणात् ब्रह्मं तेन ब्राह्मणः ब्रून् हन्यात्
न तु ब्रह्मनिघमाय राजा वाच्यः ॥ २२ ॥

क्षत्रियो वाङ्मवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनेन
वैश्यब्रूत्रौ तु जपहोमैर्दिजोत्तमः ॥ २४ ॥

क्षत्रिय इति । क्षत्रियः क्षपैरुर्वेषेण ब्रूतः परिभवस्य स्या
मात्मन आपदं निहरेत् । वैश्यब्रूत्रौ पुनः प्रतिकर्षे धनदानेन
ब्राह्मणस्यभिचारात्मकैर्व्यपहोमैः ॥ २४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रीब्राह्मणउच्यते ।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयात्त श्लुष्काङ्गिरमीरयेत् ॥ २५ ॥

विधातेति । विहितकर्षणमनुष्ठाता पुत्रभिक्षादीनां शाखा

प्राचक्षितादिधर्माणां वक्ता धर्मभूतमैषीप्रधानो प्राज्ञश्च
उच्यतेतस्यै विपुलतामवमित्येवं अविष्टं न ब्रूयात् नापि
वाक्येनां वाचं वाग्दक्षधिन्दुस्वरूपा तस्योच्चारयेत् ॥ १५ ॥

न वै कन्या न युवतीर्नास्पदियो न वासिशः ।
शेता स्यादग्निशेवस्य नार्त्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ १६ ॥

नवै इति । कन्या अनूढा ऊढापि तदधी तथा अस्याऽप्यधि
मूर्खस्याऽप्यदिपीडितानुपनीताः शैतान् वाचं प्रातर्होमाच्च
कुर्व्युः । शवणेदिति प्रसक्तावचं कन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् । तस्या
दै तानकुशलो शेता स्यादेदपारगः ॥ १७ ॥

नरक इति । एते कन्यादयो होमं कुर्वन्त्या नरकप्राप्नुयन्ति
यस्य तदग्निशेवचं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकप्राप्नुयति
तस्यान् शैतकर्म प्रवोचः समस्तवेदाऽप्यधी शेता कार्यः ॥ १७ ॥

प्राजापत्यमदत्त्वाचमन्वाधेयस्य दक्षिणा । अना
दिताग्निर्भवति प्राज्ञश्चो विभवे सति ॥ १८ ॥

प्राजापत्यमिति । आधामे प्राजापत्यमर्थं प्राजापतिदेवताक

ममं धनसम्पत्तौ यथां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्ता कृतेषाधाने
अनाहिताग्निर्भवति आधानफलस्य लभते तस्मादाधाने अथ
दक्षिणं दद्यात् ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अहधानो जितेन्द्रियः ।
नत्यल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ ३९ ॥

पुण्यानीति । अह्मावान् वशीकृतेन्द्रियः ब्रह्मव्यतिरिक्तानि
तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु ब्राह्मणोऽहदक्षि
णातोऽल्पदक्षिणैर्व्यजेत परोपकारार्थत्वाद्दक्षिणायाः स्वस्वेना
पुत्रिगादितोषसिद्धाविदं वचनं ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यज्ञः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पश्यन् ।
इत्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मात्प्राप्तधनो यजेत् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणीति । चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि जीवतः ज्ञाति
रूपं यज्ञः स्वर्गोद्युषी मृतस्य ज्ञातिरूपां कीर्त्तिमपत्यानि पश्यन्
स्वाल्पदक्षिणो यज्ञः नात्रयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न
कुर्वीत् ॥ ४० ॥

अग्निहोत्रपविध्याग्नेन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चाश्वत्थपञ्चरेण्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

अग्निहोत्रोति । अग्निहोत्री ब्राह्मणः इच्छातोषिषु सार्धं

प्रातर्होमानकृत्वा मासं ह्यग्रायचक्षरेत् ब्रह्मादीरः पुनः तस्य
हत्या इत्यगमास्तुमेतत् । तथाच पुनः वीरहा अ इम देवाणां
भवति सोऽग्निमुदायवते । अन्ये तु मासमपविध्येति समर्चयन्ति
॥ ४९ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते । अतः
अतोहि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४९ ॥

ये शूद्रादिति । ये शूद्रादधिगम्यार्थं व्याप्य यामान्याभि
धानेन चाचनेन वा अर्चं स्वीकृत्य इत्यगम्युपसेविनामिति
ब्रह्ममायजिज्ञासायाप्यपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणां
मेव याजकाः नतु तेषामात् फलवत्यति अतस्ते वेदवादिषु
निम्हिताः ॥ ४९ ॥

तेषां सततमद्यानां वृषसाम्युपसेविनाम् । पदा
मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥ ४९ ॥

तेषामिति । तेषां शूद्रधनदितानिपरिचारिणां मूर्खाणां
मूर्खिणां पादकृत्वा दाता शूद्रः तेन दानेन सततमरक्षोके दुःखे
भ्यो निवारति नतु ब्रह्ममागम्यसम्पद्यति ॥ ४९ ॥

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजंसेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

अकुर्वन्निति । नित्यं यद्विहितं बन्धोपासनादि नैमित्तिकञ्च ब्रह्मसर्वादौ स्नानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिंसाद्यनुतिष्ठन् अविहितनिषिद्धेषु अत्यन्तासक्तिं कुर्वन् नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति । नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामत इति निषेधात् । निन्दितपदेनैव प्रसक्तसेन्द्रियार्थेभ्यस्तप्यपि संगृहीतं अतः पृथक् न वक्तव्यं उच्यते अत्र स्नातककर्मण्युपाठास्तत्र अतानीमानि धारयेदित्युपक्रमस्त्वर्थं प्रतिषेधः किन्तु अतविधिः तर्ह्यकुर्वन्विहितं कर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात् पृथक् न वक्तव्यमिति चेन्न स्नातकेतरेष्वप्यवस्थेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकं तेऽप्याहरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

अकामत इति । अबुद्धि कृते पापे प्रायश्चित्तं भावनीत्याहुः पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं भावनीत्याहुः एतच्च पृथक् कृत्याभिधानमप्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिर्द्देशनादिति । इन्द्रो बलीन् ब्राह्मावृकैश्च प्राचक्षत् तमस्त्रिधा वागित्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपहस्य

प्राचक्षति। अकार्यः। इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वैश्चभ्योऽवाहितं
दत्तवान् च प्राचक्षितार्थं प्रवापति यमीपजयमत् तस्यै प्रवा
पतिदपदवाक्यं कर्त्तुं प्राचक्षितं दत्तवान् चतः कामकार
कृतेष्वपि प्राचक्षितम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतव्यापं वेदाभ्यासेन श्रुयति।
कामतस्तु कृतं मोक्षान् प्राचक्षितैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

अकामतरति। अनिच्छातः कृतव्यापं वेदाभ्यासेन श्रुयति
नश्यति वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्राचक्षितान्पेक्षया बहु
प्राचक्षितोपचक्ष्यार्थं प्राचक्षितान्काराणामपि विधानात्
रानदेवादिव्यामूढतया पुनरिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्राच
क्षितैर्विद्याधनतपोभिः श्रुयतीति नुदप्राचक्षितपरं चतः
पूर्वोक्तस्यैवायं आकारः। अथपि अधिकारिनिरूपणं प्रकृतं
प्राचक्षितं मनकारं वक्ष्यति तत्राप्यज्ञानात् बहुप्राचक्षितान्धि
कारो ज्ञानात् नुदपि प्राचक्षिते अधिक्रियतरति अधिकारि
निरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

प्राचक्षितीवतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा। न
संसर्गं प्रजेत्यग्निः प्राचक्षितेऽकृते दिवः ॥ ४७ ॥

प्राचक्षितीवतामिति। देवात् प्रज्जदादेतच्छरीरकृतेन

देवस्य विद्वांसो मन्यन्ते जनादिभूत्याजान् बह्व्यं तद्व्यं
विनिबोधाभावादासुरस्यमुच्यते अतस्तद्व्यपहृत्य सामस्य
दनादेवस्य कर्त्तव्यम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारवेहण्डं चार्द्धिकः पृथिवीपतिः । क्षत्रि-
यस्य हि वासिष्ठाद्वाङ्मणः सीदति शुधा ॥ २१ ॥

न तस्मिन्निति । तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यवशात्कारं कुर्वन्ने
धर्मप्रधानो राजा दक्ष्यन् कुर्वात् यस्माद्वाङ्मो मूढत्वाद्वाङ्मणः
शुधावशादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः । युव-
शोके च विज्ञाय वृत्तिन्धर्म्यी प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

ततश्च तच्छेति । तस्य ग्राह्यवशावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गे
ज्ञात्वा मुताचारौ च तदनुरूपी वृत्तिं सप्तहाङ्गानां कल्पयेत्
॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिश्च रथेर्देनं समन्ततः । राजा
हि चर्मपङ्गागन्तव्यात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

कल्पयित्वेति । अस्य ग्राह्यवशा जीविकां विधाय जनु
चौरादेः चर्मतो रथेत् । यस्माद्वाङ्मणः रक्षितात्तस्य धर्मं
वङ्गान्मयाप्नोति ॥ २३ ॥

न यक्षार्चनम् शूद्रादिप्रोभिसेन कर्हिषित् । यज
मानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

मयश्चार्थमिति। मय्यविदुर्मुनेः धनमुपास्यतः कदाचित् श्रद्धा
याचेत्। यस्याच्छ्रद्धावाचित्वा यच्च कुर्वाणो यत्तद्वाचाश्लेषे
भवति यतो वाचननिषेधात् श्रद्धादवाचितोपहितं यश्चार्थं
मय्यविदुर्मुने ॥ २४ ॥

वञ्चार्यमर्थमिच्छित्वा यो न सर्वमवच्छति । सं
याति भासतां विप्रः क्वाकृतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥

अक्षयमिति । अक्षयिद्वयं यत्नं यत्किं वा यत्नं यत्नं
निजिद्वयं यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं ॥ १५ ॥

देवसम्प्राप्तवत्त्वं वा सोमेनोपपिबन्ति यः । स
पापात्मा परे सोमे पुत्रोऽपिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

देवस्यमिति । प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धन्यदेवस्यं ब्राह्मण
स्य चो बोभादयश्चरति च पापस्यभावो जन्मान्तरे पुनरेच्छि
हेन जीयति ॥ २६ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यस्त्रिर्वपेदब्दपर्यये । कुम्भा
नाम्यशुसोमानास्त्रिष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥ २७ ॥

इष्टिमिति । समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्ययं
चैवशुक्लादिस्य वर्षप्रवृत्तिः तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिं
विहितपशुबोमयामासम्भवे तदकरबदोपनिर्हरणार्थं सर्वदा
ब्रूयादित उक्तधनपशुरूपामिष्टिं कुर्यात् ॥ २७ ॥

आपत्कृत्वेन यो धर्मो कुरुते ऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥ २८ ॥

आपदिति । आपदिहितेन विधिना चोऽनापदि धर्मानुष्ठानं
द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलमभवतीति मन्वादिभि
विचारितम् ॥ २८ ॥

विश्वैश्च देवैः साध्वैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भोतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

विश्वैरिति । विश्वदेवास्त्र्यैर्देवैः साध्वैश्च तथा महर्षिभिर्ब्राह्म
णैर्मरणाद्भोतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः बोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रति
प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यसम्भवे कार्यः यत् मुख्यसम्भवे
॥ २९ ॥

मनुः प्रथमकल्पस्य योऽमुकल्पेन वर्तते । न साम्य
रायिकं तस्य दुर्बलेर्विद्यते फलम् ॥ ३० ॥

प्रभुरिति । यो मुक्यानुष्ठानवमर्षः यन् आपदिक्षितेन प्रति
निधिना अनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलोक्षिकं अनुदय
रूपं प्रत्यवायपरिहारफलञ्च न भवति आपत्कल्पेन यो धर्म
मित्यनेनात्ममयेतत् शास्त्रादरायै पुनरुच्यते ॥ ३० ॥

न ब्राह्मणो वेदयेत् किञ्चिद्भ्राजनि धर्मावित् ।
स्वकीर्यैवैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३१ ॥

नेति । धर्मज्ञो ब्राह्मणः किञ्चिदप्युक्तं न राज्ञः कथयेत्
चरितुं कथमेव वक्ष्यमाणभिचारदिनाऽपकारियो मनुष्यान्
निवृत्तीयात् । ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादिप्रकृष्टापराध
करणे वत्सभिचारादि न दोषावेत्येवम्वरमेतत् नमभि
चारो विधीयते राजनिवेदनं वा निषिध्यते ॥ ३१ ॥

स्वकीर्याद्भ्राजकीर्याच्च स्वकीर्यम्वलवत्तरं । तस्मात्
स्तेनैव कीर्येच्च निवृत्तीयादरीन् दिजः ॥ ३२ ॥

स्वकीर्यादिति । तस्मात् स्वयामर्षाद्भवामर्षाच्च परा
धीवरामर्षमर्षापेक्षया स्वयामर्षमेव साधीनमादधीयः
तस्मात् स्तेन कीर्येवैव यन् ब्राह्मणो निवृत्तीयात् ॥ ३२ ॥

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक्
ब्रह्मं वै ब्राह्मणस्य तेन धन्यादरीन् द्विजः ॥ २३ ॥

तत्किं स्ववीर्यमित्याह श्रुतीरिति । अथर्ववेदे अङ्गिरसी
ईष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन् कुर्यात् तदर्थमभिचारमनु
तिष्ठेत् इत्यर्थः यस्मादभिचारमन्तोषारणात्मिका ब्राह्मणस्य
वागेव ब्रह्मकार्यकरणात् ब्रह्मं तेन ब्राह्मणः ब्रून् धन्यात्
न तु ब्रह्मनिधमाय राजा वाच्यः ॥ २३ ॥

अत्रियो वाङ्मवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनेन
वैश्याब्रूदौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ २४ ॥

अत्रिय इति । अत्रियः स्वपौत्रेष्वेव ब्रूतः परिभवत्तच्छा
मात्मन आपदं निक्षरेत् । वैश्याब्रूदौ पुनः प्रतिकर्षे धनदानेन
ब्राह्मणस्यभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ २४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रीब्राह्मणउच्यते ।
तस्यै नाकुशलं ब्रूयात्त शूङ्काङ्गिरमीरयेत् ॥ २५ ॥

विधातेति । विहितकर्मणामनुष्ठाता पुत्रभ्रात्यादीनां शाखा

प्रायश्चित्तादिधर्माणां वक्ता वर्त्मभूतमैषीप्रधानो ब्राह्मण
उच्यतेतस्यै निपुणतामयमित्येवं चनिष्ठं न ब्रूयात् नापि
शास्त्रोक्तं वाचं वाग्दण्डधिग्दण्डरूपां तस्योच्चारयेत् ॥ १५ ॥

न वै कन्या न युवतीर्नाप्यविद्यो न बालिशः ।
चोता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ १६ ॥

नवै इति । कन्या चमूढा खडापि तद्वती तथा चस्याध्यापि
मूर्खस्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रोतान् वाचं प्रातर्होमाय
कुर्युः । शवर्षे इति प्रसङ्गावयवं कन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् । तस्य
दै तानकुग्रहो चोता स्यादेदपारगः ॥ १७ ॥

नरक इति । एते कन्यादयो होमं कुर्वाणा नरकपुच्छन्ति
यस्य तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकपुच्छति
तस्यान् श्रोतकर्म प्रबोधः वमस्तवेदाध्यायी चोता कार्यः ॥ १७ ॥

प्राजापत्यमदत्वाचमन्वाधेयस्य दक्षिणा । अना
धिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ १८ ॥

प्राजापत्यमिति । आधाने प्राजापत्यमर्थं प्राजापतिदेवताक

मयं धनसम्पन्नौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्ता कृतेषाधाने
अनाहिताग्निर्भवति आधानफलञ्च लभते तस्मादाधाने अथ
दक्षिणां दद्यात् ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अहधानो जितेन्द्रियः ।
नत्यल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ ३९ ॥

पुण्यातीति । अह्नावान् वशीकृतेन्द्रियः यज्ञव्यतिरिक्तानि
तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु ब्राह्मणो दक्षि
णातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत परोपकारार्थत्वाद्दक्षिणायाः स्वल्पेना
पुनिगादितोषसिद्धाविदं वचनं ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यज्ञः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पश्यन् ।
इत्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मात्प्राप्यधनो यजेत् ॥ ४० ॥

इन्द्रियातीति । चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि जीवतः स्मृति
रूपं यज्ञः स्वर्गायुषी मृतस्य स्मृतिरूपां कीर्त्तिमपत्यानि पश्यं
इत्यल्पदक्षिणो यज्ञः नात्रयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न
कुर्यात् ॥ ४० ॥

अग्निहोत्रपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणश्चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

अग्निहोतीति । अग्निहोत्री ब्राह्मणः दक्ष्णातोऽग्निषु यागं

ज्ञातर्होमानकला मावद्यान्नावयवरेत् यस्यादीदः पुनः तच्च
इत्या वृत्तनात्तुल्यमेतत् । तच्चाव च्युतिः वीरहा वा इव हेवाभा
भवति सोऽग्निमुद्रावयवते । अन्ये तु मासमपविध्येति समर्चयन्ति
॥ ४१ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते । अस्मि
जसोहि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

ये शूद्रादिति । ये शूद्रादधिगम्यार्थमाप्य यामान्याभि
धानेन चाचनेन वा चर्चं स्वीकृत्य हवसान्मुपसेविनामिति
वक्ष्यमाणविद्वादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणां
मेव चावकाः नतु तेषाम्नात् फलभवति अतस्ती वेदवादिषु
निम्बिताः ॥ ४२ ॥

तेषां सततमद्यानां वृषसाम्मुपसेविनाम् । पदा
मक्षकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥ ४३ ॥

तेषामिति । तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां मूर्खाणां
मूर्खिणां पादद्वया दाता शूद्रः तेन दानेन सततमरक्षोक्ते दुःखे
भ्यो निवारति नतु चमनानामान्यसम्भवति ॥ ४३ ॥

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजं स्रेष्ठिचार्येषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

अकुर्वन्निति । नित्यं यदिहितं सन्ध्योपासनादि नैमित्तिकञ्च अवस्यर्वादौ खानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिंसा घ्नूतिहन् अविहितनिषिद्धेषु अत्यन्तासक्तिं कुर्वन् नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति । नन्विष्टिचार्येषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामत इति निषेधात् । निन्दितपदेनैव प्रसक्तस्रेष्ठिचार्येभ्यस्तप्यसंगृहीतं अतः पृथक् न वक्तव्यं उच्यते अथ स्नातकव्रतेषु पाठास्तत्र व्रतानीमानि धारयेदित्युपक्रमात्प्रायश्चित्तं प्रतिषेधः किन्तु व्रतविधिः तर्ह्यकुर्वन्विहितं कर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात् पृथक् न वक्तव्यमिति चेन्न स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकं तेऽप्याहरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

अकामत इति । अबुद्धिकृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः एतच्च पृथक् कृत्याभिधानमप्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिर्द्देशमादिति । इन्द्रो जतीन् ब्राह्मणकेशवः प्रायश्चित् तम स्त्रीणां वागित्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मान्नमुपहस्य

प्राचक्षदिति । अकार्यः । इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वैश्चन्द्रोऽवाहितुं
 दत्तवान् च प्राचक्षित्तार्थं प्रवापति यमीपममत् तस्यै प्रवा
 यतिरप्यवाक्यं कर्षं प्राचक्षितं दत्तवान् चतः कामकार
 क्तोऽपि प्राचक्षितम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतम्यापं वेदाभासेन शुद्ध्यति ।
 कामतस्तु कृतं मोक्षात् प्राचक्षितैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

अकामत इति । अनिच्छातः कृतम्यापं वेदाभासेन शुद्ध्यति
 नश्यति वेदाभासेनेति कामकृतविषयप्राचक्षित्तापेक्षया अपु
 प्राचक्षितोपचक्षत्तार्थं प्राचक्षितान्तराद्यामपि विधानात्
 रानदेवादिद्यामूढतया पुनरिच्छातः कृतं नामाप्रकारैः प्राच
 क्षितैर्विद्याधनतपोभिः शुद्ध्यतीति मुदप्राचक्षितपरं चतः
 पूर्वोक्तस्यैवायं आकारः । अद्यपि अधिकारिनिरूपणं प्रकृतं
 प्राचक्षितं मननारं वक्ष्यति तद्याप्यज्ञानात् अपुप्राचक्षित्ताधि
 कारो ज्ञानात् मुदपि प्राचक्षिते अधिक्रियत इति अधिकारि
 निरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

प्राचक्षितीवतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा । न
 संसर्गं प्रजेत्सङ्गिः प्राचक्षितोऽकृते दिवः ॥ ४७ ॥

प्राचक्षितीवतामिति । दैवात् प्रमदादेतच्छरीरकृतेन

पूर्वजन्माभितदुच्छृतेन वा चक्षरोन्माद्विभिः कश्चित्तेन शुभः
 क्षिप्तीयतो प्राप्य अक्षमे प्राचक्षिते वायुभिः सह वायवादिना
 संघर्षे न मण्डेत् ॥ ४७ ॥

इह दुश्चरितैः केचित्कोचित्पुण्यकृतैस्तथा । प्राप्नु
 वन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४८ ॥

इति । इह जन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित् पूर्वजन्मकृतैः
 दुष्टसमावा मनुष्याः कौनस्यादिकं रूपविपर्ययं प्राप्नुवन्ति
 ॥ ४८ ॥

सुवर्णचौरः कौनस्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।
 ब्रह्महा क्षयरोगित्वन्दौश्वस्यं गुरुतपगः ॥ ४९ ॥

पिशुनः पौतिनासिकं क्षत्रकः पूतिवक्त्रताम् ।
 भान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यन्तु मिश्रकः ॥ ५० ॥

अश्वहर्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।
 वस्त्रापहारकः श्वैव्यं यक्षुतामश्वहारकः ॥ ५१ ॥

एवं कर्माविशेषेण जायन्ते सदिगर्हिताः । जड
 मूकान्धबधिरा विहताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

इति । पिशुन इति । अश्वहर्तेति । एवं कर्मेति ।

[illegible]

परितम्यमतोनिष्ठं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
निष्पैर्हि सद्यैर्वक्ता जायतेऽनिष्कृतैवशः ॥ ५२ ॥

परित्यज्यमिति । यथादभिव्यक्तमनाश्रितमेवो वैश्वे चमिष्यु
 तेनचः चकृतप्रावक्षिताः परलोकोपभुक्तदुष्कृतश्रेष्ठेभ्य निर्वै
 र्बचसैः कुनक्षिनादिभिर्बुक्ता वाच्यो तस्यादिष्टदूषे पापनिर्ण
 रवार्थप्रावक्षितं वदा कर्त्तव्यं । एवञ्च निवे क्षुरीमितिक्त्वा च
 नेमिस्तिकमात्रं प्रावक्षितं किञ्चभिव्युक्तैव रक्षुवादानात्
 तथा विष्टदूषे परित्यज्यमिष्युपदेवान् वापचवाधिंय हवाधि
 कारः तथाहि प्रावक्षितं परित्यज्यमिति विद्यावधिकारावैवाधं
 कक्षमाचमिर्देवान् राधिवचम्यायेव नृचमाचमेव विष्टदूषे

इति प्राचनधिकारविधिवेवकं युक्तं इममेवार्थं स्फुटवति चाह
 वक्ष्यः । विहितस्याननुष्ठानाभिहितस्य च वेवनात् । अनिवार्य
 वेवित्वात् नरः पतनमृच्छति । तस्यान्तेनेह कर्त्तव्यं प्राच
 क्षितं विप्रदृश्ये । पतनमृच्छति साधव्याप्रोतीत्यर्थः विप्रदृश्ये
 प्राचक्षितप्राच । वक्ष्यवर्षमथाव चोरान् नरकान् प्राच्य तच्छ
 कात् । संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनश्चिन्तयन्ति प्राच्य
 महापातकादीनामरकादिप्राप्तिं वक्ष्यति न तत्रैमित्तिकस्य
 चले प्राचक्षितानां वक्ष्यते । तस्यादृष्टवधादिजनितपाप
 चवार्थिन एव प्राचक्षितविधायधिकार इति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति
 पातकान्याहुः संसर्गस्यापि तैः सह ॥ ५४ ॥

ब्रह्महत्या इति । ब्रह्महत्याप्राचक्षितविधिरूपकस्योक्त्यापरो ब्रह्म
 हत्याय च ब्रह्महत्यायां निबुध्य तथा मोहिरक्षयहत्यादिविभि
 न्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्रह्महत्याय ब्रह्महत्या । नन्वेव
 निबुद्धारक्षायोक्त्यादवदारेण तथा ब्रह्महत्याय इत्युक्तमन्व
 त्यादवदारा ब्रह्महत्यायात् । उच्यते ब्रह्महत्याय ब्रह्महत्या
 इत्युक्तमतीवते य एव ब्रह्महत्या अतएव ब्रातातपः । गोभू
 विरक्षयहते स्तेयमन्वे हतेऽपि व । समुद्दिष्टा त्वमेत् प्राचक्ष
 मां कर्मज्ञातकं । इत्युक्त्यापि ब्रह्महत्याय ब्रह्महत्याय

निमित्ताणि चेद्यानि । तथा रायात् देवात्मनादादा सतः
 वरतएव वा । आह्वयं चातवेद्यस्य तमाहुर्ब्रह्मचातयं इति
 प्रबोधकस्यापि हनृतं ब्राह्मीयं । तथा निबिडसुरायाः पारं
 ब्राह्मचसुवर्षहरं गुहभाषीगमनं गुहरेण पिता निषेकादी
 नि कर्षादीत्यादिना तच्च गुहत्वेन विधानात् इत्येष वच
 संघर्षः संवत्सरेण वततीति वक्ष्यमाणप्रकारेण । इत्येतानि
 महापातकान्वाहुः । महापातकवन्धा चैवं वक्ष्यमाद्योपपात
 कादिवन्धा च साधवार्चम् ॥ ५४ ॥

अनृतश्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
 गुरोरासीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्मरत्यया ॥ ५५ ॥

अनृतमिति । आस्तुत्कर्षमिति समुत्कर्षभावश्च वक्ष्यते ब्रह्म
 चोदमिति च ब्राह्मणे प्रवीति राजविद्या सेनादीनामरेषां
 मरचकवकदोषानिधायं गुरोराशुतानिब्रंशं तथा च
 मीतमः । गुरोरनुतानिब्रंशमिति महापातकवन्धीति ।
 इतानि ब्रह्मरत्यावमाणीति ॥ ५५ ॥

ब्रह्मोक्तता वेदनिन्दा कौटसाध्यं सुहृदयः ।
 गर्हितानाद्ययोर्बन्धः सुरापानसमानि चट् ॥ ५६ ॥

ब्रह्मोक्ततेति । ब्रह्मणेऽपीतवेदसाधवन्धेन विस्तरं च
 साक्षात्साधवेन वेदसुखं वाणी वृत्तानिधायं निबन्धन

सुखस्य वधः निविडस्य सङ्गस्य देर्भस्य च अनाद्यस्य पुत्रीवादे
रदनं । मेघानि चिदु न भोज्यं मयैतदिति सङ्गस्य चहुष्ये
वदनाद्यमित्याचष्टे । एतानि सुरापानयमानि ॥ ५६ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्र
मणीनाञ्च रुक्माख्येयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

निक्षेपश्चेति । प्राज्ञस्य सुवर्ष्यतिरिक्तनिःक्षेपस्य अपहरणं तथा
मनुष्यसुरमरुप्यभूमिहीरकमणीनां अपहरणं सुवर्ष्येयस्य स्मृतम्
॥ ५७ ॥

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतपससमं विदुः ॥ ५८ ॥

रेतःसेक इति । सोद्वर्षभगिनीकुमारीचाण्डासीवसिपुत्र
भार्यासु यो रेतःसेकस्तं गुरुभार्यागमनसमानमाहुः । एतेषां
स्त्र्येतेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तदीयप्रायश्चित्तार्थं
चतुः कौटशाख्यसुहृदयोः सुरापानसमीकृतयोर्भद्राहत्या
प्रायश्चित्तं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थं । यत्पुनर्गुरोरलीकभिर्व
न्धस्य ब्रह्माहत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्ठादब्रह्माहत्याप्राय
श्चित्तनिर्देशः समीकृतानां न्यूनप्रायश्चित्तं भवतीति ज्ञाप
नार्थं तथाच लोके राजसमः सचिव इत्युक्तेः सचिवस्य न्यूनतैव
गम्यते अथोपदेष्ट्रिकप्रायश्चित्तेभ्यः प्रातिदेष्ट्रिकप्रायश्चित्तानां
न्यूनप्रायश्चित्तं समीकृतानाञ्च ॥ ५८ ॥

गोवधोऽवाञ्जसंवाञ्जपारदार्यात्मविक्रयाः ।
गुरुमात्मविहत्यामः स्वाध्यायान्धोः सुतस्य च ॥१८॥

परिवर्तिताऽनुजेमोष्ठे परिवेदनमेव च । तयो
र्हानश्च कन्यावास्तयोरेव च याजनम् ॥ १९ ॥

कन्यायादूषणश्चैव बार्हुष्यं व्रतलोपनम् । तडा
गारामदारयणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ २० ॥

ब्राह्मता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।
भृताश्चाध्यायनादानमपल्यानाश्च विक्रयः ॥ २१ ॥

सर्वाकरेण्यधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् । चिंतौ
वधीर्ना स्याज्जीवोऽभिवारो मूलकर्मा च ॥ २२ ॥

इन्धनार्थमशुभ्वावाप्नुमाणामवपातनम् ।
आत्मार्यश्च क्रियारब्धो निन्दिताश्चादनमाया ॥ २३ ॥

अनादिताग्नितास्तेष्वमृष्टानामनपक्रिया । अस
प्रासाधिगमनं कौश्रीसव्यस्य च क्रिया ॥ २४ ॥

धान्यकुण्डपद्मसोयं मद्यपस्त्रीनिवेवचम् । स्त्रीपद्म
विट्चववधो नास्ति कश्चोपपातकम् ॥ २५ ॥

इदानीं नृपपातकाणां च गोवधेत्यादि । परिवर्तितेति । कन्या
चारति । ब्राह्मतेति । वर्तेति । इन्धनार्थमिति । अनादिनेति ।

चान्तेति। मोहननं जातिकर्मदुष्टानां चात्मन्यरपजीमनं च तत्
 विक्रयः मातृपितृगुरुषाञ्च श्रुतपात्रकरणं चर्चदा ब्रह्मचर्य
 त्यागः न वेदविकारणं ब्रह्मोभारतेत्यनेमोक्तत्वात्। अग्रेषु स्था
 र्त्तस्य त्यागः श्रौतानामग्निहोत्रपविध्याग्नीनित्युक्तत्वात् सुतस्य च
 संस्कारभरपात्रकरणं कनीयसा आदौ विवाहे कृते व्येष्टस्य
 परिवर्त्तिमन्भवति दाराग्निहोत्रसंयोगदत्त्यादिना प्रागुक्तं
 कविष्टस्य परिवेत्तृमन्मन्त्रोऽस्य कन्यायादानमन्त्रोरेव विवाहहेतु
 मादिवागेत्यातिष्यं कन्याया मैथुनवर्जमंगुलीप्रक्षेपादिना
 दूषणं रेतःक्षेपपर्वणमैथुनेषु तु रेतःक्षेपः सद्योनीषु कुमारीस्य
 न्यशासु च दत्तुमत्वात् प्रतिषिद्धं। दृष्टिजीवनं ब्रह्मचारिणो
 मैथुनमहागोसावर्भार्यापत्न्यानां विक्रयः यथाकाशमनुष्मन्मन
 मात्मता। तथाचोक्तं अत ऊर्ध्वं चोपयेते यथाकाशमसंस्तुता
 इति। बान्धवानां पितृत्यादीनां अननुवृत्तिः प्रतिनियतवेतन
 पक्षपूर्वकमभ्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमभ्ययनञ्च
 अतिक्रम्यादीनां तिष्ठादीनां विक्रयः सुवर्षासुत्पत्तिज्ञानेषु राका
 ज्ञवा अधिकारः महतां जलप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुवन्मा
 दीनां प्रवर्त्तनं औषधीनां जातिमात्रादीनां हिंसनं एतच्च ज्ञान
 पूर्वकाभ्यासहिंसायां प्राचक्षिप्तगौरवात् यत्तूत्कृष्टज्ञानां औ
 षधीनामित्यादिना वक्ष्यति तस्य कृद्धिंसायां प्राचक्षिप्तज्ञानवात्
 भार्यादिस्त्रीणां वेष्टानं कृत्वा तदुपजीवनं श्रेयादियज्ञेनागपरा
 धसमारणं मन्यौषधादिना वशीकरणं पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थं

आचम्यैव ह्यथ च्छिद्वर्गं चनातुरस्य देवविद्यायुद्धेऽथ मनसि पात्रा
 कण्डानि निम्नितानि च कण्डनादेः बह्वदयि च्छिदा भक्ष्यं दद्यात्
 पूर्वकाभाय भक्ष्यं पुनर्गर्हितानां च यौर्गर्हितं दिव्यं कृतमात् यज्ज
 धिकारे चान्वनाधानं सुवर्णादन्वज्यं चारुद्रव्यं चापहरणं
 च वायाच्च चिमिर्चैर्चैश्च वान् वाचते इति मुत्तुक्कानामनवकरणं
 मुत्तुक्कानामनवकरणं मुत्तुक्कानामनवकरणं धान्यं च
 नाचक्षीणादेः पशूनाञ्च यौर्गर्हितं दिवातीर्णा पीतमस्यायाः
 क्षिप्याममनं क्षीरं द्रव्यैश्च चिद्वर्गं चनातुरस्य देवविद्यायुद्धेऽथ मनसि
 दत्तं त्र्यम्बकमुपपातकं । वाच्यवत्त्वात् दत्तमेवैव नाचादीनाञ्चान्न
 प्राप्तिं इत्यन्वयः निन्दार्थं पिष्टाद्यादिवाच्यवत्त्वान्मेवावश्यमेव
 प्राचक्षितमस्ति किन्तु नाचादिज्ञानप्राचक्षितत्वात् नूनमेव
 मेवति ॥ ५८ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

ग्राह्यस्य राजः क्षत्या प्रातिरन्नेवमस्योः ।
 जैह्वस्य मैथुनमसि प्रातिभंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

ग्राह्यस्येति । ग्राह्यस्य दक्षिणादिना पीडाक्षिपा
 च इति शब्ददुर्गन्धतयाऽप्येवं कण्डनपुरीषादि तस्य भक्ष्यं प्राचं
 कृत्वा तस्य वक्षता पुंवि च नृदादौ मैथुनं दत्तमेवैवमेव प्राति
 भंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

खराद्योषमृगैर्भानामजाविक्रयस्तथा । बह्वरी
करणं ज्ञेयं मीनादिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

अरेति । नर्भतुरगोद्भूतगृहस्थिहागमेवमस्यवर्षमहि
षाणां प्रत्येकमधः बह्वरीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

निन्दितेभ्यो घनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
अपात्रोकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

निन्दितेभ्य इति । अप्रतियाह्वयनेभ्यः प्रतियहो वाणिज्यं
शूद्रस्य परिज्ज्ञां अनृताभिधानं दत्तेतत्रत्येकमपात्रीकरणं
ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

हामिकीटवयोद्यत्यामथानुगतभोजनम् । फलैकः
तुल्यमसौयमधैर्यश्च मत्तावहम् ॥ ७० ॥

असीति । अन्नमधः कुट्टनमधः तेभ्यैवत् शूकाः कीटाः
तेषामधः पक्षिकाश्च मथानुगतं यद्विज्यमपि प्राकायेकचयेद
कादौ कृत्वा मद्येन चहावीततश्च भोजनम् । मेधातिष्ठिश्च
मथानुगतं मद्यमंशुवृत्माह । तत्र तत्र प्राचक्षितगौरवम् ।
फलकाडपुष्पाद्याश्च पौर्ष्यं अल्पेऽप्यप्येपि चत्वार्येककं दत्त
कृत्वं प्रत्येकं महिनीकरणम् ॥ ७० ॥

एताभ्योर्नाष्टि सर्वाणि यद्योक्तानि पुत्रम् पुत्रम् ।
वैर्वैर्जतैरपोक्ष्यन्ते तानि सस्यद्विबोधत ॥ ७१ ॥

एताभिर्नाष्टि । एताभिर्ब्रह्महत्यादोनि वर्ज्यानि पापानि भेदेन
यद्योक्तानि वैर्वैर्जतैः प्राचक्षिप्तकूपैर्नाक्ष्यन्ते तानि यथावत्
यजत ॥ ७१ ॥

ब्रह्मचा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।
भैषाग्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा श्वशिरोभ्यजम् ॥ ७२ ॥

ब्रह्मर्षिर्ना । यो ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मचर्यं कृतवान् वने कुटीं कृत्वा ब्रह्म
त्रिरः कपाज्जलदभावे चम्यस्यापि विश्रं कृत्वा चरन्ते भैषभु
नात्मनः पापनिर्हरणाय द्वादश वर्षाणि वसेत् ततः कुर्वीत
यथापि कृतवापनो निवर्तेदिति वक्ष्यति मुन्यनारोक्तं यपि विश्वे
वापाङ्गाः । तत्रापि वनः । ब्रह्मनारायणपूर्वर्षिर्नात्मवृद्धि
तानि च । संविज्ञेयानि वनवैर्भिधूमे भुक्तवज्जने । भूषणे देहि
मे निशामेनो विद्याय वक्षरेत् । एककावक्षरेत्त्रैका तदवस्था
दक्षविधेत् । यवश्च द्वादशवार्षिकविधिः ब्रह्मचर्यां ज्ञानकृत
ब्रह्मचर्ये । दक्षं विशुद्धिद्विदितां प्रमाथोकात्मतोद्विजमिति
वक्ष्यमावन्तात् यथिव्येयशूद्राणामु कमेवेत्द्वादशवार्षिक
दिगुणमिगुणश्चतुर्गुणश्च द्रव्यम् । यद्येतावद्विषयपुराणि ।
दिगुणा यथिवाचामु वैद्यानां चिगुणा स्मृताः । चतुर्गुणात्

शूद्राणां यर्षदुक्ता मन्त्रास्त्राणां । यर्षदश्च मन्त्रयोगेन शूद्रैः स्यात्
 कर्मणाम् । यावद्विर्भाज्यैर्भाज्यानां सभा ततो द्विगुणैः च चिके
 च चिचाणां द्रष्टव्यवहारदर्शनार्थं सभा भवेत् त्रिगुणैर्वैश्वेखा
 नाश्चतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणामिति सभावश्च चित्रिचादीनां चचाणां
 व्रतमपि द्विगुणचिमुषचतुर्गुणमित्यर्थः । एतानि च मन्त्रब्रह्म
 वधप्राचक्षिप्तवचनानि गुणवत्कृतनिर्गुणब्राह्मणहमनविषयत्वेन
 भविष्यपुराणव्याख्यातानि । इत्यां चेत् गुणवान्मीर अकामाधि
 गुणो हतः । कर्त्तव्यानि मन्त्राणि नरैर्वै आशमेधिकम् ।
 ब्रह्महा दाद ब्राह्मणि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । मन्त्रोदवभृथं
 वापि अकामाधिर्गुणो हवे । जातिव्रत्तिमुखापेक्षं सक्तदुष्टिक्त
 कथा । अनुबन्धादि विज्ञात प्राचक्षिप्तं प्रकल्पयेत् इति विष्णु
 मिश्रवचनात् प्राचक्षिप्ताधिक्यमूहनीयम् । कामक्षमे तु ब्राह्मण
 वधे द्विगुणं ब्रह्मवधप्राचक्षिप्तं चतुर्विंशतिवर्षमादाहा
 द्विराः । अकामतः कृते पापे प्राचक्षिप्तं न कामतः । आत्मका
 मकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं ॥ ७२ ॥

लक्ष्यं प्रसूतभुतां वा स्त्रादिदुषामिच्छयात्मानः ।
 प्राप्तेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे चिरवाकिरराः ॥ ७३ ॥

अस्त्विति । धनुःप्ररायायुधधारिणां युद्धमात्मनां
 ब्रह्मवधपापवचार्थं भवं अग्नीभूतहस्तेव ज्ञानतां स्वेच्छन्

वाचसङ्क्षोभूतोवावतिष्ठेत् । वाचसृतेभ्यस्तकस्योवा विद्महेन
 दाह चाश्ववत् । अंघ्रिमे वा इति सङ्क्षोभूतः श्मश्रुमवाश्रु
 चात् । स्तकस्यः प्रहारान्नो जीवन्मपि विद्महेति । अग्नौ प्रदीप्ते
 कऽधो मुखस्यैव वारान् वरीरं प्रक्षिपेत् । तथा प्राञ्चेत चचा
 क्षिप्तेत्यापस्तम्बवचनात् । एवं प्रक्षिपेत् इत्यत्रावक्षितद्वयमन
 नारं वक्ष्यमाणं च वक्षेत् वाचमेधेनेत्येवमावक्षितचक्षमिदं
 कामतः । अविचक्ष्य ब्राह्मणवधविषयमनुष्ठेयमेव सिद्धिमा
 तयावाख्यातमविच्य पुराणे । सङ्क्षं ब्रह्मभूतां वा ज्ञात् विदुषा
 निष्कृतात्मनः । प्राञ्चेदात्मानमग्नौ वा वमिहे चिरवाह
 त्रिराः । वक्षेत् वाचमेधेन अविचो विप्रजातकः । प्रावक्षितचक्षं
 ज्ञेयस्त्वचिचक्ष प्रकोर्तितम् । अविचो निर्मुचो वीर ब्राह्मणं विद
 धारमम् । निहत्यकामतो वीर सङ्क्षः ब्रह्मभूते भवेत् । चतुर्वेद
 विदम्भीरं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिचम् । निहत्य कामादात्मानं
 क्षिपेद्ब्राह्मणवाक्त्रिराः । निर्मुचं ब्राह्मणं ज्ञत्वा कामतो मुखवान्
 नृह । वक्षेत् वाचमेधेन अविचो धी महीवतिः ॥ ७३ ॥

वक्षेत् वाचमेधेन स्मर्जिता गोसवेन वा । अभि
 जिद्विच्यजिज्ञां वा चिद्वृताग्निद्युतापि वा ॥ ७४ ॥

वक्षेतीति । वक्षेत् वाचमेधेनेत्यननारं वाख्यातं स्मर्जिता चान
 विज्ञेयैश्च गोसवेन वा अभिषिता वा विचक्षिता वा चिद्वृता अग्नि

ज्ञानसि ज्ञानिभाषाभाष्यवधे भाष्यवधे प्राबक्षितम् । तथाच
भविष्यपुराणम् । ज्ञातिमार्थं यदा दन्वात् प्राज्ञार्थं प्राज्ञयो
मुह । वेदाभाषविहीनो वै धनवानश्रिवर्जितः । प्राबक्षित
नदा कुर्मादिदन्वापविष्टुहये । धर्म वा जीवमाचारं एह वा
वपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

इविष्यभुम्वाऽनुसरेत् प्रतिश्रोतः सरस्वतीम् ।
अपेक्षा निवृत्ताहारस्त्रिर्वेदेभ्यः संज्ञिता ॥ ७७ ॥

इति चेति । जीवारादिह विद्यासम्भोजी विद्यातत्त्वस्यैव
 द्वावभ्यामपि मोक्षोदधेः स्रोतः प्रति वरकतीं चाभात् । एतच्च
 जातिमात्रप्राप्त्यवधे ज्ञानपूर्वके प्राप्तावका । तथा च भविष्य
 पुराणे । जातिमात्रे हते विप्रे देवेभ्य मतिपूर्वकम् । इत्या च द्वा
 वेदहोमे चनेन च भवेदुद । तदेतत् कस्यचेत्तच्च प्राचक्षिप्तं
 निबोध मे । इति श्रुत्युक् चरेद्वापि प्रतिश्रोतः वरकतीम् ।
 अथवा परिमिताहारस्त्रीन् वारान् वेदबंधिताम् अपेत् बंधिता
 यश्चात् पदकममुदाहः । अथापि भविष्यपुराणीयो विप्रैः ।
 जातिमात्रमु धे । इत्यात् विप्रस्य मतिपूर्वकम् । प्राज्ञो ज्ञान
 मुक्तवान् तदेहमरिक्कथेत् । अपेदा निचताहारः पिब वेदक
 बंधितान् । अथो चर्तुषि वामानि चैविद्यान् सुरोत्तम ॥७७॥

कृतवापनो निवसेद्गामान्ने गोप्रजैः पि वा ।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

कृतेति । इदानीं समाप्ते द्वादशे वर्षे इत्युपस्थानात् द्वादश
वार्षिकस्य विशेषमाह । खूनकेन खस्य युर्गो ब्राह्मणहिते रतः
गोब्राह्मणोपकाराङ्कुर्वन् यामसमीपे गोष्ठपुच्छदेशे वृक्षमूला
न्यतमे निवसेत् वने कुटीं कृतेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणार्थेति । प्रत्नकी द्वादशवार्षिकेऽन्तराङ्ग्युदकहिं
सकाद्याकान्तब्राह्मणस्य गोव्यां परिचायाद्यैः प्राणान्परित्यजन्
ब्रह्महत्यायामुच्यते । गो ब्राह्मणं वा ततः परिचायाभ्युत्तेपि
अथमाप्तद्वादशवर्षोपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

व्यवस्रतियोक्ता वा सर्वस्वमवजित्य वा । विप्रस्य
तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ८० ॥

व्यवस्रति । खेवादिभिर्गोब्रह्मण्यवर्षेऽपह्नियमाद्ये तदा न
यनार्थं निर्व्याजं यथावृत्तिं प्रयत्नं कुर्वन् तत्र विचारान् पुद्गे प्रव
र्तमानो नातीतेपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापायात् प्रमुच्यते । अथ ख

प्रथमवारह्य विमर्शकं चपहतं मित्ता अर्पयति तद्यापि
मुच्यते । यद्वा । यथापहारकष्टेनात्मनैव ब्राह्मणो बुद्धेन मरुते
प्रवर्तते तदा चपयपहतयमधनदानेन तं जीवयति तदापि
तस्मिन्निमित्ते तस्य प्रायश्चित्ते ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते । एतदितर
प्रकारान्तरेषु तु रक्षसं गोप्ता गोब्राह्मणस्य चेत्पुनरुक्तिः
॥ ८० ॥

एवं दण्डप्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाप्यतः । समाप्ते
दादमे वर्षे ब्रह्महत्या व्यपोयति ॥ ८१ ॥

इयमिति । एवमुक्तप्रकारेण चर्चदा निबन्धोपहितः स्त्री
बन्धोनादिभूत्वाः बन्धतमनाः समाप्ते दादमे वर्षे ब्रह्महत्यापापं
वाप्नोति । एवं ब्रह्मचर्यदत्तादिवर्षे प्रकाशदादत्रवार्षिकस्य
कीदृशम् ॥ ८१ ॥

विद्या वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । समे
गोऽवभृशस्नातो यवमेवे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

विदेति । यवमंधे ब्राह्मणानाद्यमिमां चपिचस्य यजमा
यस्य यजमानमे ब्रह्महत्यापापं विद्या निवेद्य यवभृशस्नातो
ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते दादत्रवार्षिकस्त्रीपर्वहतमात् सत
यमिमेद् प्रायश्चित्तपापान् भविष्यपुराणे । यदा तु मुचयान्

विप्रो हन्यात् विप्रन्तु निर्मुक्तं । अकामतस्तदा गच्छेत्स्थानश्रीवा
 यमेधिकं । गोविन्दराजस्तु अश्वमेधविवर्जितसकलप्रायश्चित्त
 त्रेवंतां अथ प्रक्षान्ताद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्थान्तराऽवभृथ
 क्षामे तेनेव शुद्धिरित्याह । तद्वक्तव्यविश्वपुराणवचनविरो
 धात् ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मुखमग्रं राजन्व उच्यते । तस्मा
 त्त्वमागमे तेषामेवो विस्थाप्य शुद्धीति ॥ ८१ ॥

धर्मेति । यस्याद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोप
 देवे कृते धर्मानुष्ठानात् राजा तस्यायं प्राप्तं मन्वादिभिरुच्यते
 ताभ्यां ब्राह्मणवचनविद्याभ्यां समुखायधर्मोत्तमिष्यते । तस्मात्तेषां
 त्वमागमे अश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नानः शुद्धीतीति अस्मैव
 त्रेवः ॥ ८२ ॥

ब्राह्मणः सन्मवेनैव देवानामपि दैवतम् । प्रमा
 णश्चैवं लोकस्य ब्रह्माचैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मण उत्पत्तिस्तत्रैव किमुनः सुतादिभि
 र्देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्
 प्रमाणात्कल्पदेवस्य प्रमाणात् यस्यात्तत्र वेद एव कारणं वेदं
 मूलकत्वात्पुण्यदेवस्य ॥ ८४ ॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्सवोप्येनःसु निष्कृतिम् । सा
तेषाम्भावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

ब्रह्महत्यादयः तेषामिति । तेषां विदुषां ब्रह्महत्यां मध्ये
वेदशास्त्रयोपि किमुत्तमिकाः ब्रह्महत्यानिर्हरणाय प्रायश्चित्तं
ब्रूयुः तत्प्रापिनां विदुषां भवति ब्रह्मादिदुर्गा वाक् पाव
विषी ततश्च ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तार्थं विदुषामपि परिषद्वचनं
कार्यं रक्षकप्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति रक्षकमविरोधान् ॥ ८५ ॥

अतीत्यतममाख्याय विधिं विप्रः समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतम्यापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

अतएवति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमयादव्यतनं प्रायश्चित्तं प्राप्य
आदिः वंशतमना चाविद्य प्रवक्ष्यतया ब्रह्महत्याकृतम्याप
मवबुदति । एतच्च ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तविषयं वक्तव्यमकार
कपिब्रह्महत्यादयो मावर्तनीयं एवमपि भुवपि बुद्धि
अपुनि अपुनि इतिमेतन्मकारवान् । पूर्वं जानकनद्वयानु द्वय
वक्तव्यमकारेत् । इति ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तमवबुदतया ब्रह्म
हत्याकृतम्यापं विधेः प्रायश्चित्तमकारान्तिमोक्षे हि नुचं कृतम् । तृतीये
विनुचं मीचं रमिदेवमकारवान् । एतदादिना पुनरवबुदति
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ते तु मविद्यपुराणीयो विधेः ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमकार

ब्राह्मणान् वा वदन् मुह । निहस्य युगपद्भीर एकं प्राचान्ति
कञ्चरेत् । एतच्चाज्ञानविषयः । तथा च अकामतो कदा
चन्यात् ब्राह्मणान् ब्राह्मणो गुह । चरेदने तथाघोरे यावत्प्राण
परिचयम् । एतच्च प्रकृतत्वाद्युगपन्मरणविषयं क्रममारब्धे
तु विधेः प्राथमिकादस्यादित्यावृत्तिविधायकं वेदवचनं
बोद्धव्यं ॥ ८६ ॥

इत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत् । राजन्य
वैश्यौ चेजानावाचेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

इति । प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं स्त्रीपुंसपुंसकत्वेना
विज्ञातं चचियं वैश्यश्च वागप्रवृत्तं इत्वा आचेयीश्च स्त्रियं
ब्राह्मणौ । आचेयीश्च ब्राह्मण्यमिति यमत्सरणान् इत्वा ब्रह्म इत्वा
प्राचक्षिप्तं कुर्यात् । आचेयी च रजस्रस्ता अतुस्तावोचते
रजस्रस्ता अतुस्तातामाचेयीमिति वस्त्रिष्टसारवात् । एवञ्चान्त
चेयीब्राह्मण्यवधे उपपातकं यथोक्तं स्त्रीभूद्विष्टचवध
इति यत्तूत्तरलोके ज्ञाता च स्त्रीमुहदधमिति तदाहित
ग्निब्राह्मणश्च ब्राह्मण्योभार्याविषयम् । तथा चाङ्गिराः । आहि
ताग्निर्ब्राह्मणश्च इत्वा पत्नीमभिन्दिताम् । ब्रह्म इत्याव्रतं कुर्या
दाचेयीवस्तथैव च ॥ ८७ ॥

उक्ता चैवानृतं साध्ये प्रतिबध्य गुरुन्तया । अथ
इत्य च निःशेषं कृत्वा च स्त्रीसुहृदधम् ॥ ८८ ॥

उक्तेति । विरहभ्रमादियुक्तवाक्ये चयुतमुक्ता गुरोश्च
मित्राभिप्रायमुत्पाद्य निशेषश्च ब्राह्मणसुवर्षादन्वइत्यतादि
इत्वं चविवादेः सुवर्षमपि चापहत्य स्त्रीवधं च यथा व्याख्यातं
कृत्वा निचं चाब्राह्मणं इत्या ब्राह्मणव्याप्रायसिक्तं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

इयं विष्णुद्विबदिता प्रमाप्याकामना दिजम् । काम
तो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

इत्यमिति । एतत्तु प्रायश्चित्तं विप्रेषोपदेष्टमन्तरेण
कामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेचनिष्कृतिः
नेतप्रायश्चित्तं किन्मतोदि गुणादिकरणात्प्रकमिति प्रायश्चित्त
मौरवार्धवतु प्रायश्चित्ताभावार्धम् । कामतस्तु कृतं मोक्षान्
प्रायश्चित्तैः इत्यमिधैः इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

सुराप्तीत्या दिजो मोक्षदग्रिवर्षां सुरामिवेत् ।
तया स्वकाये निर्दग्धे मुच्यते किंश्चिपाप्ततः ॥ ९० ॥

सुरामिति । सुराग्रव्यः पैहीनाचे मुखो न तु पैहीनाधी
पैहीपु चित्तवानुनतेकरुपाभावात् प्रतीकश्च प्रतिकल्पने

ब्रह्मिण्ययकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । गोप्यादिमहिरासु जुष
 हृत्थापि सुराब्रह्मप्रयोगोपपत्तेः । अतएव मन्त्रियपुराणे-
 सुरा च पैष्टी मुखोक्ता न तस्यास्त्रितरे वमे । पैष्ट्याः पानेतु
 पैतावां प्राचक्षिन्त निबोध मे । मनुजोक्तं महाबाहो वमासव्यास
 धीमतः । एतावानिमि निडुंरवे वष्टी एतावां गोपीमाधी
 पैष्टीषास्त्रितानां मध्ये पैष्टीषाणे मनुजं प्राचक्षिन्त सुराभीता
 दिवोऽगोहादितीत्यर्थः । मुख्यं सुरापैष्टीं रागादिवामूढतया
 दिवोऽगोहादयः अचियो वैष्णव पीता अग्निवर्षां सुरां पिवे
 ततया सुराया वरीरे निर्दग्धे इति शिष्यसंज्ञात्पापास्तुच्यते ।
 एतच्च बुद्ध्यात्कामकारकतसुराशानविषयम् । तस्माच्च दह
 सतिः । सुरापाने कामकृते व्यसर्जो तां विनिःशेषेत् । मुखे
 तया च निर्दग्धो मृतः इन्द्रिमवाप्नुयात् ॥ ८० ॥

गोमूत्रमग्निवर्षं वा पिबेदुदकमेव वा । पयोधृतं
 वा मरणाग्नौ शक्यं त्रसमेव वा ॥ ८१ ॥

गोमूत्रमिति । गोमूत्रवत्तगीषीरमखधृतगोमबरवाणा
 मम्यतममग्निवर्षं कृत्वा चावकारयन्निवेत् ॥ ८१ ॥

कृत्वा भा भक्षयेदहमिच्छार्कं वा सक्तमिद्रि ।
 सुरापानापनुत्थयं वासवासा अटी ध्वजी ॥ ८२ ॥

कृत्वा चेति । अथवा गोरोमादिकृतवासा अटावाञ्च सुरा

आवयन्निष्ठं च कर्मसमुदायप्रकम् चाकङ्क्षमेवविषं तं एतन्ना
वेकवारं संवत्सरपर्यन्तं चुराजकसाधनानां च भवेत् । इदं
मनुस्मृत्यर्थं च मुखादुरापाने द्रष्टव्यम् न तु मरवेव वैकल्पिकं
चमुत्तान् ॥ ८२ ॥

चुरा वै मखमन्नागान्याप्ता च मखमुच्यते । तस्मा
द्राज्यप्रराजन्यौ वैश्यश्च न चुराम्निवेत् ॥ ८३ ॥

सुरेति । चक्षान्तस्तुचपिष्टवाचलासुरा चक्षतर्षं मख
प्रक्षेपे च पापमुच्यते । तस्माद्राज्यवचपिष्टवैद्याः पैट्रीं चुरां न
पिबेयुः इत्यनेन प्रतिषेधे इति इतदतिक्रमे चुरां पीमेतिग्राह
यित्त विधायात् चक्षमकार्यकदाच पैट्रीपिबेय इव स्मृतः
चेवर्षिकश्च मनुमैवोक्तः ॥ ८३ ॥

गौडी पैट्री च माध्वी च विष्टे वा चिविवा चुरा । मखे
वैक्ता तथा सर्व्या न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ८४ ॥

गौडीति । वा मुखेन कृता वा गौडी एवं पिष्टेन कृता पैट्री
मधुकटुहो मधुः तत् पुष्यैः कृता वा माध्वी इत्यग्निः प्रक्षारा
चुरा ज्ञातव्येतिमुखादुरा वाच्योद्यमनितरज्यापेक्षया ग्राह्य
वत्त गौडीमाध्वीपाथे ग्राह्यचित्तगौरवार्थम् । चषेवैवा पैट्री

मुखा सुरा पूर्ववाक्मिविद्वत्तात् जेवर्षिकसायिचक्षा तथा
सर्वगौडी माध्वो च द्विजोत्तमैर्ष पातव्यः ॥ ६४ ॥

यक्षरक्षःपिशाचाश्च मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्वा
ह्यणेन नाप्तव्यन्देवानामग्नता इविः ॥ ६५ ॥

यचेति । मद्यमचनिविद्वपैष्टीगौडीमाध्वयतिरिक्तं नव
विधमोद्धृतं तदाह पुस्तक्यः । पानसद्राचमाधूकं सार्जूर
मासमैश्वरम् । माध्विकं टांकमार्दीकमैरेवसारिकेसवम् ।
सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादत्रैव च । दादन्नानु सुरा
मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् । मांसञ्च प्रतिषिद्धं सुरा च चिप्रका
रा प्रोक्ता । असूयतइति आसवो मद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः
कृतसंवाधनः सञ्जातमद्यभावः । यमधिकृत्य इदं पुस्तक्यो
क्तप्राचक्षितम् । द्राक्षेषुटंकसर्जूरपनसादेसवोरसः । सस्यो
जातानु पीत्वा तं व्यहाक्कुक्ष्योद्विजोत्तमः । एवं मद्यादिपतु
ष्टयं यक्षरक्षःपिशाचसमंध्यवन्तद्वाह्यणेन देवानां इवि
र्भक्षयता नाशितव्यम् । निविद्धायाः सुराचा इक्षोपादानं यक्ष
रक्षःपिशाचास्तथा निन्दार्थम् । अथ केचिद्देवानामग्नता इवि
रिति पुंलिङ्गनिर्देशाद्वाह्यणस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया
इत्याहुः तदसत् । पतिसोक्तं न सा याति ब्राह्मणी या सुरान्नि
वेत् । इक्षेव सा शुनी शुभ्री शूकरी सोपजायते । इति शास्त्र
वदव्यादिस्मृतिविरोधात् ॥ ६५ ॥

अमेधे वा पनेषतो वैदिकं वायुदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्यादा ब्राह्मणो मदमेदितः ॥ ८६ ॥

अमेधरति । ब्राह्मणो मद्यपावमदमूढबुद्धिः यन् अण्डेषो
वा पतेत् वेदवाक्यं वा उच्चारयेत् ब्रह्महत्यायकार्यं वा कुर्यात् ।
अतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ८६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाज्ञायते सकृत् । तस्य
व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥ ८७ ॥

यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणा
वसितः एकदेहत्वात् एकवारमपि मद्येनाज्ञायते तदा एक
वारमपि सो ब्राह्मणो मद्यमिदति तस्य ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतं
स प्राप्नोति तस्मान्मद्यं सर्वत्रैव न पातयन् अद्यमपि पूर्वानु
वादः ॥ ८७ ॥

एषा विचित्राभिहितानुसुरापामस्य निष्कृतिः ।
अतर्जुं प्रवक्ष्यामि सुवर्षस्तेवनिष्कृतिं ॥ ८८ ॥

इति । इदं सुरापामजनितपापस्य नामाप्रकारं प्राक्
विवृतमभिहितमास्मात्परब्रह्माणं सुवर्षहरसपापस्य निष्कृतिं
वक्ष्यामि ॥ ८८ ॥

कृतवापनो निवसेद्गामान्ते गोत्रजैः पि वा ।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

कृतेति । इदानीं समाप्ते द्वादशे वर्षे द्रव्यपस्यानात् द्वादश
वार्षिकस्य विशेषमाह । खूनकेजनस्य मुर्गे ब्राह्मणहिते रतः
गोब्राह्मणोपकारान् कुर्वन् यामवनीये गोष्ठपुच्छदेवं वृक्षमूला
न्यतमे निवसेत् वने कुटीं कृतेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

ब्रह्महत्यादिति । प्रकृत्यो द्वादशवार्षिकेऽन्तरान्मुदकहिं
सकाशाकान्तब्रह्महत्या गोव्या परिचायात् प्राणान्परित्यजन्
ब्रह्महत्यायामुच्यते । गो ब्राह्मणं वा ततः परिचायादुक्तेऽपि
असमाप्तद्वादशवर्षेऽपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

व्यवस्रतियोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा । विप्रस्य
तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ८० ॥

व्यवस्रमिति । खेसादिभिर्ग्राह्यवर्ज्यखेऽपद्रिवभावे तदान
यनार्थं निर्धाजं यथावत्किं प्रयत्नं कुर्वन् तच्च विचारान् युद्धे प्रय
त्नमानो नानीतेऽपि सर्वस्वो ब्रह्महत्यापायात् प्रमुच्यते । यद्य क

प्रथमवारं हि विमर्शयन् च पश्यन् तं जित्वा अर्पयति तथापि
मुच्यते । यद्वा । यथापहारकहेमात्मनैव ब्राह्मणो बुद्धेन मरुचे
प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहतममधनदानेन तं जीवयति तथापि
तस्मिन्निमित्ते तस्य प्रायश्चित्ते ब्रह्महत्यापापमुच्यते । एतदितर
प्रकारान्तरेण तु रक्षयि गोप्ता गोब्राह्मणस्य सेव्यपुनरुक्तिः
॥ ८० ॥

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते
द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥ ८१ ॥

इति । एवमुक्तप्रकारेण चर्चदा निचमोपहितः स्त्री
संघोवादिभूत्वाः संवत्सराः समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यापापं
वाप्तवति । एवं ब्राह्मणार्चनत्वादिवर्गे ब्रह्महत्यापापं वाप्तवति । एवं
ब्रह्महत्यापापमुच्यते ॥ ८१ ॥

शिक्षा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । समे
गोऽवभृच्छातो ययमेवे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

शिक्षेति । ययमंशे ब्राह्मणानामग्निना चविचका ययमा
यस्य ययममे ब्रह्महत्यापापं शिक्षा निवेद्य अवभृच्छातो
ब्रह्महत्यापापमुच्यते द्वादशवार्षिकस्त्रीपर्वहतत्वात् कृत
ययमेवं प्रायश्चित्तमात्राच भविष्यपुराणे । यदा तु मुच्यन्

विप्रो हन्यात् विप्रन्तु विगुणं । अकामतस्तदा गच्छेत्तान्द्रिषा
 अमेधिकं । गोविन्दराजस्तु अश्वमेधविवर्जितचक्रप्राचक्षित
 ज्ञेयतां अस्य प्रक्रान्ताद्वादशवार्षिकप्राचक्षितस्थान्तराऽवभृष
 क्षामे तेनेव शुद्धिरित्याह । तद्वक्तव्यविशेषपुराणवचनविरो
 धात् ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मुखमग्रं राजन्व उच्यते । तस्मा
 त्प्रमाणमे तेषामेवो विख्याप्य शुद्ध्यति ॥ ८३ ॥

धर्मेति । यस्याद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेव धर्मोप
 देवे कृते धर्मानुष्ठानात् राजा तस्यायं प्राप्तं मन्त्रादिभिश्च्यते
 ताभ्यां ब्राह्मणवचनविद्याभ्यां समूहाय धर्मतद्भिष्यति । तस्मात्तेषां
 प्रमाणमे अश्वमेधे पापं निवेद्यावभृषक्षोतः शुद्ध्यतीति अस्मैव
 ज्ञेयः ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः समवेनैव देवानामपि दैवतम् । प्रमा
 णश्चैव लोकस्य ब्रह्माचैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

ब्रह्मकारि । ब्राह्मण उच्यन्तिस्मरन्तेव किमुनः सुतादिभि
 र्देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्
 प्रमाणमनुपदेह्य च ब्रह्मास्मात् यस्यात्तत्र वेद एव कारणं वेद
 मुखकृत्वादुपदेह्य ॥ ८४ ॥

ब्राह्मणान् वा वदन् मुह । निहत्य युगपद्भीर एकं प्राचाम्नि
कच्छरेत् । एतच्चाज्ञानविषयः । तथा च अकामतो कदा
इत्यात् ब्राह्मणान् ब्राह्मणो गुह । चरेदने तथाघोरे यावत्प्राण
परिचयम् । एतच्च प्रकृतत्वाद्युगपन्मरणविषयं क्रममारणे
तु विधेः प्राथमिकादस्यादित्यावृत्तिविधायकं वेदवचनं
नोद्भूय ॥ ८६ ॥

इत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत् । राजन्य
वैश्यौ चेजानावाचेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

इति । प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं स्त्रीपुंसपुंसकत्वेना
विज्ञातं अविषयं वैश्यस्य सागप्रवृत्तं इत्वा आचेयीच्च स्त्रियं
ब्राह्मणी । आचेयीच्च ब्राह्मणीमिति यमत्सरणान् इत्वा ब्रह्मइत्या
प्राचक्षितं कुर्यात् । आचेयी च रजस्रस्ता अतुष्टावोचते
रजस्रस्तां अतुष्टातामाचेयीमिति वस्त्रिष्टसरणात् । एवञ्चान्न
चेयीब्राह्मणीवधे उपपातकं यथोक्तं स्त्रीभूद्रविट्चववच
इति यत्सूक्तारहोके कृता च स्त्रीसुहृदधमिति तदाहित
ग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणीभार्याविषयम् । तथाचाङ्गिराः । आहि
ताग्नेर्ब्राह्मणस्य इत्वा पत्नीमभिन्दिताम् । ब्रह्मइत्याव्रतं कुर्या
दाचेयीवस्रस्यैव च ॥ ८७ ॥

उक्ता चैवानृतं साध्ये प्रतिरुध्य गुरुस्तथा । अथ
इत्य च निःशेषं कृत्वा च स्त्रीसुहृदधम् ॥ ८८ ॥

उक्तेति । चिरसम्भन्नादियुक्तवाच्ये चवृत्तमुक्ता गुरोश्च
मित्रानिमित्रापमुत्पाद्य निशेषश्च ब्राह्मणसुवर्षादन्वद्वयतादि
इत्थं वचिवादेः सुवर्षमपि चापहत्य स्त्रीवधं च वधा व्याख्यातं
कृत्वा मित्रं चाब्राह्मणं इत्या ब्रह्महत्याप्राचक्षितं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

इयं विशुद्धिरदिता प्रमाणाकामता द्विजम् । काम
तो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

इयमिति । एतत्तु प्राचक्षितं विधेयोपदेयमनरेण
कामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नैव निष्कृतिः
नैतत्प्राचक्षितं किन्मतोदि गुणादिकरणात्मकमिति प्राचक्षितं
नौरवार्धवत् प्राचक्षिताभावार्धम् । कामतस्तु कृतं मोहात्
प्राचक्षितैः इयमिधैः इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

सुरामीत्या द्विजो मोहादग्रिवर्षा सुरामिवेत् ।
तया स्वकाये निर्दग्धे मुच्यते क्लिष्टपाततः ॥ ९० ॥

सुरामिति । सुरावज्जः पेहीनाचे मुखो न तु मोहीनाधी
पेहीषु चित्तवानुनतैकरूपाभावात् प्रत्येकञ्च प्रत्येकजने

अन्निचयकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । गोप्यादिमदिरासु भुष
 हृत्थापि सुराग्रद्वप्रधानोपपत्तेः । अतएव मन्त्रिपुराणे ।
 सुरा च पैट्टी मुखोक्ता न तस्यास्त्रितरे वमे । पैट्टाः पानेतु
 पैतासां प्राचक्षिन्त निबोध मे । मनुजोक्तं महाबाहो वमासन्वाय
 धागतः । एतावानिमि निर्द्वारणे वष्टी एतासां गोडीमाधी
 पैट्टीनाद्यस्ताना मध्ये पैट्टीवाने मनुजं प्राचक्षिन्त सुराभीता
 दिवोऽलोहादितीक्ष्णैः । मुखं सुरापैट्टी रागादिव्यामूढतया
 दिवो प्राचक्षतः अचियो वैश्वस्य पीता अग्निवर्षां सुरां पिबे
 त्तासां सुराया वरीरे निर्दग्धे इति शिखरात्पापाप्युच्यते ।
 एतच्च बुद्ध्यात्कामकारकतसुराधामविषयम् । तस्माच्च दृष्ट
 सतिः । सुरापाने कामकृते व्यवर्त्तन्तां तां विनिःशेषेत् । मुखे
 तया च निर्दग्धो मृतः इन्द्रिमवाप्नुयात् ॥ ८० ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा । पयोधृतं
 वा मरुताङ्गोऽशक्तद्रसमेव वा ॥ ८१ ॥

गोमूत्रमिति । गोमूत्रवत्तगीचीरमव्यधृतगोमरुताणा
 मव्यतममग्निसर्गं कृत्वा पावकारवन्निवेत् ॥ ८१ ॥

कषाया भक्षयेद्वन्निष्णाकं वा सकृन्निमि ।
 सुरापानापनुत्थयं वासवासा जटी ध्वजी ॥ ८२ ॥

कषायेति । अथवा गोरोमादिकृतकषा मट्टावाप् सुरा

मुखा सुरा पूर्ववाक्मिविद्वत्तात् चेद्विद्वत्तापेक्षया तथा
सर्वागौडी माधो च द्विजोत्तमैर्न पातव्यः ॥ ६४ ॥

यश्चरत्तः पिशाचाक्षं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्वा
हृष्येन नाप्तव्यन्देवानामश्रुता इविः ॥ ६५ ॥

यचेति । मद्यमन्ननिविद्वपैष्टीगौडीमाधोव्यतिरिक्तं नव
विधम्बोद्धृत्य तदाह पुस्तक्यः । पानसद्भाषमाधूकं चार्जूर
मासमैश्वर्यम् । माधूकं टांकमार्दीकमैरेवसारिकैलवम् ।
सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव च । दादन्नानु सुरा
मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् । मांसञ्च प्रतिविद्धं सुरा च त्रिप्रका
रा प्रोक्ता । असूयतइति आसवो मद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः
कृतसंसाधनः सञ्जातमद्यभावः । समधिकृत्य इदं पुस्तक्यो
क्तप्राचक्षितम् । द्राक्षेषुटंकखर्जूरपनसादेसथोरसः । सस्यो
जातानु पीत्वा तं व्यहाच्छुद्धोद्विजोत्तमः । एवं मद्यादिषु
वृथं यश्चरत्तः पिशाचसम्बन्धवन्तद्वाहृष्येन देवानां इवि
र्भक्षयता नाश्रितव्यम् । निविद्धायाः सुराया इहोपादानं यश्च
रत्तः पिशाचाक्षतया निन्दार्थम् । अथ केचिद्देवानामश्रुता इवि
रिति पुंलिङ्गनिर्देशाद्वाहृष्यस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया
इत्याहुः तदसत् । पतिसोकं न वा याति ब्राह्मणी या सुरान्नि
वेत् । इहैव वा शुनी वृषी शूकरो चोपजायते । इति याज्ञ
वल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ॥ ६५ ॥

अमेधो वा पतेन्नाप्तो वैदिकं वायुदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्यादा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ८६ ॥

अमेध इति । ब्राह्मणो मद्यपायमदमूढबुद्धिः यन् अष्टौ वा पतेत् वेदवाक्यं वा उच्चारयेत् ब्रह्महत्यायकार्यं वा कुर्यात् ।
अतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ८६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाश्नाव्यते सकृत् । तस्य
व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥ ८७ ॥

यद्येति । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः यस्माद्वेदेन
वर्जितः एकदेहत्वात् एकवारमपि मद्येनाश्नाव्यते तथैक
वारमपि यो ब्राह्मणो मद्यमिवति तस्य ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतं
स प्राप्नोति तस्मान्नास्यं सर्वत्रैव न पातयन् अथमपि पूर्वानु
वादः ॥ ८७ ॥

एषा विचित्राभिहितः सुरापानस्य निष्कृतिः ।
अतर्ज्जुं प्रवक्ष्यामि सुवर्षस्तेयनिष्कृतिं ॥ ८८ ॥

इति । इदं सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारं प्राय
श्चित्तमभिहितमास्यात्परब्रह्मणं सुवर्षस्तेयपापस्य निष्कृतिं
वक्ष्यामि ॥ ८८ ॥

सुवर्णसोमकृदिमो राजानमभिगम्यतु । स्वर्णं
प्रापयन् ब्रूयात्तन्मया ननु शास्त्रिणिति ॥ ८८ ॥

सुवर्णेति । अयं ह्यस्य सुवर्णं ब्रूयात्तन्मया ननु शास्त्रिणिति । स्वर्णमिति
प्राप्तात्तत्पक्षरथात् । ब्रूयात्तन्मया ननु शास्त्रिणिति । स्वर्णं राजानं गत्वा
ब्रूयात्तन्मया ननु शास्त्रिणिति । स्वर्णं कथयन् मम नियमं करो
मिति ब्रूयात् ब्रूयात्तन्मया ननु शास्त्रिणिति । स्वर्णं प्रापयिष्यती
त्यनेन इति प्रकृतत्वात् चण्डियादीनां च प्रापयिष्यन्तं राजानमभि
गम्यतु ॥ ८८ ॥

गृहीत्वा मुषलं राजा सङ्कटद्वन्धात्तु तं स्वयम् ।
वधेन शुध्यति सोमो ब्रह्मणस्तपसैवतु ॥ १०० ॥

गृहीत्वेति । स्वर्णेनादाय मुषलमित्यादेरुक्तत्वात् तेनार्थं
तमुषलादिकं गृहीत्वा सोमकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वयं
हन्वात् व च सोमो वधेन मुषलानिघातेन हतो मुष्तेपि वा
शुचिरिति चाश्ववत्पक्षरथात् । हतो वा हतकस्यो वा
वीर्यं तस्मात् पापान्मुच्यते । ब्रह्मणः पुनस्तपसैव वेत्येवकार
करत्वात् । तथा न जातु ब्रह्मणं हन्वात्स्वर्गपापेभ्यश्चित् नित्य
कृत्वा च तपसैव शुध्यति अतएव मन्वर्थयाज्ञानपरे भविष्य
पराधे । अदेतद्वचनं वीर ब्रह्मणस्तपसैव वा । तस्यैव कारणा

सुराधिप । तपस्वैवेत्यनेनेह प्रतिषेधो बधस्य तु । वाग्रस्य
चचिवादीनामपि तपोविकल्पार्थः ब्राह्मणस्य तु तपश्चेति
निषेधो न तु ब्राह्मणस्यैव तपः अतएव भविष्यपुराणे । इतरेषा
मपि विभो तप्ते न प्रतिषिध्यत इति ॥ १०० ॥

तपसाऽपमुनुत्सुस्तु सुवर्णक्षीयञं मलम् । चीर
वासा दिजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्मावृणो व्रतम् ॥ १०१ ॥

तदेव तप आह तपसेति । तपसा सुवर्णक्षीये
उत्पन्नं पापं दिजोनिर्हर्तुमिच्छन् चरस्यपहसात्प्राचस्याच
ब्रह्महवि ब्रह्मतनुतं तत्कुर्यात् इतश्च द्वादशवार्षिकं क्षेत्र
मौरवाह्यचिवादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणस्य
भिनः सुवर्णापहरणे । पञ्चकण्वसको मापसोसुवर्णस्य षोड
शेति सुवर्णपरिमाणम् अदृश्यं ततो न्यूनस्य परिमाणापेक्षार्था
मनूक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्यायत्वात् । अल्पधिकपरिमाणस्य
विष्यपुराणे नूयते तत्तथाविधानुबन्धविग्रहापहारे तथाविध
प्राचक्षिप्तविषयमेव तथाच भविष्यपुराणे । चचियाद्यास्तपो
वर्णं निर्मुखा ह्यवतत्पराः । मुखास्तस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्
हरन्ति चेत् । निष्कानेकादत्र तथा दग्धात्मानन्तु पावके ।
ऋक्षेवर्णरवादीर चरेद्ब्रह्मात्मऋक्षे ॥ १०१ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं क्षीयच्छतं दिजः । मुदस्त्री
गमनीयन्तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

एतैरिति । ब्राह्मणसुवर्चसोयजनितपापमेभिर्नैर्दिक्षी
निर्हरेत् व्रततपसोर्द्वयोदकत्वात् एतैरिति वज्रवचनं धर्मत्वा
पेक्षया मनुक्रमपि प्राचक्षितं कल्पनीयमिति ज्ञापनार्थं । गुरु
स्त्रीगमननिमित्तं पुनः पापमेभिर्बध्यमाद्यैः प्राचक्षितैर्निर्ह
रेत् ॥ १०२ ॥

गुरुतल्यभिभाष्यैर्नस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सूक्ष्मी
ज्वलन्ती स्वास्त्रियेभृत्युवा स विशुध्यति ॥ १०३ ॥

शुर्विति । निषेकादीनि कर्माणीत्युक्तत्वात् गुरुः पिता तत्
भार्या गुरुतल्यं गुरुभार्या तद्गामी गुरुभार्यागमनपापं
विख्याय सोऽहमये तप्तवचने स्वप्यात् सोऽहमयी स्त्रीप्रकृति
कृत्वा ज्वलन्तीमाशिश्रु मृत्युना च विशुद्धा भवति ॥ १०३ ॥

स्वयं वा शिश्रुवृषणोऽवुत्कृत्याधाय चाञ्चलौ ।
नैर्हृतीन्दिशमातिष्ठेदनिपाताद्विज्ञायः ॥ १०४ ॥

स्वयं वेति । आत्मनैव वा शिश्रुवृषणौ हित्वा चाञ्चलौ कृत्वा
जायत् त्ररीरपातनवक्रानतिः सन् दक्षिणपश्चिमान्दिशं गच्छेत् ।
एतच्च उक्तप्राचक्षितद्वयं गुरुत्वात्सुवर्चगुरुभार्यायो ज्ञानतो
रेतोविषयगोप्यत्वं सौम्यविषयम् ॥ १०४ ॥

सद्वाङ्मयी चिरवासा वा अशुभो विजने वने ।
प्राजापत्यश्चरेत्कृष्णमश्वमेकं समाहितः ॥ १०५ ॥

सद्वाङ्मयीति । सद्वाङ्मयुत् वक्ष्यमाणोऽपि चक्रवर्त्तवक्षो
मश्वमुधारी संवत्तमना निर्जने वने वर्षमेकं प्राजापत्यव्रतं
रेत् । एतच्च वक्ष्यमाणप्राजक्षिप्तचपुलास्यभार्याविधमेवा
ज्ञानविषयमोद्भवम् ॥ १०५ ॥

चान्द्रायणं वा चीन्मासानभ्यस्तेष्वित्येन्द्रियः ।
हविष्येण यवाग्रा वा गुह्यतस्यापनुत्तमे ॥ १०६ ॥

चान्द्रायणमित्यादि । सद्वा गुह्यभार्याममवापनिर्हरणाय
संवर्त्तयेत्तः कक्षमूलादिना हविष्येण गीषारादिना कृतयवाग्रा
वा चीन् मासान् चान्द्रायणाभ्याचरेत् । एतच्च पूर्वोक्तादपि
चपुलात् चवाधीमवर्षा वा गुह्यभार्या गच्छतो द्रष्टव्यम्
॥ १०६ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मखम् । उपपा
तकिनस्तेष्वमेभिर्मानाविधैर्व्रतैः ॥ १०७ ॥

एतैरित्यादि । एभिर्दत्तव्रतैर्व्रतैश्च दद्यादिमहापातक
कारिणः पापं निर्हरेयुः । नोवशाद्युपपातककारिणः पुनर्व्रत
मवप्रकारेणैकद्वयव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्ते गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।
हृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्माणां तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमग्नीयादक्षारलवणं मितम् । गोमू
त्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥

दिवानुगच्छेद्गास्तास्तु तिष्ठन्मूर्द्धं रजः पिबेत् ।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
आसीनास्तु तथासीनो नियतो वोतमत्सरः ॥ १११ ॥

आतुरामभिग्रस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
पतिताम्यङ्गुलघ्नां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्नानं गोरहृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥

आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रे वा खले ।
भक्षयन्तीन्न कथयेत्पिबन्तश्चैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

उपेति । अनेन विधिना यस्मिन्ति यावत्कुलकं उपपातकयुक्तो
गोघाती त्रिधिलयवागूरूपेण प्रथममासं यवान्पिबेत् यस्मिन्
मुष्टितत्रिरा . सूनमभ्युः तेन हृतगोचर्माणां हृदितदेशा

मासचयमेव मोक्षे कथेत् गोधूपेणाचरेत्कर्मचयमेव हि विदुः। अवि
मस्यवत्प्रवृत्तिं हविषमन्ममेकादशशुक्ला द्वितीयेति वाचं शोकं
द्वितीयव्रतीयमायावसीयात् मासचयमेव दिवा प्रातस्ता गा अमु
नक्षेत्रायाश्च मवां सुरप्रहारादूर्ध्वमुत्थितं रवश्चिह्नमाकाद
येत् वस्तुचमादिना ताः परिचर्य्य प्रथम्य च रात्रौ भित्तादिक
मननुवेष्ट उपविष्ट आसीत् तथा शुचिर्विगतक्रोधः उत्ति
तासु गोषु पद्यादुत्तिष्ठेत् वने च परिभ्रमन्नीषु पद्यात्
परिभ्रमेत्। उपविष्टाषु गोषूपविष्टेत् व्याधिताद्यौरव्याघा
दिभयहेतुभिराक्रान्ता पतितां कर्हमसृग्नां वा यथाशक्ति मोच
येत्। तथा उपो आदित्ये तपति मेघे च वर्धति भीते शोपयिते
मादते चात्वर्यं वाति गोर्धवाशक्ति रक्षामकृत्वा आत्मनश्चाथं
न कुर्वान्तथा आत्मनोऽन्वेषां वा गेहे खेपे खलेषु प्रसादिम
चयं कुर्वन्ती वस्तुश्च चौरविवल्लव कथयेत्। अवेणीकविधा
नेन चो गोघ्ना गाः परिचरति य गोवधजनितपापं विमर्शये
रपनुदति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥
॥ ११५ ॥

दृषभैकादशा मास दद्यात्पुत्ररितव्रतः। अवि
द्यमाने सर्वस्वं वेदविज्ञो निवेदयेत् ॥ ११६ ॥

दृषभेति। दृष एकादशो चाशान्ताः सन्मनुष्ठितमाच
यितो दद्यात्। अविद्यमाने तावति धने सर्वस्वं वेदज्ञेभ्यः प्राप्य
वेभ्यो दद्यात् ॥ ११६ ॥

एतदेव व्रतं कुर्वन्नुपपातकिनो दिजाः । अवकीर्णवर्जं शुद्धार्थश्चाभ्यावणमवाप्ति वा ॥ ११७ ॥

एतदेवेति । अपरे द्रुपपातकिनो वक्ष्यमाणानवकीर्णवर्जिताः
पापनिर्हरणार्थमेतदेव गोवधप्रायश्चित्तं चाभ्यावणम् । कुर्वन्
चाभ्यावणम् सधुतात् सधुन्युपपातके जातिव्रत्तिगुहाद्यपेक्षं
वा योजनीयम् ॥ ११७ ॥

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे । पाक
यज्ञविधानेन यजेत निर्घृतिमग्निं ॥ ११८ ॥

अवकीर्णीति । अवकीर्णी वक्ष्यमाणः काणेन गर्दभेन राक्षो
चतुष्पथे पाकयज्ञेन मन्त्रेण निर्घृत्याह्वादेवतां यजेत् ॥ ११८ ॥

ऊत्वाग्नौ विधिवद्दोमानन्ततश्च समेतृचा । वाते
ऋगुरुवक्त्रिणां जुहुयात्सर्पिषाज्जतीः ॥ ११९ ॥

ऊतेति । ततो निर्घृत्यै गर्दभरूपादिदोमान् यथावचतु
ष्पथे कृत्वा तदन्ते समाविष्टान् मारुतइत्येतथा चचा मारुते
ऋगुरुवक्त्रिणां धृतेनाज्जतीर्जुहुयात् ॥ ११९ ॥

कामतो रेतसः सेकां व्रतस्वस्य दिव्यमनः । अति
क्रमं व्रतस्वस्य उर्ध्वार्ध्या व्रतस्वस्य दिवः ॥ १२० ॥

अप्रविष्टत्वा दवकीर्षं सचचमाह कामत इति । इच्छातो
दिवः अचकीर्षं भवेत्तत्वा व्रतस्वस्य तद् बोधितमिति वचन
तस्मीद्योगो द्रुकोत्सर्गं व्रतस्वस्य साति क्रममवकीर्षं रूपं वर्मणा
वदविदः प्राहुः ॥ १२० ॥

माहृतम्युद्धृतश्च गुरुम्यावक्रमेव च । चतुरो
व्रतिनोऽभ्येति व्राह्मणोऽवकीर्षिनः ॥ १२१ ॥

माहृतमिति । व्रतस्वस्य दिवो वेदाश्च वननिबमानुष्ठानवन्तः
तदवकीर्षिनः वतो सरदिभ्रष्टहस्यतिपावकां चतुरः व्रतमिति
चतस्रोऽवकीर्षिणोऽतीर्णुञ्जन्तु रक्षाया उन्नेरवमनुवाहः ॥ १२१ ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् ।
सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥ १२२ ॥

एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नेन वकीर्षां पाप उत्पत्ते पूर्वोक्तं गर्हभ
यामादि कृत्वा गर्हभचर्कपरिधायेति शरीरतत्कारणतद्गर्हभ
वन्निचर्कप्राप्तोऽवकीर्षी अहमिति स्वकर्मस्वापन्नं कुर्वन्
व्रत इत्यादि भैक्षं चरेत् तेभ्यो ज्ञेयं भैक्षेण वर्त्तव्यमेव
विक्रमिति ॥ १२२ ॥

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उप
सृष्टं स्निग्धं यत्कालेन स विप्रुहति ॥ १२२ ॥

तेभ्यरेति । तेभ्यः सप्तगृहेभ्यो लब्धेन भैक्षेण एककालमा
हारं कुर्वन् सायक्यातर्क्यन्दिनेषु च खानमाचरन् योव
किर्त्तिसंवत्सरेणैव विप्रुहति ॥ १२२ ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म्म कृत्वा न्यतममिच्छया ।
चरेत्साम्प्रतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

जातीति । ब्राह्मणस्य राजः कृत्वेत्यादिजातिभ्रंशकर्म्मोक्तं
तस्मादप्यतमं कर्म्मनिष्ठेयं दृष्ट्वातः कृत्वा वक्ष्यमाणं साम्प्रतपनं
सप्ताहसमं कुर्यात् अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्य
माणश्चरेत् ॥ १२४ ॥

सहस्रापाचकृत्यास्तु मासं शोधनमैन्दवम् ।
मखिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैश्यवम् ॥ १२५ ॥

सहरेति । सहस्रोष्ट्रेत्यादिना सहस्रोकरणान्युक्तानि
निन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना सापाचोकरणान्युक्तानि तेषां
मन्त्रादप्यतममिच्छातः कृत्वा सान्द्रायणं मासं शुद्धये कुर्यात्
अमिकीटवयो हत्येत्यादिना मखिनीकरणान्युक्तानि तस्मात्
देहमिच्छातः कृत्वा चिरात्तं च वागूं कथितामग्नीधात् ॥ १२५ ॥

तुरीया ब्रह्मरथायाः चण्डिवस्तु वधे स्मृतः ।
वैद्येऽहमाग्नी वृत्तस्यै प्रद्वेष्टे चैवस्तु वोढश्च ॥ १२६ ॥

तुरीय इति । ब्रह्मरथातुरीयो मानः चैवार्थिकरूपः दाहश्च
चार्थिकश्च चतुर्थो मानः इत्यत्र प्राचक्षितं स्त्रीप्रद्विष्टश्च
वध इति उपपातकमेवोपदिष्टवैमात्रिकापेक्षया नुदन्तात्
वृत्तश्चण्डिवश्च कामतो वधे इदृशं वैद्ये वाधाचारे कामतो
इते चहमोमानः चार्तुवार्थिकं व्रतं प्रद्वेष्टे वृत्तस्यै कामतो इते
वोढश्चोमानो नवनमाधिकम् इदृशं ॥ १२६ ॥

अकामतस्तु राजस्यं विनिपात्य विजोत्तमः ।
वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुचरितव्रतः ॥ १२७ ॥

अकामत इति । चतुष्टिपूर्वकमुनः चण्डिवं निहत्य वृषभे
वैद्येनाधिकं वधश्च चावां नर्त ता चात्माप्रद्वेष्टे प्राञ्जल्येभ्यो
दद्यात् ॥ १२७ ॥

व्यम्बश्चरेदानीवतो जटी ब्रह्मरथो व्रतम् ।
वसन् दूरतरे ग्रामादृषमूखनिकेतनः ॥ १२८ ॥

व्यम्बजिति । वहा संवतो जटावान् ग्रामादिप्रकटवृक्षमूख
निकेतनयो ब्रह्मरथि चतुर्थं व्रतं ब्रह्महा दाहश्च वमा रथादि

तद्वर्षचक्रं कुर्व्यात् न तु तुरीयो ब्रह्महत्याया इत्यनेन पुनरुक्ति
र्माया कटी दूरतरे यामात् दृष्टमूलनिकेतन इत्येतदप्येतत्
यतिरिक्तवृत्तिरोधवधारणादिसकलधर्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य
अकामाधिकाराच्च इदमकामतः अतएवाङ्गवाचवाचुषितम्
॥ १९८ ॥

एतदेव चरेदब्दस्यायस्मिन्नं दिजोत्तमः । प्रमाप्य
वैश्वं वृत्तस्यन्दयाचैकशतकृत्वाम् ॥ १९९ ॥

एतदिति । एतदेव दादत्तवर्षिकव्रतमकामतः साध्याचारं
वैश्वं निवृत्त वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्व्यात् एकाधिकं वा न्यत्र
तन्वयात् ॥ १९९ ॥

एतदेव व्रतं कृत्वा मण्डूकमेव च ।
वृषभैकादश्या वसिष्ठ दद्यादिप्राय गाः सितम् ॥ २०० ॥

एतदिति । एतदप्यकामतः इदमेव व्रतं शूद्रहा वसिष्ठ
वसिष्ठरेत् वृषभ एकादश्या वसिष्ठ गवानाः शूद्रवर्षा दत्तब्राह्म
णाव दद्यात् ॥ २०० ॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च ।
अगोघोलूककाकांस शूद्रहत्याव्रतश्चरेत् ॥ २०१ ॥

मार्जारेति । विहासनकुलचापमेककुलुरगोधापेयककाका
नामेकैकं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं शूद्रविट्चवधदत्युपपातक

प्राचक्षिप्तं मोक्षमजतस्तत्प्राचक्षरेत् न तु शूद्रे ज्ञेयस्तु योऽप्ये
त्यादिप्राचक्षिप्तमापन्नं कथुस्तत् । प्राचक्षन्मयेतन् कामतो
अध्यासादिविषये इह वक्ष्यम् ॥ १२१ ॥

पयः पिबेन्निराशं वा योजनं वा ऽध्वनो जजेत् । उप
शृमेत् खवन्त्यां वा कर्त्तुं वाग्नैव तज्जपेत् ॥ १२२ ॥

पय इति । अशुद्धिपूर्वकं मार्जारादीनां वधे निराशं क्षीर
मिवेत् । अथ मग्दानजलादिना न समर्थः निराशं योजन
मध्वनो जजेत् अथावन्ननिराशं नद्यां साधात् तथाप्यवम
क्षिराशं चायोदीष्ट्यादिस्तज्जपेत् यद्योत्तरं कथुमात् पूर्वं
पूर्वावस्थाने उत्तरोत्तरपरिपद्यः न तु वैकल्पिकः ॥ १२२ ॥

अभिहार्णायसीं दद्यात्सूर्यं हत्वा विजितमः ।
पञ्चासभारकं बंटे सैसकश्चैकमापकम् ॥ १२३ ॥

अभिभिति । सूर्यं हत्वा प्राज्ञपाप तोषणाय सोऽदृष्टान्
द्यात् । नपुंसकं हत्वा पञ्चासभारं क्षीयकञ्च मावकं प्राज्ञपाप
दद्यात् ॥ १२३ ॥

घृतकुशं वराचे तु तिस्रोऽङ्गुलान् तिस्रिरो । मुके
दिशायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा विहायनम् ॥ १२४ ॥

घृतेति । शूकरे हते घृतपूर्वे षडङ्गुलपाप दद्यात् तिस्रि

विनि यजिषि इति चतुराष्टकपरिष्कारं तिष्ठन् दद्यात् । युगे
 नीतिवर्षे वसं षेऽष्टाव्ययिषि हत्वा निवर्षे वसं दद्यात् ॥ १२४ ॥

इत्या चं सं नखाकाव्य वसं वर्धिसमेव च । वायवं
 श्येनभासौ च सार्धमेद्राक्षाय गाम् ॥ १२५ ॥

इति । चं वसाकावकमयूरवानरश्येनभासाख्यानाम्बिषा
 मन्वतमं हत्वा प्राक्षाय गान् दद्यात् ॥ १२५ ॥

वासो दद्याद्वयं इत्या पञ्च नीलान्ध्रपान् गजम् ।
 अजमेघावनद्वाहं खरं इत्वैकदायनम् ॥ १२६ ॥

वास इति । अचं हत्वा वसं दद्यात् इक्षिणं हत्वा वसु मीमा
 न्ध्रपान् दद्यात्प्रत्येकं हानमेघौ हत्वा वज्रमन् दद्यात् नर्हं
 हत्वा एकवर्षं वसं दद्यात् ॥ १२६ ॥

अक्रव्यादांस्तु मृगान् इत्या धेनुन्दद्यात्पयस्विनीं ।
 अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं इत्या तु कृष्णालं ॥ १२७ ॥

अक्रव्यादामिति । आमजावमबिषो मृगान् व्याघ्रादीन्
 हत्वा वज्रपीठां धेनुन्दद्यात् अर्जवज्रकान् हरिषाहीन्
 हत्वा म्रिडवसिकां दद्यात् उष्ट्रं हत्वा सुवर्षरत्निकान् दद्यात्
 ॥ १२७ ॥

ओमकार्मुक्तपदापीव पृथग्दृष्टादिमुद्भवे । यत्
योमयि वर्षाणाञ्जारीर्चत्वा ऽनर्कस्मिन् ॥ १३८ ॥

मीमेति । ब्राह्मणादिबर्षस्त्रिवो सोमादुत्पृष्टापकृष्टपुष्टव
यमिषारिषीर्चत्वा ब्राह्मणादिबर्षमेव वर्षपुष्टधनुःशान्तिं नैवान्
पृष्टवर्षेभ्यः ॥ १३८ ॥

दानेन वधनिर्धेकं सर्पादीनामशक्यम् । एकै
कग्रहरेत्कुच्छं दिवः पापापमुत्तये ॥ १३९ ॥

दानेनेति । अक्षिप्रभृतीनामभावादानेन सर्वपापनिर्हरणं
कर्तुमवमर्षो ब्राह्मणादिः प्रत्येकमपि कुच्छं व्याचक्ष्वात् प्राजा
पत्यं दिवः पापनिर्हरणार्थं हरैस्सर्पादवसाग्निहोत्रार्थावर्षो
दद्यादित्येवमन्तरिक्षेन सर्वपापं नष्टयेत् ॥ १३९ ॥

अक्षिमतास्तु सत्त्वाणां सहस्रस्य प्रमापये । पूर्वे
चानक्षमस्तान्तु मूङ्गवद्व्यामृतं चरेत् ॥ १४० ॥

अक्षिमताविति । अक्षिषाहवर्षात् अक्षिमतां प्रविष्टां
कृकशावादीनां सहस्रस्य मध्ये मूङ्गवद्व्यामृतं अक्षिष्येन्नर्देयकं
कुर्व्यात् अक्षिरक्षिष्यावस्तु अत्युपादोकां प्रकटयन्मित्र
नात्मन्ते तदेव व्याचक्षिप्तं कुर्व्यात् ॥ १४० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्त्रिमताम्यथे । अन
स्याश्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४१ ॥

किञ्चिदिति । अस्त्रिमतां बुद्धजन्तूनां ह्यकसासादीनाम्यथे
कम्यथे किञ्चिदेव दद्यात् । अस्त्रिमतां वधे पणो देय इतिसुमन्तु
स्मरणात्किञ्चिदेवेति पणो बोद्धव्यः । अनस्त्रिमतान् पुष्कल
त्कुशादीनाम्यथेकम्यथे प्राणायामेन शुद्धो भवति प्राणाय
मस्य सव्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं त्रिरसा सह । त्रिः पठे
द्वायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इतिवन्निष्ठप्रोक्तस्यचो
यास्तः ॥ १४१ ॥

फलदानान्तु वृक्षाणाञ्छेदने जप्यमृक्प्रतं ।
गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधां ॥ १४२ ॥

फलमेति । फलदानानामासादीनां वृक्षाणां गुल्मानां कुञ्ज
कादीनां वल्लीनां गुडुच्चादीनां लतानां वृक्षप्रासाधकानां
पुष्पितानाञ्च वीरुधां कुम्भाण्यादीनाम्यथेकञ्छेदने पापप्रमो
चनार्थं सावित्र्यादिहृक्प्रतं जपनीयं इन्धनार्थमशुक्लाणां
द्रमाणामवपातनमित्यादेरुपपातकम्यथे पठितस्य गुरुप्रावशि
त्ताभिधानात् इदम्लजवद्दृष्टादिछेदने लघुप्रावशित्तं सक्तद
बुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

अजायमानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राशो विप्रोधनम् ॥ १४३ ॥

अजायेति । अजादिषु जातानां मुखादिरसजातानाञ्च
उदुम्बरादिफलसम्भवानां मधुकादिपुष्पोद्भवानाञ्च सर्व
प्राणिनां पथे घृतप्राशवन्मापप्रोधनम् ॥ १४३ ॥

कृष्टजानामोषधीनाञ्चातानाञ्च खर्वं वने ।
वृथाखर्वोऽनुगच्छेद्भान्दिनमेकम्यवोन्नतः ॥ १४४ ॥

कृष्टेति । कर्षयपूर्वकजातानामोषधीनां वटिकादीनां वने
च खर्वमुत्पन्नानां गीबारादीनां निष्प्रबोसवच्छेदने क्षीरा
हार इकमसौ मोरमुन्नतं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

इतैर्वनैरपोक्षं खादेनो विंशत्यमुद्भवम् । ज्ञाना
ज्ञानकृतं कृत्यं श्रुतानाञ्चभक्षणे ॥ १४५ ॥

इतैरिति । इतिवन्तप्राचक्षिणैर्विंशत्यमितयायं ज्ञाना
ज्ञानकृतं निर्हरणीयं इदानीमज्ञानस्यप्राचक्षिणं वक्ष्यमाणं
श्रुतम् ॥ १४५ ॥

अज्ञानादादृशीं पीत्वा संस्कारैश्चैव शुद्ध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्हेयमप्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

अज्ञानादिति । महापातकप्रकरणव्यवधानेनाज्ञानात्
नेदं मुख्यपैष्टीसुराविवर्धं वचनम् । किन्तु तदितरविवर्धं तत्र
यथा चेत्ता तथा सर्व्या गौडीमाध्वेयार्जुनसुरासाम्बोद्यवमित्त
रमद्यापेक्षया ब्राह्मणस्य प्राचक्षित्तगौरवार्थमित्युक्तं । तेना
बुद्धिपूर्वकं गौडीं माध्वेय पीत्वा मोतमेव तन्नक्षत्रं कृत्वा
पुनः संस्कारैश्चैव शुद्ध्यति । तथाच मोतमः । अमत्या मद्यपात्रे
पयोधृतमुदकं वायुजतिज्जहं तन्नक्षत्रः ततोऽस्य संस्कारः ।
इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे । अकामतः कृते पात्रे गौडी
माध्वेयार्जराधिप । तन्नक्षत्रविधानं स्थात् मोतमेव तत्रो
दितम् । बुद्धिपूर्वकन्तु पैष्टीतरमद्यपाने प्राणान्तिकं अनिर्हेय
मिति ब्राह्मणमर्यादा । तथा गौडीमाध्वेयार्जानात्पाने मरुत
निषेधादितरमद्यापेक्षया गुरुत्वाच्च मानवमेव कषान् वा
भक्षवेदहन्मिति प्राचक्षित्तमुक्तं अतएव गौडीमाध्वेयः
कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे । यदाऽस्त्रिंशेव विषये ज्ञान
वीचं प्रकल्पयेत् । कषान्वा भक्षवेदहन्मिच्छाकं वा सक्तक्षिति ।
सुरापानापनुत्तर्धं वाकवावा जटी ध्वनीमि पैष्टीगौडीमाध्वी
व्यतिरिक्तपुस्तस्योक्त पानवादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकग्याने सप्त
मास्यंस्कारमात्रमेव केवलं अन्यदा सप्तप्राचक्षित्तं ब्राह्मणस्य

युक्तः। बुद्धिपूर्वकानवादिमद्यप्राप्ते तु। मतिपूर्वकं सुरापाने
कर्मैव ज्ञानतो नृदः। अन्त्यातिक्रमो भवतः पुनः संस्कार इव
हीतिभविष्यपुराणीचमन्त्रदा एवंविधं मुच्यन्तरोक्तं युक्तं ॥१४१॥

अथः सुराभाजनस्या मद्यभाष्यद्वितीयाद्या ।

पञ्चरात्रं पिवेत्पीत्वा ब्रह्मपुष्पी श्रुतमन्यः ॥ १४० ॥

अथदति। पैष्टीसुराभाष्ये तदितरमद्यभाष्ये वा ऽवस्थिता
अथः सुरारचनत्ववर्जिताः पीत्वा ब्रह्मपुष्पाक्षौवधिप्रसिपेय
यत्नं पीरकद्वयं ब्रह्मपुष्पीविपक्षेन त्वयं पीरैव वर्तयेदिति
बोधयनकारणात्। पञ्चरात्रं पिवेत् सुरामद्ययोः वर्जयेव
मुदययु प्राचक्षित्ताभिधानात् इहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकार
भेदेन विवचयमीकरणं समाधेयं। वाचनिकमेव प्राचक्षित्तं
वाच्यमिति मेधातिथिराह ॥ १४० ॥

स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरीं विधिवत्प्रतिपृच्छ च ।

शूद्रोऽपिष्टाद्य पीत्वापः कुशवारि पिवेत् त्वयं ॥ १४८ ॥

अथेति। सुरां स्पृष्ट्वा दत्त्वा च तद्विवचनपूर्वकञ्च प्रतिपृच्छ
शूद्रोऽपिष्टाद्य अथः पीत्वा प्रतिपृष्टेत्युपादानात्। ब्राह्मणो
इर्भक्षितमुदकं त्वयं पिवेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमात्राय सोमपः । प्राणा
नस्तु त्रिरायस्य घृतमाश्व्य विशुद्ध्यति ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणस्त्रित्यादि । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरा
पस्य मुखवन्मन्त्रिनं गन्धं ब्राह्मणं जलमध्ये प्राणायामचर्चं कृत्वा
घृतं प्राश्व्य विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राश्व्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा दिजातयः ॥ १५० ॥

अज्ञानादिति । विह्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अनुद्धि
पूर्वकं मनुष्यवन्मन्त्रि मूत्रं पुरीषं वा प्राश्व्य सुरासंसृष्टञ्च
भक्तादिरसं वा प्राश्व्य दिजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरप्यनवन्म
र्हन्ति ॥ १५० ॥

वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्याव्रतानि च ।
निवर्त्तन्ते दिजातोनाम्पुनः संस्कारकर्माणि ॥ १५१ ॥

वपनमिति । त्रिरो मुखनं मेखलाधारणं दण्डधारणं
भैक्ष्याणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तार्थं पुन
रप्यनवने दिजातीनाञ्च भवन्ति ॥ १५१ ॥

अभोज्यानाम् भुक्तां स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।
जग्ध्य मांसमभक्ष्यञ्च सप्तरात्रं वयान्पिबेत् ॥१५१॥

अभोज्यानामिति । अभोज्यानामाभोजिवकते च ज्ञे इत्या-
द्युक्तानामन्नभुक्ता वसुमिमितवस्तुरूपेण चवानूरूपेण वा
चवान् पानयोग्यान् कृत्वा सप्तरात्रं पिबेत् । अमुस्मिन्नेव विषये
मत्स्या भुक्ता चरेत्कृच्छ्रमिति चतुर्थाध्याये प्राचक्षितमुक्तं तेन
यह वैकथितं विकल्पस्य कर्तृप्रज्ञावेद्यः तथा द्विजातिस्त्रीणां
मुच्छिष्टं शूद्रोच्छिष्टं वा भुक्ता एतदेव कुर्यात्तथा कथाद-
शूकरोद्वाचमित्यादिना बहिर्ग्रेवप्राचक्षितं तच्चिषिद्भुमांश्च
शुक्ता इदमेव कुर्यात् ॥१५२॥

शुक्तानि च कषायस्य पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।
तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तत्र प्रजत्यधः ॥१५३॥

शुक्तानीति । चानि कृमावतो मधुरादिरवानि काष्ठघोमे
योदकवासादिनाच्छभावं प्रयन्ति तानि शुक्तानि कषायात्
विभोतकादीन् कथितानि चप्रतिषिद्धास्तपि पीत्वा यावत्
जीर्णानि भवन्ति तावदशुचिः पुरषो भवति ॥१५२॥

विष्टराक्षरोद्गाणं गोमायोः कपिंकाकयोः ।
प्राज्य मूत्रपुरीषाणि द्विजस्याश्रायणश्चरेत् ॥१५४॥

विष्टराक्षेति । याम्शूकरश्चरोद्गाणश्चवावरकाकाणां

मूचमुरीषं वा द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणं कुर्यात् यत्तु हृषाकं
विह्वराहस्येत्यनेन विह्वराहयामकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे
पञ्चमाध्याये प्राचक्षित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं
न्यूनभ्यासविषये इत्यविरोधः ॥ १५४ ॥

शुष्कानि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातश्चैव क्षणास्थमेतदेव व्रतश्चरेत् ॥ १५५ ॥

शुष्काणीति । वाय्वादिना ज्ञोषितानि मांसानि भुक्त्वा भूम्या
दिप्रभवानि हृषाकानि भुक्त्वा भूमिजं वा वृषजं वा हृषाकं
भक्षयन्ति ये । ब्रह्मघ्नांस्तान् विजानीयात् इतिचमेन वृष
जस्यापि निषेधात् । हरिणमांसमुत रासभमांसमिति भक्ष्या
भक्ष्य तथा यज्ञ ज्ञातं तथा हिंसास्थानं सूना ततो यदाणीतं
तद्भुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

क्रव्यादशूकरोद्गाणां कुक्कुटाणाञ्च भक्षणे ।
मरकाकखराणाञ्च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५६ ॥

क्रव्यादेति । आममांसमक्षिणां साम्यशूकरोद्गाम्यकुक्कुटानां
तथा मानुषकाकर्णभागानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे
वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रमायश्चित्तम् साम्यशूकरकुक्कुटयोर्बुद्धि
पूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं
इदमुपाभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

मासिकाश्रमन्तु योऽग्नीवाहसमावर्तको विजः ।
स जीर्णान्युपवसेदेकादशोदको वसेत् ॥ १५७ ॥

मासिकाश्रमिति । यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकमाह
वमन्धवमन्नाति एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वं एकोद्दिष्टमाह
योपसक्तं च चिराचमुपवसेत् । चिराचमथ एकस्मिन्महि
षमावसेत् ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीवाहधुमांसद्वयश्चन । स
कृत्वा प्राकृतं कर्णं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

ब्रह्मचारीति । यो ब्रह्मचारी मासिकं मांसं वा चनिष्ठातः
चापदि वाऽद्यात् च प्राजापत्यं कृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रत
शेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

विशालकाकासूक्ष्मिदृशगन्धा चनकुसुमा च ।
केशकोटावपमश्च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चसां ॥ १५९ ॥

विशालेति । विशालकाकमूषिककुक्षुरनकुक्षानामुष्णिहं
केशकीटरूपसंघर्षंदुहं वा चकृतवत्पेषविमृष्टिषं ज्ञात्वा
भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चसां कथितमुदकमिवेत् ॥ १५९ ॥

विनि विनि इति चतुराङ्कपरिणामः विनिन्द्यात् । मुके
ही विविधं वत्सं क्रैक्यमपि च हत्वा विविधं वत्सं त्राह्यमप्य
दद्यात् ॥ १२४ ॥

हत्वा चंसं वत्साकाङ्क्ष वत्सं वर्धिसमेव च । वावरं
श्वेनभासौ च सार्धमेद्राक्षणाय गाम् ॥ १२५ ॥

इति । इत्यवत्साकाङ्क्षमयूरवानरश्वेनभासास्थानान्वशिषा
मन्यतमं हत्वा त्राह्यवाय गान्दद्यात् ॥ १२५ ॥

वासो दद्याद्द्वयं हत्वा पञ्च नीलान्ध्रुषान् गजम् ।
अजमेषावनद्वाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ १२६ ॥

वाय इति । अजं हत्वा वत्सं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पञ्च भीष्मा
नृवमान् दद्यात्पत्न्येकं हानमेवौ हत्वा दृष्टमन्त्रेणात् नर्हभं
हत्वा एकवर्षं वत्सं दद्यात् ॥ १२६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुन्दद्यात्पयस्विनीं ।
अक्रव्यादान्मत्स्यतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णालं ॥ १२७ ॥

क्रव्यादामिति । आनमावमशिषो मृगान् व्याघ्रादीन्
हत्वा वज्रघीरां धेनुन्दद्यात् अममममकान् हरिषादीन्
हत्वा भौतवशिकां दद्यात् उष्ट्रं हत्वा सुवर्षरत्निकान्दद्यात्
॥ १२७ ॥

ओमकार्मुक्तवशादीन् प्रथमं यजिष्यते । अतः
श्रीमदि वर्षाणाञ्जारीर्धत्वा ऽनवस्थितः ॥ १२८ ॥

धीमेति । ब्राह्मणादिवर्षस्त्रिषो ओमादुत्पृष्टापकृष्टपुरण
व्यभिचारिणीर्धत्वा ब्राह्मणादिकमेव वर्षपुटधनुःशान्तिं नैवान्
इत्यर्थेन वात् ॥ १२८ ॥

हानेन वधनिर्धेकं सर्पादीनामग्रकवम् । एकै
कग्रचरेत्कुच्छं दिवः पापापमुत्तये ॥ १२९ ॥

हानेनेति । अक्षिप्रभृतीनामभावाद्धानेन वर्षपापनिर्धेकं
कर्तुमवमर्षो ब्राह्मणादिः प्रत्येकवधे कच्छयावन्मात् प्राजा
पत्यं दिवः अपनिर्धेकचरेत्सर्पादेष्वग्निहोत्रार्थावर्षो
दक्षद्विषेणमारभ्यैतत्सर्पना दृष्टव्ये ॥ १२९ ॥

अक्षिमतान्तु सत्त्वानां सप्तसप्त प्रमापये । पूर्वे
चानक्षमस्तान्तु मूङ्गवत्प्राप्तं चरेत् ॥ १३० ॥

अक्षिमतादिति । अक्षिष्यत्तु वर्षात् अक्षिमत्तं प्रक्षिप्य
कृकशादीनां सप्तसप्त वधे मूङ्गवत्प्राप्तं अक्षिमत्तदेवैकं
कुर्यात् अक्षिरक्षिष्यात्तु अत्युपादोषं प्रकटपरिमितं
प्रापये तदेव प्राप्तं कुर्यात् ॥ १३० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्त्रिमताम्यथे । अन
स्याश्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४९ ॥

किञ्चिदिति । अस्त्रिमतां बुद्धजन्तूनां कृकशाद्यादीनामत्ये
कमध्ये किञ्चिदेव दद्यात् । अस्त्रिमतां वधे पणो देव इतिसुमन्तु
स्मरणात्किञ्चिदेवेति पणो बोद्धव्यः । अनस्त्रिमतान्तु यूकाम
त्कृशादीनामत्येकमध्ये प्राणायामेन शुद्धो भवति प्राणाय
मस्य सव्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं त्रिरथा सह । त्रिः पठे
दुच्यतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इतिवन्निष्ठप्रोक्तस्यचो
पास्तः ॥ १४९ ॥

फलदानान्तु वृक्षाणाञ्छेदने जप्यमृक्प्रतं ।
गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधां ॥ १४९ ॥

फलमेति । फलदानामाद्यादीनां वृक्षाणां गुल्मानां कुञ्ज
कादीनां वल्लीनां मुहुश्चादीनां लतानां वृक्षत्राखाद्यक्तानां
पुष्पितानाञ्च वीरुधां कूष्माण्डादीनामत्येकञ्छेदने पापप्रमो
चनार्थं सावित्र्यादि, चक्रप्रतं जपनीयं इत्यनार्थमशुक्लाणां
क्रमणामवपातनमित्यादेरुपपातकमध्ये पठितस्य गुरुप्रावशि
त्ताभिधानात् इदमप्यवदृष्टादिछेदने लघुप्रायश्चित्तं सङ्गद
बुद्धिपूर्वकविवर्धं वेदितव्यम् ॥ १४९ ॥

असायजानां सस्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राशो विशोधनं ॥ १४३ ॥

असायेति । असादिषु जातानां मुहादिरसजातानाञ्च
उदुम्बरादिफलसम्भवाणां मधूकादिपुष्पोद्भवानाञ्च सर्व
प्राशिनां यथे घृतप्राशवन्नापशोधनम् ॥ १४३ ॥

कटुजानामोषधीनाञ्चातानाञ्च स्वयं वने ।
वृथासम्योऽनुगच्छेद्भान्दिनमेकम्यथोन्नतः ॥ १४४ ॥

कटेति । कर्षयपूर्वकजातानामोषधीनां वटिकादीनां वने
च सवमुत्पन्नानां जीवारादीनां निष्प्रयोजकवच्छेदने क्षीरा
चार एकमसौ मोरनुमनं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

एतेर्बनैरपोद्वां खादेनो विंसासमुद्भवम् । ज्ञाना
ज्ञानकृतं ज्ञानं श्रुतानाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥

एतेरिति । एतैरन्यप्राचक्षिणैर्विज्ञाननितयायं ज्ञाना
ज्ञानकृतं निर्धरणीयं इदानीमज्ञानवत्प्राचक्षितं वक्ष्यमाणं
श्रुतम् ॥ १४५ ॥

अज्ञानाद्दक्षिणी पीत्वा संस्कारिष्वेव शुद्ध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्द्देश्यप्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

अज्ञानादिति । महापातकप्रकरणव्यवधानेनाद्याद्यानात्
नेदं मुख्यपैष्टीसुराविवर्धनं वचनम् । किन्तु तदितरविवर्धनं तत्र
यथा चेत्ता तथा सर्व्या गौडीमाध्वेयार्कान्मुखादुराध्याम्यवोचयमिम
रमद्यापेक्षया ब्राह्मणस्य प्राचक्षित्तगौरवार्यमित्युक्तं । तेना
बुद्धिपूर्वकं गौडीं माध्वीं च पीत्वा सोतस्तेतन्मन्त्रकण्डूं कृत्वा
पुनः संस्कारेष्वेव शुद्ध्यति । तथाच मोतमः । अतस्त्वा नक्षत्राणे
पयोधृतमुदकं वायुमतिम्वहं तन्मन्त्रकण्डूः तस्मैऽथ संस्कारः ।
इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे । अकामतः कृते पावे गौडी
माध्वेयार्कराधिप । तन्मन्त्रकण्डूविधानं स्थात् मोतमेव चक्षे
दितम् । बुद्धिपूर्वकम्तु पैष्टीतरमद्यपाने प्राणान्तिकं अनिर्द्देश्य
मिति ब्राह्मणमर्यादा । तथा गौडीमाध्वेयार्कान्मास्याने मरुत
निवेधादितरमद्यापेक्षया गुह्याच्च मानवमेव कथान् वा
भक्षयेद्वन्मिति प्राचक्षित्तमुक्तं अतएव गौडीमाध्वेयः
कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे । यदाऽस्मिन्नेव विषये मान
वीचं प्रकल्पयेत् । कथान्वा भक्षयेद्वन्मिच्छाकं वा सकृद्विजि ।
सुरापानापनुत्सर्धं वाकत्रावाजटी ध्वनीमि पैष्टीगौडीमाध्वी
व्यतिरिक्तपुनस्त्रोक्त पानवादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकग्याने सप्त
मास्यंस्कारमाचमेव केवलं अन्यदा सप्तप्राचक्षित्तं ब्राह्मणस्य

पुनः। बुद्धिपूर्वकमवादिमप्यपाने तु। मतिपूर्वकं सुरापाने
कृतेन ज्ञानतो नृदः। अस्मात्किञ्चिदौ भवतः पुनः संस्कार इव
इति भविष्यपुराणीयमन्त्रदा एवंविधं मुन्यनरोक्तं पुनः ॥ १४१ ॥

अथः सुराभाजनस्या मन्त्रभाष्यद्वितीयाक्षया ।

पञ्चरात्रं पिवेत्पीत्वा ब्रह्मपुष्पी श्रुतमन्यः ॥ १४० ॥

अथ इति। पेशीसुराभाष्ये तदितरमन्त्रभाष्ये वा ज्वलित
अथः सुरारचनत्ववर्जिताः पीत्वा ब्रह्मपुष्पाख्यौषधिप्रसिद्धे
यत्नं पीरनृदं ब्रह्मपुष्पीविषकेन अथं पीरेव वर्तयेदिति
बोधाद्यनकारणात्। पञ्चरात्रं पिवेत् सुरामन्त्रयोः सर्वत्रैव
मुदस्यु प्राचक्षिताभिधानात् इहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकार
भेदेन विषयवमीकरणं समाधेयं। वाचनिकमेव प्राचक्षितं
वाच्यमिति मेधातिथिराह ॥ १४० ॥

सृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिपृच्छ च ।

शृङ्गेच्छिष्टाद्य पीत्वापः कुशवारि पिवेत् त्वचं ॥ १४८ ॥

अथेति। सुरां सृष्ट्वा दत्त्वा च सविबचनपूर्वकं प्रतिपृच्छ
शृङ्गेच्छिष्टाद्य अथः पीत्वा प्रतिपृच्छेत्युपादानात्। प्राञ्च्यो
दर्भकचित्तमुदकं अथं पिवेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमात्राय सोमपः । प्राणा
नस्तु चिरायस्य घृतमाश्रय विशुद्ध्यति ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणस्त्वित्यादि । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरा
पस्य मुखसम्बन्धिनं गन्धं प्राप्त्वा जलमध्ये प्राणायामपर्वं कृत्वा
घृतं प्राश्या विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राश्या विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा दिजातयः ॥ १५० ॥

अज्ञानादिति । विह्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अबुद्धि
पूर्वकं मनुष्यसम्बन्धि मूत्रं पुरीषं वा प्राश्या सुरासंसृष्टञ्च
भक्तादिरक्षं वा प्राश्या दिजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरपनयनम
र्हन्ति ॥ १५० ॥

वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्याव्रतानि च ।
निवर्त्तन्ते दिजातोनाम्पुनः संस्कारकर्माणि ॥ १५१ ॥

वपनमिति । त्रिरो मुखनं मेखलाधारणं दण्डधारणं
भैक्षाणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तार्थं पुन
रपनयने दिजातीनाञ्च भवन्ति ॥ १५१ ॥

अभोज्यानाम् भुक्तार्थं क्षीयद्भोज्येष्टमेव ।
अग्न्या मांसमभक्ष्यं सप्तार्यं यवाप्यवेत् ॥ १५२ ॥

अभोज्यानामिति । अभोज्यानामाभोज्यवृत्ते च ज्ञेयं इत्या-
द्युक्तानामसंभुक्ता अन्नमित्यन्नरूपेण यवान् रूपेण वा
यवान् पानयोग्यान् कृत्वा सप्तार्यं पिबेत् । अमृच्छेव विवक्षे-
मत्या भुक्ता चरेत्कृच्छ्रमिति चतुर्थाध्याये प्राचक्षितमर्थं तेष-
वह वैकथितं विकल्पस्य कर्तृमन्त्रवेषः तथा दिवातिथीया
मुच्छिष्टं शूद्रोच्छिष्टं वा भुक्ता एतदेव कुर्यात्तथा कथाद-
शूद्रोश्चाप्यमत्यादिना चद्विधेयप्राचक्षितं तद्विधिद्वयं वा
भुक्ता इदमेव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

शुक्तानि च कषायांस्य पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।
तावद्वयप्रयतो यावत्तन्न प्रजत्यधः ॥ १५३ ॥

शुक्तानीति । चानि क्षमायतो मधुरादिरवाणि काष्ठयोने-
षोदकवावादिनाश्च भावं प्रयन्ति तानि शुक्तानि कषायांस्य
विभोतकादीन् कथितानि च प्रतिविद्वांस्यपि पीत्वा यावत्
जीर्णानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषो भवति ॥ १५३ ॥

विह्वराक्षरोद्धार्यं गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राग्य मूत्रपुरीषाणि द्विजस्यान्नायश्चरेत् ॥ १५४ ॥

विह्वराक्षेति । प्राग्यशूकरक्षरोद्भूताश्च वावरकाकाका

मूचभुरीषं वा विनातिर्भुक्ता चान्द्रायणं कुर्यात् यत्तु ह्वाकं
विह्वराहस्येत्यनेन विह्वराहयामकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे
पञ्चमाध्याये प्राचक्षित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं
न्यूनभ्यासविषये इत्यविरोधः ॥ १५४ ॥

शुष्कानि भुक्ता मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातश्चैव क्षणास्थमेतदेव व्रतश्चरेत् ॥ १५५ ॥

शुष्काणीति । वाखादिना शोषितानि मांसानि भुक्ता भूमा
दिप्रभवानि ह्वाकानि भुक्ता भूमिजं वा वृक्षजं वा ह्वाकं
भक्षयन्ति ये । ब्रह्मघ्नास्मान् विद्यामीयात् इतिषमेन वृक्ष
जस्यापि निषेधात् । हरिषमांसमत रासभमांसमिति मध्या
मध्या तथा चक्षुःज्ञातं तथा हिंसास्थानं सूना ततो यदानीतं
तद्भुक्ता चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

क्रव्यादशूकरोद्गाणां कुक्कुटाणाञ्च भक्षणे ।
गरकाकसराणाञ्च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५६ ॥

क्रव्यादेति । आममांसमक्षिणां याम्यशूकरोद्गाणाम्यकुक्कुटानां
तथा मानुषकाकर्णभानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे
वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रमप्यसित्तम् याम्यशूकरकुक्कुटयोर्बुद्धि
पूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं
इदमु नाभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

मासिकान्नं तु योऽग्नीवाहसमावर्त्तको दिवः ।
स चीप्यहान्युपवसेदेकाहश्चोदके वसेत् ॥ १५७ ॥

मासिकान्नमिति । यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणे मासिकमाह
वत्सम्यक्कमन्नाति एतच्च अपिच्छीकरणात्पूर्वं एकोद्दिष्टमाह
योपसवचं च चिराचमुपवसेत् । चिराचमस्य एकस्मिन्नहनि
वसमावसेत् ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीवाहधुमांसद्वयव्यजनः स
कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

ब्रह्मचारीति । यो ब्रह्मचारी मासिकं मांसं वा च निष्कृतः
चापदि वाऽद्यात् च प्राजापत्यं कृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रत
शेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

विशालकाकाखूच्छिष्टश्च गन्धा न्नकुलस्य च ।
केशकोटावपञ्च पिवेद्ब्रह्मसुवर्चसां ॥ १५९ ॥

विशालेति । विशालकाकमूषिककुक्षुरनकुलानामुच्छिष्टं
केशकीटरूपवर्गमन्दुहं वा चक्षतश्चत्वेपविशुद्धिर्वा ज्ञात्वा
भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चसां कथितमुदकमिवेत् ॥ १५९ ॥

अभोज्यमन्नं वा तद्व्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता । अन्ना
नभुक्तं नूतनार्थं शोधं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

अभोज्यमिति । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीय
अमादात्तु भुक्तं वनितव्यं तदवश्यं प्रायश्चित्तैः शिप्रं शोधनोप
वसनपथे तु सधुप्रायश्चित्तव्यवस्थेन ज्ञातः पुनः पूर्वोक्तं प्राय
श्चित्तम् ॥ १६० ॥

एषोऽनाद्यादन्नस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।
स्तेयदोषापहरिणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

एव इति । अभिष्यमपथे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्ना
नाप्रकारविधानमुक्तं स्तेयपापहारिणां विधानमधुना श्रूय
ताम् ॥ १६१ ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ १६२ ॥

धान्येति । ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्वान्यभक्तादिरूपधनचौर्याणि
कृच्छ्रातः कृत्वा स्वजातीयधान्या गीता संवत्सरं प्राज्यापत्य
व्रताचरत्येव शुध्यति इतश्च देशकालव्यवधिमावसानि
गुणव्यपेक्षा महत्तादि बोद्धव्यं एवमुत्तरायामि ॥ १६२ ॥

मनुष्याद्यान्तु हरणे स्त्रीणां चैवपुत्रस्य च । रूप
वापीत्रस्यानाञ्च शुद्धिस्तान्नायस्य स्मृतम् ॥ १६२ ॥

मनुष्याद्यामिति । पुरवस्त्रीचेचपुत्राद्यामन्यतमहरणे रूप
त्रस्य वापी त्रस्य वा यमस्य हरणे तान्नायस्य प्राचक्षितं
मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १६२ ॥

द्रव्याद्यामन्यसाराणां स्त्रीषु कृत्वाऽन्यवेक्षणः ।
चरेत्स्नानपत्रं कृच्छ्रं तन्निर्वात्मात्माशुद्धये ॥ १६३ ॥

द्रव्याद्यामिति । द्रव्याद्यामन्यार्थाद्यामन्यप्रयोगानाद्या
मुक्तप्राचक्षितविशेषाद्यामपुत्रीवकादोनाम्हरणार्थं कृत्वा
तदपहृतं द्रव्यं स्नाने दत्त्वा स्नानपत्रं कृच्छ्रं प्राचक्षितं वक्ष्य
मार्गमात्माशुद्धये कुर्यात् स्नानेऽपहृतं द्रव्यं निर्वात्येति
वर्त्मखेचप्राचक्षितशेषः ॥ १६३ ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे मानश्रव्यासनस्य च । बुध्य
मूत्रफसनाञ्च यश्चगम्यं विप्रोधनम् ॥ १६४ ॥

मन्वीति । भक्ष्यस्य मोदकादिः भोज्यस्य पाचकादेः चानस्य
त्रकटादिः द्रव्याद्या चाधनस्य च बुध्यमूत्रफसनाञ्च प्रतीक
मवहरणे यश्चनयपानं विप्रोधनम् ॥ १६४ ॥

दणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्कास्य गुडस्य च ।
 चेलचर्मामिषाणाञ्च चिरान्नं स्यादभोजनं ॥ १६६ ॥

दणोति । दणकाष्ठवृक्षाणां शुष्कास्य च तण्डुलादेः गुड
 वस्त्रचर्मामांशानी मध्ये एकस्याप्यपरस्परं चिरान्नमुपवासञ्च
 रेत ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानान्ताम्रस्य रजतस्य च । अथः
 कांस्योपलानाञ्च दादशाहं कणान्नता ॥ १६७ ॥

मणोति । मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूपलोहकांस्योपलानां
 प्रत्येकमपरस्परं दादशाहमण्डलकणभक्षणं कुर्यात् सर्वत्र
 सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यस्वामिमुखदौर्गत्यापेक्षया उक्तदृष्ट्या
 कृद्रव्यापहारविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां दिशफैकशफस्य च । पक्षि
 गन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वाश्चैव त्यहमयः ॥ १६८ ॥

कार्पासेति । कार्पासकृमिकोषजोर्णानां वस्त्राणां दिशफैक
 शफस्य गवाश्वादेः पक्षिणां शुकादीनां गन्धानाञ्च चन्दनप्रभृ
 तीनां रज्ज्वाश्च प्रत्येकं हरणे त्वहं चीराहारः स्यात् ।

यद्यपि पूर्ववदिवयवमीकरवपरिहारः सन्निवृत्तौ प्रवृत्ताय
वृत्तव्यवसर्पवादिषु यद्यप्यदेवकव्यवाचक्षितप्रतिरोधः ॥१६५॥

एतैर्ब्रतैरपोचेत पापं खेयकृतं द्विजः । अमन्या
गमनीयन्तु ब्रतैरेभिरयानुदेत् ॥ १६८ ॥

एतैरिति । एतैर्ब्रतैः प्राचक्षितैः खेयजनितव्यापं द्विजानि
रपनुदेत् । अमन्यानमनविमितं पुनः हर्मिर्ब्रतमाद्यैर्ब्रतैः
विहरेत् ॥ १६८ ॥

गुह्यतत्त्वप्रतं कुर्व्याद्रेतः सिद्धा सख्येनिषु । सख्यु
पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यथासु च ॥ १७० ॥

गुह्यतयेति । सख्येनिषु खेदव्यभगिनीषु तथा मित्रमाख्यासु
पुत्रपत्नीषु कुमारीषु चाख्यासीषु प्रत्येकं रेतः सिद्धा गुह्यदार
ममनप्राचक्षितं कुर्व्यात् । यद्यपि ज्ञानाभ्यासाद्यनुवन्ता
केचन मर्यादामिदं चतस्र रेतः सिद्धा कुमारीषु चाख्यासी
ष्वन्यथासु च । यथिच्छापत्यदारेषु प्राचक्ष्यामी विधीयते इति
यमेव मर्यादामिदमुपदिष्टं चक्ष्यामास्तद्रुतम् ॥ १७० ॥

पैत्रव्यसेवी भगिनी सखीया मातुरेव च । मातुश्च
आतुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणव्यरेत् ॥ १७१ ॥

पैत्रव्यसेवीमिति । पित्रव्यसुर्मातृव्यसुश्च दुहितरं भगिनीं

मातुश्च दीर्घ्यभातुर्दुश्चिरं दीर्घ्यमग्निनीमिव निविद्ध
अन्नमङ्गला चान्द्रायणं कुर्यात् सकृदज्ञानमभिचारित
विषयं अस्पृत्वात् ॥ १७१ ॥

एतास्तिष्ठस्तु भार्यार्ये नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नघः ॥ १७२ ॥

एता इति । तिष्ठ एताः पैतृव्यसेव्याद्याः भार्यार्ये प्राञ्चो
नोदधेत् ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता नोपगन्तव्याः चस्मादेता
उपयन् उपगच्छन्तरकं चाति । अथविष्ठा च या मातुरित्य
नेन निषेधविद्वा दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदार्ढ्याच्च
पुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु । रेतः
सिक्ता जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥ १७३ ॥

अमानुषीष्विति । अमानुषीषु वज्रवाद्यासु न गवि । गोखव
कीर्षी संवत्सरस्याजापत्यञ्चरेत् इति ग्रन्थलिखितादिभिर्गुरु
प्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनितस्यान्वच
स्त्रियां जले च रेतःशेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनं कृच्छ्रं कुर्यात्
॥ १७३ ॥

मैथुनम् समासेन पुंसि जेधिति वा द्विजः ।
मोचानेऽद्यदिवा चैव सवासाः क्षान्नाचरेत् ॥ १७३ ॥

मैथुनमिति । यच्च कापि देवे पुद्वे मैथुनं वेविता स्त्रियां
वा मोचाने ब्रह्मदेवो जसे दिवाकासे च मैथुनं वेविता
यवजः क्षायात् ॥ १७३ ॥

चण्डाक्षान्दस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पत
त्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यम् गच्छति ॥ १७४ ॥

चण्डाक्षेति चण्डाक्षान्दज्ञानाद्य चोच्छ्रवरादीनां
अज्ञानतो ब्राह्मणः स्त्रियो जना तेषां क्षान्दभुक्त्वा तेषः प्रति
गृह्य पतति पतितश्च प्राचक्षितं कुर्यात् । एतच्च मुदमादभा
सतो भोजनप्रतिपक्षविषयं । ज्ञानात् तेषां स्त्रीममनं ज्ञात्वा
जमानतां गच्छति एतच्च प्राचक्षितजोरवार्धम् ॥ १७४ ॥

विप्रदुष्टा स्त्रियवर्त्ता निदग्धादेकवेज्जनि । यत्पंसः
परदारेषु तच्चैवाचारयेद्भूतम् ॥ १७५ ॥

विप्रदुष्टमिति । विप्रेष्वेव प्रदुष्टमिच्छया यमिचारिणी
मित्यर्थः मर्त्ता निदग्धात्पत्नीकार्थेभ्यो निवर्त्तं विनश्यद्भानिव
हकृष्टे चारयेत् । यच्च पुद्वे च ज्ञानीचपरदारममने

प्राचक्षितं तदेतेनां कारकेत्ततश्च स्त्रीयामर्हं प्रदातव्यमिति
चद्रमिडादिभिर्दत्तं तद्विच्छेदा यमिचारेण कर्त्तव्यम्
॥ १७६ ॥

सा चेत्युनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्त्रिता । कृच्छ्र
श्चान्द्रायणश्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यद्येदिति । सा स्त्री सजातीयगमनेन यद्रुष्टा कृतप्राच
क्षिता यदि पुनः सजातीयेनाभ्यर्चिता यती तद्रमनं कुर्या
त्तदाऽस्याः प्राचक्षितं प्राजापत्यं कृच्छ्रश्चान्द्रायणश्च त्राधवं
मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः । तद्वैच
भुग्जपचित्यं चिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

यदिति । वृषली च चण्डाली प्राचक्षितगौरवात् चण्डाली
जमने यदेकरात्रेण प्राज्ञैः पापमर्जयति तद्वैचाली नित्यं
यावित्यादिकञ्चपन् चिभिर्वर्षैर्यपोहति । तथाचापरात्रः ।
यदेकरात्रेण करोति पापं कृच्छ्रं वर्षात्राज्ञैः सेवमानः । चतुर्व
काञ्च उदकं चात्ममापी भैरवारी चिभिर्वर्षैस्तपोहति
पापम् । मेधातिथिस्तु इत्यमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु
अक्रमपरिधीतद्रुक्ताममक्याचक्षितमिदमाह ॥ १७८ ॥

एवा पापकृतामुक्ता चतुर्थीमपि निष्कृतिः । पति
नैः सख्यमुक्तागामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७८ ॥

इति । इत्थं हिंसाऽभक्ष्यमद्यक्षेयान्मनमकारि
वाच्यं तृतीयापि पापकृतां निष्कृतिरुक्ता । इदानीं वाचात्याय
कृतिः च ह संवर्णिनामिमा वक्ष्यमाणाः संश्रुतीः शृणुत ॥ १७८ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन वहाचरन् । वाचं
नाश्नापनाद्यौनात् तु वाचाचनावनात् ॥ १७९ ॥

संवत्सरेति । पतितेन च ह संवर्णमाचरन् इत्येवाव
ममनैकाद्यनोपवेष्टनैकपेक्षितोपनयनपाच्यं वर्णावाचरन्संवत्सरेण
पतति न तु वाचनाश्नापनाद्यौनात् संवत्सरेण पतति किमुवच
इत्येवार्थः । वाचापनमनोपनयनपूर्वकं वाचिणीमावर्णं । वाच
कादीनाञ्च वचः पतिव्यमाह देवकः । वाचमं धीनिवर्णनं
वाचाचं च ह भोजनं । ज्ञाना वचः पतयेते पतितेन न संवचः ।
विष्णुः । वाचं वत्सरात्पतति पतितेन वहाचरन् । च ह वाचाचमा
न्यवात् धौनात् वच इव हि । धौधावनः । संवत्सरेण पतति पति
तेन वहाचरन् । वाचनाश्नापनाद्यौनात्तौ न वचनावनादिति ।
मेविष्णुरावसु । वाचनादीनाम्नवाचां संवत्सरेण पतिव्य
चेतुमं वहाचकादीनां वचुमाच संवत्सरेण किन्तु तस्मादूर्ध्वं

स्मितिं याचते । अथादीपमनुयाया मुनियानामुपरिषी ।
नेनां गोविन्दराजस्य कल्पमामनुदम्परे ॥ १८० ॥

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविप्रुद्धये ॥ १८१ ॥

यो येनेति । पतितब्रह्मोद्यमपापकारिवचनः सकलपापिनाम
विशेषपाठात् एषां पतितानां मध्ये यो येन पापकारिणा
सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव व्रतरूपं प्राचक्षिप्तं
कुर्यात् न तु मरणात्मिकमित्यभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणा
क्लिप्तमात्रं ब्रह्महा द्वादश समा इत्यादिकन्यादहीनं कर्तव्यम् ।
तथाच व्यासः । यो येन संसृजेदर्थं सोऽपि तत्समतमिधात् ।
पादस्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं दिवः ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकद्वार्यं सपिण्डैर्भ्रान्धवैर्वचिः । निन्दि
तेऽनि सायाक्रे ज्ञात्युत्विगुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव, प्रेतस्योदकद्वार्यं
वक्ष्यमाणं रोत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च यामादहिर्गता ज्ञाति
सन्निधौ गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवस्थां तिष्ठौ दिवाभ्यर्ककर्तव्यम्
॥ १८२ ॥

दासी षट्मपामूर्धम्यर्थस्येत्येतवत्यदा । षष्टो
रात्रमुपासीरन्नग्रीवं बान्धवैः सह ॥ १८२ ॥

दासीति । षष्ठिस्तमानोदकप्रयुक्ता दासी षट्कपूर्वं षट्
मेतवदिति दक्षिणामिमुखीभूय पादेन चिपेत् यथा य विददको
भवति तदनु ते षष्ठिस्तमानोदकैश्चदाशोरात्रमग्रीवमा
चरेत् ॥ १८२ ॥

निवर्त्तेरस्य तस्मात्तु सम्भाषणसहासने । दाया
यस्य प्रदानञ्च याचा चैव हि सौमिकी ॥ १८४ ॥

निवर्त्तेरस्यिति । तस्मात्प्रतिताम्यपिच्छादीनां सम्भाषण
मेकाग्रनोपवेष्टनं च तस्यै चक्षुप्रदानं बावस्तरिकादौ निम
ज्ज्वादिहोपो लोकव्यवहार इति निवर्त्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च बहुनम् । ज्येष्ठा
प्रत्याभुवाचास्य बवीयान् गुणतोधिकः ॥ १८५ ॥

ज्येष्ठतेति । ज्येष्ठस्य ज्ञानव्युत्पानादिकद्वार्यजान्तस्य न कार्यं
ज्येष्ठकर्म च तस्य विंशत्युद्गारादिकं धनं न देवं यद्यपि चक्षु
प्रदानप्रतिषेधादेकपुद्गारप्रतिषेधः सिद्धः तथापि बवीयस्य
ज्ञानास्यार्थमनुसते तस्यैव ज्येष्ठस्य वनान्निधनं योद्गारांश्चानदं
मुनो मुवाधिको जमते ॥ १८५ ॥

अभोज्यमन्नज्ञातव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता। अज्ञा
नभुक्तानूत्तार्यं शोधं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

अभोज्यमिति । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिदिनमन्नं नादनीव
अमादात्तु भुक्तं वसितव्यं तदवस्थये प्रायश्चित्तैः चिप्रं शोधनीयं
वसनपत्रे तु सधुप्रायश्चित्तव्यवस्थेन ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं प्राय
श्चित्तम् ॥ १६० ॥

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।
स्तेयदोषापहरणं व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

एव इति । अभिषेकमन्त्रे चानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्ना
नाप्रकारविधानमुक्तं स्तेयपापहरिणां विधानमधुना श्रूय
ताम् ॥ १६१ ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विमुह्यति ॥ १६२ ॥

धान्येति । ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्वान्यभक्तादिरूपधनचौर्याणि
कृच्छ्रातः कृत्वा स्वजातीयधनया गीता संवत्सरं प्राकृत्यत्य
ज्ज्ञातपर्यन्तं श्रुयति इतः देवकासत्रयपरिमाणयानि
गुणायपेक्षया महत्तादि बोद्धव्यं एवमुत्तरायामि ॥ १६२ ॥

मनुष्याणां पुरतो स्त्रीणां चैव पुरुषा च । रूप
वापीजलानाञ्च शुद्धिवाङ्मायवं स्मृतम् ॥ १६२ ॥

मनुष्याणामिति । पुरुषस्त्रीचैव पुरुषाणामन्यतमपुरुषे रूप
जलञ्च वापी जलञ्च वा वनजलञ्च पुरतो वाङ्मायवं प्राचक्षितं
मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १६२ ॥

द्रव्याणामन्यसाराणां स्त्रीयं कृत्वाऽन्यवेक्षणतः ।
चरेत्यान्तपत्रं कृच्छ्रं तन्निर्व्याख्यात्माद्भवे ॥ १६३ ॥

द्रव्याणामिति । द्रव्याणामन्यार्थाणामन्यप्रयोगानाञ्च
मुक्तप्राचक्षितविशेषाणामपुबीवकादोनामरपुरुषौर्ध्वं कृत्वा
तदपहतं द्रव्यं खामिने दत्ता यानपत्रं कृच्छ्रं प्राचक्षितं वक्ष्य
मार्चमात्माद्भवे कृत्वात् खामिनेऽपहतं द्रव्यं निर्व्याख्येति
वर्णखेपप्राचक्षितमेव ॥ १६३ ॥

मन्त्रभोज्यापपुरतो यानप्रव्यासनस्य च । पुण्य
मूलफलानाञ्च यज्ञगव्यं विप्रोधनम् ॥ १६४ ॥

अपीति । मन्त्रञ्च भोदकादिः भोज्यञ्च पाचकादेः यानञ्च
व्रतकादिः प्रव्याया चापनञ्च च पुण्यमूलफलानाञ्च प्रतीक
मरुपुरतो यज्ञगव्यपानं विप्रोधनम् ॥ १६४ ॥

दणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्कावस्य गुडस्य च ।
चेलचर्मामिषाणाञ्च चिरात् स्यादभोजनं ॥ १६६ ॥

दणोति । दणकाष्ठवृक्षाणां शुष्कावस्य च तण्डुलादेः गुड
वस्त्रचर्मामांशानी मध्ये एकस्याप्यपहरणे चिरात्तमुपवासश्च
रेत् ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानाम्नामस्य रजतस्य च । अथः
कांस्योपलानाञ्च दादशाहं कणामता ॥ १६७ ॥

मणीति । मणिमुक्ताविद्रुमतामरूपलोहकांस्योपलानां
प्रत्येकमपहरणे दादशाहनास्तुलकमवचनं कुर्यात् सर्वत्र
सकृद्भ्यासदेवकालद्रव्यस्नामिमुषदौर्गत्यापेक्षया उक्तृष्टाव
उष्ट्रद्रव्यापहारविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च । पक्षि
गन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वासैव त्यहम्ययः ॥ १६८ ॥

कार्पासेति । कार्पासकृमिकोषजोर्णानां वस्त्राणां द्विशफैक
शफस्य गवाश्वादेः पक्षिणां शुकादीनां गन्धानाञ्च चन्दनप्रभृ
तीनां रज्ज्वास्य प्रत्येकं हरणे त्वहं क्षीराहारः स्यात् ।

अथापि पूर्ववद्विषयव्यतीकृतवपरिहारः कदाचिन्नोपपन्नोप
कृतव्यवसर्गवाद्यपि वचनवादेककपमावक्षितमविरोधः ॥१६५॥

इतैर्ब्रतैरपोचेत पापं क्षेयकृतं द्विजः । अमन्या
गमनीयन्तु ब्रतैरेभिरवानुदेत् ॥ १६८ ॥

इतैरिति । इतैर्ब्रतैः प्राचक्षितैः क्षेयजनितपापं द्विजानि
रपनुदेत् । अमन्यानमनविमितं पुनः हर्मिर्न्यमाद्यैर्ब्रतैः
विहरेत् ॥ १६८ ॥

गुरुतत्पत्रतं कुर्याद्वेतः सिद्धा सखेनिषु । सख्यु
युचस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यथासु च ॥ १७० ॥

गुरुतयेति । सखेनिषु सेद्वर्त्मनिनीषु तथा मित्रभाष्यासु
कुपपत्नीषु कुमारीषु चास्यास्त्रीषु प्रत्येकं रेतः सिद्धा गुरुद्वार
ममनप्राचक्षितं कुर्यात् । अथापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुव्रत
विषया मर्यादाधिकं चतस्र रेतः सिद्धा कुमारीषु चास्यास्त्री
अन्यथासु च । उपिष्टापत्यदारेषु प्राचक्ष्यमानो विधीयते इति
यमेव मर्यादाधिकमुपदिष्टं च ज्ञानात्तद्व्रतम् ॥ १७० ॥

पैत्रव्यसेवी भगिनी सखीया मातुरेव च । मातुश्च
भ्रातृसूनया गत्वा चाग्रावचक्षरेत् ॥ १७१ ॥

पैत्रव्यसेवीमिति । पैत्रव्यसुर्मातृव्यसुश्च दुहितरं भगिनीं

मातुश्च यौदर्यभातुर्दुहितरं यौदर्यभगिनीमिव निविद्ध
ममकां गता चाश्रायणं कुर्यात् सकृदज्ञानव्यभिचारिता
विषयं अस्पृतात् ॥ १७१ ॥

एतास्तिष्ठस्तु भार्यार्ये नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्मघः ॥ १७२ ॥

एता इति । तिष्ठ एताः पैतृव्यसेव्याद्याः भार्यार्ये प्राप्नो
नोदधेत् ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता नोपगन्तव्याः यस्यादेता
उपयन् उपगच्छन्नरकं चाति । अथविद्या च या मातुरित्य
नेन निषेधविद्वां दाचिद्याद्याचारदर्शनेन निषेधदार्ढ्याणं
पुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु । रेतः
सिक्ता जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥ १७३ ॥

अमानुषीष्विति । अमानुषीषु वज्रवाद्यासु न गवि । गोमूत्र
कीर्षी संवत्सरव्याजापत्यञ्चरेत् इति ग्रन्थलिखितादिभिर्मुद्
प्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनितस्यान्वच
स्त्रियां जले च रेतःसेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनं कृच्छ्रं कुर्यात्
॥ १७३ ॥

मैयुनक्तु समवेद्य पुंसि मेचिति वा दिवः ।
मोक्षानेष्टुदिवा चैव सवासः क्षानमाचरेत् ॥ १०७ ॥

मैयुनमिति । अथ कापि देवे पुद्वे मैयुनं वेविता स्त्रियां
वा मोक्षाने षड्द्विवा जसे दिवाकासे च मैयुनं वेविता
सवयः क्षावात् ॥ १०७ ॥

अष्टाक्षान्दस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पत
त्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यक्तु गच्छति ॥ १०८ ॥

अष्टाक्षेति अष्टाक्षक्षान्दमानाश्च षेष्टवरादीनां
अज्ञानतो प्राचक्षः स्त्रियो गत्वा तेषां क्षावभुक्त्वा तेभ्यः प्रति
गृह्य पतति पतितश्च प्राचक्षितं कुर्यात् । इतश्च मुदत्तादभा
सतो भोजनप्रतिपद्विभवं । ज्ञानात्तु तेषां क्षीनमनं कृत्वा
वमानतां गच्छति इतश्च प्राचक्षितजौरवार्यम् ॥ १०८ ॥

विप्रदुष्टा स्त्रियन्मर्त्ता निदग्धादेकवेत्तानि । यत्पंसः
परदारेषु तच्चैनाम्बारयेद्भूतम् ॥ १०९ ॥

विप्रदुष्टमिति । विप्रेष्वेव प्रदुष्टमिच्छया यमिचारिणी
मित्यर्थः मर्त्ता निदग्धात्पत्नीकार्येभ्यो निवर्त्तं विनश्यद्भूमि
द्वद्वेष्टे चारयेत् । अथ पुद्वेष्टे वयानीचपरदारमने

प्राचक्षितं तदेवेनां कारयेत् ततश्च स्त्रीषामर्हं प्रदातव्यमिति
चक्षुमिहादिमिदं तदविच्छेत्ता यमिषारेण कर्तव्यम्
॥ १७६ ॥

सा चेत्युनः प्रदुष्येत्तु सदशेनोपयन्मिता । कृच्छ्र
श्चान्द्रायणश्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यद्येदिति । सा स्त्री यवातीचगमनेन बहुहुष्टा कृतप्राच
क्षिता यदि पुनः यवातीयेनाभ्यर्चिता यती तद्गमनं कुर्या
तदाऽस्याः प्राचक्षितं प्राजापत्यं कृच्छ्रश्चान्द्रायणश्च शोधनं
मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः । तद्वैष
भुग्जपक्षित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

यदिति । वृषली च चक्षुली प्राचक्षितगौरवात् चक्षुली
ममने चदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्थयति तद्वैषात्री मित्यं
यावित्यादिकश्चपन् त्रिभिर्वर्षैरपनुदति । तथाचापसंवः ।
चदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्षं ब्राह्मणः सेवमानः । चतुर्थं
काच उदकं चात्ममायी भैरवारी त्रिभिर्वर्षैस्तद्व्यपोहति
पापम् । मेधातिथिस्तु इत्यमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दरायण
चक्रमपरिचीतश्रुत्ताममकप्राचक्षितमिदमाह ॥ १७८ ॥

एवा पापकृतामुक्ता चतुर्धामपि निष्कृतिः । पति
तैः सम्युक्तामामिमाः शृणुत निष्कृतिः ॥ १७८ ॥

इवेति । एवं हिंसाऽभक्ष्यमद्यस्तेषामन्त्यामनकारि
बाह्यं तुर्यामपि पापकृतां निष्कृतिरुक्ता । इदानीं बाह्यात्पाप
कृतिः च संवर्गिणामिमा वक्ष्यमाणाः संस्कृतिः शृणुत ॥ १७८ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । चाज
नाध्यापनाधौनाच्च तु बानाधनाग्रनात् ॥ १८० ॥

संवत्सरेवेति । पतितेन च संवर्गमाचरन् एकवारं
मममेकाग्रमोपवेष्टनेकपक्षिभोजनरूपासंवर्गमाचरन्संवत्सरेण
पतति न तु चाजनाध्यापनाधौनात् संवत्सरेण पतति किन्तुवत्
इत्येवार्थः । चाध्यापनमोपनयनपूर्वकं वाविधीयावत् । चाज
नादीनाच्च वक्षः पतित्यमाह हेयः । चाजनं धौनिवन्त्यं
काचारं च भोजनं । जना वक्षः पतन्त्येते पतितेन न वक्षयः
विष्णुः । चासंवत्सरात्पतति पतितेन सहाचरन् । च बानाधना
ग्रनात् धौनात् वक्ष इव हि । धौधावनः । संवत्सरेण पतति पति
तेन सहाचरन् । चाजनाध्यापनाधौनाच्चो न वक्षयनाद्यदिति ।
मेनिष्कृतावधु । चाजनादीनामबाधां संवत्सरेण पतित्य
हेतुं सहाचरणीकं वक्ष्यमाणं संवत्सरेण किन्तु तस्मादूर्ध्वं

सिति याचते । अस्मादीयमनुयाय्याः सुनिश्चयानुसरिषी ।
नेनां गोविन्दराजस्य कल्पकामनुग्रहात् ॥ १८० ॥

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

यो येनेति । पतितब्रह्मोपन्यापकारिवचनः सकलपापिनाम
विशेषपाठात् एषां पतितानां मध्ये यो येन पापकारिणा
सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव व्रतरूपं प्राचक्षितं
कुर्यात् न तु मरणात्मिकमित्यभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणा
क्लिप्तमात्रं ब्रह्महा हादत्र समा इत्यादिकम्पादहीनं कर्तव्यम् ।
तथाच व्यासः । यो येन संसृजेदर्थं सोऽपि तत्समतमिधात् ।
पादन्मूत्रं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं दिवः ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकद्वार्यं सपिण्डैर्व्यान्धवैर्वह्निः । निन्दि
तेहनि सायात्रे शाल्युत्विगुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव । प्रेतस्योदकद्वार्यं
वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च यामादहिर्नत्वा शालि-
च्छत्निकं गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिष्ठेत् दिनात्मेककर्तव्यम्
॥ १८२ ॥

दासी चटमपामूर्धमर्थस्येतेनवत्यदा । चरो
रात्रमुपासीरन्नग्रीवं बान्धवैः सह ॥ १८२ ॥

दासीति । अपिच्छमानोदकप्रयुक्ता दासी चटकपूर्वं चटं
मेतवदिति दक्षिणामिमुखीभूय पादेन चिपेत् यथा च विददको
भवति तदनु ते अपिच्छास्त्रजानोदकेषु दासीरात्रमग्रीवया
चरेयुः ॥ १८२ ॥

निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सञ्चायकसहासने । दाया
यस्य प्रदानञ्च याचा चैव हि लौकिकी ॥ १८४ ॥

निवर्त्तेरिति । तस्मात्पतितामपिच्छादीनां सञ्चायक
मेकाग्रनोपवेष्टनं च तस्यै चक्यप्रदानं याचस्वरिकादौ निम
ज्जवादिरूपो लोकव्यवहार इत्यादि निवर्त्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च बहुनम् । ज्येष्ठा
ग्रन्थाम्नुवाचास्य बबीयान् गुणतोधिकः ॥ १८५ ॥

ज्येष्ठतेति । ज्येष्ठश्च वृत्तत्युत्तमानादिकद्वार्थमात्मनश्च न कार्यं
ज्येष्ठसम्भं च तस्य विवृत्युद्गारादिकं धनं न देवं यद्यपि चक्य
प्रदानप्रतिषेधादेकपुद्गारप्रतिषेधः सिद्धः तथापि बबीयश्च
काम्रास्त्रार्थमनुसते तस्यैव ज्येष्ठश्च वृत्तत्युत्तमानादिकद्वार्थमात्मनश्च
नृपो नृपाधिको जयते ॥ १८५ ॥

अथविधेस्तु चरिनिःपूर्वकुक्षमप्राप्तकम् । तेनैव
सार्द्धमाख्येयुः क्षान्ता मुष्णे ज्ञानाप्तये ॥ १८६ ॥

प्राप्तविज्ञा इति । कृते पुनः समितेन प्राप्तविज्ञे वपिष्ठ
वयानेद्वयानेवैव कृतप्राप्तविज्ञेन वद वपिष्ठे ज्ञानाप्तये
क्षान्ता वदपूर्वकम् कृतप्राप्तियेयुः इह नवचटप्रवृत्ताद्वावी चट
मित्यत्र कृतोपयोगचटः प्रतीचते ॥ १८६ ॥

सत्त्वपुतं चटप्राप्त्य प्रविश्य भवनं स्वकम् । सर्व्याणि
ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८७ ॥

यत्ति । य कृतप्राप्तविज्ञः तन्पूर्वोक्तचटं वदमये विज्ञा
ततः स्वकीयभवनं प्रविश्य यथापूर्वं सर्व्याणि ज्ञातिकर्माणि
कुर्वीत् ॥ १८७ ॥

एतदेवविधिं कुर्याद्योषितुं पतितास्वपि । वस्त्रासु
पानन्देयान्तु वसेयुष गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

एतदिति । स्त्रीस्वपि पतितासु एवमेव पतितयोदकं कार्यं
नित्यादिविधिं गर्भादिबपिष्ठवयानेद्वयानेः कुर्वीत । अथा
प्राप्तकानि पुनराध्या देवाणि गृह्यन्तेपे चाया वाचार्थं कुर्वी
देया ॥ १८८ ॥

एनस्मिभिरनिर्दिष्टैर्नार्थैर्द्विषित्वाकरोत् । कृत
निर्वेजनाच्चैव न जुगुप्सेत कर्षिषित् ॥ १८८ ॥

एनस्मिभिरिति । पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः यद्दृष्टान्
प्रतिपादादिकमर्थं किञ्चिज्जागृतिष्ठेत् कृतप्रायश्चित्तान्मेव कदा
चिदपि पूर्वैककृतपापतेन निन्देत्किन्तु पूर्वमप्युच्यते ॥ १८८ ॥

वाचघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्म्मतः ।
शरणागतदम्भंश्च स्त्रीदम्भंश्च न संवसेत् ॥ १८९ ॥

अथाप्युच्यते वाचघ्नाजिति । वाचं यो हतवान् कृते
यकारं यपकाराचरणेन यो विनाशितवान् प्राचरचार्यमागतं
यो हतवान् स्त्रियश्च यो व्यापादितवान् हतान् यथावत्कृत
प्रायश्चित्तानपि संवर्गितया न परिवसेत् ॥ १८९ ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानुच्येत यथाविधि । तां
स्मारयित्वा चीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनायसेत् ॥ १९० ॥

येषामिति । येषां ब्राह्मणवर्णविशेषं चानुवर्षितकालेषु
वचनं यथाब्राह्मणं न कृतवान् तान् प्राजापत्यवर्णं स्मारयित्वा

यथाशक्तमपनयेत् । यत्तु याज्ञवल्क्यादिभिर्ब्राह्मण्यस्तेषामादि
प्रायश्चित्तमुक्तमेव यथाशक्तं गुह्यप्राप्तमनुसन्धाय कतिञ्चिद्वा
अपेक्षो विकल्पो मन्त्रयः ॥ १८१ ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।
ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिश्रेत् ॥ १८२ ॥

प्रायश्चित्तमिति । ये प्रतिबिद्भूद्भवेतिनो द्विजास्तो चोपनीता
अपि अनधीतवेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतद्व्याख्या
पत्यचयमुपदिशेत् ॥ १८२ ॥

यद्गर्हितेनार्ज्ययन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १८३ ॥

यदिति । गर्हितेन कर्मणा निबिद्भुःप्रतिश्रुत्यादिना
ब्राह्मणा यद्गुणमर्ज्ययन्ति तस्य धनस्य त्यागेन अपतकाभां
वक्ष्यमाणान् भां शुद्ध्यन्ति धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधानात्
वज्रमुखे च कर्षितुरगादौ अल्पमुखे च सौहृदादौ परिशुद्ध्यते
तुल्यप्रायश्चित्ताभिधानमुपपन्नं एवमविकल्पविक्रयादावपि
॥ १८३ ॥

अपित्वा चीषि सान्निव्याः सप्तसाधि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्यतिग्रहात् ॥ १८४ ॥

अपितेति । चीषि चाविचीयहसाधि अपित्वा गोष्ठवासी
मासं चीराहारो भूत्वा असत्यतिग्रहवनितात्पापाभ्युक्तो भवति ।
ब्रूयप्रतियज्ञादावपि इतदेव प्रायश्चित्तं द्रव्यदोषेषु च दाह
दोषेष्वपि प्रतियग्रह्य गर्हितत्वाविज्ञेयादिति ॥ १८४ ॥

उपवासकृशन्तन्तु गोत्रजात्युनरागतम् प्रणतं
परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥ १८५ ॥

उपवासेति । केवलचीराहारेण इतरभोजननिवृत्त्या
कृशदेवं नेष्टावस्थानतं कृशतं नवीभूतं किमस्माभिः बह्व्याम्
मिच्छति पुनरवस्थितिबन्धं न करिष्यामीत्येवमर्थं ब्राह्मणाः परि
पृच्छेयुः ॥ १८५ ॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसङ्गवाम् । गोभिः
प्रवर्धिते तीर्थे कुर्येत्सास्य परिग्रहम् ॥ १८६ ॥

वक्ष्यमिति । वक्ष्यमेतत्पुनरवस्थितिबन्धं न करिष्यामीत्येवं
ब्राह्मणेषूक्त्वा चास्यं नवां दद्यात् । तस्मिन् अवस्थानात्
देवे गोभिः पवित्रीकृतमासीर्धीभूते ब्राह्मणास्तस्य संस्कारे
कीकारं कुर्युः ॥ १८६ ॥

ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्वयकर्म च ।
अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८७ ॥

ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणानामत ऊर्ध्वमथोप्येते इत्युक्त्वा
ब्राह्मणोमादि याजनं कृत्वा पितृगुरुर्वादिभ्यतिरिक्तानाञ्च त्रिभि
कृच्छ्रैर्देहिकदाहश्चाह्नादि कृत्वा अभिचारञ्च श्रेणादिकं
अभिचारोऽनभिचारश्चीवञ्च अहीनं चानविशेषः अहीनमन्वय
मनुचिकरमिति श्रुतेः । चिरादादि तस्य याजनं कृत्वा त्रिभिः
कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८७ ॥

अरणागतमपरित्यज्य वेदं विश्वाव्य च दिजः । संव
त्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १८८ ॥

अरणागतमिति । अरणागतमपरिचाचार्यमुपगतं अन्नः
समुपेक्षते दिजातिरनघ्राप्यञ्च वेदमघ्राप्य तज्जनितम्पापं
संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १८८ ॥

अष्टगालखरैर्दद्ये ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नरा
श्चाष्टवराहैश्च प्राणायामेन शुद्धति ॥ १८९ ॥

अष्टगालेति । कुक्षुरष्टगालगर्हभनराश्चवराहाद्यैर्याम्यैश्च
ममायादैर्मात्सर्यादिभिर्दद्युः अष्टाशमेन शुद्धति ॥ १८९ ॥

यद्वाचक्यता मासः संहिताः अप एव वा । होमा
च साकशा नित्यमपांशवायां विप्रोचनम् ॥ २०० ॥

यदाचेति । अपांशवा ये होमयतिताः क्रीडा रत्यादिना
न्यासीनां विप्रवृत्तिः मुषदिष्टमाचक्षिप्तानां मासं ह्यचनमुक्त्वा
हतीयेऽङ्गि जपमोचनं वेदसंहिताजके देव कृतहोमयोऽवच
नमसोत्पादिनिरुद्धमिर्मन्त्रीरहोहोमाः प्रत्येकं एतत्समु
दितं पापमोचनम् ॥ २०० ॥

उद्भवानं समावृत्तं खरवान्तु कामतः । खात्वा
तु विप्रो दिव्यासाः प्राणाधामेन मुच्यति ॥ २०१ ॥

उद्भवानमिति । उद्भिर्बुधं चानं प्रकटादि एवं खरवान
मपि तत्कामतं आरुह्य चयवधानं उद्भवराभां याने प्राणा
धामवज्जमयत्यस्य कामतः चानं कृत्वा प्राणाधामेन मुच्ये
भवति ॥ २०१ ॥

विनाहिरपु वाप्यार्तः प्रारीरं सज्जिबेष्मका
सचेष्टो वदिरामुत्थ गामासभ्य विमुच्यति ॥ २०२ ॥

विमेति । अथविहितवले जपमये वा वेमानौ मूषणुरीधं वा

कृत्वा सवासा वहिर्यामात् वद्यादौ स्वात्मा गाञ्च सूक्ष्म निम्नद्वे
भवति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

वेदेति । वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनां अनुपदि
ष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां परिलोपे स्नातकव्रतानाञ्चतुर्थांशा
द्योक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

हंकारम्राष्ट्राणस्योक्ता त्वङ्कारश्च गरीयसः ।
स्नात्वा नम्रन्नद्वेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

हंकारमिति । हं तूष्णीं स्वीयतामित्याद्येपं ब्राह्मणस्य कृत्वा
तं कारश्च विद्यायधिकस्य उक्ता तद्वदनकासादारम्भाहः
त्रेषं यावरस्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपगृह्णेनापगतकोपं
कुर्यात् ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा हृत्पेनापि कण्ठे वावध्य वाससा ।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

ताडयित्वेति । प्रकृतं ब्राह्मणमृत्पेनापि ताडयित्वा कण्ठे
वा वक्ष्येण वद्धा वाक्कसहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत्
॥ २०५ ॥

अवगूर्यं त्वम्भ्रतं सहस्रमभिहत्य च । त्रिधा
सया ब्राह्मणस्य नरकम्युतिपद्यते ॥ २०६ ॥

अवगूर्येति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षव्रतं
नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहत्य वर्षवहसं नरकं
प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

शोषितं यावतः पांशून्संगृह्णाति महीतले । ताव
न्यम्भ्रसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

शोषितमिति । प्रहत्य ब्राह्मणस्य दधिरं यावत्संख्य
कां रजःकणान् भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्यकानि वर्ष
वहस्राणि तत्शोषितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

अवगूर्यं चरेत्कृच्छ्रमतिहृच्छ्रमिपातने । हृच्छ्रा
तिहृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोषितम् ॥ २०८ ॥

अवेति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्वीत
दण्डादिप्रहारे दत्ते अतिहृच्छ्रं वक्ष्यमाणचरेत् दधिरमु
त्पाद्य कृच्छ्रातिहृच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

अनुक्तानिष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये । शक्ति
श्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तमकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

अनुक्तेति । अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिक्रमजमयादि
कृतानां पापानां निर्हरणार्थं कर्तुं प्रदीरघतादि सामर्थ्यमवेक्ष्य
पापञ्च ज्ञानाज्ञानसङ्गदादृत्वनुबन्धादिरूपेण ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं
अकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति । तान्यो
ऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

यैरिति । यैर्हेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान् पापनाश
हेतून् देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् युक्ताकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

त्यहम्यातस्यहं सायम्यहमद्यादयाचितं । व्यह
म्यरञ्च नाश्रीयात्प्राजापत्यञ्चरन् दिजः ॥ २११ ॥

त्यहमिति । प्राजापत्याख्यं कच्छमाचरन् दिजातिराक
न्दिनचयं प्रातर्भुञ्जीत । प्रातः ब्रह्मोपश्रोत्रगानामैष्टित्य
प्राप्तदिवाकाशपरः । अतएव वसिष्ठः । व्यहन्दिम भुङ्क्ते कच्छ
मन्ति च व्यहं व्यहं अयाचितव्रतं व्यहं न भुङ्क्ते इति कच्छः ।
आपस्तम्बोप्याह । व्यहमनक्ताश्चदिवाग्नी च तत्तस्यहम
याचितव्रतस्यहं नाश्रीति किञ्चन इति कच्छदादब्रराचक

विधिः । अमरश्च दिनचर्यं वाच्यवन्त्याजानसीतायां भुञ्जीत ।
 अन्यद्दिनचर्यमवाचितव्यावहृज्यभुञ्जीत त्रैवक्ष्यं दिनचर्यं न
 किञ्चिदस्मीयात् । अथ यावदंक्षापरिमाणापेक्षावानराश्वरः ।
 वाच्यं दार्ष्टिक्यतिर्घोषाः प्रातः वृद्धिं प्रतिस्तेषां । अवाचिते चतु
 र्विंशं परस्मान्नमं श्रुतम् । कुकुटाक्षप्रमाणश्च वाचांश्च
 प्रविशेन्नृचं । एतं याचं विजानीयात् श्रुत्यर्थं काचशोधनम् ।
 हविषश्चायमस्मीयाद्यथा रात्रौ तथा दिवा । शौक्ष्ण्यहाभि
 मास्मीयान् यायान् संख्याकृतान् चया । अवाचितमप्येषाया
 दुपवासस्त्वहमवेत् ॥ २११ ॥

गोमूचप्लेभवं पीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् । एक
 रात्रौपवासश्च कच्छं शान्तपनं श्रुतम् ॥ २१२ ॥

गोमूचमिति । गोमूचादि एकीकृत्य एकस्मिन्दिने भक्ष
 येत् मान्यत्किञ्चिदस्यात् । अपरदिने औपवास इत्येतत् शान्त
 पनं कच्छं श्रुतं चेदा तु गोमूचादिवद् प्रत्येकं वृद्धिनात्यु
 धमुच्च वृत्तमे दिने औपवासः तदा महाशान्तपनमवति ।
 तथाच चाश्ववत्स्यः । कुशोदकश्च गोपीरन्दधि मूचं वृद्धु
 मन् । अग्न्या परेऽङ्गुपवसेत् कच्छं शान्तपनहरम् । इत्यहं
 शान्तपनक्रयैः वृद्धः औपवासिकः । वृत्ताद्येन तु कच्छोप
 महाशान्तपनं श्रुतम् ॥ २१२ ॥

एकैकं प्रासमञ्जीयात् त्वहाणि चोचि पूज्येवत् ।
 त्वहश्चोपवसेदन्यमतिष्ठच्छ्रृण्वरन्दिजः ॥ २१२ ॥

एकैकनिति । अतिष्ठच्छ्रं दिजातिरनुतिष्ठन् प्रातःप्रातम
 आचितादिरूपेण एकैकं प्रासं चोचि त्वहाणि पूज्येवत् मुञ्चीत
 अथवा त्वहं न किञ्चिदुञ्चीत ॥ २१२ ॥

तप्तकृच्छ्ररन्विप्रो जसचीरघृतानिखान् । प्रति
 त्वहमिवेदुष्णान्मुक्तत्वाग्री समाहितः ॥ २१४ ॥

तप्तेति । तप्तकृच्छ्ररन् दिव्यप्रतिः त्वहमुष्णेदकत्वाद्मु
 ष्णघृतत्वहमुष्णवायुं एकवारं खानं कुर्यन् संवत्तवान् पिवेत् ।
 अथ पराशरोक्तो विप्रैः । षट्पञ्चमु पिवेदश्वस्त्रिपञ्चमु
 षष्ठः पिवेत् । वसमेकमिवेदपि सप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं । परा
 को नाम कृच्छ्रोर्ब सर्वपापापमोदनः ॥ २१५ ॥

यतात्मवदिति । विगतानवधानस्य संवत्तेऽत्रिचक्ष द्वाद
 शाहमभोजनमेव पराकाशः कृच्छ्रः सप्तदाहमितारतमिव
 मृदुलमुपापापमोदनः ॥ २१५ ॥

ह्येकं द्वावप्येकं कृण्वे शुके च बर्हिषि ।
उपश्रुतं विप्रस्यमेतच्छास्त्राय च स्मृतं ॥ २१६ ॥

ह्येकमिति । शास्त्रातर्कशास्त्रेषु ज्ञानं कुर्यात् : पौर्ष
मासान् पञ्चदश पादान्नित्वा ततः कृण्वति पदमेकैकं पादं
द्वावप्येतत् चतुर्दशमेकौ पादः बभूवते ततोऽमावासाया
मुपोष्य शुक्लप्रतिपदभूतिभिरेकैकं पादं बर्हिं बभूव । ह्यपौर्ष
मासान् पञ्चदश पादाः बभूवन्ते ह्यतिथीधिकान्मासान्
शास्त्राय च स्मृतम् ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिं कृत्वा माचरेद्यवमन्थमे । शुक्ल
पक्षादिनिवतश्चरं शास्त्राय च स्मृतम् ॥ २१७ ॥

एतमिति । एतमेव पिण्डप्रावकृष्टिभिव्यवधानात्मात्मनं विधानं
चवमन्थमेव शास्त्राय च शुक्लपक्षमादितः कृत्वा चरते त्रिचक्षा
प्रावचमनुतिष्ठन् चाचरेत् ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य ह्ये
कमप्येकं बर्हिषेत् चक्षुः पौर्षमासां पञ्चदश पादाः बभूवन्ते
ततः कृण्वति पदमारभ्य ह्येकं पिण्डं प्रावयेत् चक्षुः चमा
वक्ष्याचामुपवासो भवति ॥ २१७ ॥

अष्टावहो समन्वीयमिच्छामन्मन्त्रिणे क्षिते ।
निवतात्प्राचविद्यामीक्षति शास्त्राय च स्मृतम् ॥ २१८ ॥

अष्टावहो । क्षतिशास्त्राय चमनुतिष्ठन् शुक्लपक्षात्पुनश्च

प्रातः प्रातश्च यासमेकं संवतेऽत्रिचः प्रत्यहं गृह्याच्छ्रौतं यासा
मध्यन्दिने भुञ्जीत । मध्यंदिन इति गृह्यसूत्रेण स्मृतं । अत्र
श्रीमन्नित्यर्थम् ॥ २१८ ॥

चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिष्टुचान्द्रायणं स्मृतं ॥ २१९ ॥

चतुरः प्रातरिति । प्रातश्चतुरो यासान्श्रीयात् अस्तमिते
च सूर्ये चतुरो यासान्भुञ्जीत एतच्छिष्टुचान्द्रायणं मुनिभिः
स्मृतं ॥ २१९ ॥

यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिष्ठोऽशीतीः समाहितः ।
मासेनाग्नम् अविध्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकता ॥ २२० ॥

यथेति । गोवारादिहविष्यसमन्वितां यासानां दे व्रते चत्वारिंशदधिके कदाचित् द्रव्यं कदाचित्पञ्च कदाचित् षोडश
कदाचिदुपवास इत्येवमाद्यनियमेन यथाकथञ्चित्पिण्डान्मासेन
संवतवान् भुञ्जानश्चन्द्रसलोकतां याति एवमापचवार्धम
भुदवार्धं च ददमुक्तं अतएव चाश्रवणः । धर्मार्थं यश्चरेदे
तश्चन्द्रस्यैतिसलोकताम् । अष्टादशत् वर्षकामस्तु महतीं शिव
माप्नुयात् । अतः प्राजापत्यादिकश्चमपि चभुदवफलमिति
चाश्रवण्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

एतद्गुह्यादित्या वसवन्वावरन् व्रतम् ।
सर्व्यकुत्रसमीचाव मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

एतदिति । एतन्वात्राववाक् व्रतं गुह्यादित्यवसुमरुतः
महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय मरुतपुपापापेष्ववा वरुदा
हृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम् ।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

मर्हेति । महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः खरेताभिः चाव्यं हवि
रनादेने बुधेतिषु विधीयते इति परिशिष्टवचनात् । चाव्यं
प्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसाहत्याक्रोधादौटिकानि चानु
विष्टेत् वस्येतावि पुरुषार्थतया विहितानि तस्यापि व्रताङ्ग
तयाचमुपदेष्टः ॥ २२२ ॥

चिरक्षिर्षिग्रावाञ्च सवासा जलमाविशेत् ।
खीयूङ्गपतिताञ्चैव नाभिभाषेत कर्षिचित् ॥ २२३ ॥

चिरिति । अहनि रात्रादिमन्वावसानेषु खानार्थं
वसेतो वसादिबन्धं प्रविशेत् इतश्च पिपीलिकामन्वयवमन्व
वान्नाचयेतरान्नाचविविधम् । तयोदपसार्धंक्षिपवन्नि
व्युत्तमात् खीयूङ्गपतिताञ्च सह चावहृतं कदाचिद्व्यावर्धन
कुर्यात् ॥ २२३ ॥

ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्यकवी च ।
अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८८ ॥

ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणमत ऊर्ध्वमयोष्येते इत्युक्तानां
ब्राह्मणोमादिधावनं कृत्वा पितृगुर्ध्वादिव्यतिरिक्तानाञ्च त्रिभि
ः कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८८ ॥ कृत्वा अभिचारञ्च श्रेयादिकं
अभिचारोऽनभिचारश्चैवञ्च अहीनं चागविशेषः अहीनयजन
मनुचिकरमिति श्रुतेः । चिरादादि तस्य याजनं कृत्वा त्रिभिः
कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८९ ॥

शरणागतमरित्यज्य वेदं विज्ञाव्य च दिजः । संव
त्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १९० ॥

शरणागतमिति । शरणागतमरिचाचार्यमुपगतं ब्रह्मः
यस्युपेक्षते दिजातिरनध्याप्यञ्च वेदमध्याप्य तज्जनितत्पापं
संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १९० ॥

अष्टगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नरा
चोद्भवाश्चैव प्राणायामेन शुद्धति ॥ १९१ ॥

अष्टगालेति । कुक्षुरष्टगालगर्हभनराश्वराहाद्यैर्याम्यैश्च
ममायादैर्मात्र्यारादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुद्धति ॥ १९१ ॥

वडाकृत्वात्ता मासं संहिता अप एव वा । होमा
च पाक्या नित्यमपाक्यायां विप्रोचनम् ॥ २०० ॥

वडाचेति । अपाक्या चे सैन्यचिताः क्रीडा इत्यादिना
अप्येषां विवेचिताऽनुवदिष्टप्रावृत्तानां मासं द्वावमभुक्ता
हतीयेऽङ्गि अचम्योचनं वेदसंहितायाम् देव कृतसैन्येऽवच
चवमसीत्यादिनिरुद्धमिर्नमैरुहोहोमाः प्रत्येकं एतन्मनु
दितं पापप्रोचनम् ॥ २०० ॥

उद्भवानं समावृत्तं खरवामन्तु कामतः । खात्वा
तु विप्रो दिग्भासाः प्राणावामेन शुद्ध्यति ॥ २०१ ॥

उद्भवानमिति । उद्भिर्भुक्तं चानं वकटादि एवं खरवाम
मपि तत्कामत आदृष्टं चववधानं उद्भवराभां यामे प्राणा
वामवडमवग्रह कामतः चानं कृत्वा प्राणावामेन शुद्धो
भवति ॥ २०१ ॥

विनाङ्गिरसु वाप्यार्तः शरीरं सन्निवेश्य
सचेष्टो वहिरामुत्थ गामासभ्य विशुद्ध्यति ॥ २०२ ॥

विनेति । अवधिहितवले अचम्ये वा वेमानो मूषणुरीषं वा

कृत्वा सवासा वहिर्यामात् वक्ष्यदौ स्वात्मा गाञ्च सुहृन्निन्दद्दो
भवति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

वेदेति । वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनां अनुपदि
ष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां परिलोपे स्नातकव्रतानाञ्चतुर्थांश्च
याज्ञानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

हंकारम्ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारश्च गरीयसः ।
स्नात्वानभ्रन्नदःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

हंकारमिति । हं तूष्णीं स्वीयतामित्याद्येपं ब्राह्मणश्च कृत्वा
त्वं कारश्च विद्याधिकस्य उक्ता तददनकासादारम्भाद्
शेषं यावरस्नात्वा भोजनमिदृशः पादोपपद्दयेनावगतकोपं
कुर्यात् ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वावध्य वाससा ।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

ताडयित्वेति । प्रकृतं ब्राह्मणतृणेनापि ताडयित्वा कण्ठे
वा वस्त्रेण वद्ध्वा वाक्कुलहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत्
॥ २०५ ॥

अवगूयं त्वद्भक्तं सहस्रमभिहत्य च । जिघां
सया ब्राह्मणस्य नरकमृतिपद्यते ॥ २०६ ॥

अवगूयंति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षव्रतं
नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहत्य वर्षवहसं नरकं
प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

शोषितं यावतः पांशून्संगृह्णाति महीतले । ताव
न्मयसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

शोषितमिति । प्रहत्य ब्राह्मणस्य दधिरं यावत्संख्य
कान् रजःकणान् भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्यकानि वर्ष
सहस्राणि तत्शोषितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

अवगूयं चरेत्कृच्छ्रमतिहृच्छ्रमिपातने । हृच्छ्रा
तिहृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोषितम् ॥ २०८ ॥

अवेति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्वीत
दण्डादिप्रहारे दप्ते अतिहृच्छ्रं वक्ष्यमाणश्चरेत् दधिरमु
त्पाद्य कृच्छ्रातिहृच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

अनुक्तनिष्कृतीनास्तु पापानां पनुत्तये । शक्ति
श्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तम्यकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

अनुत्तेति । अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिकोमवयवादि
कृतानां पापानां निर्हरणार्थं कर्तुः प्ररीरधतादि सामर्थ्यमवेक्ष्य
पापञ्च ज्ञानाज्ञानवकृदादृष्टगुणवन्नादिरूपेण ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं
अकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति । तान्मो
ऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

यैरिति । यैर्हेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान् पापनाश
हेतुर्देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् युष्माकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

व्यहम्यातस्थहं सायव्यहमद्यादयाचितं । व्यह
म्यरञ्च नाश्रीयात्प्राजापत्यञ्चरन् दिजः ॥ २११ ॥

व्यहमिति । प्राजापत्याख्यं कच्छमाचरन् दिजातिराज
न्दिनचयं प्रातर्भुञ्जीत । प्रातः ब्रह्मोपश्रोजनानामेष्टित्व
प्राप्तदिवाकालपरः । अतएव वसिष्ठः । व्यहन्दिवा भुङ्क्ते वक्ष
मन्ति च व्यहं व्यहं अयाचितव्रतं व्यहं न भुङ्क्ते इति कच्छः ।
आपस्तम्बोप्याह । व्यहमनक्ताभ्यदिवाग्नी च तदव्यहम
याचितव्रतस्थहं नाश्रीति किञ्चन इति कच्छदादवराचक्ष

विधिः । अमररश्मि दिनचर्यं वाच्यं बन्धाग्रामसीतायां भुञ्जीत ।
 अमररश्मि दिनचर्यं वाच्यं बन्धाग्रामसीतायां भुञ्जीत । अमररश्मि दिनचर्यं न
 किञ्चिदस्मीचात् । अथ यावद्व्यापारिमाणापेक्षावाच्यरात्ररः ।
 वाच्यं दार्ष्टिक्यतिर्योयाः प्रातः वृद्धिं प्रतिपाद्या । अथाचिन्ते चतु
 विंशं परस्मान्नमनं स्मृतम् । कुकुटाक्षप्रमाद्यश्च वाचांश्च
 प्रविशेन्मुखा । एतं याचं विजानीचात् शुद्धार्थं काव्योद्यमम् ।
 हविष्यज्ञानमस्मीचाद्यथा रात्रौ तथा दिवा । शौचोद्यममिति
 ज्ञात्वावान् यावान् संख्याकृतान् यथा । अथाचिन्तेनापेक्षाया
 दुपवाच्यस्य च भवेत् ॥ २११ ॥

गोमूचप्लेभयं शीरन्दधि सर्पिः कुञ्जोदकम् । एक
 रात्रौपवासश्च कच्छं शान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

गोमूचमिति । गोमूचादि एकीकृत्य एकस्मिन्महनि भव
 चेत् नान्यत्किञ्चिदस्यात् । अपरदिने चोपवास इत्येतत् शान्त
 पनं कच्छं स्मृतं यदा तु गोमूचादिषु प्रत्येकं चरुदिनाम्
 यमुच्य यज्ञने दिने चोपवासः तदा महाशान्तपनमवति ।
 तथाच चाज्ञवत्कः । कुञ्जोदकश्च गोशीरन्दधि मूचं वृद्ध
 तम् । अग्रेषां परेऽप्युपवासेत् कच्छं शान्तपनमवत् । इत्येव
 शान्तपनद्वयैः चरुः शोपवाचिकः । यज्ञाद्येन तु कच्छोद्यं
 महाशान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

एकैकं प्रासमन्नीयात् त्वहाणि चोषि पूर्ववत् ।
 त्वहोपवसेदन्त्यमतिष्ठच्छ्वरन् दिवः ॥ २१२ ॥

एकैकमिति । अतिष्ठच्छ्वं दिवातिरनुतिष्ठन् प्रातःप्रातम
 प्रातिदिहिरूपेण एकैकं प्रातं चोषि त्वहाणि पूर्ववत् भुञ्जीत
 चक्ष्वश्च त्वहं न किञ्चिद्भुञ्जीत ॥ २१२ ॥

तप्तकृच्छ्रश्चरन्निग्रो जलचौरघृतानि खान् । प्रति
 त्वहमपि वेदुष्यान्मुक्तात्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥

तप्तेति । तप्तकृच्छ्रश्चरन् दिव्यमिति । त्वहमुषोदकञ्च त्वहमु
 ष्यघृतञ्च त्वहमुष्यवायुं एकवारं खानं कुर्वन् संवतवान् पिवेत् ।
 अथ पराशरोक्तो विधेयः । षट्पञ्चानु पिवेदभस्तिपञ्चानु
 शयः पिवेत् । यस्मिन्नेकमिवेदार्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽग्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं । परा
 को नाम कृच्छ्रोर्व सर्वपापापमोदनः ॥ २१५ ॥

यतात्मन इति । विगतानवधानस्य संवतेऽत्रिंशस्य द्वाद
 शाहमभोजनमेव पराकायः कृच्छ्रः यस्मिन् द्वादशतारतम्येन
 मुदस्युपापापमोदनः ॥ २१५ ॥

एकैकं द्वावप्येकं कृत्वा शुद्धे च बर्हन् ।
उच्यते तस्मिन्मन्त्रेण चाग्नायकं स्मृतं ॥ २१६ ॥

एकैकमिति । आचम्यात्तर्ज्याङ्गेषु चानं कुर्यात् । पौर्ण
मासान्महद्वा पाशान्नित्या ततः कृत्वा प्रतिपदमारभ्यैकैकं पात्रं
प्राचयेत्तथा चतुर्दश्यामेको पात्रः सम्यगते ततोऽमावास्याया
मुपोऽथ शुक्लप्रतिपदभूतिभिरेकैकं पात्रं कृद्भिं वधेत् । एवमौर्ध्वं
मासान्महद्वा पात्राः ब्रह्मस्यो एतत्पिपीलिकामन्त्राद्यं
पात्रावयवं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिं कृत्वा माचरेद्यवमन्त्रमे । शुक्ल
पञ्चादिनिवतस्वरं चाग्नायकमन्त्रम् ॥ २१७ ॥

एतमिति । एतमेव पिष्टप्राचकृद्भिर्मन्त्रैश्चानाज्ज्वलं विधानं
वयमन्त्राद्यो चाग्नायके शुक्लपञ्चादितः कृत्वा वधतेन्निचया
आचम्यमनुतिष्ठन् चाचरेत् ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकै
कपिष्टं कृद्भिर्वेत् तथा पौर्णमास्यां पञ्चदश पात्राः सम्यगते
ततः कृत्वा प्रतिपदमारभ्य एकैकं पिष्टं प्राचयेत् तथा चमा
वसायामुपवासो भवति ॥ २१७ ॥

अष्टावहो समन्वीयस्मिन्मन्त्रेण चित्ते ।
निवताग्नायकमन्त्रेण चित्तिचाग्नायकं चरन् ॥ २१८ ॥

अष्टावहो । चित्तिचाग्नायकमनुतिष्ठन् शुक्लपञ्चात्पुनश्च

अथ आरभ्य मासमेकं संवत्तेष्विषः प्रत्यङ्गुष्ठावष्टौ याया
माध्यन्दिने भुञ्जीत । मध्यंदिन इति शुद्धाङ्गुष्ठावष्टौः यथा
श्रीमन्नित्यर्थम् ॥ २१८ ॥

चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतं ॥ २१९ ॥

चतुरः प्रातरिति । प्रातश्चतुरो यायानश्रीयात् अस्तमिते
च सूर्ये चतुरो यायामुञ्जीत एतच्छिशुचान्द्रायणं मुनिभिः
स्मृतं ॥ २१९ ॥

यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।
मासेनाग्नम् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकता ॥ २२० ॥

अथेति । जीवारादिहविष्यस्यमन्थिनां यायानां देवते चत्वारिंशदधिके कदाचित् दश कदाचित्पञ्च कदाचित् षोडश
कदाचिदुपवास इत्येवमायनियमेन यथाकथञ्चित्पिण्डान्मासेन
संवतवान् भुञ्जानश्चन्द्रसलोकतां याति एवमापन्नसार्धम्
भुद्वयार्धं च ददमुक्तं अतएव याज्ञवल्क्यः । धर्मार्थं यस्मिन्ने
तश्चन्द्रस्यैतिसलोकताम् । कश्चिच्छतं त्र्यर्थाकामस्तु महतीं विष
माप्नुयात् । अतः प्राजापत्यादिकश्चमपि चभुद्वयफलमिति
याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

एतद्गुह्यास्तथादित्या वसवंचावरन् व्रतम्।
सर्वान्गुह्यसमीचाव मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

एतदिति । एतन्नाम्नापनाम्नां व्रतं गुह्यादित्यवसुमरुतः
महर्षिभिः सह सर्वपापनाम्नां गुह्यसुपापापेष्वपि वक्तुं
ह्यभिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम्।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

मर्हेति । महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः खरेताभिः चाभ्यं हवि
रनादेने जुष्टेतिषु विधीयते इति परिशिष्टवचनात् । चाभ्यं
प्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसावत्यागोधादौटिकानि चानु
विष्टेत् वसयेतामि पुरुषार्थतया विहितानि तस्यापि व्रताङ्ग
तयाचमुपदेष्टः ॥ २२२ ॥

चिरक्षिर्षिग्रावाञ्च सवासा जलमाविशेत्।
खीयद्गुह्यपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्षिचित् ॥ २२३ ॥

चिरिति । अहनि रात्रादिमन्वावसानेषु खानार्थं
वपेसो वसादिवचं प्रविशेत् इतश्च पिपीलिकामध्यवसनम्
चान्द्रावसेतरचान्द्रावचविषयम् । तथोदपत्यर्क्षिपत्यनि
त्युक्तमात् खीयद्गुह्यपतितांश्च सह चावहृतं कदाचिद्व्यावर्धन
कुर्यात् ॥ २२३ ॥

स्थानासमाभ्यां विचरेद्दशज्ञोऽथः प्रधीत वा ।
ब्रह्मचारी प्रती च स्थातुर्देवदिजार्चनाः ॥ २२४ ॥

आनेति । अहमि राजौ च सन्निवृत्त चाधीनश्च स्थातुं वत्
प्रधीत अथामर्षेण सखिसे प्रधीत व सङ्गादौ ब्रह्मचारी
स्त्रीसंयोगरहित प्रती मौञ्जीदण्डादियुक्तः पासाबन्धारवे
हृष्टं इष्टिमौञ्जीश्च मेखसामिति यमस्मरणत् । गुरुदेव
ब्राह्मणानां च पूजको भवेत् ॥ २२४ ॥

सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
सर्व्वेऽप्येव व्रतेऽप्येवमप्रायश्चित्तार्थमाहुतः ॥ २२५ ॥

सावित्रीमिति । सावित्रीञ्च सदा जपेत् पवित्राणि चाथमर्ष
वादीनि यथाशक्ति जपेत् एतच्च यथाशान्नायसे तथा प्राणा
पत्यादिकृच्छ्रेऽपि यत्रवान् प्रायश्चित्तार्थमनुतिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

एतैर्दिजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैः नसः । अना
विष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोध्यते ॥ २२६ ॥

एतेरिति । लोकविदितपापात् दिजातयः एभिर्दत्तप्रायश्चित्तै
र्वक्ष्यमाणपरिषदा शोधनीयाः अप्रकाशितपापांस्तु मायया
मन्त्रैर्होमैश्च परिषदेव शोध्यते । यद्यपि परिषदि निवेदने

रहस्यमस्य नात्रः तदाचमुकपाये तेषां चित्ते चोक्तानिदिते
विद्यावत्पित्तं सादिति सामान्यमने न विरोधः ॥ २१६ ॥

आपनेनानुतापेन तपसाऽध्यवनेन च । पाप
छन्द्यते पपात्तया दानेन चापदि ॥ २१७ ॥

आपनेनेति । पापकारी नरो चोक्तेषु निवृत्तापकचनेन
धिष्णामतिपापकारिणमिति पपात्तापेन दृश्यति । तपसा
चोपहृतेषु वाविजोषयादिना च पापाच्छुच्यते तपसाब्रह्मो
दानेन च पापाच्छुभो भवति । आपनं चेदन्मन्त्राद्यपि
तादृभूतं न रहस्यमपि तादृम् । रहस्यमपि प्रवृत्तात्
चमुतापस्य प्रकाररहसादृमेव दानेनेति प्राजापत्यमते एक
धेनुविधानात् धेनुश्च पञ्चपुराणीयापिपुराणीयावेति इतेन
ब्रह्महत्यामितिपक्षे दादत्रवार्धिकमते मायिवाहुंदवप्राजा
पत्यात् वसरे पित्रद्वेषो भवति दादत्रभिर्धर्मैः पञ्चधिक
त्रतचर्ष धेवो भवन्तीति ॥ २१७ ॥

यथा यथा नरोऽधर्मं खलं कृत्यानुभाषते ।
तथा तथा लघेवाहितोनाधर्मोऽयमुच्यते ॥ २१८ ॥

अथेति । यथा यथा कथंनारं कृत्वा नरो भाषते सोऽसौ
आपयति तथा तथा नेन पापेन धर्म इव जीर्णमया मुच्यते
इति आपनविधेयवादः ॥ २१८ ॥

यथा यथा मनसस्तस्य दुष्कृतकर्म मर्षति । तथा
तथा शरीरं तन्नेमाधर्मेण मुच्यते ॥ २२६ ॥

यथेति । तस्य पापकारिणो मनो यथा यथा दुष्कृतकर्म
निन्दति तथा तथा शरीरं जीवात्मा तेनाधर्मेण मुक्तो भवति
अयमनतापानुवाद इति ॥ २२६ ॥

कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
नवं कुर्यान्मुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ २२७ ॥

कृत्वेति । पापं कृत्वा पश्चात्सन्तप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते इत्यु-
क्तमपि नैवं कुर्यान्मुनरित्येतदर्थमनूदितं यदातु पश्चात्तापो
नैवं पुनः करिष्यामीत्येवं निवृत्तिरूपसङ्कल्पफलकः स्यात्तदा
सुतरां तस्मात्पापात्पूतो भवतीति एतच्च निवृत्तिरूपसङ्कल्प-
प्रकाशाप्रकाशप्राचक्षितानुविधानार्थं ॥ २२७ ॥

एवं सञ्चिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।
मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभकर्म समाचरेत् ॥ २२८ ॥

एवमिति । एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टानिष्ट-
फलं मनसा विचार्य मनोवाङ्मायैः शुभमेव सर्वकर्म कुर्यात् ।
इष्टफलमात् नः शुभं नरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २२८ ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्मविगर्हितम् ।
तस्यादिभूतिमविच्छन् द्वितीयसमाचरेत् ॥ २३९ ॥

अज्ञानाद्यदि । प्रमादादिच्छाते वा विविद्वद्बर्णकता
तस्यात्पापायुक्तिमिच्छन् पुनस्तत्र कुर्वीत । इतश्च पुनः करणे
प्रायश्चित्तगौरवार्यम् । अतएव द्वेषकः । विधेः प्रायश्चित्तादस्या
द्वितीये दिगुपपत्तिवेदिति ॥ २३९ ॥

अस्मिन्कर्माप्यस्य कृते मनसः स्यादसाधनं ।
तस्मिंस्तावत्तपः कुर्यात्सावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २४० ॥

अस्मिन्निति । अथ पापकारिणो अस्मिन् प्रायश्चित्ताख्ये कर्मस्य
बुद्धितेन चित्तस्य बन्धोपः क्षान्तस्मिन् तदेव प्रायश्चित्तना
मदावर्तयेत् सावत्तनयः बन्धोपः प्रसादस्य सात् ॥ २४० ॥

तपोमूलमिदं सर्वमन्दैवमानुषकं सुखम् । तपो
मध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥ २४१ ॥

तप इति । अदेतस्यैव देवाणां अनुयायां च सुखं तस्य तपः
कारणं तपैव च तस्य स्थितिः तपोऽन्तः प्रतिनिवृत्तावधिरेव
देवादिसुखस्य तपसा जननादिभि र्वेदार्थचैवतम् । अतश्च
आपत्त्यादिप्रायश्चित्तात्मकतपःप्रवर्त्तेन वेदं यथाकथञ्च कर्म
तपोमाहात्म्यवचनम् ॥ २४१ ॥

ब्राह्मणस्य तपोज्ञानमगमः चतस्रश्च रचयन् ।
वैश्यस्य तु तपोकार्त्तव्यं तपः शूद्रस्य शीतनम् ॥ २२५ ॥

ब्राह्मणश्चेति । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वात्तत्त्ववेदाभासबोधनं
तपो राजन्यस्य रचयन्तपः वैश्यस्य कृषिवाणिज्यपाशुपाया
विक्रमनपः शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इति वर्णविशेषबोधात्
वर्णबोधनार्थम् ॥ २२५ ॥

ऋषयः संयतात्मानः फलमूकानिवाग्रहाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति जैशोर्मां सप्तराचरम् ॥ २२६ ॥

ऋषय इति । ऋषयो वाङ्मनःकायनियमोपेताः फल
मूकवायुमहाः तपसैव जङ्गमस्त्वावरसहितनृषिवत्परीच
खर्गात्मकं लोकचरमेकदेवस्थाः यतो निष्पापावाः करणः
प्रकर्षेण प्रपश्यन्ति ॥ २२६ ॥

औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्त्रेष्वां हि साधनम् ॥ २२७ ॥

औषधानीति । औषधानि व्याधुपद्रमनहेतुकानि अगदो
महाभावो वैदव्यमिति चावत् विद्या ब्राह्मणत्वात्तत्त्ववेदार्थ
ज्ञानं वेदसम्बन्धिनी च अनाहृषा खर्गादाववस्थितिः इत्येतानि
तपसैव प्राप्यन्ते । चक्षुरात्तप इवां प्राप्तिर्निमित्तम् ॥ २२७ ॥

बहुकारं बहुरापं बहुर्न बहु दुष्कारम् । सर्वानु
तपसा कार्त्तं तपोपि दुरतिक्लमम् ॥ २५५ ॥

अदिमि । बहुःशेन तीर्त्तते सप्तदोषसचितापदादि बहुः
शेन प्राप्नोते सचितादिना सप्तदोषसचितापदेन तेनैव सप्तदोष
प्राप्नोत्यसि बहुःशेन नप्नोते सप्तदोषसचितापदेन बहुःशेन
नोपपुरदायादितत्त्वार्त्तनापसा वाधितुं प्राप्नोते । अस्मादति
दुष्कारकार्यकरणे तपोदुर्बलमिति ॥ २५५ ॥

महापातकिनश्चैव श्रेयासाकार्यकारिणः । तप
सैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किरिषपाप्ततः ॥ २५६ ॥

अयेति । महापातकिनश्चैव महापातककारिणोऽप्येव महापातका
सकार्यकारिणश्च तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किरिषपाप्ततः । तस्मात् पापाक्
तपसैव सुतप्तेन पुनर्वचनं प्राप्नोति तत्त्वार्त्तम् ॥ २५६ ॥

कीटाद्यादियतप्राक् यत्रयत्र वयंसि च । आच
राणि च भूतानि दिवं वाप्ति तपोपशम् ॥ २५७ ॥

कीटा इति । कीटवर्गवचनवत्प्राक्किंचः आचराणि च
इत्युच्चार्येणि भूतावदिति तपोपशम् । कर्म वाप्ति इति
चत्वारो कर्मोपायावदिति । अदिमेषु तपोपशम् इति चत्वारो

भूयमे कीदृशां यज्जानिष्वप्यनुब्रूयन्तस्य नानाः केन च
 शीघ्रकल्पा अभिचारिणो यन्मात्ररुक्तेन ब्रह्मतेजस्विं
 चान्ति ॥ २४० ॥

यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाक्पूर्तिभिर्जनाः ।
 तत्सर्वं निर्द्दन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चित्पापं मनोवाग्देहेर्मानवाः
 कुर्वन्ति तत्सर्वं पापं तपसैव निर्द्दन्ति तपोधना इति तपस्य
 धनमिव रक्षणीयं येनान्तो तपोधनाः ॥ २४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ।
 इज्यासु प्रतिगृह्णन्ति कामान्सर्वद्वयन्ति च ॥ २४२ ॥

तपसैवेति । प्रायश्चित्ततपसा शीघ्रपापस्य ब्राह्मणस्य चान्ते
 इषीं वि देवाः प्रतिगृह्णन्ति अभिरुषिताद्यैश्च प्रवच्छन्ति
 ॥ २४२ ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवाऽसृजत्प्रभुः । तथैव
 वेदान् नृपयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥

प्रजापतिरिति । हिरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिं प्रसूय
 प्रभुः तपःकरणपूर्वकमेवेमं यन्त्रमकरोत् । तथैव ऋषयो वज्रि
 डादयस्तपसैव मन्त्रं ब्राह्मणात्मकान् वेदान् प्राप्तवन्तः ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो देवा महाभाज्यं प्रवदन्ति । सर्वं
स्वास्त्यं प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥

इत्येतदिति । सर्वं स्वास्त्यं जगत्सर्वं दुर्लभं महाभाज्यं तत्तपसः सत्ता
ज्ञानं इत्येवम्वेदाः प्रपश्यन्तः तपोमूलमिदं सर्वमित्यादि
तपोमाहात्म्यं प्रवदन्ति ॥ २४४ ॥

वेदाभ्यासोऽन्वयं ब्रह्मा महावचनक्रियाचमाः ।
नाश्वन्याशु पापानि महापातकजान्त्वपि ॥ २४५ ॥

वेदेति । अथात्र किं प्रत्यक्षं वेदावचनं यच्च महावचनानुष्ठानं
सपराधवहिन्युत्तमित्येतानि महापातकजनितान्त्वपि पापानि
शीघ्रं नाशयन्ति किमुतान्यानि ॥ २४५ ॥

यथैवस्तेजसा वक्त्रिः प्राग्विर्हति चक्ष्मात् ।
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं न्दहति वेदवित् ॥ २४६ ॥

वचेति । अथाग्निः काष्ठान्वायवानि चरेत्येव तेजसा विजेष्यं
करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञो ब्राह्मणो नाश
यति । परमात्मज्ञावसीतन् पापवचोत्कर्षज्ञापना र्चमेतत्
॥ २४६ ॥

इत्येतदेवसामुक्तं प्रायश्चित्तं वधाविधिः । अतः
ऊर्द्धं रक्षणायां प्रायश्चित्तं निबोधनः ॥ २४० ॥

इत्येतदिति । इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनां प्रकारानाम्नापाना
आवश्यकं वधा विध्यभिहितं अतः ऊर्द्धमप्रकारानाम्नापानां
प्रायश्चित्तं श्रुतम् । अथं सोऽहो मेविन्दुराजेनाभिहितः मेधा
तिथिना तु लिखित एव ॥ २४० ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि
भूषणं मासात्युनन्यहरहः कृताः ॥ २४८ ॥

सव्याहृतीति । सव्याहृतिप्रणवकाः सावित्रीत्रिरीचुक्ताः पूरक
कुम्भकरेचकादिविधिना प्रत्यहं षोडश प्राणायामाः कृताः
मासात् ब्रह्मघ्नमपि निष्प्राप्य कुर्वन्ति अपि ब्रह्मादातिदेविक
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि एतच्च प्रायश्चित्तं दिवातीना
मेव न स्त्रीशूद्रादेर्मन्थानधिकारात् ॥ २४८ ॥

कौत्सं जप्त्वापइत्येतदाशिष्ठश्च प्रतीत्यृचम् ।
माश्चिन्तं शुद्धवत्स्य सुरापोपि विशुद्ध्यति ॥ २४९ ॥

कौत्समिति । कौत्सेन अविषाहृष्टं अथ नः प्रोक्तुमर्हदिति
तत् सूक्तं वसिष्ठेन अविषाहृष्टं प्रतिशोभेतिदण्डम्

विहादक्षीर्षं चर्षं माहिर्षं मदिपीषामप्राप्तिर्येतत् सत्तं मुहु
 वत्तहतमिर्षं चर्षामहर्षताहिर्षं चर्षः प्रकृतं मायमहरहः
 योऽहर्षतोपि अपिमा सुरापेपि विद्मस्यति अपिब्रह्मात्
 चातिदेविकसुरापानप्राप्तिर्यत्ताधिकृतोपि ॥ २४८ ॥

सकृन्मायास्य मामीयं शिवसङ्कल्पमेव च । अप
 हत्य सुवर्षन्तु चणाङ्गवति निर्मलः ॥ २५० ॥

यद्यदिति । प्राज्ञस्य सुवर्षं मपहत्य चर्ष मामीयमस्य वामस्य
 पतितस्य हतत् सङ्कल्पकृतत्वात् मायमेव प्रत्यक्षमेकवारस्य
 पिमा शिवसङ्कल्पस्य चर्षायतो दूरमित्येतदावबोधेन चत्
 षठितं तस्यपिमा सुवर्षं नपहत्य विप्रमेव विध्यावो भवति
 ॥ २५० ॥

हविष्यन्तीवमभ्यस्य न तमंहर्षतीति च । अपित्वा
 योऽहर्षं कर्त्तुं मुच्यते गुह्यतत्पगः ॥ २५१ ॥

इतीति । हविष्यन्तमभ्यस्य कविर्दामेकोऽपि विव्रति चर्षः न
 तमंहोदुरितमित्यहो हविष्यन्त इति वा इति मे मनः शिवस्य
 हृदय इति च कर्त्तुं वदस्योर्वापुर्वदक्षीतस्य योऽहर्षसत्तं माय
 मेव प्रत्यक्षमभ्यस्येति अवधानात् प्रकृतत्वात् योऽहर्षाभावेन
 अपिमा मुहदादयः तस्मात्तापापमुच्यते ॥ २५१ ॥

एनसां स्त्रूचसत्त्वाणांश्चिकीर्षन्पनोदन्म् ।
अवेत्युचश्चपेदन् यत्किञ्चिदमितीति वा ॥ २५२ ॥

एनसामिति । स्त्रूलानान्यापानां महापातकानां सत्त्वाणां च
उपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् अवतिहेत्योवरुह
योरित्येतामृचं यत्किञ्चिदं वरुणदेवो जल इत्येताश्च चर्चं
इति मे मन इत्येतत् सत्त्वं संवत्सरमेकं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चाह्नं विगर्हितम् ।
जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्यक्तात् ॥ २५३ ॥

प्रतिगृह्येति । स्वरूपतो महापातकविधनलादिना वाऽप्रति
ग्राह्यं प्रतिगृह्य अन्नश्च स्वभावकालप्रतिग्राह्यसंवर्गस्तुं भुक्त्वा
तरत्समन्दिधावतीत्येता चक्षुतसो जपिना जपं तस्मात्प्रा
प्यन्ननुष्ठः पूतो भवति ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रन्तु वहेना मासमभ्यस्य शुद्ध्यति । स्व
न्यामाचरन् स्नानमर्थ्यन्णामिति च तृचं ॥ २५४ ॥

सोमेति । सोमारौद्राधारयेयामस्त्यमिति चतस्रः ।
अर्थ्यमणं वरुणं मित्राद्येति चतस्र्यं नद्याश्च स्नानं कृत्वा मास
मेकं प्रत्येकमभ्यस्य वज्रपायो विशुद्ध्यति वज्रमपि पापेषु तस्मै
लोकं प्रावक्ष्यन्तद्द्वार्यमिति प्रापकमिदम् ॥ २५४ ॥

अथार्द्धमिहमिच्छेत् दिवस्त्रि सप्तकम्भपेत् । अथ
अक्षान्नु कृत्वाचु मासमासीत औचमुत् ॥ २५५ ॥

अथार्द्धमिति । हनकोऽथविशेषात्तर्ज्येव पापेषु दण्डमिह
वदधमशिक्षाव दत्तेताः सप्तकम्भः अक्षान् भवेत् अथअक्षं मूष
पुरोषोऽर्द्धमादिकम्भे कृत्वा मासमेवभोजी भवेत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः आकचशोमीवैरब्धं कृत्वा घृतं दिजः ।
सुगुर्व्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम दक्षुचम् ॥ २५६ ॥

मन्त्रैरिति । देवकृतकेत्यादिभिः आकचशोममन्त्रैः संवत्सरं
घृतशोमं कृत्वा नम दक्षुच दत्तेतां वा अथ संवत्सरं जपित्वा
महापातकजनवि पापं दिवातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः । अथ
आभ्यासमावमानीमचाचारो विशुध्यति ॥ २५७ ॥

महापातकेति । मन्त्रदत्तादिमहापातकयुक्तो निचाकृत्वा
चारो वर्षमेकं संवत्सेन्द्रियो नवाननुमज्जं कुर्वन् पावमानो
रिष्युषोऽन्वदमभ्यासेन जपित्वा तस्मात्पापादिशुद्धोभवति
॥ २५७ ॥

एनसां स्त्रूषणस्यापि क्रीर्यज्ञपनोदगम् ।
अवेत्युच्यते यत्किञ्चिदमितीति वा ॥ २५१ ॥

एनसामिति । स्त्रूलानाम्पापानां महापातकानां स्त्रूषणाश्च
उपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् अवतिहेत्यवस्था
योरित्येतान्तरं यत्किञ्चिदं वरुणदेवो जल इत्येताश्च च
इति मे मन इत्येतत् स्त्रूषणं संवत्सरमेकं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चाकं विगर्हितम् ।
अपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवक्ष्यहात् ॥ २५३ ॥

प्रतिगृह्येति । स्वरूपतो महापातकिधनलादिना वाऽप्रति
ग्राह्यं प्रतिगृह्य अकृष्टं स्वभावकालप्रतिगृह्यसंभर्गमुष्टं भुक्त्वा
तरत्समन्दिधावतीत्येता च चक्षुतसो जपेत्ता ज्वरं तस्याप्यः
पाप्मनुष्यः पूतो भवति ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रान् वहेना मासमभ्यस्य शुद्ध्यति । स्व
न्यामाचरन् स्नानमर्थ्यन्णामिति च तृचं ॥ २५४ ॥

सोमेति । सोमारौद्राधारयेयामस्त्यमिति चतस्रः ।
अर्थ्यमणं वरुणं मित्रमेति चतस्रं नद्याश्च स्नानं कृत्वा मास
मेकं प्रत्येकमभ्यस्य वज्रपायो विशुद्ध्यति वज्रमपि पापेषु तस्मै
वेकं प्रावक्ष्यन्तार्थ्यमिति प्रापकमिदम् ॥ २५४ ॥

अथार्द्धमिहमिच्छेत् दिव्यं सप्तकम्पयेत् । अथ
अक्षान् कृत्वा सु मासमासीत भैरवमुक्त् ॥ २५५ ॥

अथार्द्धमिति । हनकोट्यविशेषाद्यर्थेऽप्येव पापेषु दण्डमिह
वदन्मणिष्येव दत्तेताः सप्तकम्पयेत् । अथार्द्धं भवेत् अथार्द्धं मूष
पुच्छोद्योगादिकम्पये कृत्वा मासमेकमासीत भवेत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः श्रावणहोमवैरम् उक्त्वा घृतं दिजः ।
सुगुर्व्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम दक्षुषम् ॥ २५६ ॥

मन्त्रैरिति । देवकृतकथादिभिः श्रावणहोममन्त्रैः संवत्सरं
घृतहोमं कृत्वा नम दक्षुषं दत्तेतां वा अथ संवत्सरं जपित्वा
महापातकजनवि नाशं दिव्यातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः । अभ्य
साध्यावमानीभवाहारो विशुध्यति ॥ २५७ ॥

महापातकेति । ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तो भिक्षाकथा
हारो वर्षमेकं संजतेन्द्रियो नवानुमजसं कुर्यात् पावमाणी
रिक्तुषोऽप्यहमभ्यासेन जपित्वा तस्मात्पापदिहोमवति
॥ २५७ ॥

अरण्ये वा चिरभ्यस्त प्रयतो वेदसंहिताम् ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५८ ॥

अरण्य इति । त्रिभिः पराकैः पूतो मन्त्रब्राह्मणादिकं
वेदसंहितां अरण्ये वारचयं अभ्यस्त वा प्रयतो वाङ्माभ्यन्तर
शोधयुक्तस्त्रिभिर्वा पातकैर्मुच्यते ॥ २५८ ॥

त्यहन्मूपवसेद्युक्तस्त्रिरङ्गोऽभ्युपयज्ञपः । मुच्यते
पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणं ॥ २५९ ॥

त्यहमिति । त्रिरात्रमुपवसन्त्यतः प्रत्यहन्नातर्क्याह
वाचकास्तेषु ज्ञानं कुर्वन् निववसन्नामकास्त एव जपे निमज्ज्य
त्यतश्च सत्यमेति सूक्तमघमर्षचत्त्रिराहृतं जपित्वा सर्वैः
पापैर्मुच्यते तत्र गुरुद्वयपापापेक्षया गुरुद्वयत्रयापेक्षया वा
वर्तनीयम् ॥ २५९ ॥

यथान्धमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तद्याऽघमर्षणं कृत्वा सर्वपापापनोदनम् ॥ २६० ॥

यथेति । यथाऽन्धमेधबागः सर्ववाममेधः सर्वपापचक्ष
हेतुस्तथाऽघमर्षसूक्तमपि सर्वपापचक्षहेतुरिति अघमर्षसूक्तोत्कर्षः ॥ २६० ॥

चक्षो यजुषि चाग्न्यानि सामानि विविधानि च ।
एष ऋग्यस्त्रिवृदेदो ऽग्रे वेदैर्न स वेदवित् ॥ २६४ ॥

चिदृत्तमेवाह चक्ष इति । चक्ष चक्षन्ताः यजुषि यजु
र्मन्त्राः सामानि रुद्रइत्यात्मरादीनि नामाप्रकाराणि चन्वोन्वे
वान्सवासान्मृषक् प्रयक् मन्त्रप्राज्ञानि एव चिदृदेदो
ज्ञातव्यो य एनं वेद स वेदविद्ववति ॥ २६४ ॥

आद्यं यत्प्रचरन्ब्रह्म तयो यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृदेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहि
तायां एकादशोऽध्यायः ॥

आद्यमिति । धर्मवेदानामाद्यं यद्ब्रह्म वेदधारं अकारोकार
मकारात्मकत्वेन व्यचरं यच्च चक्षो वेदाः स्मिताः सोन्वस्त्रिवृ
देदः प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः वेदमन्त्रमेष्टत्वात् परमा
र्थ्यभिधातकत्वात् परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतु
त्वाच्च यस्तं स्वरूपतोऽर्थतस्तु जानाति स वेदवित् । प्राचक्षिते
वज्रमुनिमतालोचनाद्यनयोक्तं संज्ञाख्यानं ब्रह्म मुनिगिरां
तद्भवध्वं गुह्यज्ञाः । नैतन्मेधातिथिरभिदधे नापि गोविन्द
राजो व्याख्यातारो न जमुरपरेष्वन्यतो दुर्धर्भं यः ॥ २६५ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनु
वृत्ताधिकारोऽध्यायः ॥

॥ १२ द्वादशोऽध्यायः ॥

चातुर्वर्ण्यस्य कृतबोधमुक्तो धर्मस्वयानघ ।
कर्मणाम्प्रतिनिवृत्तिं शंस नक्षत्स्वतः पराम् ॥ १ ॥

चातुर्वर्ण्येति । चेपापरहित प्राज्ञादिर्वर्ण्यस्तुष्टवच
वाकारप्रभवस्याचत्यर्थः मनोक्तः इदानीं कर्मणः शुभाशुभ
फलप्राप्तिं पराक्षन्नाकारप्रभवा परमार्थरूपामस्याकं नृपोति
महर्षयो भृगुमनोचन ॥ १ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्वयम् ॥ २ ॥

स तानिति । स धर्मप्रधानो मनोरपत्यं भृगुरस्य सर्वस्य
कर्मसम्बन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति तावदर्थीनमधीत् ॥ २ ॥

शुभाशुभफलद्वयं मनोवाम्देहसम्भवम् ।
कर्मजा गतवो नृचामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

शृणोति । मनोवाम्देहेत्युक्तद्वयं विधितनिविष्टद्वयं च
दुःखसुखसं तज्जन्ता इव अनुवर्तिष्यन्ति भावेयोऽनुवृत्तव

माधमापेक्षया मनुष्याणां मतयो ज्ञानान्तराभाषो भवन्ति ।
 कर्मबन्धस्याच न कावचेष्टावामेव किन्तु मनेदं कृत्विति बह्व
 स्वरूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ २ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशसंज्ञायुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य देहिसन्धिनः कर्मणः उत्कृष्टमेष्टमाद्यज
 तथा चिप्रकारस्यापि मनोवाङ्मायामितस्य वक्ष्यमाणदशसं
 ज्ञोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं ज्ञानीयात् । मनसा हि सङ्कल्पि
 तमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि तस्मात् यत्प
 द्यो मनसाभिगच्छति तदासा वदति तत्कर्मणा करोतीति ।
 ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित्त
 याभिनिवेशस्य त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

तानि दशसंज्ञानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति ।
 कथं परद्रव्यवत्याख्येव गृह्णामीत्येवचिन्तनं मनसा ब्रह्मवधा
 दिनिषिद्धाकाङ्क्षा नास्ति परशोकः देह एवात्मैत्येवम्विः
 प्रकारमशुभफलं मानसकर्म एतन्नयविपरीतबुद्धिस्य त्रिविधं
 शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रकारान्
 तात् ॥ ५ ॥

पादव्यमनृतम्यैव पैशुम्यवापि सर्वशः । अस
मद्वप्रसापच वाच्यं स्थाचतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पादव्यमिति । अप्रिधाभिधानमवच्छभाचक्षरोचे परदू
वचकचनं वक्ष्यवापि राजदेवपौरवात्तादेर्भिः प्रबोधनं वर्धनं
इत्येवञ्चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म भवेत् । एतदि
परीतं प्रिवसत्यपरगुणभिधानं मुतिपुरावादौ च राजादि
चरितवचनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरन्निविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति । अन्त्यामेव परकपदव्यमवाप्तीवर्धिता पर
दारनमनमन्येव विप्रकारमशुभफलं शारीरं कर्म इति
परीतं चर्षं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसव्यमसैवावमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा
वाचा कृतकर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

मावयमिति । मनसा वस्तुकृतं दुष्कृतं वा कर्म कृतमात्
फलं सुखदुःखरूपमिह वक्ष्यति अन्त्यामरे वा अवसैवावमुप
भुङ्क्ते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्दारेण मधुरमद्वदमापि ।

नाधमापेक्षया मनुष्याणां नतयो नानामरप्राप्तयो भवन्ति ।
 कर्मवृत्त्या न कावचेष्टाचामेव किन्तु ममेदं कृत्स्निं यच्च
 स्वरूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामाचे वर्तते ॥ २ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशसंज्ञणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य देहिसन्निधिनः कर्मणः उत्कृष्टमण्डलाच्च
 तथा विप्रकारस्यापि मनोवाक्यायामितस्य वक्ष्यमाणदशसं
 ज्ञोपेतस्य मन एव प्रवर्त्तकं जानीयात् । मनसा हि यद्वृत्ति
 तमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि तस्यात् यत्त
 द्यो मनसाभिगच्छति तदाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति ।
 ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित्त
 याभिनिवेशस्य त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

तामि दशसंज्ञाणि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति ।
 कथं परद्रव्यवत्याखेव शुद्धातीत्येवचिन्तनं मनसा ब्रह्मवधा
 दिनिषिद्धाकाङ्क्षा नास्ति परलोकः देह एवात्मेत्येवमिति
 प्रकारमशुभफलं मानसकर्म एतच्चयविपरीतबुद्धिस्य त्रिविधं
 शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रकारान्
 तात् ॥ ५ ॥

पादबन्धनमृतम्यैव पैशुन्यस्यापि सर्व्वशः । अस-
न्यद्वप्रसापय वाक्त्रयं स्थाप्यतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पादबन्धनमिति । अप्रिणामिधानमवस्थभाष्यनरोचे परदू-
षणकथनं यत्नस्यापि राजदेवपौरवार्त्तादेर्भिः प्रबोधनं वर्णनं
इत्येवञ्चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्त्तुं भवेत् । एतदि-
परीतं प्रियवत्यपरमुष्णमिधानं मुनिपुराणादौ च राजादि-
चरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं विंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शरीरस्त्रिविधं कृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति । अन्त्याद्येन परकपहवसत्रास्त्रीपर्विवा वर-
दारमजयमित्येवं विप्रकारमशुभफलं शरीरं कर्त्तुं इतदि-
परीतं वर्णं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसस्मनसैवावमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा
वाचा कृतदुर्मन्त्रायेनैव च काविकम् ॥ ८ ॥

मावयमिति । मनसा वस्तुकृतं दुष्कृतं वा कर्त्तुं कृतमात्-
मन्त्रं सुखदुःखरूपमिह वक्तुमि वक्ष्यामहे वा कथयैवावमुप-
भुङ्क्ते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्दारेण कथुरन्नादमादि

तद्विधा शरीरं श्रुत्वा ह्यमं शरीरं शरीरं शरीरं शरीरं
प्रियोपयोग्यमित्यदिनानुभवति तस्मात्प्रत्येकं शरीरं
मानववाचिकानि धर्मरहितानि धर्मजनकानि च वर्जयेत्
कुर्याच्च ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वा
चिकैः पश्चिन्मृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥ ९ ॥

शरीरजेरिति । यद्यपि पापिष्ठानां शरीरवाचिकमानविका
न्वेद्योच्यते वापानि वक्ष्यन्ति तथापि च यदि प्राच्योऽधर्म
मेव खेते धर्मजनकमिति वाङ्मयाभिप्रायेणेदं स्मृत्वा ह्यमं
उच्यते शरीरकर्मजनपापैर्मुक्तः स्थावरतां मानवः प्राप्नोति यस्तु
कोऽपि वाङ्मतेः पश्चिन्मृगतां वा वाङ्मयेन मनसा ज्ञतेऽप्युच्यते
सादितं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽयमनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डा इति च उच्यते ॥ १० ॥

कविति । इममन्धसः वक्ष्यमाणः कायान्धसः निविद्धा
निष्ठावाचक इत्यप्रतिबुद्ध्यापारब्धत्वात्तु बुद्धावस्थिताः च
निदण्डित्युच्यते च तु दण्डवत् धारवमात्रेण ॥ १० ॥

चिदृच्छमेतन्निश्चितं सर्व्वक्षतेषु नामकः । काम
मोक्षौ तु संबन्ध ततः सिद्धिश्चिद्व्यवहति ॥ ११ ॥

चिदृच्छमिति । एतन्निश्चिद्व्यागादीनां सर्व्वभूतयोचरतया
इमं कृत्वा एतद्दमनार्थमेव काममोक्षौ च निश्चय्य ततो
मोक्षान्निश्चयसां सिद्धिं मनुष्यो अभते ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं चेवक्ष्यम्यचक्षते । यः
करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

मोक्षौ सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह चरति । चक्ष मोक्ष
चिद्व्याप्तीपकारकत्वादात्मनः प्ररीराज्यस्य यः कर्मसु
प्रवर्त्तयिता तं चेवक्ष्यं पश्चिता वदन्ति यः पुनरेव व्यापारान्
करोति प्ररीराज्यः स इति आदिभूतारब्धत्वात् भूतात्मोति
पश्चितेवच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्व्वदेहिनां ।
येन वेदयते सर्व्वं सुखं दुःखञ्च जगत्सु ॥ १३ ॥

जीवेति । जीवब्रह्मोऽयं महत्परः जीवेति करणविभक्तिविद्
ज्ञात् अन्तरात्मा च तावन्मोक्षतत्त्वपूतो महात् चेवक्ष्य इव
वेति महत्त्वज्ञेन प्रत्यक्षमर्थात् । प्ररीरयेवक्ष्यमिति सिद्धिः

शरीरं चात्माश्च तादात्म्या जीनाम्बुः सर्वेष्वेवज्ञानं सहस्र
आत्माश्च तन्मतेः तैश्च विनिर्घोमात् येन हंसादेन्द्रियकल्प
तथा परिषतेन कारणभूतेन चेवञ्चः प्रतिपन्नं सुखं दुःखञ्चानु
भवति ॥ १२ ॥

तावुभौ भूतसम्पृक्तौ महान् चेवञ्च एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

ताविति । तौ द्वौ महत्त्वेवञ्चौ इयिष्यादिपञ्चभूतसंज्ञकौ
वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदवृत्तिपुराणादिप्रसिद्धतया तन्निधि
निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्त्वेषु व्यवस्थितमाश्रित्य
तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्यां मूर्त्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
उच्चावचानि भूतानि सततञ्चैष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

असंख्या इति । अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्त्तयो जीवाः
चेवञ्चान्देवानामारमुक्तास्त्रिगुणशरीरावच्छिन्ना वेदात्मोक्तप्रका
रेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति या मूर्त्तय उत्कृष्टापकृष्टभूता
नि देहरूपतया परिषतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनाशुषाम् ।
शरीरं चातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति । पञ्चभ्य एव इयिष्यादिभूतभङ्गीभेदे दुष्कृत

कारिणो मनुष्याणां नीजानुभवप्रयोजनं वरायुवादिदेहव्यति-
रिक्तं दुःखवर्हिण्यु शरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूय ता वामीः शरीरेष्वेह यातनाः।
तासेव भूतमावाप्तु मसीवन्ते विभागिनः ॥ १७ ॥

तेमिति । तेन निर्जतेन शरीरेण ता वमकारिता यातना
दुःखमिति वीयाः कृत्वा अनुभव चूचशरीरनामे तेनैव एव
भूतमानेषु वचासावसीयन्ती तन्मतेमिति मूला वयतिष्ठत
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयात्सोदर्शान्दोषान्विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतकस्यापोऽभ्येति तावेवोभौ मधौवसौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूयेति । व शरीरी भूतसङ्गादिष्विष्टशरीरावच्छिन्नो
निषिद्धवन्द्यवर्गदपरवन्मात्रविषयोपभोगजनितवमसौ
कदुःहावनुभूयावन्तरक्षोमादपचतस्रा तावेव मध्वरमा
ज्ञानो मधोवर्धो दायामवति ॥ १८ ॥

तौ चर्मा यज्जलस्य पापघातश्रितौ सह । वाग्मा
प्राप्तेति संपृक्तः प्रेम्नेह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

तामिति । तौ जलतरङ्गाज्ञानौ जलघोरा तन्म जीवन्त चर्मे

शरीरं चात्माश्च तादात्म्यं जीवाश्चः सर्वज्ञेन ज्ञातो, यश्च
 चात्माश्च तन्मतेः तैश्च विनिर्घोमात् चेन्महं तादेन्द्रियक
 तथा परिचयेन कारणभूतेन चेन्नः प्रतिबन्धं सुखं दुःखञ्चानु
 भवति ॥ १२ ॥

तावुभौ भूतसंयुक्तौ महान् चेन्न एव च ।
 उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

ताविति । तौ द्वौ महश्चेन्नौ इन्द्रियादिपञ्चभूतसंयुक्तौ
 वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेद्यकृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तन्निमि
 निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टवस्तेषु व्यवस्थितमाश्रित्य
 तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्यां मूर्त्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
 उच्चावचानि भूतानि सततञ्चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

असंख्याइति । अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्त्तयो जीवाः
 चेन्न ब्रह्मेणानन्तरमुक्तास्त्रिगुणशरीरावच्छिन्ना वेदात्मैकप्रका
 रेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति या मूर्त्तय उत्कृष्टापकृष्टभूता
 नि देहरूपतया परिचयानि सर्वदा कर्मासु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिमाकुञ्चाम् ।
 शरीरं यातनार्थं यमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति । पञ्चभ्य एव इन्द्रियादिभूतभ्रमीभ्यः कुञ्चत

कारिणो मनुष्याणां नीचानुमं वप्रचोषणं वरां च बादिदेववति
रिणं दुःखसहिष्णुं शरीरं परचोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूय ता वामीः शरीरेष्वेव यातनाः।
तासेव भूतमापासु प्रसीयन्ते विभागतः ॥ १७ ॥

तेमिति । तेन निर्भतेन शरीरेष्वेव ता वमकारिता यातना
दुष्कृन्तिने जीवाः स्वप्नानुभूय चूचशरीरमात्रे तेनैव एव
भूतभागेषु वचासकजीवनी तद्व्यतिरेकेण भूता वसतिष्ठन्त
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयात्सोदर्कान्दोषान्विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतककापोऽभ्येति तावेवोभौ मरौवसौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूयेति । व शरीरी भवसङ्गादिविद्वशरीरावच्छिन्नो
निविद्धप्रवर्तकपरवत्वात्तद्विषयोपभोगवितवमसौ
कदुःखादनुभूयावत्तद्व्योमादपहसकाया तावेव मरुत्परमा
ज्ञानौ मर्यादोर्ध्वं दाशयवति ॥ १८ ॥

तौ चर्मा यथातथा पापघातान्नितौ सह । बाभ्यां
प्राप्तेति संपृक्तः प्रेक्षेह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

ताविति । तौ जगत्परमात्मनौ चमत्तौ तस्य जीवस्य चर्मे

भुक्तमेव च पापं यद् विचारयतः धार्मिक धर्माधर्माभ्यां युज्यो
जीवः परलोके हसो कथोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ २६ ॥

यथाचरति धर्म्मं स प्रायशोऽधर्म्ममस्यजः ।
तैरेव चावृत्तो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्रुते ॥ २० ॥

यदीति । स यदि जीवो मानुषदशावाप्ताऽऽख्येन धर्म्मजन्य
तिष्ठति अल्पज्ञाधर्मी तदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः सुखवरीर
रूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोऽधर्म्मं सेवते धर्म्ममस्यजः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

यदीति । यदि पुनः स जीवो मानुषदशायां बाऽऽख्येन
पापमनुतिष्ठति अल्पज्ञ पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूप
तया परिणतैस्त्वक्तो मृतः सन्ननन्तरं पञ्चभ्य एव माचाम्भ
इत्युक्तरीत्या यातनानुभवोचितसञ्ज्ञातकठिनदेहो यामीः
पीडा अनुभवति ॥ २१ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
ताम्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

यामीरिति स जीवो यमकारितास्ताः पीडासौम कठिनदेहे
मानुभूय तद्भोगेनापहतपाप्मा तान् जरायुजादिबरीरारब्ध

सत्त्वं ज्ञानममोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

वक्ष्यति वत्सादीनां लक्षणमाह वत्समिति । यथार्थावभासो-
ज्ञानं तत्त्वत्त्व लक्षणं एतदिपरीतमज्ञानं तत्त्वमोक्षलक्षणं
विषयामिच्छायां भानसक्यार्थं रजोऽक्षयं स्वरूपम् वत्सरजस
मयान्मोक्षप्रीतिविषयादात्मकं तथा च पठन्ति प्रीत्यप्रीतिविषया
दात्मकाः प्रकाशवृत्तिनिषमार्थाः अन्वेष्यमानिषयमननि
चुनन्तवत् नृणां एतद्वेषां स्वरूपमनन्तरहोऽप्यवेष
वक्ष्यति एतेषां वत्सादिगुणानामेव ज्ञानादिसर्वप्राप्तिव्यापकं
लक्षणम् ॥ २६ ॥

तच्च यत्प्रीतिसंबुक्तद्विविदात्मनि लक्षयेत् । प्रशा-
नमिव शुद्धार्थं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

तचेति । तस्मिन्नात्मनि चत्सवेदनं प्रीतिपुत्रं प्रत्यक्षमित
क्षेत्रं प्रकाशरूपमनुमयेत् तत्त्वत्त्वं ज्ञानीयात् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । तत्र
जोऽप्रतिघं विद्यात्सततं चारि देचिनरम् ॥ २८ ॥

वक्ष्यति । यत् पणः संवेदनं दुःखानविवृणत इव वत्सवत् शुद्धा

अस्मिन्नेवमर्थं वर्ज्यं च नरीरिषा विषयबुद्ध्यादर्थं तद्
विचारस्तत्रविषयं रक्षो ज्ञानीयात् ॥ २८ ॥

यत्तु स्यान्नोपसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

यन्निति । यत् पुनः बहवदिवेकशून्यं यत्तुद्विविधाकार
समावृततर्कवीचकारूपवन्तः करणवर्तिः करणार्था दुर्ज्ञेयं
तत्तमो ज्ञानीयात् हवाद्यनुमाना स्वरूपकथनं यत्तद्व्यव
स्थितौ यत्तवता अवितथमित्येतज्जपोवनकम् ॥ २९ ॥

यथायामपि चैतेषां गुणानां यः फलोद्भवः ।
अथ्यो मथ्यो जयन्त्यस्य तस्य वक्ष्याम्यग्रेयतः ॥ ३० ॥

यथायामिति । एतेषां वत्सादीनामवायामपि गुणानां
यथाक्रममुत्तममधमाधमयोः यः फलोद्भवः तद्विनिश्चय
वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं श्रौतमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणसंशयम् ॥ ३१ ॥

वेदेति । वेदाभ्यासः प्राजापत्याद्यनुष्ठानं ब्राह्मणार्थबोधो
वृक्षादीदिश्रौतमिन्द्रियवर्जमो दानादिधर्मोऽनुष्ठानमात्म
भाववरणा हवस्तमात्मनश्च कार्यम् ॥ ३१ ॥

माहमायेवैषा मनुष्याणां यतयो ज्ञानान्तरप्राप्तये भवन्ति ।
 कर्मवृत्त्याच न कायचेष्टाद्यमेव किन्तु ममेदं कर्मिणि यच्च
 स्वरूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य देहिसमन्वितः कर्मणः उत्कृष्टमध्यमाधम
 तथा विप्रकारस्यापि मनोवाङ्मायामितस्य वक्ष्यमाणदश
 लक्षोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जायीयात् । मनसा हि यद्वृत्ति
 तमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयापनिषदि तस्मात् यत्त
 द्यो मनसाभिगच्छति तदासा वदति तत्कर्मणा करोतीति ।
 ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित्त
 याभिनिवेशस्य त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

तानि दशलक्ष्यानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति ।
 कथं परद्रव्यवन्त्याखेव वृत्तामीत्येवचिन्तनं मनसा ब्रह्मवधा
 दिनिषिद्धाकाङ्क्षा नास्ति परलोकः देह एवात्मेत्येवमिति
 प्रकारमशुभफलं मानसकर्म एतन्नयविपरीतबुद्धिस्य त्रिविधं
 शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रकान्त
 तात् ॥ ५ ॥

पादव्यमनृतचैव पैशुमन्वापि सर्वशः । अस-
न्वदप्रसापस वाच्यं स्वाचतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पादव्यमिति । अप्रिधाभिधानमव्ययभावव्यरोचे परदू-
षककथनं वत्तत्वापि राजदेवपौरवार्त्तादेर्भिः प्रबोधनं वचनं
इत्येवञ्चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्त्तुं भवेत् । एतदि-
परीतं प्रियवत्परगुणभिधानं मुनिपुराणादौ च राजादि-
चरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शरीरव्यविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति । अत्याचरेण परस्वपहसनप्राप्तीपक्षिण पर-
दारमजयमित्येवं विप्रकारमशुभफलं शरीरं कर्त्तुं इति
परीतं चर्त्तुं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसमनसैवावमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा
वाचा कृतकर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

मावयमिति । मनसा बहुकृतं दुष्कृतं वा कर्त्तुं कृतमात्-
फलं सुखदुःखरूपमिह वक्ष्यति वक्ष्यामहे वा अवयैवावमुप-
भुङ्क्ते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वागदारेण तपुर्नृदमापि

तद्विना शरीरं श्वाश्वत्थं शरीरं श्वाश्वत्थं शरीरं श्वाश्वत्थं
प्रियोपमोऽयमिति श्वाश्वत्थं शरीरं श्वाश्वत्थं
मानववाचिकानि धर्मरहितानि धर्मजनकानि च वर्जयेत्
शुद्धा च ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वा
चिकैः पश्चिन्मृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥ ९ ॥

शरीरजेरिति । यद्यपि पापिष्ठानां शरीरवाचिकमानसिका
न्येव चोचि वापानि चक्षवन्ति तथापि च यदि प्राचोऽधर्म
मेव खेवते धर्मजनकमिति वाञ्छाभिप्रायेणेदं स्तस्मान्नरा
ज्जनेन शरीरकर्मजपापैर्मुक्तः स्थावरतां मानुषः प्राप्नोति इत्यु
क्तेन वाङ्मतेः पश्चिन्मृगतं वा वाञ्छेव मन्त्रा ज्ञेयस्याप्यु
क्तहितं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽयमनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ निदण्डीति च उच्यते ॥ १० ॥

कश्चित् । इममन्धसः यस्मात्कर्मकावान्धसः निबिड्वा
निकाकचत्तुक्तप्रतिबिड्वापादस्यामेव बुद्धावकक्षिताः च
निदण्डीत्युच्यते च तु दण्डव्य धारकमात्रेण ॥ १० ॥

चिदृच्छमेतन्निश्चितं सर्वभूतेषु नामकः । काम
क्रोधौ तु संबन्ध ततः सिद्धिर्निवर्त्तते ॥ ११ ॥

चिदृच्छमिति । एतच्चिद्विद्वद्वागादीनां सर्वभूतयोः परवशा
दमनं कृत्वा एतद्दमनार्थमेव कामक्रोधौ च निबन्ध ततो
मोक्षवाप्तिरुच्यते सिद्धिं मनुजो जयते ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं चेवमस्म्यचक्षते । वः
करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते वृषैः ॥ १२ ॥

क्रोधौ सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह चरति । चक्षुः श्रोत्र
चिद्वक्त्रादीपकारकमादात्मनः प्ररीराज्य च वः कर्मासु
प्रवर्त्तयिता तं चेवमस्म्यचक्षते वः पुनरेव व्यापारान्
करोति प्ररीराज्यः च वृषिणादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मोति
पश्चितैरच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंघोऽन्तरात्मान्यः सदृजः सर्वदेहिनां ।
वेन वेदयते सर्वं सुखं दुःखञ्च जगत् ॥ १३ ॥

जीवेति । जीवसंघोऽयं महत्परः वेनेति करणविभक्तिविज्ञे
यात् उत्तरांशे च तावज्जो भूतसंपृक्तौ महात् चेवमस्म्य
चेति महत्त्वज्ञेन प्रत्ययसर्वात् । प्ररीरकेवमस्म्यचिद्विद्वद्वागाः

शरीरं चात्माश्च सादृश्या जीवाश्चः सर्वज्ञेयज्ञानं सद्यः
 चात्माश्च तन्मतेः तैश्च विनिर्घोमात् वेनाहंकारेन्द्रियज्ञ
 तथा परिचयेन कारकभूतेन चेन्नः प्रतिबन्धं सुखं दुःखं चानु
 भवति ॥ १२ ॥

तावुभौ भूतसंयुक्तौ महान् चेन्न एव च ।
 उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

ताविति । तौ द्वौ ब्रह्मज्ञेयौ इन्द्रियादिपञ्चभूतसंयुक्ते
 ब्रह्ममात्रं सर्वलोकवेदकृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तमिवि
 निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टवेषेषु व्यवसितमाश्रित्य
 तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्या मूर्त्तयस्तस्य निध्यतन्ति शरीरतः ।
 उच्चावचानि भूतानि सततञ्चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

असंख्या इति । अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्त्तयो जीवाः
 चेन्न ब्रह्मदेवानामारमुक्तास्त्रिगुणशरीरावच्छिन्ना वेदात्मोक्तप्रका
 रेषाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति या मूर्त्तय उत्कृष्टापकृष्टभूता
 नि देहरूपतया परिचयानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिमाकुशाम् ।
 शरीरं वातनाथीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति । पञ्चभ्य एव इन्द्रियादिभूतभ्रमोभेः दुष्कृत

कारिणो मनुष्याणां नीलानुमं प्रचोवर्त्तं जरायुजादिदेहव्यति
रिक्तं दुःखवर्दिषु प्ररीरं परचोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूय ता वामीः प्ररीरेवेह यातनाः।
तास्तेव भूतमाचासु प्रसीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

तेमिति । तेन निर्भतेन प्ररीरेव ता वमकारिता यातना
दुःखमिति धीयाः सन्तापमनुभूय चूकप्ररीरनामे तेनैव रश्मि
भूतमानेषु चचासकसीयन्ती तद्व्यतिरेकेण भूता चवतिष्ठन्ता
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयासुखोदर्कान्दोषान्विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतकलापोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूयेति । स प्ररीरी भूतसुखादिष्विष्टप्ररीरावच्छिन्नो
मिषिष्टप्रवर्त्तकपरवत्त्वात्तद्विषयोपभोगवन्तितवमसी
कदुःखादनुभूयावत्तद्व्यतिरेकपदतया तावेव महत्परमा
ज्ञानो महौजसौ इत्यनवति ॥ १८ ॥

तौ चर्म्म पञ्चमस्यैव पापघातस्त्रितौ सह । आर्म्भा
मात्रेणैति संपुक्तः प्रेम्मेह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

तामिति । तौ महत्परमाज्ञानौ चवत्तौ तस्य जीवस्य चर्म्म

भुक्तमेवञ्च पापं स ह विचारयतः चाभ्यर्च्य धर्मधर्माभ्यां युक्तो
जीवः परलोकोदलोकोऽयोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ १६ ॥

यथाचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममप्यग्रः ।
तैरेव चावृत्तो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्रुते ॥ २० ॥

यदीति । स यदि जीवो मानुषद्वारा वा आत्मज्ञेन धर्ममनु-
तिष्ठति अल्पज्ञाधर्मं तदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः सुखमप्युपा-
श्रुततया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममप्यग्रः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

यदीति । यदि पुनः स जीवो मानुषद्वारा वा आत्मज्ञेन
पापमनुतिष्ठति अल्पज्ञं पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूप-
तया परिणतैस्त्वक्तो मृतः सन्नन्तरं पञ्चम एव मायाभ्य-
दत्युत्तरीत्या यातमानुभवोचितसञ्जातकठिनदेहो यामीः
पीडा अनुभवति ॥ २१ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
तान्येष पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

यामीरिति स जीवो यमकारितासाः पीडास्तेन कठिनदेहे-
नानुभूय तद्भोगेनापहतपाप्मा तान् जरायुआदिप्ररीरारब्ध-

कान् इषिषादिभूतमानानधितिष्ठति मानुषादिबरीरं सुखा
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एता इष्टास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मो दध्यात्सदा मनः ॥ २२ ॥

एता इति । अस्य जीवस्य एता धर्माधर्महेतुकाः स्वर्गनर
काद्युपनीनाचितप्रियाप्रिवदेष्टाप्तीरन्ताः करणे ज्ञाना धर्मा
मुक्ताने मनः सदा सङ्गतं कुर्यात् ॥ २२ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीणिद्यादात्मनो गुणान् ।
वैर्ध्याप्येमान् स्थितोभावान्महात्मनश्चेतनः ॥ २३ ॥

वत्तमिति । सत्त्वरजस्तमांश्च त्रीणि वक्ष्यमाणसत्त्वगुणानि
चात्मोपकारकत्वादात्मनो महतो गुणान् जानीयात् वैर्ध्यातो
महात्मिनाम् सावरणद्वयवद्व्यान्वदाद्यांस्त्रिःत्रेवेव व्याप्य स्थितः
॥ २३ ॥

यो बदैषां गुणो देहे साकल्येनानिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्राप्य तद्गरोति शरीरिष्ठम् ॥ २४ ॥

न इति । अद्यपि धर्ममेवेदमिगुणं तथापि अथ देहे एषां
गुणानां मध्ये यो गुणो सदा साकल्येनाधिको भवति तदा तद्गुण
सकलवड्डं तद्देहिनं करोति ॥ २४ ॥

सत्त्वं ज्ञानममोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताग्रितं वपुः ॥ २६ ॥

वक्ष्यति यत्त्वादीनां लक्षणमाह वक्ष्यमिति । यथार्थावभाषो-
ज्ञानं तत्सत्त्वस्य लक्षणं एतदिपरीतमज्ञानं तत्तमोऽल्लस्य
विषयानिश्चायं ज्ञानस्यार्थं रजोऽल्लस्य स्वरूपम् अस्वरूपस्य
मयाऽप्युक्तमिति विषयादात्मकं तथा च पठन्ति प्रीत्यप्रीतिविषया
दात्मकाः प्रकाशवृत्तिनिवमार्थाः अव्योम्याभिभवजननि
बुनद्वत्तस्य नुवाः एतद्वेषां स्वरूपममनारोहोक्तवेष
वक्ष्यति एतेषां यत्त्वादिगुणानामेव ज्ञानादिसर्वप्राप्तिव्यापकं
लक्षणम् ॥ २६ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंबुक्तद्विविदात्मनि लक्षयेत् । प्रज्ञा-
नमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

तत्रेति । तस्मिन्नात्मनि सत्त्वंवेदनं प्रीतिपुक्तं प्रत्यक्षमित-
क्षेत्रं प्रकाशरूपमनुभवत् तत्सत्त्वं ज्ञानीयात् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । तत्र
जोऽप्रतिघं विद्यात्सततं चारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

वक्ष्यति । यत् पणः संवेदनं दुःखानविद्वन्तएव सत्त्वमन्वद्वि

आग्नेयैरवचर्चं चर्महा च वरीरिषा विषयवृद्धत्वादर्थं तदु
र्विवारणमविवचं रक्षो वागीधात् ॥ २८ ॥

यत्तु स्वाभ्योदसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतर्क्यमविशेषं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

यमिति । यत् पुनः बहवद्विवेकशून्यं चक्षुद्विविधाकार
कमावमतर्कशीलकदपवनाः करचवदिः करवाभा दुर्ज्ञानं
तन्मनो वागीधात् हवाद्यनुषाणा कदपकचनं यमद्वयव
क्षितौ यमवता अवितथमित्येतत्तद्योजनकम् ॥ २९ ॥

यथायामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
अथ्यो मध्ये अव्ययं तस्य वक्ष्याम्यग्रेवतः ॥ ३० ॥

यथायामिति । इतिषा वत्तादीनामवयवानपि गुणानां
यथाक्रममुत्पन्नमवयवावयवमो यः फलोत्पादकः तद्विवेक
वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभासस्तपो ज्ञानं प्रीतिश्चिद्विबन्धनः ।
धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणसत्त्वम् ॥ ३१ ॥

वेदेति । वेदाभासः प्राजापत्याद्यनुष्ठानं ब्राह्मार्चावबोधो
ब्रह्मादीदिप्रीतिश्चिद्विबन्धनमो दानादिधर्मानुष्ठानमात्म
भाववरता हवस्तमाद्यनुष्ठानं कार्यम् ॥ ३१ ॥

आरम्भरुचिताऽर्थमसत्कार्यपरित्यागः । निष
योपसेवा चाजसं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

आरम्भेति । फलार्थद्वयानुष्ठानशीलता अत्येवमेव वैकृत्यं
निविद्धकर्माचरणं अजसं ब्रह्मादिविषयोपभोग इत्येतद्रूपो
भिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३२ ॥

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यमिहवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

लोभ इत्यादि । अधिकाधिकधनस्युदा निद्रायुता कातव्यं
पैशुन्यं परलोकाभावबुद्धिराचारपरित्योगः याचनशीलत्वं
सम्भवेपि धर्मादिस्वमवधानं इत्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य
लक्षणम् ॥ ३३ ॥

अथाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

अथाणामपीति । एषां सत्त्वादीनाम्नवाणामपि गुणानां
त्रिषु कालेषु भूतभविष्यदर्त्तमानेषु विद्यमानानामिदं वक्ष्य
माद्यं साचेष्टिकं क्रमेण लक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

वत्कर्त्तृत्वात् कुर्वन् करिष्येव सज्जति ।
तज्ज्येव विदुषा सज्ज्येतामसं मुच्यस्यस्यम् ॥ ३५ ॥

अदिति । वत्कर्त्तृत्वात् कुर्वन् करिष्येव सज्ज्यावान् भवति
कावचये द्विचोरत्वच वेति विवक्षितं तज्ज्ये तमः कार्यत्वात्
भोमिधानं मुच्यस्यस्यं प्राज्ञविदा मोक्ष्यम् ॥ ३५ ॥

येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलां ।
नच भोचत्यसंपत्तौ तद्विधेयन्तु राजसं ॥ ३६ ॥

चेनेति । इह लोके मरतीं ख्यातिप्राप्तुषामित्येतदर्थमेव यो
वत्कर्त्तृ करोति न परलोकार्थं नच तत्कर्त्तृकसाधनतौ दुःखी
भवति तद्वजः कार्यत्वाद्भोमुच्यस्यस्यं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

वत्सर्वेवेच्छति ज्ञातुं वच्च सज्जति चाचरन् ।
येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणस्यस्यम् ॥ ३७ ॥

अदिति । वत्कर्त्तृ वेदार्थं सर्वज्ञाना ज्ञातुमिच्छति चच
कर्त्तृचरन् कावचयेति च सज्जति येन येन कर्मणा चात्मा
तुष्टिर्वाचते तत्सत्त्वगुणस्य स्यस्यं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

तमसो लक्षणं कामो रजसस्वर्यं लब्धते ।
सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठमेधां यथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

तमस इति । कामप्रधानता तमसो लक्षणं धर्ममिहता
रजसः धर्मप्रधानता सत्त्वस्य एवास्तु कामादीनां उत्तरे
त्तरस्य श्रेष्ठत्वं कामादर्थः श्रेष्ठान् अर्थमूलात्कामस्य
ताभास्तु धर्मः तन्मूलात्तथोः ॥ ३८ ॥

येन यास्तु गुणेनैषां संसारान् प्रतिपद्यते ।
तान्मुमासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

येनेत्यादि । एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्ये चेद गुणेन
लक्ष्यार्थेण वा गतीर्भावः प्राप्नोति ताः सर्वस्यास्य जगतः
संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

देवत्वं सात्त्विका याप्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा चिविधा गतिः ॥ ४० ॥

देवत्वमिति । ये सत्त्ववृत्तावस्थिताः ते देवत्वं याप्ति ये
तु रजोवृत्तावस्थिताः ते मनुष्यत्वं ये तमोवृत्तिस्थाः ते तिर्य्य
क्त्वं इत्येषा चिविधा जन्मप्राप्तिः ॥ ४० ॥

चिन्तिष्या चिन्तिष्येया तु चिन्तेया नौचिन्ती मतिः ।
अथान्न मथ्यमाख्या च कर्कशविद्याविज्ञेयतः ॥ ४१ ॥

चिन्तिष्येति । या वत्सादिपुत्रपत्न्यनिमिता चिन्तिष्या वत्सा
जरप्रतिदत्ता वा देवकाद्यादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्षं
मेदान् ज्ञानभेदाद्याधममममोत्तमभेदेन पुनश्चिन्तिष्या
बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

आवराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ।
पद्मवत्सु गङ्गाद्यैश्च यजन्त्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

आवरारति । आवरा वृक्षादयः कृमयः कृष्णाः प्राचिनः
तेष्व ईदृक्छूणाः कीटाः तथा मत्स्यवर्षद्वर्षपद्मवत्सव्या
इत्येषा तमेनिमिता यजन्त्या मतिः ॥ ४२ ॥

चक्षिनश्च तुरङ्गाश्च शूरा चोष्णाश्च गर्हिताः ।
विंशत्या व्याज्रा वराणाश्च मथ्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

चक्षिनश्चेति । चक्षश्चशूराश्चोष्णविंशत्याश्चशूराः तमे
पुननिमिता मथ्यमा मतिः गर्हिता इति चोष्णतया चक्षुषामु
चाहः ॥ ४३ ॥

चारणास्य सुपर्णास्य पुरुषास्यैव इति श्रुतिः ।
रणासि च पिशाचास्य तामसीषूतमा गतिः ॥ ४४ ॥

चारणास्येति । चारणा बटादयः सुपर्णाः बलिषः
हस्त्रा धर्मकारिणः पुरुषा राक्षसाः पिशाचास्तेजोरा तामसी
षूतमा गतिः ॥ ४४ ॥

श्रुता मत्ता नटास्यैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः । द्यूत
पानप्रसक्तास्य जघन्या राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

श्रुता इति । श्रुता मत्ताः क्षत्रियात् ब्राह्मणवर्णयामु
त्पन्ना दद्रमाश्चायोक्ता श्रेयाः तत्र श्रुता यद्विग्रहरक्षाः मत्ता
बाहुबोधिनः रक्षावतारका नटाः शस्त्रवीरिषूतपानप्रसक्ता
स्य पुरुषा जघन्या राजसी गतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

राजानः क्षत्रियास्यैव राज्ञस्यैव पुरोहिताः ।
बाह्ययुद्धप्रधानास्य मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६ ॥

राजान इति । राजानो क्षत्रियास्तान्नपदेशराः तेषां
क्षत्रिया राजपुरोहितास्य ब्राह्मणार्थकक्षत्रियास्य हवा राजसी
गतिर्न्ययमा बोद्धव्या ॥ ४६ ॥

मन्त्रव्या गुह्यका यथा विमुक्तानुपराध वे ।
तथैवाधरसः सर्व्या रामसीधूतमा मतिः ॥ ४७ ॥

मन्त्रवर्जिता इति । मन्त्रव्या गुह्यका यथा कतिविधेषाः
पुराणादिप्रविष्टाः वे च देवानुवाचिनो विद्याधरादयः चर
यस्य देवमन्त्रिकाः सर्व्या इत्येवा रामसीधूतमे उक्तृष्टा मतिः
॥ ४७ ॥

तापसा यतयो विप्रा वे च वैमानिका गद्याः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ ४८ ॥

तापसा इति । यामप्रका निचयो ग्राह्याश्च । वे च चरयो
मतिरिक्ताः पुण्यकादिविमानचारियो नक्षत्राणि दैत्याश्चेत्येवा
वत्तमिमिताऽधमा मतिः ॥ ४८ ॥

यज्मान यतयो देवा वेदा ज्योतीषि वत्सराः ।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥

यज्मान इति । यामप्रीकाः तत्सर्वयो देवा वेदानिमित्तानि
यस्य देवता विषयवत्तः इतिहासप्रविष्टाः ज्योतीषि भुवा
दीनि वत्सरा इतिहासदृष्टा विषयवत्तः पितरः सोमवादयः
साध्याश्च देवयोनिविधेषा इत्येवा वत्तमिमिता मध्यमा मतिः
॥ ४९ ॥

ब्रह्मा विश्वरूपोऽवर्णोऽमरानन्दस्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेतादृतिमाहुर्माभीषिणः ॥ ५० ॥

अर्थः । अतुर्वदनो मियसुखस्य मरौचादयः धर्मो वि
सृष्ट्याय महान् अयत्तस्य वाङ्मयप्रसिद्धं तत्तद्वत् तदधिष्ठ
ददेवतादयमिह विवक्षितं अचेतनगुणचयमाचक्षोत्तमया
त्तिकमनितानुषयतोः एतादृशतुर्वदनायात्तिकां यत्ननिमित्ता
मुत्कृष्टां गतिं पण्डिता वदन्ति ॥ ५० ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः । त्रिवि
धस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

अर्थः । एष मयोवाङ्मयस्य साधनमयोभेदेन त्रि-
प्रकारस्य कर्मणः यत्परममयोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथम
मध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राचिनतः समयो नतिविशेषः
काश्चिन्मोक्तः सार्वभौतिक इत्यभिधानात् अनुक्तं अथप
यततो द्रष्टव्याः उत्तमतथस्तु मदर्थनार्थाः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणामसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च । पापा
मंयान्ति संसारानविदांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तेन निमित्त

वरणेन च प्रत्यक्षिप्रतिषेधयोगमुदायिनं नृणां मनुष्यावरदाः
कुक्षिना वक्षीः प्राप्नुवन्ति ॥ १२ ॥

यी यी येनिन्तु जीवीऽयं येन येनैव कर्मणा ।
क्रमतो वाति सोमेऽक्षिंस्तत्सर्वम्विबोधत ॥ ५२ ॥

यां यातिनि । यद्यच्छीयो येन येन पापेन कर्मणा इव
सोमे कृतेन यद्यज्यन्त प्राप्नोति तत्सर्वं क्रमेण प्रपुन ॥ ५२ ॥

वज्रन्वर्षमद्यान् घोरावरकान् प्राप्य तत्त्वयात् ।
संसारान् प्रतिपद्यन्ते मयापातकिनस्त्रिभान् ॥ ५३ ॥

वज्रमिति । वज्रहत्यादिमहापातककारिणो वज्रन्वर्ष
वज्रसन् मयाहरान् वरकान् प्राप्य तदुपभोगवयात् पुन्युतमे
वैव वज्रसाधान् जन्मविशेषान् प्राप्नुवन्ति ॥ ५३ ॥

वज्रकरखरोद्गाणां गोत्राविहृतमपचिद्याम् ।
चण्डावपुत्रशानाश्च वज्रश येनिवृच्छन्ति ॥ ५५ ॥

येति । वज्रकरवृक्षरनर्हमवृष्टमोक्षाननेव वृक्षमपचिद्या
शानां पुत्रशानाश्च निषादेन वृक्षाणां जातानां वज्रमिव
जातिवृक्षाश्च प्राप्नोति यद्यद्यमेव नैरवसाद्यवविद्यवाक्येन
कर्मविनिवृत्तिर्गोहृत्वा इवमुत्तरयन्ति ॥ ५५ ॥

अमिकीटपतङ्गानां निष्पुण्याश्चैव पक्षिणां । विंश
 चाश्चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

अनोति । अमिकीटबलभानामुरीषमज्ज्ञाणां पक्षिणां हिंसन
 ग्रीवाणाञ्च व्याघ्रादीनाम्याषिणां जातिं सुरापो ब्राह्मणो गच्छति
 ॥ ५६ ॥

सूतादिशरटानाञ्च तिरसाञ्चान्मुषारिणाम् ।
 हिंसाणाञ्च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

सूतादीति । अर्षणामवर्षककशाषाणाञ्चचराणाञ्च
 तिरसा कुम्भीरादीनामिन्द्राद्यादीनां हिंसनग्रीवाणाञ्च योनिं
 सुवर्षहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान् प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

हृष्यगुह्यसत्त्वानाञ्च क्रव्यादान्दंष्ट्रिणामपि ।
 क्रूरकर्महताश्चैव शतशो गुह्यतत्पगः ॥ ५८ ॥

हृष्येति । हृष्याणां क्रूरमादीनां मुह्यतानामप्रकाश्यानां
 सत्त्वानां मुह्यत्वादीनां आमनायमपिणां यष्टादीनां दंष्ट्रिणां
 विंशदीनां क्रूरकर्मशशिनां बधग्रीवाणाञ्च क्रव्यादीनां
 जातिं शतवारान् प्राप्नोति मुह्यदारगामी ॥ ५८ ॥

चिंत्वा भवन्ति क्रम्यादाः क्रमयोऽन्यत्रभवित्तः ।

परस्परदिग्दीना प्रेताऽन्यत्राविधेयित्तः ॥ ५८ ॥

चिंत्वा इति । ये प्राविशन्तीनां चाममीशानिनां मार्गा
रादयो भवन्ति चमय्यमविधो ये ते क्रमयो जायन्ते ये महा
पातक्रियतिरिक्तासौरासो परस्परं जायन्त्यादिना भवन्ति ।
ये चाच्छासादिस्त्रीगामिनः ते प्रेताद्याः प्राविशन्तेषां जायन्ते
प्रेताण्यस्त्रीनिवेदित इति हन्द्ः यमानमात् स्मृतीनां सर्वे विध
चन्द्दधि विद्वत्सन्ते इति विधर्मसोपे च ब्रह्मा चसोपे च
ववर्चदोषः ॥ ५८ ॥

संयोगव्यतिर्गत्वा परंस्वीय च बोधितम् । अप
हस्य च विप्रसं भवति ज्ञानराचसः ॥ ६० ॥

संयोगमिति । जायन्त्यास्त्रीयव्यतिर्गत्वा येन पतितो भवति
तावत्काचमुद्रादिभिर्हर्षितः बह्वर्चं क्रम्य परेवाह
स्त्रियपुत्रा प्राप्नुवन्त्युक्तं हन्द्दपहस्य हन्द्दकापकरसेन हन्द्
राचसो भूतविशेषो भवति ॥ ६० ॥

मन्त्रिसुक्ताप्रवासानि हत्वा बोधेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायन्ते चेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

मन्त्रेति । मन्त्रेण मन्त्रिकादीन् मुक्तादिद्रुमौ च जायन्ति

धामि च रत्नाणि वैदूर्यशीरकादीनि लोभेन हन्यात्तीक्ष्ण
धमादिना सुवर्णकारणेनो जायते केचित्तु धेमकारयसि
ब्रमाचयते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्यासुः कांक्षं हंसो जलं श्रवः ।
मधु दंशः पयः काको रसं या नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमिति । धान्यमपहृत्य मूषिको भवति कांक्षं हत्वा
हंसः जलं हत्वा श्रवाश्रयः पक्षी माषिकं हत्वा दंशः शीरं
हत्वा काकः विघ्नेषोपदिष्टगुह्यवशादित्यतिरिक्तमिच्छादि
रसं हत्वा या भवति घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं शृङ्गो वपाम्नाशुसैलमौलपकः खगः । शीरो
वाकस्तु खवणम्वलाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसमिति । मांसं हत्वा शृङ्गो भवति वपां हत्वा मधुनामा
जलचरः पक्षी भवति सैलं हत्वा तैलपायिकाश्रयः पक्षी खवणं
हत्वा शीरोवाकाश्रय उच्चैस्तरः कीटः दधि हत्वा वलाकाश्रयः
पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयनित्तिरिहत्वा शौमं हत्वा तु दर्दुरः । कार्प्या
सतान्नावं क्रौञ्चो गोधा गां वाम्गुदो गुहम् ॥ ६४ ॥

कौशेयमिति । कीटकौषनिर्मितं वस्त्रं हत्वा तित्तिरिगामा

वक्षी भवति योजकृतं यत्नं इत्या मयूकः कार्यवचनं पटं इत्या
 क्रोधाद्यः प्राची ना इत्या मोघा मुचं इत्या वायुइत्या
 बहुनिर्भवति ॥ १३ ॥

हुच्छुन्दरिः शुभान् मन्थान् पचमाकन्तु वर्धयः ।
 यावित्कृताकं विविधमङ्गताकन्तु मयूकः ॥ १४ ॥

हुच्छुन्दरिरिति । सुमन्त्रिइत्यादि कसूयादेनि इत्या
 हुच्छुन्दरिर्भवति वायूकादिपचमाकं इत्या मयूरः पिङ्गा
 यमोदनमङ्गादि नामाप्रकारकं इत्या याविधाद्यः प्राची चक्र
 ताकन्तु मीरिचवादिनं इत्या मयूकवञ्चो जायते ॥ १५ ॥

वक्षो भवति इत्यादिं वृक्षकारी क्षुपकारम् ।
 रक्तानि इत्या वाचंयि जायते जीवजीवकः ॥ १६ ॥

वक्ष इति । वक्षि इत्या मयूकः पक्षी जायते वृक्षेपयोनि
 वृक्षमुखादि इत्या विष्कादिषु नृत्तिकादिवृक्षकारी व वक्ष
 कीटो भवति वृक्षवादिरक्तानि वाचंयि इत्या वक्षोराद्यः
 पक्षी जायते ॥ १७ ॥

वृको नृमेभं व्याघ्रोऽवम्वचमूकन्तु मर्कटः ।
 खीमृचः शोकको वारि वानाम्बुदः पशूनमः ॥ १८ ॥

वृक इति । वृकं वृद्धिं वा इत्या वृकाख्यो विंशत्युर्भवति
 कीटकं इत्या व्याघ्रो भवति पचमूचं इत्या मर्कटो भवति खिचं

इत्या मसूको भवति पाणार्धमुदकं इत्या चातकाकाः पक्षी
धानानि ब्रकटादीनि इत्या उड्डो भवति । पशून् उन्नीतरान्
इत्या हागो भवति ॥ ६७ ॥

यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य वसान्नरः । अवश्यं
याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाज्जतं इविः ॥ ६८ ॥

यदेति । अन्विष्टिद्वयारमपि परद्रव्यमिच्छाते मानुषो
ऽपहृत्य पुरोडाशादिकम् इविरज्जतभक्ता निश्चितं तिर्य्यक्त्वं
प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोप्येतेन कर्मण इत्या दोषमवाप्नुयुः । एत
यामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

स्त्रियोपीति । स्त्रियोप्येतेन प्रकारेण दृष्टातः परस्वमप
हृत्य पापं प्राप्नुवन्ति तेन पापेन उक्तानां जन्तूनां भार्यात्वम्प्राप्ति
पद्यन्ते ॥ ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्षा ज्ञानापदि ।
पापान्मंसृत्व संसारान् प्रेष्यतां यान्ति मनुष्य ॥ ७० ॥

एवं निविद्धाचरणफलान्यभिधाय अधुना विहिताकरण
फलविपाकमाह स्वेभ्य इति । ब्राह्मणादवस्यतारो वर्षा आपदं

विना दण्डपञ्चदिकर्षज्यानिबो वज्रमायाः कुम्भिता चेयिः
ग्राह्य ततो वज्रान्तरे प्रपुदावत्तं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

वान्ताऽभ्युक्तामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्युतः।
अमेध्यकुणपाशी च चचियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

वान्तातीति । ग्राह्यः सकर्षं भट्टवर्द्धितभुक् व्यासामुखः
प्रेतविप्रेयो जायते । चचियः पुनर्भट्टकर्षा पुरीषप्रवभाषी कट
पूतनायः प्रेतविप्रेयो भवति ॥ ७१ ॥

मैषाचज्योतिकः प्रेतो वैष्णो भवति पूवभुक्।
चैषाग्रकच भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्युतः ॥ ७२ ॥

मैषेति । वैष्णो भट्टकर्षा मैषाचज्योतिकनामा पूवभुक्
प्रेतो वज्रान्तरे भवति निषदेवताकलापीषः पापुसादीनां
हर्षेन्द्रिषं तत्र ज्योतिर्वच च मैषाच ज्योतिकः इषोदरादिनात्
ज्योतिषः वकारलोपः शूद्रः पुनर्भट्टकर्षा चैषाग्रकायः प्रेतो
भवति चैषं वक्षं तस्यमन्त्रिणीं वृक्षामग्रातीति चैषाग्रकः ।
जोविन्दराजसु चैषाग्रकायः कीटहीन इत्युच्यते तद्वचनस्य
च भवतीत्याह । तद्वचनं प्रेताग्रप्रविशेषप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

यथा यथा निवेवन्ते विषयान्विषयान्विताः ।
तथा तथा कुञ्जलता मेवाप्नोषूपजायते ॥ ७१ ॥

अथेति । यथा यथा अन्नादिविषयान्विषयान्विताः निताः
वेवन्ते तथा तथा विषयेभ्येव तेनान्वीक्ष्यमावतीति ॥ ७१ ॥

तेऽभ्यासात्कर्मणाम्प्रेषाम्पापानामस्यबुद्धयः ।
सम्प्राप्नुवन्ति दुःखाणि तासु तास्विह योनिषु ॥ ७२ ॥

ततस्त इति । तेऽप्यधियक्षेवाधिवद्भुविषयोपभोगानामभ्यास
तारतम्यात्तासु तासु गर्हितगर्हिततरगर्हिततमासु तिथ्यमा
दिद्योनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७२ ॥

तामिस्रादिषु चोद्येषु नरकेषु विवर्त्तनम् ।
असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७३ ॥

तामिस्रादिभिति । सम्प्राप्नुवन्तीति पूर्वश्लोकसमिधा
तद्वच्चानुवर्त्तते तामिस्रादिषु चतुर्धाध्यायोक्तेषु घोरेषु नर
केषु दुःखानुभवं प्राप्नुवन्ति तच्चाऽसिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेद
नात्मकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति ॥ ७३ ॥

विनिवासेन वस्तीषाः काकोलूकैश्च भक्ष्यं । कर
अवातुकातापान् कुक्षीपाकाश्च दादयान् ॥ ७६ ॥

विनिवा इति । विविधपीडनं काकाद्यैर्भक्ष्यं तथा तप्तवा
तुकादीन् कुक्षीपाकादीन् करकान् दादयान् प्राप्नुवन्ति
॥ ७६ ॥

सकृदांश्च विद्योनीषु दुःखप्रायास्तु नित्यशः । शीता
तपसभिषातांश्च विविधानि भक्ष्यानि च ॥ ७७ ॥

सकृदांश्चेति । सकृदां नित्यं नादिनातिषु नित्यं दुःखवत्
चास्तपसिष्ठाप्नुवन्ति तत्र शीतातपादिपीडनादिनामाप्रक्ष
राणि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असकृद्गर्भवासेषु वासश्च यश्च दादयश्च । वग्न
नानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

असकृदिति । पुनः पुनर्गर्भवासेषु वासः समुत्पत्तिश्च योनि
वग्न्यादिभिर्दुःखावहा उत्पन्नाश्च शृङ्गासादिभिर्बन्धनादि
बीडानामभवन्ति परदायनश्च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः । द्रव्या
र्जनञ्च नाशञ्च मित्रामित्रस्य चार्जनं ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियेति । बान्धवैः सहृद्विः सह वियोगान् दुर्जनैश्च
सह एकत्रावस्थानं धनार्जनप्राप्तायं धनविवाहकुटुम्ब मित्रा
र्जनं वन्धुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७८ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् । क्ले
शांश्च विविधांस्तंस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरामिति । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोप
पीडनं क्षुत्पिपासादिष्व च नानाप्रकारान् क्लेशान्मृत्युश्च दुर्जय
रं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । तादृ
शेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रिते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति । यथाविधेन यात्तिकेन राजसेन तामसेन वा
चेतसा यद्यत्कर्म ज्ञानदानयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरी
रेण सत्त्वाधिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत् फल
दानादि फलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां यः फलोदयः ।
निःश्रेयसकरकर्म विप्रस्येद्विबोधत ॥ ८२ ॥

इत्यस्मिन् । एष बुद्ध्यान् विहितप्रतिबिम्बाणां कर्मणां सर्वः
फलोदय उक्त इदानीं ब्राह्मणस्य जैःश्रेयसाय मोक्षाय हितं
कर्मोपुद्गान् इदं वक्ष्यमाणं श्रुतम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियावाप्य संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरम्परम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति । अयमिन्द्रियादेर्वैदिक सम्मतोऽर्थतस्तत्र याव
र्जनं तपः कृच्छ्रादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इन्द्रियबन्धोऽपिविषय
हिंसावर्ज्यं गुरुश्रुतपूर्वेत्येतत्तद्वै मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किञ्चित् श्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पूरयत्यति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामिति । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभ
कर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं चादिति वितर्क
शरीरां विज्ञायाविशेषादुत्तरस्तोत्रेण निर्बन्धमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानम्यरं स्मृतम् । तद्वर्षं
सर्वविद्यानां प्राप्यते क्षाप्ततन्ततः ॥ ८५ ॥

वर्षेषामिति । एषां वेदाभ्यासादीनां वर्षेषामपि मघ
उपनिषदुक्तपरमात्मज्ञानं प्रकृतं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां
प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षसंसाधनायते ॥ ८५ ॥

यस्यामेषास्तु सर्वेषां कर्माणां प्रेत्य चेह च । येन
स्मरतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्मा वैदिकम् ॥ ८६ ॥

वक्ष्यामिति । एषां पुनः वर्षां पूर्वोक्ताणां वेदाभ्यासादीनां
कर्माणां मध्ये वैदिकदृष्टं परमात्मज्ञानमैहिकामुभिकश्रेयस्त
रतरं ज्ञातव्यं पूर्वोक्ते मोक्षहेतुलमात्मज्ञानसोक्तं इह तु
ऐहिकामुभिकश्रेयोन्तरहेतुलमुच्यते इत्यपौनदत्तं तद्यदि
प्रतीकोवाचनानां वञ्चयोदयं नाम ब्रह्मेत्युपासो वाक्यस्यो
क्तं तथाच कामधारी भवति । मोक्षिन्द्रावस्तु एषां पूर्व
ोक्तेष्वर्षां वेदाभ्यासादीनां वर्षां कर्माणां सभ्यात्पुनर्नकर्मा
येष्वपि वैदिकदृष्टं सर्वदेहलोके परलोके प्रतिब्रजेन कीर्ति
सर्गादिश्रेयःसाधनं श्रेयमिति व्याख्यातवान् । तदनुक्तं
वेदाभ्यासादीनां वर्षामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात् तेषां मध्ये

आर्त्तायेव वा किञ्चिदेवं किञ्चिच्च वेति न सम्भवति ततश्च कथं
निर्द्धारये वही । तस्माद्यथोक्तेव आख्या ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ।
अनर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

इदानीमैहिकामुन्निकमेवः साधनत्वमेवात्मज्ञानस्य साह
यति वैदिक इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपायनादये
सर्वाण्येतानि पूर्वज्ञोक्तानि ऐहिकामुन्निकमेवापि तस्मिं
स्तस्मिन् उपायनाविधौ क्रमशः सम्भवन्ति । अथ वा सर्वाण्येता
मीति वेदाभाषादीन्वेव परात्मत्वमेव परमात्मज्ञाने वेदाभा
षादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति अन्तेन दानेन
वपकाकर्मणेति युतिविदिताङ्गत्वेनात्मर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकश्चैव नैःशेषसिकमेव च । प्रपु
त्तश्च निवृत्तश्च दिविधद्वर्मा वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सुखेति । वैदिकद्वर्मा च ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपायनादि च
सुखते कर्मदि सुखप्राप्तिकरं चारप्रवृत्तिहेतुमात् प्रवृत्ताख्यं
वैदिकं कर्म तथा निःशेषं मायसादये कर्म नैःशेषविधे
रं चारनिवृत्तिहेतुमात् निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विप्रका
रत्वं वैदितत्वं ॥ ८८ ॥

आनि च रज्ज्वाणि वैदूर्यशीरकादीनि लौहेन हमाक्षीय
अमादिना सुवर्षकारथेनो जायते केचित्तु धेमकारयधि
ब्रमाचयते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्यासुः कांक्षं हंसो जलं प्रवः ।
मधु दंशः पयः काको रसं आ नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमिति । धान्यमपहृत्य मूषिको भवति कांक्षं हत्वा
हंसः जलं हत्वा प्रवाह्यः पक्षी माषिकं हत्वा दंशः शीरं
हत्वा काकः विघ्नेषोपदिष्टगुडसवणादिव्यतिरिक्तमिच्छादि
रसं हत्वा आ भवति घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं शृङ्गो वपाम्नाशुसौलनैलपकः खगः । शीरो
वाकसु सवणम्वलाकाभकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसमिति । मांसं हत्वा शृङ्गो भवति वपाम्ना हत्वा मधुनामा
जलचरः पक्षी भवति तैलं हत्वा तैलपायिकाशः पक्षी शवर्षं
हत्वा शीरोवाकाशः सवणः कीटः दधि हत्वा वलाकाशः
पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौश्लेयन्तिशिरिहत्वा शौमं हत्वा तु दर्दुरः । कर्ण्यो
सतान्नवं कौश्लो गोधा गा वाम्नादो गुडम् ॥ ६४ ॥

कौश्लेयमिति । कीटकीयनिर्मितं वक्षं हत्वा तित्तिरिगमा

वही भवति कौचकतं वक्षं हना मयूरः धार्यवचनं पटं हना
कोष्ठाक्षः प्राची ना हना नेषा गुहं हना वायुदनाक्ष
वकुभिर्भवति ॥ १३ ॥

हुच्छुन्दरिः शुभान् मन्थान् पञ्चप्राक्तान् वर्धयः ।
शानित्कृताक्षं विविधमङ्गताक्षान् प्रसूयकः ॥ १४ ॥

हुच्छुन्दरिरिति । सुमन्त्रिइवादि कसूयादेभि हना
हुच्छुन्दरिर्भवति वायूकादिपञ्चाक्षं हना मयूरः विद्धा
वमोदनवङ्गादि नामाप्रकारकं हना शानिधाक्षः प्राची चक्ष
ताक्षान् श्रीधिववादिहं हना प्रसूयकश्चो जायते ॥ १५ ॥

वक्षो भवति हत्वाक्षिं वृक्षकारी क्षुपक्षारम् ।
रत्नानि हत्वा वाचंश्चि जायते जीवजीवकः ॥ १६ ॥

वक्ष इति । वक्षिं हत्वा वक्षः पक्षी जायते वृक्षोपयोगि
क्षुपक्षारिहत्वा हत्वा मिश्रदिपु मृत्तिकादिपृष्ठकारी व वक्षः
कोटो भवति वृक्षवादिरत्नानि वाचंश्चि हत्वा वक्षोराजा
वक्षी जायते ॥ १७ ॥

वृक्षो मृमेभं व्याघ्रोऽवगच्छमूकान् मर्कटः ।
क्षीमृचः शीकको वारि वानाम्बुद्धः पशूनमः ॥ १८ ॥

वृक्ष इति । वृक्षं वृक्षिणं वा हत्वा वृक्षको द्विचक्षुर्भवति
कोटकं हत्वा व्याघ्रो भवति पञ्चमूखं हत्वा मर्कटो भवति क्षिपं

शानि च रत्नानि वैदूर्यशीरकादीनि लोभेन हतास्त्रीष्व
अमादिना सुवर्षकारयोगे जायते केषिणु चेमकारयधि
चमाचयते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्यासुः कांक्षं हंसो जलं प्रवः ।
मधु दंशः पयः काको रसं चा नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमिति । धान्यमपहृत्य मूषिको भवति कांक्षं हत्वा
हंसः जलं हत्वा प्रवास्यः पक्षी माषिकं हत्वा दंशः शीरं
हत्वा काकः विभ्रेषोपदिष्टगुडसवसादिव्यतिरिक्तमिच्छादि
रसं हत्वा चा भवति घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं शृङ्गो वपाम्नाशुसौख्यैलपकः खगः । शीरो
वाकसु खवणम्वसाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसमिति । मांसं हत्वा शृङ्गो भवति वपां हत्वा मधुनामा
जलचरः पक्षी भवति तैलं हत्वा तैलपायिकास्यः पक्षी खवणं
हत्वा शीरोवाकास्य उचैसरः कीटः दधि हत्वा वसाकास्यः
पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयन्तितिरिहत्वा शौमं हत्वा तु दर्दुरः । कर्प्या
सतान्नवं क्रौञ्चो गोघा गां वाम्बुदो गुडम् ॥ ६४ ॥

कौशेयमिति । कीटकीचनिर्मितं वखं हत्वा तितितिरिगामा

पक्षी भवति कोचकृतं यत्नं इत्या मयूकः पक्षीयवचनं पटं इत्या
कोचपक्षः प्राची ना इत्या नेधा मुचं इत्या वायुदनाया
वकुनिर्भवति ॥ १४ ॥

कुच्छुन्दरिः शुभान् मन्थान् पञ्चप्राकान् वरिष्यः ।
श्यावित्कृताक्षं विविधमङ्गतायन्तु प्रत्यक्षः ॥ १५ ॥

कुच्छुन्दरिरिति । सुमन्त्रिइत्यादि कसूयादेभि इत्या
कुच्छुन्दरिर्भवति वायूकादिपञ्चमाक्षं इत्या मयूरः विह्व
चमोदनवङ्गादि नामाप्रकारकं इत्या श्याविधायाः प्राची चक्र
तायन्तु ग्रीहिचवादिकं इत्या वङ्गकवञ्चो जायते ॥ १५ ॥

वक्रो भवति इत्याक्षिं वृक्षकारी क्षुपकारम् ।
रक्तानि इत्या वाचंश्चि जायते जीवजीवकः ॥ १६ ॥

वक्र इति । वक्षिं इत्या वक्रायाः पक्षी जायते वृक्षोपयोगि
वृक्षमुखादि इत्या भिन्नादिषु मृत्तिकादिपृष्ठकारी व वक्रः
कोटो भवति वृक्षआदिरक्तानि वाचंश्चि इत्या चकोराया
पक्षी जायते ॥ १६ ॥

वृको मृगेभं व्याघ्रोऽवगच्छामूकान् मर्कटः ।
खीमृचः खीकको वारि वानाम्बुधः पशूगजः ॥ १७ ॥

वक्र इति । वक्रं वक्षिणं वा इत्या वक्राख्यो विंशत्युर्भवति
कोटकं इत्या व्याघ्रो भवति पञ्चमूखं इत्या मर्कटो भवति खिचं

हत्वा भक्षूको भवति पाणार्धमुदकं हत्वा चोत्तकायः पक्षी
धानानि ब्रकटादीनि हत्वा उग्रो भवति । पशून् उत्तैतराण्
हत्वा हागो भवति ॥ ६७ ॥

यदा तदा परद्रव्यमपहत्य वलान्नरः । अवश्यं
याति तिर्य्यक्तत्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ६८ ॥

यदेति । अन्निश्चिदसारमपि परद्रव्यमिच्छाते मानुषो
ऽपहत्य पुरोडाशादिकम् हविरहुतभक्षा निश्चितं तिर्य्यक्तं
प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोष्येतेन कर्णेन हत्वा दोषमवाप्नुयुः । एत
षामेव जन्तूनां भार्यात्ममुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

स्त्रियोष्येति । स्त्रियोष्येतेन प्रकारेण दृष्टातः परस्वमप
हत्य पापं प्राप्नुवन्ति तेन पापेन उक्तानां जन्तूनां भार्यात्मन्प्रति
पद्यन्ते ॥ ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्षा क्षनापदि ।
पापान्यंसृज्य संसारान् प्रेष्यतां याति शत्रुषु ॥ ७० ॥

एवं निविद्धाचरणफलान्यभिधाव अधुना विहिताकरव
फलविपाकमाह स्वेभ्य इति । ब्राह्मणादवस्यतारो वर्षा क्षापदं

विना दृष्टव्यमदिकर्मत्वानिवो वक्ष्यमाणः कुक्षिता चेन्मीः
प्राप्त्य ततो वक्ष्यामरे प्रबुदावत्तं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

वान्ताऽभ्युक्तामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्सुकाच्युतः ।
अमेध्यकुषपाशी च चचियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

वान्ताभीति । प्राज्ञः सकर्मभट्टवर्द्धितभुक् व्यासामुखः
प्रेतविप्रेषो जायते । चचियः पुनर्भट्टकर्मा पुरीषव्रवभीषी कट
पूतनाम्नः प्रेतविप्रेषो भवति ॥ ७१ ॥

मैचाचज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूवभुक् ।
चैसात्रकश्च भवति शूद्रो धर्मात्सुकाच्युतः ॥ ७२ ॥

मैचेति । वैश्यो भट्टकर्मा मैचाचज्योतिकवाना पूवभुक्
प्रेतो वक्ष्यामरे भवति निचदेवताकमाभीषः पाशुसर्दीवाच
हर्षेन्द्रियं तच्च ज्योतिर्वचश्च मैचाचज्योतिकः इषोदरादिनात्
ज्योतिषः वकारलोपः शूद्रः पुनर्भट्टकर्मा चैसात्रकाच्चः प्रेतो
भवति चेत्तं वक्षं तस्यमन्विर्मी युक्तामन्नातीति चैसात्रकः ।
नेविन्दराजश्च चैसात्रकाच्चः कीटसैव द्रव्युच्यते तद्वचनश्च
च भवतीत्याह । तद्वचनं प्रेताख्यमपि विप्रेषप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

यथा भया निवेदने विषयविश्रुत्यायाः ।
तथा तथा कुशलता तेषामेव जायते ॥ ७९ ॥

यथेति । यथा ज्ञाना अर्थादिविषयान्वितवस्तुनोपनिष्ठात् । नितान्तं
येवमेव तथा तदा विषयेभ्योऽपि तेषां अन्वेषणमावतीति ॥ ७३ ॥

तेऽभ्यासात्कर्मणान्नेषाम्पापानामस्यबुद्धयः ।
सम्याप्नुवन्ति दुःखाणि तान् तस्मिन् योनिषु ॥७५॥

ततस्त इति । तेऽप्यधियस्तेषां शिवद्वयविषयोपभोगानामभ्यास
तद्वत्तस्याप्तासु तासु गर्हितगर्हिततत्तर्गर्हिततमासु तिर्य्यक्ता
दिष्वेतिषु दुःखमनुभवति ॥ ७४ ॥

तामिखादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम्।
अतिपञ्चवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥७५॥

तामिसादिस्थितिः । यन्माप्नुवतीति पूर्वश्लोकसमिहा
नरकं प्राप्नुवन्तं तामिसादिषु चतुर्थाध्यायोक्त्यो धीरेषु नर
केषु दुःखानुभवं प्राप्नुवन्ति तथाऽपि पञ्चमादीनि बन्धवच्छेद
नात्मकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

विनिवासेषु समीडाः काकोशूकैश्च भक्ष्यं । कर
अवातुकातापान् कुक्षीपाकाश्च दादयान् ॥ ७६ ॥

विनिधा इति । विविधपीडनं काकाशूकैश्च तथा तप्तवा
तुकादीन् कुक्षीपाकादीन् करकान् दादयान् प्राप्नुवन्ति
॥ ७६ ॥

सकृदाश्च विवेनीषु दुःखप्रावासे नित्यशः । शीता
तपस्यभिधातांश्च विविधानि भक्ष्यानि च ॥ ७७ ॥

सकृदाश्चेति । सकृदान् तिर्यग्नादिवातिषु निजं दुःखवत्
आस्यत्यन्तिआप्नुवन्ति तत्र शीतातपादिपीडनादिनाशमन्ना
रादि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असकृद्गर्भवासेषु वासश्चान्य च दादयम् । वन्य
नानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

असकृदिति । पुनः पुनर्गर्भवासेषु वासः समुत्पत्तिश्च योनि
वन्नादिभिर्दुःखावशां उत्पन्नाश्च शृङ्गादिभिर्बन्धनादि
पीडानामभवन्ति परदायनश्च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः । ब्रह्मा
र्जनञ्च नाशञ्च मित्रमित्रस्य चार्जनं ॥ ७९ ॥

बन्धुप्रियेति । बान्धवैः सहृद्विः सह वियोगान् दुर्जनैश्च
सह एकत्रावस्थानं धनार्जनप्राप्त्या च धनविनाशदृष्टेन मित्रा-
र्जनं मित्रप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७९ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् । के
शांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरामिति । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोप-
पीडनं क्षुत्पिपासादिका च नानाप्रकारान् क्रैशान्मृत्युश्च दुर्ज-
यं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । तादृ-
शेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रिते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा
चेतसा यद्यत्कर्म क्षानदावयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनेव शरी-
रेण सत्साधिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत् फल-
दानादि फलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां च फलोदयः ।
निःश्रेयसकरकर्म विप्रस्येदन्निबोधत ॥ ८२ ॥

एवमिति । एष पुत्रार्क निश्चितप्रतिषिद्धाणां कर्मणां सर्वः
फलोदय उक्त इदानीं ब्राह्मणस्य कैःश्रेयसाय मोक्षाय हितं
कर्मोपहानं इदं वक्ष्यमाणं श्रुतम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिष्टिवाचाश्च संधमः ।
अहिंसा गुह्येवा च निःश्रेयसकरम्वरम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति । उपनिषदादेर्वेदस्य सम्मतोऽर्थतश्च चास
तर्तनं तपः कृष्णादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इष्टिब्रह्मोऽभिहित
हिंसावर्ज्यं गुह्यगूढैस्तेत्युक्तं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किञ्चित् श्रेयस्करतरं कर्मोक्तंपूजयन्मति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामिति । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभ
कर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्त्तव्यत्वेन मोक्षसाधनं चादिति विमर्शे
अपीषां विज्ञावाविज्ञेयादुत्तरहोत्रेण विरचयमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानम्परं स्मृतम् । तद्व्याख्यं
सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतमन्तः ॥ ८५ ॥

व्याख्यमिति । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्ये
उपनिषदुक्तपरमात्मज्ञानं प्रकृतं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां
प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

यस्यामेषां सर्वेषां कर्माणां प्रेत्य चेह च । येन
स्मरतरं श्रेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६ ॥

व्याख्यमिति । एषां पुनः येषां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां
कर्माणां मध्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुभिकश्रेयस्त
स्मरतरं ज्ञातव्यं पूर्वश्लोके मोक्षहेतुलमात्मज्ञानश्लोकं दृष्ट्वा तु
ऐहिकामुभिकश्रेयोन्तरहेतुलमुच्यते इत्यपौरुषेयं तद्व्याख्यं
प्रतीकोपायानां संबन्धोद्घातं नाम प्रकृत्युपायो वाच्यो
नतं नचास्य कामचारो भवति । मोक्षेन्द्रावस्तु एषां पूर्व
श्लोकोक्तानां वेदाभ्यासादीनां येषां कर्माणां मध्ये तत्परमार्थकर्म
येनैव वैदिककर्म सर्वदेहश्लोके परश्लोके प्रतिश्रेयस्य कीर्ति
सर्गादिश्रेयसाद्यनं श्रेयमिति व्याख्यातवान् । तद्व्याख्यं
वेदाभ्यासादीनां येषामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात् तेषां मध्ये

स्वार्त्तायेव वा किञ्चिदेवं किञ्चिच्च वेति न सम्भवति तत्तच्च कथं
निर्द्धारये वही । तस्माद्यथोक्तेव व्याख्या ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्व्याख्येतान्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

इदानीमैहिकामुक्तिकमेवः साधनतमेवात्मज्ञानस्य स्पष्ट
वति वैदिक इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपायनादपे
सर्व्याख्येतानि पूर्व्योक्तोक्तानि ऐहिकामुक्तिकमेव्यापि तस्मिं
स्तस्मिन् उपायनाविधौ क्रमशः सम्भवन्ति । अथ वा सर्व्याख्येता
मीति वेदाभावादीन्वेव परावृत्तत्वे परमात्मज्ञाने वेदाभा
वादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति अज्ञेन दानेन
मयसाकाममेवेति युतिविहिताप्राप्तेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकस्यैव नैःशेषसिकमेव च । प्रवृ
त्तस्य निवृत्तस्य द्विविधद्वयं वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सुखेति । वैदिकद्वयोश्च ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपायनादि च
वृत्तते स्वर्गादिसुखप्राप्तिकरव्यारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्ताख्यं
वैदिकं कर्म तथा निःशेषत्वं मोक्षसादकं कर्म नैःशेषविधं
व्यारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विविध
इत्वं वैदिकत्वं ॥ ८८ ॥

इह कामुच वा काम्यवृत्तद्वयी कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

एतदेव स्पष्टयति इति । इह काम्यसाधनं दृष्टिहेतुकारी
रीचागादि परं स्वर्गादिफलसाधनं व्योतिष्टोमादि चत
कामनया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तमित्युच्यते
इष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभासपूर्वकं संसार
निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्मा संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

प्रवृत्तमिति । प्रवृत्तकर्माभासेन देवसमानगतिस्त्वं तत्
फलं कर्मणा प्राप्नोति एतच्च प्रदर्शनार्थमव्यफलकेन कर्मणा
प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति निवृत्तकर्माभासेन पुनः प्ररी
रांरक्षकादि पञ्चभूतानि चितिक्रामति श्रेयसाप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

सर्वेति सर्वभूतेषु सावरज्यमात्मकेषु च हर्मेवात्मरूपे
वासि सर्वाणि भूतानि परमात्मपरिचामविद्वानि मध्ये पर

मात्मान्वाचत इति साक्षात्कृत्यमासी प्रज्ञावैकल्याणेन
ज्योतिष्टोमादि कुर्वन् खेन रायते प्रकाशत इति कुराद प्रज्ञ,
तच्च भावः साराज्यं प्रज्ञातं ज्ञाते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथा
च मुनिः सर्वं ज्ञानिदं प्रज्ञा तज्ज्ञानमिति ज्ञानं ज्ञातेन ।
तथा च चतुर्वेदमन्तः । वस्तु सर्वेषां भूतानि साक्षात्कृत्यापु-
न्यति । सर्वभूतेषु साक्षात्कृतं ततो न विजुगुप्सते ॥ ८१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय दिजोत्तमः ।
साक्षात्कृत्याने ज्ञाने च साक्षादेहाभ्यासे च ब्रह्मवान् ॥ ८२ ॥

यथेति । साक्षात्कृत्यानेपि ज्ञानिहोपादौनि कर्माणि
परित्यज्य ब्रह्मज्ञानेन्द्रियवचनप्रवचोपनिषदादिवेदाभ्यासेषु
साक्षात्कृत्यं ब्रह्मं कुर्यात् इत्येषां मीमांसायाकाररूपेण ब्रह्म-
वैकल्यात् न तन्निहोपादिपरिज्ञानपरतयेत्युक्तम् ॥ ८२ ॥

इतद्धि ज्ञानवाक्यं ब्रह्मवाक्यं विप्रैषतः । प्राप्यै
तत्कृतकृत्यो हि दिजो भवति बान्धवा ॥ ८३ ॥

इतदिति । इतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि दिजान्तेर्वचनवाक्या-
पादकत्वात् ज्ञानवः वाक्यं विप्रैषेयं ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मादेतत्प्राप्य
दिज्यतिः कृतकृत्यो भवति च प्रकारान्तरेण ॥ ८३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् । अत्र
कश्चाप्रमेयश्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ८४ ॥

इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रबन्धा
नाहपितृदेवेति । पितृदेवमनुष्याणां इत्येकवाक्यदानेषु वेद
एव चक्षुरिव चक्षुरनश्वरमात् प्रमाणात्तादसन्निकृष्टफलकस्य
दानादौ प्रमाणात्तरानवकाशात् । अत्रकश्च वेदशास्त्रं कर्तुं
मंत्रकं अनेनापौरुषेयतोक्ता । अप्रमेयश्च मीमांसादिन्यायनि
रूपेणतया अश्वगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था । ततश्च मीमांसया
त्याकरणासक्तैश्च कर्मब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीयादिति विव
क्षितम् ॥ ८४ ॥

वा वेदवाङ्माः स्मृतयो याश्च काश्च कुडृष्टयः । सर्वा
स्या निष्पन्नाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ८५ ॥

वावेदवाङ्मा इति । वाः स्मृतयः वेदमूला न भवन्ति
इद्वार्थकस्यानि चैत्यवन्दनात्सर्गे भवतीत्यादीनि चानि
चायत्तर्कमूला नि देवताऽपूर्यादिनिराकरणात्मकानि वेदविद
ज्ञानि चार्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्पन्नानि
चक्षाकरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ८५ ॥

उत्पद्यन्ते च वक्ते च यान्यतो न्यानि कानिचित् ।
तान्यर्थास्माद्विक्ततया निष्कलान्वनृतानि च ॥ ८६ ॥

एतदेव स्पष्टयति उत्पद्यन्ते इति । यान्यतो वेदादन्वमूकानि
कानिचित् आस्मादि पौरुषेयत्वात् उत्पद्यन्ते एवमाहुः विव
क्षन्ति तानि च इदानीमान्तामिष्यन्तानि च यत्पर्यायानि च
श्रुत्यादीनाम् वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ८६ ॥

चातुर्वर्ण्यमयो लोकासत्त्वारसाश्रमाः पृथक् ।
भूतध्वजविषयश्च सर्व्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

चातुर्वर्ण्यमिति । ब्राह्मणोऽथ मुच्यमासीदित्यादिवेदा
देव चातुर्वर्ण्यं प्रसिद्ध्यति ब्राह्मणीभूतमातापित्र्यजनितत्वमपि
तदुपजीवि तथा वर्गादिसौकीयं वेदादेव प्रसिद्धः इत्यब्रह्म
चर्याशाश्रमा अपि चमारो वेदमूलकत्वादेवादेव प्रसिद्ध्यति
किञ्चिज्ज्ञा चत् किञ्चिदतीतं वर्त्तमानमविष्यत्तत् सर्व्वमग्नौ
प्राप्ताहुतिः यन्निष्ठादित्याद्येव वेदादेव प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

अश्वः श्वार्थश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । वेदा
देव प्रकटवन्ते प्रकृतिगुणवर्त्ततः ॥ ८८ ॥

अश्व इति । च इह चात्र परलोके च अश्वादीनां विषयाः

उपयुज्यन्ते प्रसूयन्त एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतयश्चैते मुंषाश्चेति
अक्षरजसमोरूपाः तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वात् वेदादेव
प्रसिद्धानि ॥ ८८ ॥

विभर्त्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम्।
तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ८९ ॥

विभर्त्तीति । वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति तच्चा च
अद्विरष्टी ह्ययमेवेतिराहित्यमुपसर्धति तत्सर्वो रश्मिभिर्भ
वन्ति तेनावकाशवति अथेह भूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति अविर्भा
वत इति ग्राह्यम् । तस्माद्देवशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्मा
धिकारिपुरुषस्य प्रकृत्यनुद्वार्यसाधनं जानन्ति ॥ ८९ ॥

सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वं
लोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविद्वद्वेति ॥ ९० ॥

सैनापत्यमिति । सैनापत्यं राज्यञ्च प्रवेष्टव्यं सर्वं
भूमाधिपत्यञ्चेत्येतत्सर्वं उक्तप्रयोजनं वेदात्मकशास्त्रञ्च
द्वयवद्वेति ॥ ९० ॥

यथा जातबलो वज्रिहृद्यार्द्रानपि द्रुमान् । तथा
ददति वेदज्ञः कर्मजन्दोषमात्मनः ॥ ९१ ॥

अथेति । यथा वज्रोन्निरार्द्रानपि द्रुमान् दहत्येवं यन्त्रते

ऽर्चतश्च वेदश्चः प्रतिविद्धाचरणादिकर्षणमिति वापनात्तत्र
वाचयति । एवञ्च न केवञ्च वेदः कर्मापवर्गादिहेतुः किन्तु
हितमिदमितिहेतुरिति दर्शितं ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्त्वामने वसन् ।
इदमेव लोके तिष्ठन्स ब्रह्माभूवाच कल्पते ॥ १०२ ॥

वेदशास्त्रार्थेति । यत्रामने वेदनादर्थश्च कर्ममहात्मनः
जायमि च विद्वन्मैत्रिनिबन्धनापुष्टोत्तमब्रह्मज्ञानेन ब्रह्म
वर्णाचारमाचक्षतेतिऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मनाच कल्पते
॥ १०२ ॥

अग्नेभ्यो यन्मित्रः श्रेष्ठा यन्मित्रेभ्यो चारिभ्यो वराः ।
चारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

अग्नेभ्य इति । उभयोः प्रथममेव इति चान्यतरातिप्रथ
मिवचना श्रेष्ठतेतोहितो विधानादीषद्वचनवा चक्षाः । मित्रः
यजससन्वाद्येतारः श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतसन्वाद्यारचयनर्थाः
श्रेष्ठाः तेन यन्मित्रः पठिताविद्युतसन्वा बोद्धव्याः । चारिभ्यो
ऽधीतसन्वार्थक्षाः प्रकृष्टाः । तेभ्योऽनुष्ठानात् ॥ १०३ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः । ब्रह्मा
र्जनञ्च नाशञ्च मित्रमित्रस्य चार्जनं ॥ ७९ ॥

बन्धुप्रियेति । बन्धुवैः सुहृद्भिः सह वियोगान् दुर्जनैश्च
सह एकत्रावस्थानं धनार्जनप्राप्त्यासं धनविनाशदुष्टेन मित्रा-
र्जनं मित्रप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७९ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् । के
शांश्च विविधांस्तान्तामृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरामिति । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोप-
पीडनं क्षुत्पिपासादिसु च नानाप्रकारान् क्रोधाभ्युत्थञ्च दुर्ज-
यं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । तादृ-
शेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रिते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा
चेतसा यद्यत्कर्म स्नानदावधोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरी-
रेण सत्त्वाधिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत् स्नान-
दानादि फलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां च फलोदयः ।
निःशेषसकरकर्म विप्रस्येद्विबोधत ॥ ८२ ॥

एषरति । एष बुद्ध्यान् विहितप्रतिबद्धाणां कर्मणां सर्वः
फलोदय उक्त इदानीं ब्राह्मणस्य वैशेष्याय मोक्षाय हितं
कर्मणुष्ठानं इदं ब्रह्मण्यम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिष्टिवाचाश्च संव्रतः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःशेषसकरम्वरम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति । अपविषदादेर्वेदस्य सम्बन्धोऽर्थतश्च चाव
र्ज्यं तपः कृष्णादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इष्टिवचनोऽविहित
हिंसावर्जनं गुरुश्रुतूषेत्तेत्युक्तं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किञ्चित् शेषस्करतरं कर्मोक्तंपूजयन्मति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामिति । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभ
कर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्त्तव्यत्वेन मोक्षसाधनं सादिति विमर्शे
अस्तीति विज्ञायाविशेषादुत्तरकोशेन विवक्ष्यमाणम् ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानम्वरं स्मृतम् । तद्वर्षं
सर्वविद्यानां प्राप्यते स्मृतन्ततः ॥ ८५ ॥

वर्षेषामिति । एषां वेदाभ्यासादीनां वर्षेषामपि मय
उपनिषदुक्तपरमात्मज्ञानं प्रकृतं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां
प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षसंसात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

यस्यामेषास्तु सर्वेषां कर्माणां प्रेत्य चेह च । येन
स्मृतं तत् सर्वदा कर्मा वैदिकम् ॥ ८६ ॥

वर्षामिति । एषां पुनः वर्षा पूर्वोक्ताणां वेदाभ्यासादीनां
कर्माणां मध्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुभिकत्रेषस्म
रतं स्मृतं पूर्वोक्ते मोक्षहेतुलमात्मज्ञानसोक्तं इह त
वैहिकामुभिकत्रेयोक्तं हेतुलमुच्यते इत्यपौरुषेण तद्वर्षे
प्रतीकोपायानां संन्योदयं नाम प्रकृत्युपासो वाच्यो
मतं नचास्य कामधारी भवति । मोविन्दरायस्य एषां पूर्व
ोक्तोक्तानां वेदाभ्यासादीनां वर्षां कर्माणां मध्यात्सर्वकर्मा
देवेषां वैदिककर्म सर्वदेहलोके परलोके च निश्चयं कीर्ति
सर्गादित्रेयःसाधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् । तद्वर्षं
वेदाभ्यासादीनां वर्षामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात् तेषां मध्ये

सार्तायेषवा विधिदेवं विधिष वेति न वक्ष्यति ततश्च कथं
निर्द्धारये वही । तस्माद्यथोक्तेव व्याख्या ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्व्याष्टेतान्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

इदानीमैहिकामुन्निकमेवः साधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्ट
वति वैदिक इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपासनादये
सर्व्याष्टेतानि पूर्व्यष्टोक्तानि ऐहिकामुन्निकमेवापि तस्मिं
स्तस्मिन् उपायनाविधौ क्रमशः वक्ष्यन्ति । अथ वा सर्व्याष्टेता
मीति वेदाभावादीत्येव परामुक्त्यन्ती परमात्मज्ञाने वेदाभा
वादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति अन्तेन दानेन
तपसाकर्मयोगेति मुनिविहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकश्चैव नैःशेषसिकमेव च । प्रपु
नश्च निवृत्तश्च द्विविधद्वयं वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सुखेति । वैदिकद्वयं च ज्योतिष्टोमादि प्रतीकपात्रवादि च
वृद्धते अर्गदि सुखप्राप्तिकरणकारप्रवृत्तिहेतुमात् प्रवृत्ताख्यं
वैदिकं कर्म तथा निःशेषं माचक्षते कर्म नैःशेषसिकं
वृत्तानि वृत्तिहेतुमात् निवृत्ताख्यमित्येव वैदिकं कर्म द्विविध
इत्थं वेदितव्यं ॥ ८८ ॥

इह कामुच वा काम्यप्रवृत्तद्वयी कीर्तयते ।
मिष्कामं ज्ञानपूर्वस्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

एतदेव स्पष्टयति इति । इह काम्यसाधनं दृष्टिहेतुकारी
रीचागादि परच स्वर्गादिफलसाधनं व्योतिष्टोमादि चत
कामनया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तमित्युच्यते
इष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसार
निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्मा संसेव्य देवानामिति साम्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

प्रवृत्तमिति । प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानमतिम् तत्
फलं कर्मणा प्राप्नोति एतच्च प्रदर्शनार्थमव्यक्तकेन कर्मणा
प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः प्ररी
रात्तत्कामि पञ्चभूतानि चित्कामति मेवप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी साराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

सर्वेति सर्वभूतेषु सावरज्यमात्मकेषु च हमेवात्मरूपे
वासि सर्वेषां भूतानि परमात्मपरिणामविद्भूतानि मध्येव पर

मात्मान्वाचत इति सत्तात्त्विकं ज्ञानवात्तमासी प्रज्ञावैकल्याणेन
ज्योतिष्टोमादि कुर्वन् खेन रावते प्रज्ञावत इति सत्पदं गच्छ,
तत्र भावः सारात्वं प्रज्ञात्वं ज्ञानते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथा
च मुक्तिः सर्वं ज्ञानिदं गच्छ तत्त्वज्ञानमिति ज्ञानं ज्ञातेन ।
तथा च चतुर्मेदमन्तः । चतुर्मेदमिति भूतानि चात्मात्त्वानु-
पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मात्वं ततो न विमुन्यते ॥ ८१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय दिव्योत्तमः ।
चात्माज्ञाने ग्रमे च सादेदाभासे च ब्रह्मवान् ॥ ८२ ॥

यथेति । ज्ञानोपादितान्यपि ज्ञानोपादादीनि कर्माणि
परित्यज्य ब्रह्मज्ञानेन्द्रियवचनप्रवोपनिषदादिवेदाभासेषु
ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मं कुर्यात् इत्येषां मीमांसावाक्यरत्नोपावनप्रद-
वर्णार्थं न तन्निरोपादिपरित्यागपरतत्वेत्युक्तम् ॥ ८२ ॥

इतद्वि ज्ञानसाफल्यं ब्रह्मज्ञानं विशेषतः । प्राप्यै
तत्कृतकृत्यो हि दिव्यो भवति बान्धवा ॥ ८३ ॥

इतदिति । इतदात्मज्ञानवेदाभावादि दिव्यतेर्बन्धवाक्या
पादकत्वात् नान्यः साफल्यं विशेषतः ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मादेतत्प्राप्त-
दिव्यमिति । तत्कृत्यो भवति च प्रकारान्तरेण ॥ ८३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् । अत्र
काञ्चाप्रमेयश्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ८४ ॥

इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रबन्धा
नाहपितृदेवेति । पितृदेवमनुष्याणां इत्येकव्याक्यदानेषु वेद
एव चक्षुरिव चक्षुरनश्नन्तत् प्रमाणात्वादसन्निकृष्टफलकव
दानादौ प्रमाणात्तरानवकाशात् । अत्रकाञ्चा वेदशास्त्रं कर्तुं
मन्त्रक्यं अनेनापौरुषेयतोक्ता । अप्रमेयश्च मीमांसादिन्यायनि
रूपेणतया अतवगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था । ततश्च मीमांसया
व्याकरणासम्प्लेस्य कर्मब्रह्मात्मकं वेदार्थं आनीयदिति विव
क्षितम् ॥ ८४ ॥

या वेदवाङ्माः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वा
स्या निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ८५ ॥

धावेदवाङ्मा इति । याः स्मृतयः वेदमूला न भवन्ति
इहार्थकान्यानि चैत्यवन्दनात्सर्गो भवतीत्यादीनि चानि
चायत्तर्कमूलाणि देवताऽपूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविद
ज्ञानि चार्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि
चक्षान्तरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ८५ ॥

उत्पद्यन्ते च यवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।
ताम्यर्वाकाशिकतया निष्कसान्वनृतानि च ॥ ८६ ॥

एतदेव स्पष्टवति उत्पद्यन्ते इति । यान्यतो वेदादन्वमूल्यानि
कानिचित् ब्राह्मणं पौरुषेयत्वात् उत्पद्यन्ते एवमाह विन
म्यन्ति तानि च इदानीन्तनतामिष्यन्तानि च यत्पर्यायं च
श्रुत्यादीनाम् वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ८६ ॥

चातुर्वर्ण्यमयो लोकाश्चत्वारसाश्रमाः पृथक् ।
भूतभवविषयश्च सर्व्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

चातुर्वर्ण्यमिति । ब्राह्मणोऽहं मुच्यमासीदित्यादिवेदा
देव चातुर्वर्ण्यं प्रसिद्ध्यति ब्राह्मणीभूतमातापित्र्यमित्यमवि
तदुपजीवि तथा वर्गादिसौकीयं वेदादेव प्रसिद्धः इत्युक्तं
चर्वासाश्रमा अपि चमारो वेदमूलकत्वादेवादेव प्रसिद्ध्यति
किञ्चिन्ना चत् किञ्चिदतीतं वर्तमानमविष्यत्तत् सर्व्वमग्री
प्राज्ञा उक्तिः यन्मनित्वादित्यादेव वेदादेव प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

अश्वः श्वर्गश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । वेदा
देव प्रसूयन्ते प्रकृतिगुणकर्म्मतः ॥ ८८ ॥

अश्व इति । च इह जाते परलोके च अश्वादेशो विषयाः

अपयुज्यन्ते प्रसूयन्त एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतव्यस्यते नृणां सति
 अक्षरजसमोरूपाः तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वात् वेदादेव
 प्रविशन्ति ॥ ८८ ॥

विभर्त्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।
 तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ८९ ॥

विभर्त्तीति । वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति तच्चा च
 अधिरक्षी हवते षोडशिरादित्यनुष्यतेति तत्सर्वो रक्षिभिर्भ
 वेति तेनाश्रययति अथेह भूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति रक्षिर्भ
 वत इति ब्राह्मणं । तस्माद्देवशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्म
 धिकारिपुरुषस्य प्रकृष्टगुरुपार्षसाधनं जानन्ति ॥ ८९ ॥

सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वं
 लोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविद्वेति ॥ ९० ॥

सैनापत्यमिति । सैनापत्यं राज्यञ्च दण्डप्रबोद्धत्वं सर्वं
 अध्याधिपत्यल्लोकेतत्त्वं उक्तप्रयोजनं वेदात्मकशास्त्रञ्च
 वदति ॥ ९० ॥

यथा जातबलो वक्रिर्हृदयार्द्रानपि द्रुमान् । तथा
 ददति वेदज्ञः कर्मजन्दोषमात्मनः ॥ ९१ ॥

वदति । यथा वक्रिर्हृदयार्द्रानपि द्रुमान् दहत्येवं यन्त्रतो

ऽर्चतश्च वेदज्ञः प्रतिविद्वापरवादिचर्चनमिति वापनात्तत्र
वाचयति । एवं च न केवलं वेदः कर्मापवर्गादिहेतुः किन्तु
चित्तमिदन्तिहेतुरिति दर्शितं ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तन्वायमे वसन् ।
इदमेव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूवाय कथ्यते ॥ १०२ ॥

वेदशास्त्रार्थेति । यत्र यतो वेदनादर्चश्च कर्मापवर्गादिहेतुः
वाचयति च विद्वन्मैत्रिणिकर्मापवर्गादिहेतुब्रह्मभूवायमेव ब्रह्म
चर्मापवर्गादिहेतुः ॥ १०२ ॥

अग्नेभ्यो यन्मित्रः श्रेष्ठा यन्मित्रो धारिणो वराः ।
धारिण्यो यानिभ्यः श्रेष्ठा यानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

अग्नेभ्य इति । उभयोः प्रथममेव मिति अन्तरात्प्रतिपक्ष
विषयवा श्रेष्ठतेतोद्विगो विधानादोषद्वयवशा चक्षाः । मित्रः
यजस्यत्याग्नेतारः श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतव्यवधारचवर्णाः
श्रेष्ठाः तेन यन्मित्रः पठिताविष्कृतव्या बोद्धव्याः । धारिण्यो
ऽधीतव्यवर्णाः प्रकृष्टाः । तेभ्योऽनुधातारः ॥ १०३ ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकारणम् ।
तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

तप इति । तपः स्वधर्मवृत्तिलमिति भारतदर्शनात् आन
मविहितं कर्म आत्मज्ञानञ्च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनत्वात् तप
सोऽवान्तरव्यापारमाह तपसा पापमपहन्ति ब्रह्मज्ञानेन
मोक्षमाप्नोति । तथा च श्रुतिः । विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्य देहो
मयं बह । अविद्यया मृत्युर्नीला विद्यया मृतमश्नुते । विद्यातोऽ
न्यदविद्या कर्म मृत्युवदुःखसाधनत्वामृत्युः पापं । शुद्धिर्ध
र्मायं सगुणा आख्यातः ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षज्ञानुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।
जयं सुविदितं ह्यर्थं धर्मपुद्गिमभीषता ॥ १०५ ॥

प्रत्यक्षमिति । धर्मस्य तत्तावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुम
नञ्च धर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातितत्त्वज्ञानाच्च शास्त्रञ्च वेद
मूर्खं सृत्यादिरूपज्ञानाप्रकारं धर्मस्वरूपविज्ञानाच्च सुवि
दितं कर्मजं तदेव च प्रसाधनं मनोरभिमतं उपमानार्थाच्च
त्यादेशानुमानान्तरभावः ॥ १०५ ॥

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राऽविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मो वेदनेतरः ॥ १०६ ॥

आर्षमिति । ऋषिजुष्टत्वात् आर्षं वेदं धर्मोपदेशञ्च

तन्मूढाश्चक्षुर्वादिभ्यं वक्ष्यदविदुर्मुन मोमांवादिवाच्येन निवार
यति व धर्मो ज्ञानमिति न तु मोमांवाच्यमिन्द्रः धर्मो करणं वेदो
मोमांवा चेति कर्त्तव्यताज्ञानीवा । तदुक्तं भट्टवार्तिककृता ।
धर्मो प्रमोचमाये हि वेदेन करणात्मना । इतिकर्त्तव्यताभानं
मोमांवा पूरयिष्यति ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यद्योदितमश्रेयसः । मान
वक्ष्यास्य ग्राह्यास्य रक्षस्यमुपदिष्यते ॥ १०७ ॥

नैःश्रेयसमिति । इति नैःश्रेयसवाचनं कर्म निःश्रेयसं यथा
बहुदितम् । अत ऊर्ध्वमस्य मानवग्राह्यास्य रक्षस्यप्रेयसीच
मिदं वक्ष्यामः इत्युक्तं ॥ १०७ ॥

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेन्न वेत् । वं
मिष्टा ग्राह्याणां ब्रूयुः स धर्मः स्यादग्रहितः ॥ १०८ ॥

अनाम्नातेष्विति । अथ ग्राह्याणां धर्मस्य धर्मो निश्चयमा
त्रज्ञानवा वागान्मोक्षा वनपधर्मोपदेवकमं शोधयति ।
वागान्मधिधिमिष्टेषु विवेकियानुपदिष्टेषु कथं कर्त्तव्यं स्यादिति
अदि संशयो न वेत्तदा वं धर्मो वक्ष्यामः अथवाः मिष्टा
ग्राह्याणां ब्रूयुः स तच्च निश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥

धर्मोपाधिगतो यैस्तु वेदः स परिबृंह्यम् । ते
त्रिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०८ ॥

धर्मोऽप्येति । ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेष्वेव वैरङ्गमीमांसाधर्मब्राह्म
पुराणाद्युपवृत्तिरितो वेदोऽधिगतः ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षो
रखे हेतवो ये श्रुतिव्यतिरिक्ता तदर्थमुपदिशन्ति ते त्रिष्टा विज्ञेयः
॥ १०८ ॥

दशावरा वा परिष्वङ्गं धर्म्मं परिकल्पयेत् । त्वमरा
वापि वृत्तस्था तं धर्म्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

इमेति । यदि वक्ष्यः सम्मिश्रिता न भवन्ति तदा दशा
वरास्त्यवराश्चेति वक्ष्यमाणस्य स्यात् यस्याः सा परिषत् तद
भावे चोऽवरा यस्याः सा वा सदाचारा यं धर्म्मं निश्चिं
न्नात् तं धर्म्मत्वेन स्वीकृत्यैव न विचलयेत् ॥ ११० ॥

चैविश्वो चैतुक्कसर्मी नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
तत्रास्मात्तन्निष्ठः पूर्व्वे परिषत्स्यादशावरा ॥ १११ ॥

चैविश्व इति । वेदव्यवस्थान्निष्ठायाचवाधेता श्रुतिस्मृत्य
विद्वद्वाच्यब्राह्मणो मीमांसात्मकतर्कवित् निरुक्तज्ञो मान
वादिधर्म्मब्राह्मणवेदी ब्रह्मचारियुहस्त्वानप्रस्था इत्येवा दशा
वरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥

अन्वेदविद्यजुर्विष्णु सामवेदविदेव च । त्ववरा
परिषज्जेवा धर्मसंश्रवमिर्षये ॥ ११२ ॥

अन्वेदविदिति । अन्वेदुः सामवेदब्राह्मणां वेदेऽन्वेतारः
तदर्थज्ञासु चतः सा धर्मसंश्रवमिर्षये त्ववरा परिषदो
द्वया ॥ ११२ ॥

एकोपि वेदविद्वन्मं यं त्ववस्येद्विजोत्तमः । स
विज्ञेयः परो धर्मो नास्मानामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥

तदभावे एकोपीति । एकोपि वेदार्थधर्मज्ञो धर्मं धर्मं निश्चिनु
यात् प्रकृतो धर्मः स बोद्धव्यो न वेदावभिज्ञानां द्रव्यमिः बह्वे
रयुक्तः वेदविद्वन्वेदोऽर्थं वेदार्थधर्मज्ञपरः एतच्च उपसर्ग
श्रुतिपुरावर्गीनां ब्राह्मणशास्त्रोपि मुद्रवदनरोपदेवमिष
ज्ञेयः । तथा केवलं ब्राह्मणमिषं स कर्तव्यं विविर्षयः । श्रुति
हीनविचारे तु धर्मज्ञानिः प्रजायते । तेन ब्रह्मश्रुतिज्ञोपि यदि
ब्रह्मं प्राचक्षिप्तादिधर्मं जानाति तदा तेषां केन धर्मं उक्तः
प्रकृतो धर्मो ज्ञेयः । अत एव धर्मः । एको दो नास्मै यमि धर्म
चुर्ध्वं पाठकाः । स धर्म इति विज्ञेयो वेतरेषां बह्वचनः ॥ ११३ ॥

अत्रतानाममन्त्राणां अतिमाधोपजीविनाम् ।
सहस्रतः समेतानाम्मरिक्त्वं न विदमि ॥ ११४ ॥

अत्रतानामिति । वाणिजादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां वयम्

वेदाध्ययनरहितानाम्नास्त्वयतिमाचक्षरिणं यद्व्यनाजि
 सहस्राणां मिथितानाम्परिषत्तं नास्ति । धर्मविषयमाचक्ष्य
 भावात् ॥ ११४ ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतदिदः ।
 तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति ॥ ११५ ॥

यं वदन्तीति । तमोगुणवज्जला मूर्खाः धर्मप्रमादवेदार्थं
 नभिज्ञा अत एव प्रअविषयधर्मोविदः प्रायश्चित्तादिधर्मै
 सम्यग्दृष्टव्यपदिशन्ति तदीयम्पापं शतगुणभूत्वा वाचकान्
 हन् भजते ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्व्वं निःश्रेयसकरम्परम् । अस्मा
 दप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ॥ ११६ ॥

एतद्व इति । एतन्निःश्रेयससाधकम्वद्वहं धर्मादिकं सर्व्वं
 बुभ्वाकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः परमाङ्गतिं
 स्वर्गापवर्गरूपां प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाम्यम् ।
 धर्मास्त्र परमं गुह्यं ममेदं सर्व्वसुक्तवान् ॥ ११७ ॥

एवमिति । स भगवान् ऐश्वर्यादिसंचुक्तो स्रोतनादेवो मनु

इत्थमकारेण इदं सर्वं सर्वस्य परमात्मे अष्टभुजमिमेभ्यो
मोक्षमोक्षं लोकहितेष्टया ममोक्तमिति भुजुर्हर्षाभास
॥ ११० ॥

सर्वमात्मनि सम्यग्येव चासच्च समाहितः । सर्वं
आत्मनि सम्यग्येवाधर्मे कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

एवमुपसंहृत्य महर्षीणां हिताय उक्तमपि आत्माज्ञानं
प्रकटमोक्षोपकारकतया पृथक् कृत्याह सर्वमिति । यद्वाच्यं
आत्मसदभाव एतत् सर्वं ब्राह्मणो जानन् ब्रह्मस्वरूपमात्म
नुपस्थितं तदात्मकमनन्वमना ध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्व्यात् ।
यस्यासर्वमात्मत्वेन यस्यानन्वमभावात् अधर्मे मनो न
कुरुते ॥ ११८ ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
आत्मा हि जनवत्प्रेषाद्वर्णयोगं शरीरिणां ॥ ११९ ॥

इतदेव स्पष्टयति आत्मैवेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव
सर्वमात्मनात्यरमात्मनः सर्वे जनदात्मन्येवावस्थितं परमात्म
परिणाममात् । हिरण्यधारणार्थं । परमात्मैवेष्टा जेष्ठ्यादीनां
कर्षणमर्थं जनयति । तथा च युतिः । एव जेष्ठं बाधु कर्ष
कारयति बभूईमिनीयति । एव जेष्ठवाबाधु कर्षं कारयति
जनयो निनीयतीति ॥ ११९ ॥

वेदाध्ययनरहितानाम्नास्त्वज्जातिनामधरिणं चङ्गनामधि
बह्वक्षाणां मिलितानामधरिषत्वं नास्ति । धर्मविर्धयमाधर्म्यं
भावात् ॥ ११४ ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतदिदः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा तदक्तूननुगच्छति ॥ ११५ ॥

यं वदन्तीति । तमोगुणबहुला मूर्खाः धर्मप्रमाणवेदार्था
नभिज्ञा अत एव प्रअविषयधर्माविदः प्रायश्चित्तादिधर्मै
षमुद्घमत्युपदिशन्ति तदीयन्यापं शतगुणभूत्वा वाचकाव
हन् भजते ॥ ११५ ॥

एतदोऽभिहितं सर्वैर्निःश्रेयसकरम्परम् । अस्या
दप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ॥ ११६ ॥

एतद इति । एतज्निःश्रेयससाधकमग्रहं धर्मादिकं सर्वै
युष्माकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः परमाङ्गतिं
स्वर्गापवर्गरूपां प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाम्यया ।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

एवमिति । स भगवान् ऐश्वर्यादिवं बुतो द्योतनादेवो मनु

हृत्प्रकाशेन हृदं सर्वं धर्मेण परमार्थं ब्रह्मभूयुजिन्मेभ्यो
 मोक्षमोक्षं लोकहितेच्छन्ना ममोक्तस्य विधिं भुगुर्वर्धमानह
 ॥ ११० ॥

सर्वमात्मनि सम्यग्येत्सुखासुखं समाहितः । सर्वं
 आत्मनि सम्यग्येत्सुखार्थं कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

एवमुपसंहृत्य महर्षीणां हिताय सत्तमपि आत्मज्ञानं
 प्रकट्टमोक्षोपकारकतया वृषक् कृत्याह सर्वमिति । ब्रह्माव
 जातमयदभाव एतत् सर्वं ब्राह्मणो जानन् ब्रह्मस्वरूपमात्रा
 न्युपस्थितं तदात्मकमनन्वमना ध्यानप्रकर्षेण साक्षात्सुख्यात् ।
 साक्षात्सर्वमात्मनेन यज्ञज्ञानदेवाभावात् अथर्वे मनो न
 कुरुते ॥ ११८ ॥

आत्मीयं देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
 आत्मा हि जनवत्प्रेषाद्वर्णयोगं शरीरिणां ॥ ११९ ॥

हृत्प्रकाशेन हृदं सर्वं धर्मेण परमार्थं ब्रह्मभूयुजिन्मेभ्यो
 मोक्षमोक्षं लोकहितेच्छन्ना ममोक्तस्य विधिं भुगुर्वर्धमानह
 ॥ ११० ॥

हृत्प्रकाशेन हृदं सर्वं धर्मेण परमार्थं ब्रह्मभूयुजिन्मेभ्यो
 मोक्षमोक्षं लोकहितेच्छन्ना ममोक्तस्य विधिं भुगुर्वर्धमानह
 ॥ ११० ॥

हृत्प्रकाशेन हृदं सर्वं धर्मेण परमार्थं ब्रह्मभूयुजिन्मेभ्यो
 मोक्षमोक्षं लोकहितेच्छन्ना ममोक्तस्य विधिं भुगुर्वर्धमानह
 ॥ ११० ॥

खं सञ्जिवेशयेत्सेषु चेष्टनघ्यर्शनेऽविद्यम् । फलं
इच्छोः परमोजः सेषेऽपो मास्य मूर्तिषु ॥ १२० ॥

मनसीन्दुं दिशः ओचे क्रान्ते विष्णुमखे हरम् ।
वाच्यमिन्मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिक
कात्रादिषु वाङ्माकात्रादीनां लक्षणानि लभ्यन्ते । मनसीति ।
वाङ्माकात्रमुदराद्यवच्छिन्नब्ररीराकात्रेषु स्त्रीमेकत्वेन धार
येत् । तथा चेष्टासर्गकारणभूतदैहिकवायौ वाङ्मावायुं सदर्थं
वाच्यतेजसो वाङ्मायोरग्निसूर्ययोः प्रकृतं तेजः दैहिकाद्यऽपु
वाङ्मा अपः ब्ररीरपार्थिवभागेषु वाङ्मां पृथिवीं मनसि चन्द्रं
ओचे दिशः पादेन्द्रिये विष्णुं वखे हरं वागिन्द्रिये चक्षुं पाप्म
न्द्रिये मित्रमुपखेन्द्रिये प्रजापतिं स्त्रीमेकत्वेन भावयेत् इव
मास्यात्मिकभूतादिषु वाङ्माभूतादिकं स्त्रीमेकत्वेन भावयित्वा
लोचमन्मादीनां दैहिकादिनिचमो लक्ष कर्षणान्तरं अग्नि
निचतं तत्सर्व्वमरमात्माधीनं तथा च तस्य चक्षुरस्य प्रज्ञासने
गीक्षयति । तथा भवाद्वाग्निस्रपति भवान्तपति सूर्यः ।
भवादिन्द्रस्य वाचुश्च सत्युर्द्वावति पञ्चम इति ॥ १२० ॥ १२१ ॥

प्रज्ञासितारं सर्व्वेषामपीयांसमणोरपि । दक्षानं
स्वप्नघोगम्यं विद्यान्तमुदयम्परम् ॥ १२२ ॥

प्रज्ञासितारमिति । प्रज्ञासितारं निचनारं ब्रह्मादिसर्व्व

पर्यन्तश्च चेतनाचेतनश्च जनतो धोषमन्वादीनामैश्वरादिनि
 चमो वक्ष्यादित्यादीनां अमवादिनिबन्धो वक्ष्यमाणो फलं प्रति
 निबन्धमेतत्सर्वं परमात्माधीनं तथा चैतच्छ वाऽश्चरश्च प्रजापते
 गार्गीत्याद्युपनिषद्ः। तथा भवाद्वाग्निस्तपति भवात्तपति
 सूर्यः। भवादिन्द्रश्च वायुश्च सत्युर्ह्यवतिपञ्चम इति। तथा चणो
 रचीचांश्च सर्वमात्मनात्तथा च भुतिः। वासायव्रतभागश्च व्रत
 धाकल्पितश्च च। भागो जीवेति विज्ञेयः च चानन्वाच कल्पते
 इत्यामं वक्ष्यन्मन्त्रमर्चनरूपमव्ययमित्याद्युपनिषदा रूप
 म्परमात्मनो निषिद्धम् तथाप्युपायनाविज्ञेये इन्द्रसुवर्चा
 मम्। अत एव च ह्योऽन्तरादित्ये चिरप्सश्च इत्यादिहान्यो
 म्योपनिषत् सप्रधीमन्त्रं इहान्योत्रं सप्रधीवद्वज्रज्ञानयाज्ञं
 चथा सप्रधीः चक्षुरादिवाक्छेन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण चम्यते
 इवमात्मधीरपि। अत एव वाचः। नैवाद्यो चक्षुषा याज्ञो
 नश्च शिष्टेरपीन्द्रियैः। मनसा तु प्रवक्ष्येन पृच्छते यूष्मदग्निभिः।
 एवं विधं परमात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

एतमेके बहन्त्यग्निमनुमन्ये प्रजापतिम्। इन्द्र
 मेके परे प्राचमपरे ब्रह्मा प्राचतम् ॥ १२३ ॥

एतमिति। एतश्च परमात्मानं अग्निमेव ह्येवाग्निका
 उपासते तमेवमग्निमित्यध्वर्यव उपासते। अन्ये पुनः मनुं

मन्वाख्यप्रजापतिरूपतया उपासते। एके पुनरैश्वर्ययोगादि
 ऋरूपतया उपासते अपरे पुनः प्राचक्षेणोपासते सर्व्वविद्
 वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभुज्जिह्वत
 इत्यादिश्रुतिदर्शनात्। अपरे पनरपगतप्रपञ्चात्मकं सचिदा
 नन्दस्वरूपमरमात्मानमुपासते मूर्त्तामूर्त्तस्वरूपे च ब्रह्मवि
 सर्वा एवोपासना श्रुतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२२ ॥

एष सर्व्वविद् भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः।
 जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

एष इति। एष आत्मा सर्व्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्या
 दिभिर्गन्धभूतैः शरीरारम्भकैः परिपृच्छ पूर्व्वजन्मार्भितकक्षा
 पेक्षया उत्पत्तिस्थितिविनाशैरथादिचक्रवत् अवक्रदुपावर्त्त
 मानैः आमोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

एवं यः सर्व्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना।
 स सर्व्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परम्यदम् ॥ १२५ ॥

इदानीं मोक्षहेतुत्वेनोक्तसर्व्वधर्म्यश्रेष्ठतया सर्व्वच परमात्म
 दर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवं यः सर्व्वभूतेष्विति। एवं सर्व्व
 भूतेषु चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्व्वेषु भूतेषु अवस्थित
 मात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठम्वदं
 ज्ञानं ब्रह्म प्राप्नोति तच्चात्यन्तं क्षीयते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तम्यठन् दिवः ।
 भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टाभ्यामुवाङ्गतिम् ॥ १२६ ॥
 इतिमानवे धर्माशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिता ।
 दादशोऽध्यायः ॥ समाप्तैषा मनुसंहिता ॥

इत्येतदिति । समाप्त्यर्थं इति शब्दः । इतत् स्मृतिशास्त्रं
 भृगुणा प्रकट्येति शब्दं दिशतिः पठन् विहितानुष्ठाननिबिड्वर्ष
 नाचारवान् भवति यथाऽपेक्षिताच्च स्वर्गापवर्गादिरूपां गतिं
 प्राप्नुवादिति ॥ १२६ ॥

वाराचारवचःप्रपञ्चनविधौ मेधातिषेद्यादुरी खीर्षं
 वसुभिर्मूढमव्यवचनाद्गोविन्दराजो जगौ । पञ्चेऽस्त्रिन्धरणी
 धरन् वज्रः स्नातश्चमेतावता स्नातुं मानवमर्षतत्त्वमधिर्षं
 वस्तुं कृतोऽयं नमः ॥ १ ॥ प्राचीमुनिभिर्भिदुतश्च यत्नोवा मनु
 स्मृतेरर्षम् । दशभिर्पञ्चदशैः वज्रवतस्तुतेः स्मृता इतिः ॥ २ ॥
 वेदव्यासा मानवधर्मशास्त्रे व्याधि इतिभिर्दुषां हिताय ।
 दुर्वोधजातेर्दुरितव्याय भूषास्ततो मे जनतामधीशः ॥ ३ ॥
 इति वारेन्नन्दनायाद्योचमहर्दिवाकरात्मजमीमत्कुलूक
 महर्षिरचितायां मन्वर्धमुक्तावली मनुस्मृतौ दादशोऽध्यायः
 समाप्तः ॥ इति श्रीकुलूकमहर्षिरचिता मन्वर्धमुक्तावली समाप्ता ॥

॥ अथमनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
मनुमुनयो धर्मप्रपञ्चः	१	१	मनोरथपतिः	१	२२
तान्मनुस्वाच	१	४	मरीचाद्युत्पत्तिः	१	२४
अमरुत्पत्तिकथनम्	१	५	अथमन्त्राद्युत्पत्तिः	१	२७
प्रथमस्यसृष्टिः	१	८	मेधादिसृष्टिः	१	२८
महोत्पत्तिः	१	८	पशुपञ्चादिसृष्टिः	१	२८
नारायणब्रह्मार्थकथनम्	१०	१०	कमिकीटाद्युत्पत्तिः	१	३०
ब्रह्मरूपकथनम्	१	११	अथ मरायुजाः	१	४२
कर्मभूमादिसृष्टिः	१	१२	अथास्रजाः	१	४४
महदादिक्रमेण जन्म			अथसेदजाः	१	४५
दुत्पत्तिः	१	१४	अथोद्भिजाः	१	४६
देवगणादिसृष्टिः	१	२२	वनस्पतिवृक्षौ	१	४७
वेदत्रयसृष्टिः	१	२३	मुष्कमुष्मादयः	१	४८
काकादिसृष्टिः	१	२४	हंससहास्रजान्मर्हितः	१	५१
कामकोधादिसृष्टिः	१	२५	महाप्रलयमाह	१	५४
अर्थाधर्मविवेकः	१	२६	जीवसोत्क्रमणमाह	१	५५
सृष्ट्यान्तूचाद्युत्पत्तिः	१	२७	कदादेशान्तरं		
कर्कशापेवासृष्टिः	१	२८	सृष्टानीत्याह	१	५६
ब्रह्मणादिसृष्टिः	१	२९	वायव्याग्नाभ्यां		
स्त्रीपुरुषसृष्टिः	१	२९	ब्रह्मा वर्णं सृजति	१	५७

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
एतच्छास्त्रप्रचारमाह १	५८		युगे युगे धर्मवैलक्षण्यम् १	८५	
भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकं			ब्राह्मणस्य कर्माह १	८८	
कथयिष्यति १	५९		क्षत्रियकर्माह १	८९	
भृगुस्तान्मनीनुवाच १	६०		वैश्यकर्माह १	९०	
मन्वन्तरकथनम् १	६१		शूद्रकर्माह १	९१	
अहोरात्रमाणादिकथनम् १	६४		ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वम् १	९३	
पितृव्याहोरात्रकथनम् १	६६		ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः		
दैवाहोरात्रकथनम् १	६७		श्रेष्ठाः १	९७	
चतुर्थ्युगप्रमाणम् १	६८		एतच्छास्त्रमाह्वये		
देवयुगप्रमाणम् १	७१		नाथ्येतव्यं १	१०३	
ब्रह्माहोरात्रप्रमाणम् १	७२		एतच्छास्त्राध्ययनफलं १	१०४	
स प्रतिबुद्धः सृष्ट्यर्थं			आचारो धर्मप्रधानः १	१०८	
मनो निचुक्षे १	७४		यन्वार्थानुक्रमशिका १	१११	
मनस आकाश			॥ इति प्रथमाऽध्यायः ॥		
प्रादुर्भावः १	७५		—		
आकाशादायु			धर्मसामान्यलक्षणं १	१	
प्रादुर्भावः १	७६		कामात्मतानिविधः १	२	
वायोऽसौ प्रादुर्भावः १	७७		त्रतादयः संकल्पजाः १	३	
तेजसो जलं जलात्पृथ्वी १	७८		अकामस्य न कापि		
मन्वन्तरप्रमाणम् १	७९		क्रिया १	४	
सत्ये चतुःपाद्वर्गः १	८१		धर्मप्रमाणान्याह १	६	
अन्ययुगे धर्मस्य पाद			धर्मस्य वेदमूलतामाह १	७	
पादद्वयानिः १	८२		श्रुतिस्मृत्युदितधर्मो		
युगे युगे आयुः प्रमाणम् १	८३		ऽनुष्ठेयः १	८	

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
श्रुतिश्रुत्योःपरिचयः	२	१०	गर्भाधानादेः पापवचनं		
नास्तिकनिन्दा	२	११	हेतुममाह	२	१७
चतुर्धाधर्मप्रमाद्यमाह	२	१२	साध्यावादेर्मौल्यहेतु		
श्रुतिश्रुत्योर्विरोधे			तमाह	२	१८
श्रुतिर्वचयती	२	१३	जातकर्माह	२	१९
श्रुतिद्वये उभयं प्रमाद्यं	२	१४	नामकरणाह	२	२०
श्रुतिद्वये दृष्टान्तमाह	२	१५	स्त्रीणां नामकरणाह	२	२१
द्वयकर्मापेक्षया			निःक्रमसाध्याग्राहने	२	२४
धिकारः	२	१६	अथपूजाकरणं	२	२५
धर्मानुष्ठानधीम			अथोपनयनम्	२	२६
देवानाह	२	१७	काम्योपनयनकाजः	२	२७
ब्रह्मावर्णदेवीवः			अथोपनयनकाजावधि	२	२८
यदाचारः	२	१८	अथग्राह्याः	२	२९
कुलचेपादिब्रह्मविदे			हव्याग्निनादिधारणं	२	३१
ग्रामाह	२	१९	मौल्यादिधारणं	२	३२
तद्देवीवग्राह्यादा			मुखासाभे कुत्रादि		
चारं विधेत्	२	२०	मेखसा कार्या	२	३३
मथ्यदेवमाह	२	२१	उपवीतमाह	२	३४
चार्यावर्णमाह	२	२२	अथ दद्याः	२	३५
अग्निवदेवमाह	२	२३	अथ भिक्षा	२	३६
वर्षधर्मादिकमाह	२	२४	प्राप्नुवादि काम्यमो		
द्विजानां वैदिकमयी			जनकसं	२	३७
गर्भाधानादिष्वं			भोजनादावन्मौलाचम		
कार्यम्	२	२५	नम्	२	३८

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अङ्गुया अन्नं मुञ्जीत	२	५४	प्रणवाद्युत्पत्तिः	२	७६
अमङ्गुया भोजनं			सावित्र्युत्पत्तिः	२	७७
निषिद्धं	२	५५	सावित्रीजपफलं	२	७८
भोजने निषमाः	२	५६	सम्यग्वोसावित्रीजपफलम्	२	७९
अतिभोजननिषेधः	२	५७	तदकरणे पापं	२	८०
ब्राह्मादितीर्थेनाचम			प्रणवव्याहृतिषाविधी		
नम्र पिष्टतीर्थेन	२	५८	प्रग्रंसा	२	८१
ब्राह्मादितीर्थान्याह	२	५९	प्रणवप्रग्रंसा	२	८२
आचमनविधिः	२	६०	मानसजपस्त्राधिक्यं	२	८३
सव्यापसव्यमाह	२	६३	इन्द्रियसंयमः	२	८८
विनष्टे पूर्वदण्डादौ			अथैकादशेन्द्रियाणि	२	८९
द्वितीयं याज्ञं	२	६४	इन्द्रियसंयमेन सिद्धिः		
केनान्ताख्यसंस्कारः	२	६५	अर्तु भोगैः	२	९२
स्त्रीणां संस्कारममन्त्रकं	२	६६	विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः	२	९३
स्त्रीणां वैवाहिकविधिः			इन्द्रियसंयमोपायमाह	२	९६
वैदिकमन्त्रैः	२	६७	कामासक्तस्य यागादयो		
उपनीतस्य कर्माह	२	६८	न फलदाः	२	९७
वेदाध्ययनविधिमाह	२	७०	चित्तेन्द्रियस्वरूपमाह	२	९८
गुरुवन्दनविधिः	२	७२	एकेन्द्रियासंयमोपि		
गुरोराज्ञयाऽध्ययनवि			निवार्यः	२	९९
रामौ	२	७३	इन्द्रियसंयमस्य पुरुषा		
अध्ययनादावलोच			यं हेतुत्वं	२	१००
प्रणवः	२	७४	अथसम्यगाध्ययनवन्दनम्	२	१०१
अथ प्राजायामः	२	७५	सम्यगाहीनः पूज्यवत्	२	१०२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
वेदपाठाग्रजो याविचो		प्रत्यभिवादमात्राणि	
माचमपः	२ १०४	दोषः	२ १२६
नित्यकर्मादौ नान		कुत्रचप्रज्ञादौ	२ १२७
आयः	२ १०५	दोषितादेर्नामयद्वय	
अपचक्षुषस्तं	२ १०७	निषेधः	२ १२८
समावर्तनार्त्तं होमादि		परस्वादेर्नामयद्वय	
कर्त्तव्यं	२ १०८	निषेधः	२ १२९
कीदृशःत्रियोऽध्याय		अनिष्टमातुसादिवन्दन	
इत्याह	२ १०९	निषेधः	२ १३०
अष्टहो वेदं न ब्रूयात्	२ ११०	माहवसादयोगुरक्षी	
निषेधातिक्रमे दोषः	२ १११	वृत्त्यूजाः	२ १३१
अथष्टिध्याय विद्या न		माहभार्यासमिवादने	२ १३२
वक्तव्या	२ ११२	ज्येष्ठभगिन्यासमि	
अष्टिध्यायवक्तव्या	२ ११५	वादने	२ १३३
अथचर्मविना वेदयद्वय		पौरवसादौ	२ १३४
निषेधः	२ ११६	द्वयवर्गेऽपि ब्राह्मणःअग्नि	
अध्यापकाणां माय्यत		वादिभिःपितेव वन्द्यः	२ १३५
माह	२ ११७	विन्तादोमि माय्यत	
अविहिताचरचमिन्हा	२ ११८	कारणानि	२ १३६
गुरोरभिवादवादौ	२ ११९	रक्षादृष्टादेःवन्द्यादेः	२ १३७
हृद्भाभिवादने	२ १२०	सातकस्य पन्था रात्रा	
अभिवादनफलं	२ १२१	पि देवः	२ १३८
अभिवादनविधिः	२ १२२	अथाचार्यः	२ १३९
प्रत्यभिवादये	२ १२५	अथोपाध्यायः	२ १४०

खं सज्जिवेशयेत्सेषु चेष्टनघ्यर्शनेऽनिसम् । पक्षि-
दृष्ट्योः परन्तेजः स्नेहेऽपो मास्य मूर्तिषु ॥ १२० ॥

ममसीन्दुं दिशः ओचे क्रान्ते विष्णुमखे हरम् ।
वाच्यघ्नितमनुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिका
कात्रादिषु वाङ्माकात्रादीनां लक्षणाह खमिति । मनसीति ।
वाङ्माकात्रमुदराखवच्छिन्नबरीराकात्रेषु स्निग्धमेकत्वेन धार-
येत् । तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ वाङ्मावायुं चद्वयं
चाक्षुषतेजसो वाङ्मायोरग्निसूर्ययोः प्रकटं तेजः दैहिकाखऽपु
वाङ्मा अपः बरीरपार्थिवभागेषु वाङ्मां प्रथिर्वीं मनसि चन्द्रं
ओचेदिशः पादेन्द्रिये विष्णुं वखे हरं वागिन्द्रिये चक्षिं पाप्मि-
न्द्रिये मित्रमुपखेन्द्रिये प्रजापतिं स्निग्धमेकत्वेन भावयेत् इव
माध्यात्मिकभूतादिषु वाङ्माभूतादिकं स्निग्धमेकत्वेन भावयित्वा
लोचमन्वादीनां दैहिकादिनिघ्नो यच्च कर्षणान्तरं प्रक्षि-
पितं तत्सर्व्वम्परमात्माधीनं तथा च तस्य चक्षुरस्यप्रभासवे-
गीक्षर्ययति । तथा भवाद्वाङ्मास्यपति भवात्तपति सूर्यः ।
भवादित्त्रय वायुश्च व्यत्युद्भाति पञ्चम इति ॥ १२० ॥ १२१ ॥

प्रशासितारं सर्व्वेषामणीयांसमक्षोरपि । वक्ष्यामं
स्वप्नघोगम्यं विद्यात्तम्युदयम्परम् ॥ १२२ ॥

प्रशासितारमिति । प्रशासितारं निघ्नतारं ब्रह्मादिसम्

पर्यन्तं चेतनाचेतनस्य जनतो योयमन्यादीनामौष्मादिनि
 चमो यथादित्यादीनां क्षमसादिनिचमो यच्च कर्षणं पक्षं प्रति
 निचममेतत्सर्वं परमात्माधीनं तथा चेतस्य वाऽचरस्य प्रजायने
 गार्भीत्याद्युपनिषदः। तथा भवादस्यान्निष्पत्ति मवाप्तपत्ति
 सूत्र्यः। भवादित्यस्य वायुस्य न्युर्द्धावतिपक्षम इति। तथा चषो
 रशीषां च रन्मात्मानात्तथा च श्रुतिः। वासायव्रतभागस्य व्रत
 धाकल्पितस्य च। भागो जीवेति विज्ञेयः य चानन्याय कल्पते
 इत्यामं यद्यप्यव्ययस्य र्भमरूपमव्ययमित्याद्युपनिषदा रूप
 परमात्मानो निषिद्धम् तथाप्युपायनाविज्ञेये शुद्धसुवर्णा
 मम्। अत एव य ह्योऽन्तरादित्ये हिरण्यस्य इत्यादिहान्दो
 म्योपनिषत् संप्रधीनस्य दृष्टान्तोऽयं संप्रधीयद्वद्विज्ञानपाक्षं
 यथा संप्रधीः चक्षुरादिवाक्छेन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्वते
 इवमात्माधीरपि। अत एव व्यायः। नैवावो चक्षुषा याज्ञो
 यच विष्टेरयोन्द्रियैः। मनसा तु प्रवक्षेन पृच्छते यूष्मादग्निभिः।
 एवं विधं परमात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

एतमेके ब्रह्मन्प्रणिश्वानुमन्ये प्रजापतिम्। इन्द्र
 मेके परे प्राचमपरे ब्रह्म प्राचतम् ॥ १२३ ॥

एतमिति। एतच्च परमात्मानं चप्रिमेन एके चाश्रित्वा
 उपासते तमेकमग्निमित्यध्वर्यव उपासते। अन्ये पुनः मनुं

मन्वाख्यप्रजापतिरूपतया उपासते। एके पुनरैश्वर्ययोमादि
 ऋरूपतया उपासते अपरे पुनः प्राचलेनोपासते सर्वशक्ति
 वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्ज्वलत
 इत्यादिश्रुतिदर्शनात्। अपरे पनरपगतप्रपञ्चात्मकं सचिदा
 नन्दस्वरूपपरमात्मानमुपासते मूर्त्तामूर्त्तस्वरूपे च ब्रह्मणि
 सर्वा एवोपासना श्रुतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२३ ॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः।
 जन्मवृद्धिचयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

एष इति। एष आत्मा सर्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्या
 दिभिर्वायुभूतैः शरीरारम्भकैः परिगृह्य पूर्ववन्मार्जितकर्मा
 पेक्षया उत्पत्तिस्थितिविनाशैरद्यादिचक्रवत् असकृदुपावर्त्त
 मानैः आमोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना।
 स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परम्यदम् ॥ १२५ ॥

इदानीं मोक्षहेतुत्वेनोक्तसर्वधर्म्यश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्मा
 दर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवं चः सर्वभूतेष्विति। एवं सर्व
 भूतेषु चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण चः सर्वेषु भूतेषु अवस्थित
 मात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठमदं
 स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति तच्चात्यन्तं लीयते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तम्यठम् दिजः ।
भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टाम्प्राप्नुवाद्गतिम् ॥ १२६ ॥
इतिमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिता ।
दादशोऽध्यायः ॥ समाप्तैषा मनुसंहिता ॥

इत्येतदिति । समाप्त्यर्थ इति शब्दः । इतत् स्मृतिशास्त्रं
भृगुवा प्रकर्षेद्योक्तं दिजातिः यठम् विहितानुष्ठाननिविष्टवर्ग
नाचारवान्भवति यथाऽपेक्षिताश्च स्वर्नापवर्गादिरूपां गतिं
प्राप्नुवादिति ॥ १२६ ॥

याराचारवचःप्रपञ्चनविधौ मेधातिषेक्षादुरी शीर्षं
वस्तुनिगूढमव्यवचनाद्गोविन्दराजो जगौ । यन्मेऽस्मिन्धरणी
धरश्च वज्रव्रजः स्नातश्चमेतावता स्रष्टुं मानवमर्चतत्त्वमखिर्षं
वस्तुं कृतोषं जगः ॥ १ ॥ प्राचीमुनिभिर्बिम्बितहृदयचक्षुषीषा मनु
स्मृतेरर्चम् । दत्तमिष्यन्ववहस्यैः वज्रव्रतयुतैः स्रगृता इतिः ॥ २ ॥
येवमवा मानवधर्मशास्त्रे अध्यायि इतिर्बिम्बुषां हिताय ।
दुर्वैधवातेर्दुरितवशाच्च भूषात्ततो मे जगतामधीव्रः ॥ ३ ॥
इति वारेन्द्रमन्त्रनावासीषमहर्दिवाकरात्मजमीमत्कुबूक
महविरचितायां मन्मथमुक्तावली मनुस्मृतौ दादशोऽध्यायः
समाप्तः ॥ इति श्रीकुबूकमहविरचिता मन्मथमुक्तावली समाप्ता ॥

॥ अथमनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
मनुमुनयो धर्मप्रपञ्चः	१	१	मनोवृत्त्यपत्तिः	१	२२
तान्मनुवशात्	१	४	मरीच्याद्युत्पत्तिः	१	२४
जगदुत्पत्तिकथनम्	१	५	चक्षुर्गन्धर्व्याद्युत्पत्तिः	१	२७
प्रथमसूत्रसहितः	१	८	मेघादिसहितः	१	२८
प्रज्ञोत्पत्तिः	१	९	पद्मपञ्चादिसहितः	१	२९
नारायणप्रभार्यकथनम्	१	१०	कमिकीटाद्युत्पत्तिः	१	३०
ब्रह्मरूपकथनम्	१	११	अथ जरायुजाः	१	३२
सर्गभूत्यादिसहितः	१	१२	अथाष्टजाः	१	३४
महदादिक्रमेण जगदुत्पत्तिः	१	१४	अथ स्रोतजाः	१	३५
देवगणादिसहितः	१	१९	अथोद्भिज्जाः	१	३६
वेदचक्रसहितः	१	२२	वनस्पतिसृष्टौ	१	३७
कात्यादिसहितः	१	२४	मुष्कमुखादयः	१	३८
कामकोधादिसहितः	१	२५	एवं सृष्टा ब्रह्माण्डार्तिः	१	५१
धर्माधर्मविवेकः	१	२६	महाप्रलयमाह	१	५४
सृष्ट्यान् सृष्ट्याद्युत्पत्तिः	१	२७	जीवस्रोतश्चमहाह	१	५५
कर्मापायेशसहितः	१	२८	कदादेशान्तरं		
ब्रह्मादिसहितः	१	२९	सृष्टातीत्याह	१	५६
सोपुष्टसहितः	१	३२	जायन्त्यान्मात्रा		
			ब्रह्मा वर्ज्यं सृजति	१	५७

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
एतच्छास्त्रप्रचारमाह १	५८		युगे युगे धर्मवैलक्षण्यम् १	८५	
भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकं			ब्राह्मणस्य कर्माह १	८८	
कथयिष्यति १	५८		चतुर्युगकर्माह १	८८	
भृगुस्तान्मुनीनुवाच १	६०		वैश्वकर्माह १	८०	
मन्वन्तरकथनम् १	६१		भूद्रकर्माह १	८१	
अहोरात्रमानादिकथनम् १	६४		ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वम् १	८३	
पितृव्याहोरात्रकथनम् १	६६		ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः		
दैवाहोरात्रकथनम् १	६७		श्रेष्ठाः १	८७	
चतुर्युगप्रमाणम् १	६८		एतच्छास्त्रमाह्वये		
दैवयुगप्रमाणम् १	७१		नाध्येतव्यं १	१०३	
ब्रह्माहोरात्रप्रमाणम् १	७२		एतच्छास्त्राध्ययनफलं १	१०४	
स प्रतिबुद्धः सत्यं			आचारो धर्मप्रधानः १	१०८	
मनो नियुक्ते १	७४		यन्वार्थानुक्रमणिका १	१११	
मनस आकाश			॥ इति प्रथमाऽध्यायः ॥		
प्रादुर्भावः १	७५				
आकाशादायु			धर्मसामान्यलक्षणं १	१	
प्रादुर्भावः १	७६		कामात्मतानिवेधः २	२	
वायोसौम्यः प्रादुर्भावः १	७७		ब्रतादयः संकल्पजाः २	३	
तेजसो जलजलात्पृथ्वी १	७८		चकामस्य न कापि		
मन्वन्तरप्रमाणम् १	७८		क्रिया १	४	
सत्ये चतुःपादूर्ध्वः १	८१		धर्मप्रमाणान्याह १	६	
अन्ययुगे धर्मस्य पाद			धर्मस्य वेदमूलतामाह २	७	
पादद्वयानिः १	८२		श्रुतिस्मृत्युदितधर्मो		
युगे युगे आयुः प्रमाणम् १	८३		ऽनुष्ठेयः १	८	

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
श्रुतिस्मृत्योः परिचयः	२	१०	नर्भाधानादेः पापचय		
नास्तिकनिन्दा	२	११	हेतुलमाह	२	१७
चतुर्धा धर्मप्रमाद्यमाह	२	१२	साध्यासादेर्मौल्यहेतु		
श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे			लमाह	२	२८
श्रुतिर्वसवती	२	१३	जातकर्माह	२	२८
श्रुतिद्वेधे उभयं प्रमाणं	२	१४	नामकरणमाह	२	३०
श्रुतिद्वेधे दृष्टान्तमाह	२	१५	स्त्रीणां नामकरणमाह	२	३३
द्वयकर्त्तृपेतसाध्या			निःक्रमसाक्षप्राप्तये	२	३४
धिकारः	२	१६	अथपूजाकरणं	२	३५
धर्मानुष्ठानधीम			अथोपनयनम्	२	३६
देवानाह	२	१७	काम्योपनयनकाण्डः	२	३७
ब्रह्मावर्त्तदेधीयः			अथोपनयनकाण्डावधि	२	३८
सहाचारः	२	१८	अथब्राह्म्याः	२	३८
कुलधेवादिब्रह्मविद्			कृष्याग्निनादिधारणं	२	४१
ब्राम्हणमाह	२	१८	मैत्र्यादिधारणं	२	४२
तद्देवीयब्राह्मणादा			मुखासाभे कुत्रादि		
चारं विधेत्	२	२०	मेखसा कार्या	२	४२
मध्यदेवमाह	२	२१	उपवीतमाह	२	४४
आर्यावर्त्तमाह	२	२२	अथ दद्याः	२	४५
अग्निवदेवमाह	२	२३	अथ भिक्षा	२	४६
वर्षधर्मादिकमाह	२	२५	प्राप्नुवादि कान्यभो		
द्विजानां वैदिकमन्त्रै			जनकज्ञं	२	५२
नर्भाधानादिकं			भोजनादावभ्योपासन		
कार्यम्	२	२६	नम्	२	५३

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अङ्गुया अन्नं भुञ्जीत	२	५४	प्रणवाद्युत्पत्तिः	२	७६
अमङ्गुया भोजनं			सावित्र्युत्पत्तिः	२	७७
निषिद्धं	२	५५	सावित्रीजपफलं	२	७८
भोजने निषमाः	२	५६	सन्ध्यवोसावित्रीजपफलम्	२	७९
अतिभोजननिषेधः	२	५७	तदकरणे पापं	२	८०
ब्राह्मादितीर्थेनाचम			प्रणवव्याहृतिषावित्री		
नम्र पितृतीर्थेन	२	५८	प्रब्रंशा	२	८१
ब्राह्मादितीर्थान्याह	२	५९	प्रणवप्रब्रंशा	२	८२
आचमनविधिः	२	६०	मानसजपस्त्राधिक्यं	२	८३
सव्यापसव्यमाह	२	६१	द्वित्रिचसंयमः	२	८४
विनष्टे पूर्वदण्डादौ			अथैकादशेन्द्रियाणि	२	८५
द्वितीयं गच्छं	२	६४	द्वित्रिचसंयमेन सिद्धि		
केनान्ताख्यसंस्कारः	२	६५	संतु भोगैः	२	८६
स्त्रीणां संस्कारममन्त्रकं	२	६६	विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः	२	८७
स्त्रीणां वैवाहिकविधि			द्वित्रिचसंयमोपाचमाह	२	८८
वैदिकमन्त्रैः	२	६७	कामासक्तस्य यागादयो		
उपनीतस्य कर्माह	२	६८	न फलदाः	२	८९
वेदाध्ययनविधिमाह	२	७०	जितेन्द्रियस्वरूपमाह	२	९०
गुरुवन्दनविधिः	२	७२	एकेन्द्रियासंयमोपि		
गुरोराज्ञयाऽध्ययनवि			निवार्यः	२	९१
रामौ	२	७३	द्वित्रिचसंयमस्य पुरुषा		
अध्ययनादावन्तोच			सं हेतुत्वं	२	९२
प्रणवः	२	७४	अथसन्ध्याचषवन्दनम्	२	९३
अथ प्राणायामः	२	७५	सन्ध्याहीनः शूद्रवत्	२	९४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
वेदपाठाग्रन्थौ याविचो		प्रत्यभिवादनाश्रमे	
माचमपः	२ १०४	दोषः	२ १२६
नित्यकर्मादौ नाम		कुत्रचप्रश्नादौ	२ १२७
आचः	२ १०५	दीक्षितादेर्नामयज्ञश्च	
अपचक्षपक्षं	२ १०७	निषेधः	२ १२८
समावर्तनानां होमादि		परस्वादेर्नामयज्ञश्च	
कर्तव्यं	२ १०८	निषेधः	२ १२९
कीदृशःप्रियोऽध्यायः		अनिष्टमातृकादिवन्दन	
इत्याह	२ १०९	निषेधः	२ १३०
अष्टहो वेदं न ब्रूयात्	२ ११०	माहव्यसादयोगुह्यसी	
निषेधातिक्रमे दोषः	२ १११	दत्तपूज्याः	२ १३१
अथष्टिआच विद्या न		माहभार्यायमिवादाने	२ १३२
यज्ञस्या	२ ११२	ज्येष्ठमग्निव्यासमि	
अष्टिआचयज्ञस्या	२ ११५	वादाने	२ १३३
अथचर्मविना वेदयज्ञश्च		पौरुषस्यादौ	२ १३४
निषेधः	२ ११६	दत्तवर्षोपि प्राज्ञश्चःअपि	
अथापकानां मास्यस्य		आदिभिःपितृव्यवन्दः	२ १३५
माह	२ ११७	विष्तादोमि मास्यस्य	
अविहिताचरचमिन्द्रा	२ ११८	कारणानि	२ १३६
नुरोरमिवादवादौ	२ ११९	रक्षाकृतादेःपूज्यादेवः	२ १३८
हृद्भाभिवादाने	२ १२०	आतकच पन्था राज्ञा	
अभिवादनफलं	२ १२१	पि देवः	२ १३९
अभिवादनविधिः	२ १२२	अथाचार्यः	२ १४०
प्रत्यभिवादये	२ १२५	अथोपाचारः	२ १४१

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अथगुरुः	२	१४२	वेदमनधीत्य वेदाङ्गा		
अथश्रुतिक	२	१४३	न्यविद्याध्ययन		
अध्यापकप्रशंसा	२	१४४	निषेधः	२	१६८
मात्रादीनामुत्कर्षः	२	१४५	द्विजलनिरूपणार्थ		
आचार्यस्य श्रेष्ठत्वं	२	१४६	माह	२	१६८
वालोप्याचार्यः पितेव			अनुपतीतस्त्रानधि		
मान्यः	२	१५०	कारः	२	१७१
अथ दृष्टान्तमाह	२	१५१	कृतोपनयनस्य वेदा		
वर्णक्रमेण ज्ञानादिना			ध्ययनं	२	१७३
ज्यैष्ठ्यम्	२	१५५	गोदानादौ नय		
मूर्खनिन्दा	२	१५७	दण्डादयः	२	१७४
त्रिध्याय मधुरा वाणी			एते नियमाश्चमुष्टेयाः	२	१७५
प्रयोक्तव्या	२	१५८	नित्यस्नानतर्पण		
नरस्य वाङ्मनःसंयम			होमादौ	२	१७६
माह	२	१६०	ब्रह्मचारिणोनियमाः	२	१७७
परद्रोहादिनिषेधः	२	१६१	कामाद्रेतःपातनिषेधः	२	१८०
परेशावमाने कृतेपि			स्वप्ने रेतःपाते	२	१८१
क्षमा कार्या	२	१६२	आचार्यार्थं जलकुत्रा		
अवमन्तुर्दोषः	२	१६३	द्याहरणं	२	१८२
अनेन विधिना वेदोऽध्ये			वेदयज्ञोपेतगृहा		
तयः	२	१६४	क्षिणा कर्त्तव्या	२	१८२
वेदाभासस्य श्रेष्ठत्वं	२	१६६	गुरुकुलादिभिश्च		
वेदाभासश्रुतिः	२	१६७	धाम्	२	१८४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अभिन्नसादिभिषा		आमादौ गुरुवाचसो	
निषेधः	१ १८५	पवेत्रने	१ १०४
वाचंप्रातर्होमवभिषः	१ १८६	परमगुरौ गुरु	
होमाद्यकरणे	१ १८७	वदन्तिः	१ १०५
एकगृहभिषानिषेधः	१ १८८	विद्यागुरुविषये	१ १०६
निमन्त्रितसौकाय		गुरुपुत्रविषये	१ १०७
भोजने	१ १८९	गुरुस्त्रीविषये	१ ११०
अभिषवेक्षणेर्मैकाय		स्त्रीसभावकथनं	१ ११२
भोजनं	१ १९०	मायादिभिरेकाय	१ ११५
अथवाचने गुरुद्वितीये च		वाचनिषेधः	१ ११५
चमद्भुज्यात्	१ १९१	सुवत्यागुरुपत्न्यावच्छेदने	१ ११६
गुरुर्वाजाकारित्वमाह	१ १९२	गुरुश्चभूषाफलम्	१ ११८
गुरौ सुप्रेत्रचनादि	१ १९४	प्रज्ञाचारिणः प्रकार	
गुरुर्वाजाकरणप्रकारः	१ १९५	अथमाह	१ ११८
गुरुवजीये चाक्षय		सर्वोदवाचकाश्चापि	१ ११९
निषेधः	१ १९८	वन्धोपासनमवर्ध	
गुरोर्नामपदवादिषं		कार्यम्	१ १२१
न कार्यं	१ १९८	स्वादेः शेषः करणे	१ १२३
गुरुनिन्दाप्रवचनिषेधः	१ २००	चिद्वर्णमाह	१ १२४
गुरुपरीवादकरणफलं	१ २०१	पिपासायादयोनाथ	
वजीयेनमान्दं पूजयेत्	१ २०२	मन्त्राः	१ १२५
गुरोर्वादिपरोक्षे न किञ्चि		तेषां श्रुत्वाकरणादौ	१ १२८
त्कथयेत्	१ २०३	तेषामनादरनिन्दा	१ १२४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मात्रादिशुद्धिः		असपिच्छाद्या विवाहा	२ १
प्राधान्यं	२ २२५	विवाहे निन्दितकुलानि	२ ६
नीचादेरपि विवादि		अथ कन्यादोषाः	२ ८
यद्वर्णं	२ २२८	कन्यासङ्गच्छत्	२ १०
आपदि चत्रियादेरपि		पुत्रिकाविवाहनिन्दा	२ ११
ध्येतव्यंतेषाम्यादप्रणा		सर्वथा स्त्री प्रसङ्गा	२ १२
सनादि न कार्यं	२ २४१	चातुर्वर्ण्यं भार्यापरि	
चमिवादिगरावति		गणनं	२ १३
वासनिषेधः	२ २४२	ब्राह्मणसङ्गच्छोः शूद्रा	
आवच्छीवगुरुशुभ्र		स्त्रीनिषेधः	२ १४
वधे	२४३	द्यौनवातिविवाहनिषेधः	२ १५
गुरुद क्षिणादौ	२ २४५	शूद्राविवाहविषये	२ १६
आचार्ये मृते तत्पुत्रादि		अष्टौ विवाहप्रकाराः	२ २०
सेवनं	२ २४७	वर्णाभ्यान्वर्थविवाहानाह	२ २२
आवच्छीवगुरुकुल		पैत्राचासुरविवाह	
सेवाफलं	२ २४८	निन्दा	२ २३
॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥		अथ ब्राह्मणविवाहसङ्गच्छं	२ २७
		दैवविवाहसङ्गच्छं	२ २८
अथ ब्राह्मणार्थवर्धिः	२ १	आर्यविवाहसङ्गच्छम्	२ २९
गृहस्थाश्रमवासमाह	२ २	प्राजापत्यविवाह	
गृहीतवेदस्य पित्रादिभिः		सङ्गच्छम्	२ ३०
पूजनं	२ ३	आसुरविवाहसङ्गच्छम्	२ ३१
कृतसमावर्तनो विवाहं		गान्धर्वविवाहसङ्गच्छं	२ ३२
कुर्व्यात्	२ ४	राक्षसविवाह सङ्गच्छम्	२ ३३

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
पैत्राचविवाहसम्बन्धम्	२	१४	वस्त्रासङ्कारादिना कन्या		
उदकदावाह्राङ्गवच			भूषणितया	२	५५
विवाहः	२	२५	कन्यादिपूजनापूजन		
माङ्गादिविवाहकर्म	२	२७	फलम्	२	५६
माङ्गादिविवाहे			उत्सवेषु विभूषितः पूज्याः	२	५८
सुप्रकीर्त्यतिः	२	२८	दम्पत्योः वनीषककर्म	२	६०
निम्नितविवाहे निम्नित			स्त्रियोऽप्यहुरादि		
प्रकीर्त्यतिः	२	४१	दानादाने	२	६१
ववर्षाविवाहविधिः	२	४२	कुशापकर्षकर्षादि	२	६२
अथवर्षाविवाहविधिः	२	४४	कुशोत्कर्षकर्षाह	२	६६
हारीपनमने	२	४५	पञ्चमहावज्जानुष्ठान		
अतुकासावधिः	२	४६	माह	२	६७
हारी नमे निम्नित			वक्ष्यमा	२	६८
कासाः	२	४७	पञ्चवज्जानुष्ठानं मित्रं		
कुशराधिपु पुषीत्यतिः	२	४८	कर्तव्यम्	२	६८
स्त्रीपुत्रपुंस्त्रीत्यसौ चेतु			पञ्चवज्जानाह	२	७०
माह	२	४८	पञ्चवज्जाकरणे निम्नित	२	७१
वागप्रवक्ष्याविच्छतु			पञ्चवज्जायां नामान्		
नमनमाह	२	५०	राक्षाह	२	७२
कन्याविक्रये दोषः	२	५१	अत्रो मङ्गलवज्जोमौ		
स्त्रीधनमहये दोषः	२	५२	कर्तव्यौ	२	७५
वरादप्यमपि न वहीत			होमादुच्चा		
वम्	२	५२	पुत्यतिः	२	७६
व्याधेय ववदावमाह	२	५४	उदकायनप्रर्षा	२	७७

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अध्यायार्चनमवस्थं			भोजनार्थं कुशमैत्रं		
कर्तव्यम्	३	८०	कचननिषेधः	३	१०६
नित्यमाहुमाह	३	८२	भ्रातृपुत्र चचिवादीन्		
पितृपुत्रादयभोजने	३	८३	नातिशयः	३	११०
बलिविन्देवकर्माह	३	८४	पश्चात्तृचियादीन्		
बलिविन्देवकर्माह	३	८५	भोजयेत्	३	१११
भिक्षादानम्	३	८६	सखादीनपि सत्कृत्य		
भिक्षादानफलम्	३	८७	भोजयेत्	३	११३
सत्कृत्य भिक्षादानम्	३	८८	प्रथमं गर्भिण्यादयो		
अपाचदानमफलम्	३	८९	भोजनीयाः	३	११४
सत्पाचे दानफलम्	३	९०	गृहस्थस्य प्रथमं भोजनं		
अतिथिसत्कारे	३	९१	निषेधः	३	११५
अतिथ्यगर्भनान्द्रा	३	१००	दम्पत्योः सर्वत्रैव भोजनम्	३	११६
प्रियवचनजसावभ			आत्मार्थपाकनिषेधः	३	११८
दानादौ	३	१०१	गृहागतराजादि		
अतिथिसत्कारमाह	३	१०२	पूजामाह	३	११८
परपाकहवितनिषेधः	३	१०४	राजसातकयोः पूजा		
नातिथिः प्रत्याख्यातव्यः	३	१०५	संकोचमाह	३	१२०
अतिथिमभोजयित्वा			स्त्रियाऽमन्त्रकं वक्ति		
स्वयं न भोक्तव्यं	३	१०६	हरसंकार्यं	३	१२१
वज्रअतिथिषु यथा			अथामावासाधा		
योग्यं परिचर्या	३	१०७	भार्यवत्	३	१२२
अतिथ्यर्पणः पाके न			मांसेव माहुं कर्तव्यम्	३	१२३
वक्षिष्य	३	१०८			

प्रकरणं	अध्यायः
पार्वणादौ भोजनीयं	
प्राज्ञावर्धनम्	२ १२५
प्राज्ञावर्धनम् न कुर्व्यात्	२ १२६
पार्वणावर्धनकर्तव्यं	
तन्	२ १२७
देवपितृभ्यां भोजनम्	
देवानि	२ १२८
भोजनप्रवर्धनम्	२ १२९
चक्षुःप्राज्ञावर्धनम्	२ १३०
ज्ञानविद्यादिव्यं कथादि	
दानम्	२ १३१
भोजनपुत्रप्राप्त्यायम्	२ १३२
आहुते भोजनभोजनम्	
निषेधः	२ १३३
अधिकृत्य आहुते दानम्	
अपराधम्	२ १३४
विदुषे दद्यात्	
अपराधम्	२ १३५
विद्वद्भ्यां भोजनम्	
भोजनभोजनम्	२ १३६
वेदपारम्पर्येण चक्षुः	
भोजनम्	२ १३७
भोजनभोजनम्	२ १३८
भोजनभोजनम्	२ १३९

प्रकरणं	अध्यायः
खेनपतितादौ	
निषिद्धाः	२ १४०
चक्षुः आहुते निषिद्धाः	
प्राज्ञावर्धनम्	२ १४१
चक्षुःप्राज्ञावर्धनम्	
निषिद्धाः	२ १४२
चक्षुःप्राज्ञावर्धनम् निषिद्धावर्धनम्	२ १४३
परिवेषादिचक्षुःप्राज्ञावर्धनम्	२ १४४
परिवेषादिचक्षुःप्राज्ञावर्धनम्	
अपराधम्	२ १४५
विदुष्यपतिचक्षुःप्राज्ञावर्धनम्	२ १४६
कुष्ठमोक्षकावाह	२ १४७
तयोर्दाननिषेधः	२ १४८
खेनादिर्बन्धनं न पश्यति	
तथा प्राज्ञावर्धनम्	
कुर्व्यात्	२ १४९
चक्षुःप्राज्ञावर्धनम्	
प्राज्ञावर्धनम्	२ १५०
प्राज्ञावर्धनम्	२ १५१
प्राज्ञावर्धनम्	२ १५२
निषेधः	२ १५३
भोजनभोजनम्	
दानम् निषिद्धावर्धनम्	२ १५४
चक्षुःप्राज्ञावर्धनम्	२ १५५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
ब्राह्मणनिमन्त्रणे	३ १८७	अपसव्येन च गो	
निमन्त्रितस्य नियमाः	३ १८८	करणादि	३ ११४
निमन्त्रणं स्वीकृत्याभोजने		पिष्टदानादिविधिः	३ ११५
दोषः	३ १८९	कुत्रभूमेक रावचर्षणं	३ ११६
निमन्त्रितस्य स्वीगमने	३ १८९	चतुर्नमस्कारादि	३ ११७
क्रोधादिकं भोजनं कर्त्तव्यं		प्रत्यवनेजनादि	३ ११८
न कार्यं	३ १९०	पिष्टान्नं ब्राह्मणाय	
पितृगणोत्पत्तिः	३ १९१	अयेत्	३ ११८
पितृणां राजतं पाचय्यन्न		जीवति पितरि पितामहा	
सम्	३ १९२	दिपार्वणम्	३ ११९
देवकार्यात्पितृकार्यं		मृते पितरि जीवति पितृ	
विभ्रष्टं	३ १९३	महे पार्वणं	३ ११९
देवकार्यस्य पितृकार्या		पिषादिब्राह्मणभोजन	
फलं	३ १९४	विधिः	३ १२०
देवाद्यन्नपितृकार्यं	३ १९५	परिवेषविधिः	३ १२०
अथ आहुदेवाः	३ १९६	व्यञ्जनादिदाने	३ १२१
निमन्त्रितानामासनादि		रोदनक्रोधादिकञ्च	
दानं	३ १९८	कार्यं	३ १२८
गन्धपुष्पादिना तेषां		विप्रेक्षितव्यजनादिदानं	३ १२९
मर्चनं	३ १९८	वेदादीन् ब्राह्मणाय	
तेरनुज्ञातो होमं		आवयेत्	३ १२९
कुर्यात्	३ १९९	ब्राह्मणान् परितोषयेत्	३ १२९
अन्वभावे विप्रस्यपापौ		दोषिणं आहुं वज्रता	
होमः	३ १९९	भोजयेत्	३ १२९

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
दौर्धितिककुतपादयः		कृतभोजनान् दिवा वा	
प्रवसाः	१ २२५	चामयेत्	१ २२१
उष्णभोजनं हविर्मुखा		कथास्त्रिति तेद्रुतुः	१ २२२
यकचर्म	१ २२६	मेवाकमादनुज्ञातो	
भोजने उष्णीषादि		विविधुञ्जीत्	१ २२३
निषेधः	१ २२८	इकोहिहादिविधिमाह	१ २२४
भोजनकाये प्राज्ञान्		चपराक्रादयः	१ २२५
चाष्टाक्रादयो न		मातृविहिताक्रादयः	१ २२७
पक्षेषुः	१ २२८	प्राज्ञान् विस्मय वर	
चहृद्यादिनिषेधः	१ २४१	प्रार्थनं	१ २२८
तद्देवास्तथादयोऽप		पिष्टान्नवादिभ्यो	
मेवाः	१ २४२	इत्यात्	१ २६०
मिथुकादिभोजने	१ २४३	पितामहपिष्टं क्षिप्वा	
अनग्निदग्धाजदाने	१ २४४	महशीषम्	१ २६२
उष्णैश्च भूमिगतभ्या		ततो ज्ञात्वा दीप्तीकरोत्	१ २६४
वक्षात्रः	१ २४६	अवशिष्टाद्येन पृथक्	
वपिष्टमपच्यन्तं विशदेवा		कार्यः	१ २६५
दिरहितं मातृ	१ २४७	निष्ठादयः पितृणां मा व	
वविष्ठीकरणादूर्ध्वं		मृत्तिदाः	१ २६७
पार्ष्णं	१ २४८	मांवादिविप्रेषेण हस्ति	
मातुः उच्छिष्टं मूत्राद्य		कायाः	१ २६८
न देवम्	१ २४९	मधुदाने मयादिमातुः	१ २७१
मातृमांशिनः स्त्रीमम		मज्जायादां	१ २७४
निषेधः	१ २५०	मदुवा दानं	१ २७५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
पितृपत्ने प्रवृत्तास्तिस्रस्तथा; २ २०६		वाजनाध्यापनादिना	
कुलतिथिनचवादि		जीवने	४ ८
प्रवृत्तं	२ २०७	त्रिलोप्याभाजीवनं	४ १०
कृष्णपचापराह		असम्बोविकां न कुर्व्यात्	४ ११
प्रावृत्तं	२ २०८	सन्तोषस्त प्रवृत्ता	४ १२
अवसक्तकुलादयः	२ २०९	व्रतकरणे	४ १३
राक्षसादुनिवेधः	२ २१०	वेदादितं कर्म कर्मव्यम्	४ १४
प्रतिभासं आहूकरणा		गीतादिना धनार्जन	
ब्रह्मो	२ २११	निवेधः	४ १५
ब्राह्मेरद्वौकरणे	२ २१२	इन्द्रियार्थावन्निनिवेधः	४ १६
तर्पणफलं	२ २१३	वेदार्थविरोधि	
मितृणाभ्यग्रांवा	२ २१४	कर्मव्यागः	४ १७
विद्ययामृतभोजने	२ २१५	वयःकुलानुरूपे	
॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥		वाचरेत्	४ १८
		नित्यं प्राप्ताविवेचनम्	४ १९
ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यकाव		पञ्चवयान् यथावन्ति न	
माह	४ १	त्यजेत्	४ २०
त्रिलोप्यादिना जीवेत्	४ २	केचिदिन्द्रियसंयमं	
उचितार्थसंयमं कुर्व्यात्	४ ३	कुर्वन्ति	४ २१
अनापदिजीवन		केचिदाद्या यजन्ति	४ २२
कर्माह	४ ४	केचिज्ज्ञाने न यजन्ति	४ २३
अनापद्यर्थकवचनम्	४ ५	सन्ध्याद्वयहोमदर्शनं	
द्विचतुष्टयमर्जवेत्तथाह	४ ७	पौर्णमासाः	४ २४
असंख्यनिकप्रवृत्ता	४ ८	होमयानादयः	४ २५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
वशासनाद्वाकरस्य	४ २७
प्रक्षितोऽतिथिं वृजयेत्	४ २८
पादपद्माद्यर्चननिषेधः	४ २९
शेषिवादीनपूजयेत्	४ ३०
मन्त्रार्थादिभ्यो	
उपदानं	४ ३१
चचिवादेर्धवयस्ये	४ ३२
यतिविभवे बुधानसीदेत्	४ ३३
श्रुतिः स्थाप्यादि	
बुद्ध्यात्	४ ३४
दृष्टकमष्टादिधारणं	४ ३५
सूर्यदर्शननिषेधः	४ ३६
वस्तरज्जुचङ्गनेष्वे प्रति	
विमनिरोचये द्वावः	४ ३७
मार्जमवादीदृष्टिस्तः	
कुर्व्यात्	४ ३८
रत्नसज्जामनादिनिषेधः	४ ३९
भार्य्यावाक्यभोजनादि	
निषेधः	४ ४०
काकविशेषे स्त्रीदर्शनं	
निषेधः	४ ४१
मन्त्रानादिनिषेधः	४ ४२
मार्जादौ विष्णुपादिस्याम	
निषेधः	४ ४३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मूषादौ सूर्यादिदर्शनं	
निषेधः	४ ४४
विष्णुसोमार्चननिषेधः	४ ४५
दिवादायुदप्रसादि	४ ४६
अन्धकारादौ च	
आनुषः	४ ४७
मूषादौ चन्द्रादिवन्मुक्त	
निषेधः	४ ४८
अश्वौ पादप्रतपनादि	
निषेधः	४ ४९
अग्नेर्हनादिनिषेधः	४ ५०
वन्द्याभोजनभूमि	
सिद्धनादौ	४ ५१
मत्सेमूषादिप्रक्षेपनिषेधः	४ ५२
शूद्रवृद्धकायसुष्ठोत्याय	
पादौ	४ ५३
भोजनादौ दक्षिणहस्तः	४ ५४
विशर्मा ना ववारयेत्	
दन्धनुर्नदर्शयेत्	४ ५५
अधार्मिकपानकावहका	
कीनमने	४ ५६
शूद्रराज्यावादि	
निषेधः	४ ५७
अतिभोजनादिनिषेधः	४ ५८

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अश्वलिना जलपानादि		पतितादिभिर्नश्यन्त्येत् ४ ७२	
निषेधः	४ ६३	शूद्राश्च व्रतकथनादि	
नृत्यादिनिषेधः	४ ६४	निषेधः	४ ८०
कांक्षे पादप्रक्षालनमिक्षा		ग्निरःकण्डूयनस्यानादौ ४ ८१	
दिमांश्चे भोजननिषेधः ४ ६५		कोपेनग्निरःप्रहारकेन	
चक्षोपवीतादिपरधृतं न		ग्रहणे	४ ८२
धारयेत् .	४ ६६	तैलेनस्नानस्यपुनस्तैल	
अविनीतवृषादियान		स्पर्शने	४ ८३
निषेधः	४ ६७	अश्वनिचराजादिप्रतिग्रहे ४ ८४	
धुर्यलक्षणाह	४ ६८	तैलिकादिप्रतिग्रहे	४ ८५
प्रेतधूमनखादिहृदन		ग्रासोत्सङ्गराज	
निषेधः	४ ६९	प्रतिग्रहे	४ ८६
दण्डच्छेदनादिनिषेधः	४ ७०	तामिस्रायेकविंशतिनर	
सोष्टमर्दनादेर्मन्दफलं ४ ७१		कानाह	४ ८८
मासाधारणगोशानादौ ४ ७२		ग्रास्तेमूढर्तेऽपिठेत्	४ ८९
चदारेण वृहन्मनादौ ४ ७३		प्रातःकृत्यादि	४ ९०
अथप्रथमस्यादिभोजन		अस्यायुःकीर्त्यादि	
निषेधः	४ ७४	वर्जकत्वं	४ ९१
राशौतिलभोजने		आवस्थांउपाकर्ष्य कार्यं ४ ९२	
नग्नप्रथमे	४ ७५	पुखेऽसर्जनास्तं कर्म ४ ९३	
दुर्नमनमसद्वर्जनमदी		क्षतिऽसर्जने पश्चिमी	
तरणे	४ ७६	आद्येतयं	४ ९४
आर्द्रापादएवमुक्षीत ४ ७७		ततोर्वेदंशुक्रेऽङ्गानि	
केनभस्यादौ न तिष्ठेत् ४ ७८		अथे पठेत्	४ ९५

[illegible]

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
हीनाङ्गाद्याद्येपनिषेधः	४ १४१	आचार्यादि हिंसा	
उच्छिष्टसर्वसूर्यादि		निषेधः	४ १६२
दर्शने	४ १४२	नास्तिक्यादिनिषेधः	४ १६३
सकीयेन्द्रियसर्वादौ	४ १४४	परताडनादिनिषेधः	४ १६४
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्	४ १४५	ब्राह्मणताडनोद्योगे	४ १६५
वदाध्ययनस्य		ब्राह्मणताडने	४ १६६
प्राधान्यं	४ १४७	ब्राह्मणस्य शोषितो	
अष्टकाआङ्गाद्यवय्वं		त्यादे	४ १६७
कार्यम्	४ १५०	अधार्मिकादीनां न	
अग्निष्टुहदूरतामूषा		सुखम्	४ १७०
स्युत्सर्गः	४ १५१	अधर्मो मनो न निदध्यात्	४ १७१
पूष्याद्ये खानपूजादि	४ १५२	अनैरधर्मफलतोत्पत्तिः	४ १७२
पर्यसु देवादि		श्रित्यादिनाशने	४ १७५
दर्शनम्	४ १५३	अर्थकामत्यागे	४ १७६
आगतवृद्धा		पाणिपादवापका	
दिवस्कारे	४ १५४	निषेधः	४ १७७
भुतिस्त्यदिताचारः		कुलमार्गगमनम्	४ १७८
कार्यः	४ १५५	अतिगादिभिर्वादस्य	
आचारफलम्	४ १५६	कुर्यात्	४ १७९
दुराचारनिन्दा	४ १५७	एतैर्विवादोपेक्षायां	
आचारप्रशंसा	४ १५८	फलमाह	४ १८१
परवञ्चकर्मत्यागादौ	४ १५९	प्रतिग्रहनिन्दा	४ १८६
चित्तपारितोषिकर्म		विधिमन्नात्वा प्रतिग्रहो	
कार्यम्	४ १६१	न कार्यः	४ १८७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मूर्च्छासर्वादिप्रति	
पद्ये	४ १८८
वैशाखप्रतिकादौ दान	
निषेधः	४ १८९
वैशाखप्रतिकसप्तमम्	४ १९०
वक्रप्रतिकसप्तमम्	४ १९१
तद्योर्निष्ठा	४ १९२
प्राचक्षिते वक्ष्यमा न	
कार्या	४ १९३
इत्येन प्रताचरये	४ १९४
इत्येन कमस्यन्नादि	
धारये	४ १९५
परकृतपुष्करिण्यादि	
क्षाने	४ १९६
चदत्तयानादिभोज	
निषेधः	४ १९७
नद्यादिपुष्पानकर्तव्यम्	४ १९८
चमनिषेधो	४ १९९
चमोपिचक्षुःप्रदिभोज	
न निषेधः	४ २००
मत्तास्यक्षेत्रादिवृक्षं	
न भुञ्जीत	४ २०१
रजस्रसाकुहाचक्ष	
निषेधः	४ २०२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मत्ताप्रातर्मन्त्रिकाचक्षुः	
निषिद्धं	४ २०३
चमोप्यानि सेनाय	
क्षानि	४ २०४
राजास्यचमोजने नन्द	
पक्षम्	४ २०५
तेषामचमोजनप्राच	
क्षितम्	४ २०६
भूषणकाचनिषेधः	४ २०७
कदम्बोपिचक्षुः	
विक्षाने	४ २०८
मत्तादत्तवदान्ववाहुं	
विक्षाने	४ २०९
मत्ताया चानादिष्व	
कुर्वीत	४ २१०
मत्तादानपक्षम्	४ २११
मत्ताभूमिदानादिष्व	४ २१२
वेददानप्रवृत्ता	४ २१३
कामदाने	४ २१४
विधिवद्दानपक्षयोः	४ २१५
द्विजनिष्ठादायक्षीर्त	
नादिनिषेधः	४ २१६
चमृतादिपक्षम्	४ २१७
मनेर्द्वन्द्वमनुतिष्ठेत्	४ २१८

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
धर्मप्रश्नः	४	२२८	दण्डादिविधिः	५	७
सत्कृतेः सम्यक्कार्यं			अथ दण्डादिविधिः	५	८
न हीनैः	४	२२९	शुद्धेपु दण्डादिविधिः	५	९
फलमूलादिपदेषु	४	२३०	अथ मन्त्रपवित्रः	५	१०
दुःकृतकर्माद्यभिषा			योगशुद्धिमांसादयः	५	११
यद्वचम्	४	२३१	याम्यशुद्धिमांसादयः	५	१२
भिषाया अथ दण्डे	४	२३२	मत्स्यमन्त्रपवित्रा	५	१३
अथ भिषाया अथ दण्डे	४	२३३	मन्त्रमन्त्राणां	५	१४
कुटुम्बार्थाभिषा	४	२३४	सर्वानरादिनिषेधः	५	१५
स्वार्थं वाधुभिषा	४	२३५	मन्त्रपवित्राणां	५	१६
भोक्तामशुद्धिः	४	२३६	अशुद्धिमांसादयः		
शुद्धेरात्मनिवेदनं			विधिः	५	१७
कार्यं	४	२३७	वागार्थपशुहिंसाविधिः	५	१८
अथ दण्डकथने निन्दा	४	२३८	पर्युविता न्यपिमन्त्रादि	५	१९
योग्यपुत्राद्य कुटुम्ब			मांसमन्त्रेषु	५	२०
भारदानम्	४	२३९	प्रोक्षितमांसमन्त्र		
मन्त्रविना	४	२४०	निषेधः	५	२१
उक्तस्य फलकथनम्	४	२४१	दण्डमांसमन्त्रनिषेधः	५	२२
॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥			माद्वेमांसाभोजने		
			निन्दा	५	२३
मनुवाचां कथं नृप			अप्रोक्षितमांसम्		
इति प्रश्नः	५	२	मन्त्रेषु	५	२४
नृपुत्रप्राप्तकामाह	५	३	अथार्थसप्तमः	५	२५
अशुद्धिमांसमन्त्राणां	५	४	पशुदण्डनकायविधिः	५	२६

अक्षरं	वर्णांकः	अक्षरं	वर्णांकः
विद्याविहितविद्याविधेयः	१ ७९	हविष्यभक्ष्यादि	१ ७९
वाक्काव्येष्ट्या इत्यने	१ ७९	चक्षुःविदेष्ट्याद्यौचम्	१ ७९
वक्ष्यव्ययं न कर्तव्यं	१ ७९	वाचार्थतत्पुत्रादि	
मांसवर्धने	१ ७८	नरसे	१ ८०
चक्षुःवातकाः	१ ७९	शेषविषमातृकादि	
मांसवर्धनकर्म	१ ७९	नरसे	१ ८०
वपिष्टानाम्नाहास		राजाभाषकादिनरसे	१ ८०
शौचम्	१ ७८	वक्ष्यार्थशौचमात्र	१ ८०
चक्षुःवपिष्टता	१ ७०	चक्षुःशौचार्थं वाक्	
वपने मातुरकुक्षलं	१ ७९	चक्षुः	१ ८०
शुक्लपाते परपूर्यावत्		कर्त्रेणमिताशौचम्	१ ८०
नरसे	१ ७९	चक्षुःविदेष्टने	१ ८०
वक्ष्यार्थे वक्ष्योदक		नक्षत्रादिचक्षुः	१ ८०
नरसे	१ ७९	वक्ष्यपारी वाक्काव्यमा	
मुद्रोदकवाद्यौचम्	१ ७९	वपनात् प्रेतोदकदायादि	
वर्धकावे रम्यका		न क्षुब्धात्	१ ८०
शुद्धी	१ ७९	न वतितादीनामुदक	
वाक्काव्यशौचं	१ ७०	हावादि	१ ८०
वर्धकादिवाचिकस्य भूमि		वर्धकादिवादीनां	
वपनं	१ ७८	नोदकदायं	१ ८०
वाक्काव्यवक्ष्यरादि	१ ७८	वक्ष्यपरिवर्धकादि	
वाक्काव्योदकदाने	१ ७०	विदेष्टने	१ ८१
वक्ष्यार्थविनरसे	१ ७९	शुद्धादीनामुदकादिनां	
वाक्काव्यशौचम्	१ ७९	विदेष्टने	१ ८१

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
राजादीनामग्नौषा		गात्रमनश्चात्मबुद्धि	
भावे	५ ८३	शुद्धौ	५ १०८
राज्ञः सद्यः शौचम्	५ ८४	द्रव्यशुद्धिमाह	५ ११०
वज्रादिहतानां सद्यः		सुवर्णादिमणिशुद्धौ	५ १११
शौचं	५ ८५	घृतादित्रय्यादिकाष्ठ	
राज्ञोऽग्नौषाभाव		शुद्धौ	५ ११५
सुतिः	५ ८६	यज्ञपात्रशुद्धौ	५ ११६
सावधर्म्यहतस्य सद्यः		धान्यवस्त्रशुद्धौ	५ ११८
शौचम्	५ ८८	सर्ववस्त्रपात्राकफल	
अग्नौषान्तकृत्यं	५ ८८	मूलशुद्धौ	५ ११८
अवपिष्टा		कम्बलपट्टवस्त्रादि	
शौचमाह	५ १००	शुद्धौ	५ ११९
अवपिष्टनिर्हरणे	५ १०१	दण्डकाष्ठपृष्ठमृदाण्ड	
अग्नौष्यन्नभक्षणे	५ १०२	शुद्धौ	५ १२१
निर्हारकानुममने	५ १०३	शोणिताद्युपहतमृदा	
ग्राह्यं शुद्धैर्निर्हार		शुद्ध्यागः	५ १२३
येत्	५ १०४	भूमिशुद्धौ	५ १२४
ज्ञानादीनि शुद्धिषा		पवित्रजग्धगवाघ्रातादौ	५ १२५
धनानि	५ १०५	गन्धलेपयुक्तद्रव्यशुद्धौ	५ १२६
अर्घ्यशौचप्रशंसा	५ १०६	पवित्राद्याह	५ १२७
समादानजपतर्पादि		जलशुद्धौ	५ १२८
शोधकानि	५ १०७	नित्यशुद्धानाह	५ १२९
समलनदी स्त्रीदिज		सर्वे नित्यशुद्धानि	५ १३१
शुद्धौ	५ १०८	मूषाद्युत्सर्गशुद्धौ	५ १३४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अथ द्वादशमस्ताः	५ १३५
मृदारिपहर्षेणिवमः	५ १३६
ब्रह्मचार्यादीनां दिगु	
आदि	५ १३७
आचमनाभ्यङ्गरमिन्नि	
आदिस्त्रुतः	५ १३८
आचमनविधिः	५ १३९
शुद्धायां मासि वपनं	
दिवोष्णिहभोजनम्	५ १४०
विप्रवस्त्रादिर्होमो	
ष्णिहम्	५ १४१
वादे नक्षत्रवक्त्र	
विश्वःशुद्धाः	५ १४२
द्रव्यवकाशोष्णिहसर्वे	५ १४३
वसनविरेकमेषनशुद्धौ	५ १४४
निद्राशुभना	
दिशुद्धौ	५ १४५
अथ स्त्रीधर्मानाह	५ १४६
क्षिपाकान्त्यस्य कार्यं	५ १४७
कक्ष वस्त्रे तिष्ठेदित्यथाह	५ १४८
प्रवक्ता शुद्धकर्मा कुर्वीत	५ १४९
कामिशुद्ध्या	५ १५०
काम्यहेतुमाह	५ १५१
कामिप्रशंसा	५ १५२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
स्त्रीणां शुद्धवक्त्रनिषेधः	५ १५५
कामिनोऽप्रियं नाचरेत्	५ १५६
मृतपतिकाधर्षः	५ १५७
परपदवममननिन्दा	५ १५८
पातिप्रात्यक्षं	५ १५९
भार्यायाः मृतायाः भौता	
ग्निनादाहः	५ १६०
पुनर्दारपहर्षे	५ १६१
शुद्धसकाशावधिः	५ १६२
॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥	

वागप्रकाशमनाह	६ १
वभार्याग्निहोचोवमे	
ववेत्	६ २
फलमूलेन पञ्चवक्त्र	
करणं	६ ५
वर्कचोरमटादिधार	
नम्	६ ६
चतिविचर्या	६ ७
वागप्रकाशनिषमः	६ ८
मधुनावादिर्वर्जनम्	६ १४
आश्विने वक्षितकीवा	
राहित्यानः	६ १५
प्राञ्जलहासकनिषेधः	६ १६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अश्वकुटादयः	६ १७	मुक्तसचचं	६ ४४
जीवारादिसञ्चयने	६ १८	जीवनादिकामना	
मौजमकासादयः	६ १८	राहित्यं	६ ४१
भूमिपरिवर्तनादि	६ २२	परिग्राहकाचारः	६ ४६
शीघ्रादिचतुष्टयम्	६ २३	मिषाचरणे	६ ५०
सादेहं शोचयेत्	६ २४	दण्डकमण्डलादयः	६ ५१
अग्निशेषवमारोपादयः	६ २५	मिषापापाणि	६ ५२
वृक्षमूखभूषणादयः	६ २६	एककासे मिषाचरणं	६ ५३
मिषाचरणे	६ २७	मिषाकाशः	६ ५६
वेदादिपाठः	६ २८	सामाज्याभे र्धविवादे	
महाप्रस्थानं	६ २९	न कार्यौ	६ ५७
परिग्राहककाशमाह	६ ३३	पूजापूर्वकमिषाविवेधः	६ ५८
ब्रह्मचर्यादिक्रमेण		दम्निपनियहः	६ ५८
परिगृजेत्	६ ३४	संसारगतिकहनं	६ ६१
अवमग्नोऽथ न परि		सुखदुःखबोर्द्धमां	
गृजेत्	६ ३५	धर्मौ चेत्	६ ६३
पुनर्मग्न्याथ न परि		न सिद्धमात्रं धर्मकारणं	६ ६६
गृजेत्	६ ३६	भूमिं निरोक्ष्य पर्यटेत्	६ ६८
प्राजापत्येष्टिं कृत्वा परि		बुद्धवन्मुहिंसाप्राय	
गृजेत्	६ ३८	क्षिप्तं	६ ६८
अभयदानफलं	६ ३८	प्राजायामप्रवृत्ता	६ ७०
निसृष्टः परिगृजेत्	६ ४१	ध्यानयोगेनात्मानं	
एकाकी मोक्षार्थं चरेत्	६ ४२	पश्येत्	६ ७२
परिग्राहकनियमः	६ ४३	ब्रह्मसाक्षात्कारमुक्तिः	६ ७३
		मोक्षसाधककर्माणि	६ ७५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
देवस्य रूपमाह	६ ७६	राजदेवनिम्ना	७ १९
देवत्वाने इष्टानामाह	६ ७८	राजस्यापितथैव वाच	
प्रियामित्रेषु पुण्यपाप		मेतु	७ १३
त्वानः	६ ७८	दक्षोत्पत्तिः	७ १४
विषयानभिज्ञावः	६ ८०	दक्षप्रवचनं	७ १६
चात्मनो ध्यानं	६ ८२	दक्षप्रवचा	७ १७
परिग्रह्याफलं	६ ८५	अथवा दक्षमित्रेभ्यः	७ १८
वेदसंन्यासिकर्माह	६ ८६	दक्षोऽपु दक्षप्रवच	
अमादवाचमाः	६ ८७	निम्ना	७ २०
वर्वाचमफलं	६ ८८	पुनर्दक्षप्रवचा	७ २२
दुष्टस्य मेडनं	६ ८९	दक्षप्रवचता कीदृश	
दक्षविधधर्मः जेवितयः	६ ९१	इत्यत्राह	७ २६
दक्षविधधर्मानाह	६ ९२	अथर्वदक्षे राजादीना	
दक्षविधधर्माचरकफलं	६ ९३	होयः	७ २८
वेदमेवाभ्यसेत्	६ ९५	मूर्खादिना न दक्ष	
वेदसंन्यासफलं	६ ९६	प्रवचनं	७ २०
॥ इति वडोऽध्यायः ॥		वत्सवन्मादिना दक्ष	
		प्रवचनं	७ २१
राजधर्मानाह	७ १	अथुमिषविप्रादिषु दक्ष	
ज्ञतयंस्त्वा दक्ष प्रवा		विधिः	७ २२
दक्ष	७ २	न्यायवर्तिनोराज्ञः	
दक्षार्चनिम्नाचंभाज्ञा		प्रवचा	७ २३
योत्पत्तिः	७ ३	दुर्दन्तराज्ञोनिम्ना	७ २४
राजप्रवचा	७ ६	राजकर्म इष्टुवेवा	७ २७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
विनयग्रहणम्	७ ३८	प्रतिराजेषितं दूतेन	
अविनयनिन्दा	७ ४०	जानीयात्	७ ३७
अथ दृष्टान्तमाह	७ ४१	जाह्नसदेवाश्रयणे	७ ३८
विनयाद्वाज्यादिप्राप्ति		अथदुर्गप्रकाराः	७ ३९
दृष्टान्तमाह	७ ४२	अस्त्राद्यादिपूरितं दुर्गं	
त्रिष्टायग्रहणं	७ ४३	कुर्व्यात्	७ ४०
इन्द्रियवयः	७ ४४	सुन्दरीं भार्यामुदहेत्	७ ४१
कामक्रोधमद्यसमाध्यागः	७ ४५	पुरोहितादयः	७ ४२
कामजदमद्यसनान्याह	७ ४७	यज्ञादिकरणं	७ ४३
क्रोधजादृश्यसनान्याह	७ ४८	करग्रहणे	७ ४४
सर्वमूललोभत्यागः	७ ४९	अद्याध्याः	७ ४५
अतिदुःखदयसनानि	७ ५०	ब्राह्मणानां वृत्तिदानं	७ ४६
असन्ननिन्दा	७ ५१	ब्राह्मणानां वृत्तिदान	
अथसचिवाः	७ ५४	प्रग्रंथा	७ ४७
सन्धिविग्रहादिचिन्ता	७ ५६	पात्रदानफलमाह	७ ४८
मन्त्रिभिर्विचार्य		संगामेशाहृतो न	
हितकार्यं	७ ५७	निवर्त्तत	७ ४९
ब्राह्मणमन्त्रिणः	७ ५८	संमुखमरणे स्वर्गः	७ ५०
अन्यामप्यमात्यान्		कूटास्त्रादिनिषेधः	७ ५१
कुर्व्यात्	७ ६०	संगामेअवधानाह	७ ५२
आकरान्तःपुराध्याः	७ ६२	भीतादिहमनेदोषः	७ ५३
दूतसचिवं	७ ६३	संगामे पराङ्मुखदतस	
सेनापत्यादिकार्यं	७ ६५	दोषः	७ ५४
दूतप्रग्रंथा	७ ६६	सेनयज्जितंतद्वननासेव	७ ५५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
राजःश्रेष्ठवस्तुदानम्	७ ८७	तत्परितं कथं जानी	
इत्यन्त्यादिवर्णनं	७ ८८	यात्	७ १२२
अथर्वं समुनिष्येत्	७ १०१	उत्तोषादियादयः	
नित्यमन्यपदात्यादि		प्रायमम्	७ १२३
त्रिधा	७ १०२	मेत्यादिदृष्टिकल्पनम्	७ १२५
नित्यमन्यतदर्थः यात्	७ १०३	वचिककरयद्वे	७ १२६
अमात्यादिषु भाषा व		अन्त्यास्यकरयद्वे	७ १२८
कार्या	७ १०४	धाम्यादीनां करयद्वे	७ १३०
प्रकृतिभेदादिभ्योप		योषियात् करं व दृष्टी	
नीचम्	७ १०५	यात्	७ १३२
अर्थादिभिन्ना	७ १०६	योषिवदृष्टिकल्पे	७ १३४
विषयविरोधिभ्योवशी		प्राकादिष्ववधारिषः	
करं	७ १०७	कल्पकरः	७ १३७
वामदक्षप्रवृत्ता	७ १०८	प्रित्यादिकं कर्षं कार	
राज्यरथा	७ ११०	येत्	७ १३८
प्रभाषीकृते दोषः	७ १११	अन्त्यातिप्रपुरकर	
प्रमारचये सुखम्	७ ११२	गृहकनिषेधः	७ १३८
वामदक्षप्रवृत्तादयः	७ ११३	तीक्ष्णवदुताचरयम्	७ १४०
वामदोषनिवेदनम्	७ ११६	अन्त्यामेव वद कर्षं	
वामाधिकृतस्य दृष्टि		चिन्तयम्	७ १४१
माह	७ ११८	इत्युनिगृहयम्	७ १४२
पान्यकार्यान्त्यमेव		प्रभाषाकनय	
कर्षंयानि	७ १२०	श्रेष्ठमम्	७ १४३
अर्षचिन्तकः	७ १२१	अन्त्याकाशः	७ १४५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
एकान्तो गोप्य		परराष्ट्रपीडने	७ १८५
मन्त्रवचम्	७ १४७	परप्रकृतिभेदादि	७ १८७
मन्त्रवकाशे स्त्याद्यप		उपायाभावेदुहेत्	७ २००
धारवचम्	७ १४८	मित्रात्राह्णवादिपूजनं	
धर्मकामादिचिन्तनम्	७ १५१	प्रजानामभयदानञ्च	७ २०१
दूतवक्ष्येववादेवः	७ १५२	तदंशायतद्राज्यदाने	७ २०२
अथ प्रकृतिप्रकाराः	७ १५६	करगृहवादि	७ २०६
अरिप्रकृतयः	७ १५८	मित्रप्रग्रंथा	७ २०७
अथवज्रुषाः	७ १६०	ब्रह्मगुणाः	७ २१०
बन्ध्यादिप्रकारः	७ १६२	उदासीनगुणाः	७ २११
बन्धिविग्रहादिकाद्याः	७ १६८	आत्मार्यैर्भूम्यादित्यागः	७ २१२
बन्धिनृपसंभवश्चे	७ १७५	आपदि उपायचिन्ता	
आत्मानं अधिकं		नम्	७ २१३
कुर्व्यात्	७ १७७	अथराष्ट्रोभोजने	७ २१६
आगामिगुहदोष		अन्नादिपरीक्षा	७ २१७
चिन्ता	७ १७८	विहारार्थे	७ २२१
राज्यरक्षा	७ १८०	आवधादिदर्शनम्	७ २२२
अरिराज्ययानविधिः	७ १८१	बन्ध्यामुपास्य प्रविधि	
ब्रह्मविभिषादौ याव		चेष्टितादि	७ २२३
धानम्	७ १८६	ततोरात्रिभोजनादेवः	७ २२४
ब्रह्मकरश्चे	७ १८७	अस्यस्यः श्रेष्ठमात्येव	
जलादौ ब्रह्मप्रकारः	७ १८९	निःक्षिपेत्	७ २२६
अपानीकयोम्यानाह	७ १८३	इति ब्रह्ममोऽध्यायः ॥	
सेव्यपरीक्षवचम्	७ १८४		

अवस्था	अध्यायः श्लोकः	अवस्था	अध्यायः श्लोकः
ववहारादिद्वयः		कार्यदर्शनं सूत्र	
वभाषविशेषः	८ १	निषेधः	८ १०
कुलप्राप्तादिभिः कार्यं		राष्ट्रे नास्तिकदुर्मिषादि	
पश्येत्	८ २	निषेधः	८ ११
चष्टादशविवादा		लोकपातान् प्रवक्ष्य	
नाह	८ ४	कार्यदर्शनम्	८ १२
धर्ममात्रिणनिर्बंधं		प्राज्ञावादिभिर्यथा कार्यं	
कुर्यात्	८ ८	पश्येत्	८ १४
अथमन्त्रादिनिर्बंधं		अथर्ववेदिना चर्मादीन्	
निषुञ्ज्यात्	८ ८	परीक्षेत	८ १५
वधि भिर्ग्राह्येः वध		वाचधनं राज्ञा	
कार्यं पश्येत्	८ १०	रक्षणीयम्	८ १७
तस्यभाप्रबंधा	८ ११	प्रेषितपतिकादिधन	
अथर्वे वभावदी		रक्षयन्	८ १८
श्लोकः	८ १२	अपुत्राधनधारक	
वदधि वक्ष्यमेव		प्रावयन्	८ १९
वक्ष्यन्	८ १२	अस्त्राभिरधनरक्षणे	
अथर्वनिवारकावम		कायः	८ २०
अथर्वमावदाश्लोकः	८ १४	इत्येकपर्वणादि	
अथर्वानिष्क्रमणे श्लोकः	८ १५	कथनम्	८ २१
दुर्गवहारे राजादौ		अथर्वने दण्डः	८ २२
नामधर्मं	८ १८	प्रवृत्तइत्यात् वक्ष्याम	
अथर्विप्रवृत्तिपात्रे	८ १९	अथर्वम्	८ २३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चारुघातनम्	८ ३४	अथ साक्ष्ये निविद्धाः	८ ३४
निध्यादौ वज्राग		स्थादीनां स्थादयः	
यहणम्	८ ३५	साक्षिणः	८ ३८
परनिधौ अनृतकथने	८ ३६	अनुभवात्साक्ष्यं	८ ३८
प्राज्ञाननिधिविषये	८ ३७	वासादिवाच्यादौ	८ ३७
राजा निधिं प्राप्स्यार्ह		साहसादौ न साक्षि	
विप्राय दद्यात्	८ ३८	परीक्षा	८ ३९
चोरहतधनं राज्ञा		साक्षिद्वये	८ ३९
दातव्यम्		साक्षिणः सत्यकथनम्	८ ४०
प्राप्तिरेव धर्माविरोधन		मिथ्यासाक्ष्ये दोषः	८ ४१
करणीयं	८ ४१	मृतसाक्षिणः	८ ४१
राज्ञा विवादोत्थाप		एकोपि धर्मविज्ञाणी	८ ४०
नादि न कार्यं	८ ४२	समावयवचनं साक्षि	
अनुमानेन तत्त्वं निश्चिनु		षोऽष्टीयुः	८ ४८
यात्	८ ४४	साक्षिप्रश्ने	८ ४८
सत्यादिना व्यवहारण		साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम्	८ ८१
ञ्जेत्	८ ४५	रहःकृतं कर्म आत्मादि	
सदाचारमाचरेत्	८ ४६	जानाति	८ ८४
असादाने	८ ४७	प्राज्ञायादि साक्षिप्रश्ने	८ ८७
अयदीनाः	८ ५३	असत्यकथने दोषः	८ ८८
अभियोक्तुर्दृष्टादिः	८ ५८	सत्यप्रशंसा	८ ८९
धनपरिमाणमिच्छाकथने	८ ५८	असत्यकथनफलम्	८ ८९
साक्षिविभावनम्	८ ६०	पुनः सत्यकथनप्रशंसा	८ ८६
अथ साक्षिणः	८ ६१	विवचने देनासत्यफलम्	८ ८७

प्रकरण	अध्यायः श्लोकः	प्रकरण	अध्यायः श्लोकः
निर्मितप्राज्ञानं शूद्र		अधर्मादृच्छनिम्ना	८ १२७
वत्पुच्छेत्	८ १०२	दृष्ट्यापरित्यागे	८ १२८
विषयभेदेऽवतलकचने		वाम्दृष्टाधिम्दृष्टादि	८ १२९
न दोषः	८ १०३	चवरं दृष्टादिपरिमा	
अनृतकचनप्राचक्षितम्	८ १०४	चमाह	८ १३०
विषयमकचने वाचि		प्रथममध्यमोत्तम	
दृष्टः	८ १०७	वाचकाः	८ १३८
वाचिभङ्गे	८ १०८	अवादाने दृष्टनिषयः	८ १३८
अवाचिविवादे प्रपञ्चः	८ १०९	अथ दृष्टिः	८ १४०
दृष्टाप्रपञ्चे दोषः	८ १११	आधिपत्ये	८ १४१
दृष्टाप्रपञ्चप्रतिप्रपञ्च		वक्तादाधिभोजनिषेधः	८ १४४
माह	८ ११२	आधिनिषेधादौ	८ १४५
विप्रादेः वक्तृपारादि		धेन्वादाभोजेपि	
प्रपञ्चम्	८ ११३	कालज्ञानिः	८ १४६
शूद्रप्रपञ्चे	८ ११४	द्वयवर्धभोजेकाल	
प्रपञ्चे शूचिमाह	८ ११५	ज्ञानिः	८ १४७
अथ पुनर्वादः	८ ११७	आधिबीमादौ न भोजे	
जोभादिना वाच्येदृष्ट		कालज्ञानिः	८ १४८
विशेषः	८ ११८	वक्तादाधिभोजेऽहं	
दृष्टक दृष्टादिद्वय		दृष्टिः	८ १५०
ज्ञानानि	८ १२४	देनुदादधिकदृष्टिर्ब	
अपराधमपेक्षदृष्ट		भवति	८ १५१
करचम	८ १२६	दृष्टिप्रकाराः	८ १५१

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चारुघातनम्	८ ३४	अथ साक्ष्ये निषिद्धाः	८ ३४
निध्यादौ वस्त्राग		स्त्र्यादीनां स्त्र्यादयः	
यहणम्	८ ३५	साक्षिणः	८ ३८
परनिधौ अनृतकथने	८ ३६	अनुभवात्साक्ष्यं	८ ३८
ब्राह्मणनिधिविषये	८ ३७	वासादिषाक्ष्यादौ	८ ३७
राजा निधिं प्राप्त्वा		साक्ष्यादौ न साक्षि	
विप्राय दद्यात्	८ ३८	परीक्षा	८ ३९
चोरहृतधनं राज्ञा		साक्षिद्वये	८ ३९
दातव्यम्		साक्षिणः सत्यकथनम्	८ ३९
क्रान्तिरेवधर्माविरोधन		मिथ्यासाक्ष्ये दोषः	८ ३९
करणीयं	८ ४१	श्रुतसाक्षिणः	८ ३९
राज्ञा विवादोत्थाप		एकोपि धर्मविज्ञाची	८ ३७
नादि न कार्यं	८ ४२	समावयवचनं साक्षि	
अनुमानेन तत्त्वं निश्चिनु		षोडशीयुः	८ ३८
यात्	८ ४४	साक्षिप्रश्ने	८ ३८
सत्यादिना व्यवहारण		साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम्	८ ८१
ज्ञेत्	८ ४५	रहःकृतं कर्म आत्मादि	
सदाचारमाचरेत्	८ ४६	जीनाति	८ ८४
स्त्र्यादाने	८ ४७	ब्राह्मणादिषाक्षिप्रश्ने	८ ८७
अथहीनाः	८ ५२	असत्यकथने दोषः	८ ८७
अभियोक्तुर्दण्डादिः	८ ५८	सत्यप्रशंसा	८ ८९
धनपरिमाणमिथ्याकथने	८ ५८	असत्यकथनफलम्	८ ८९
साक्षिवभावनम्	८ ६०	पुनः सत्यकथनप्रशंसा	८ ८६
अथ साक्षिणः	८ ६१	विषयभेदेनासत्यफलम्	८ ८७

प्रकरण	अध्यायः श्लोकः	प्रकरण	अध्यायः श्लोकः
निन्दितमाह्वयान् शूद्र		अधर्मदण्डनिन्दा	८ १२७
वापुच्छेत्	८ १०२	दण्डापरित्यागे	८ १२८
विषयभेदेऽवतलकचने		वाग्दण्डाधिभूच्छादि	८ १२९
न दोषः	८ १०३	नवरंछादिपरिमा	
अनृतकचनप्राचक्षितम्	१०४	चमाह	८ १३२
विषयमकचने वाचि		प्रथममन्त्रभोक्तम्	
दण्डः	८ १०७	वाहवाः	८ १३८
वाचिभूते	८ १०८	असादामे दण्डनिषेधः	८ १३८
अवाचिविवादे त्रयस्यः	८ १०९	अथ दण्डिः	८ १४०
दृष्टात्रयस्य दोषः	८ १११	आधिपत्ये	८ १४२
दृष्टात्रयस्यप्रतिप्रत्यय		वसादाधिभोक्तनिषेधः	८ १४३
माह	८ ११२	आधिनिषेधादौ	८ १४५
विप्रादेःवत्योचारादि		धेन्वादोभोक्तनिषेध	
त्रयस्यम्	८ ११३	कालज्ञानिः	८ १४६
शूद्रत्रयस्य	८ ११४	दण्डवर्धभोक्तकाल	
त्रयस्येऽपिमाह	८ ११५	ज्ञानिः	८ १४७
अथ पुनर्वादः	८ ११७	आधिबीमादौ न भोक्ते	
योभादिना वाच्योदण्ड		कालज्ञानिः	८ १४८
निषेधः	८ ११८	वसादाधिभोक्तेऽर्ह	
दण्डक दसादिदण्ड		दण्डिः	८ १५०
ज्ञानानि	८ १२४	देनुसादधिकदण्डिर्ब	
अपराधमपेक्षदण्ड		भवति	८ १५१
करवम	८ १२६	दण्डिप्रकाराः	८ १५२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
पुनर्लेख्यकरणे	८ १५४	अथ निषेपे	८ १७८
देवकालवृद्धौ	८ १५६	शास्त्रभावे निषेप	
दत्तनप्रतिभूखले	८ १५८	निषेधः	८ १८२
प्रातिभाष्यादिच्छर्ष		निषेपदाने	८ १८३
पुत्रैर्न देयं	८ १५८	स्वयं निषेपार्थे	८ १८४
दानप्रतिभूखले	८ १६०	समुद्रनिषेपे	८ १८८
निरादिदृष्टने		सौरादिदृष्टने निषेपे	८ १८८
प्रतिभूवि	८ १६२	मन्त्रेपापहारेण	
छतनिवृत्तौ	८ १६३	पञ्चम्	८ १८०
कुटुम्बार्थकृतत्वं देयं	८ १६६	निषेपापहारादौ	
वस्तुकृतं निवर्त्य	८ १६८	दण्डः	८ १८१
प्रातिभाष्यादि		हस्तेनपरधनहरणे	८ १८३
निषेधः	८ १६८	निषेपेभिष्याकचने	
अप्राप्तमर्थं न		दण्डः	८ १८३
गृहीयात्	८ १७०	निषेपदानपदबोधः	८ १८३
पाश्चात्यागे दोषः	८ १७१	अस्मानिविक्रये	८ १८७
अवसररक्षणदौ	८ १७२	सागमभोगः प्रमा	
अधर्मकार्यकरणे		चम्	८ १९०
दोषः	८ १७४	प्रकाशकत्वे मूलधन	
धर्मेणकार्यकरणम्	८ १७५	ज्ञाने	८ १९१
धनिकेन धनसाधने	८ १७६	संसृष्टवस्तुविक्रये	८ १९१
धनाभावेकर्मवर्जितौ		अन्या कन्या दर्शयित्वा	
धनम्	८ १७७	न्याविवाहे	८ १९१

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
उक्ततादिकम्	
विवाहे	८ २०५
पुरोहितदक्षिणादाने	८ २०६
अध्वर्यादिदक्षिणा	८ २०८
वसूचवसुत्वाने	८ २११
हस्तानपक्रिया	८ २१२
भुतिशब्दे	८ २१५
वसिष्ठतिक्त्रने	८ २१८
वीमानुग्रहः	८ २२२
अनायास दाववती	
कन्यादाने	८ २२४
मित्राकन्यादूषण	
कथने	८ २२५
दूषितकन्यामित्रा	८ २२६
अथ वत्तपदो	८ २२७
अथकामिपात्र	
विवादः	८ २२८
कीरभुतिशब्दे	८ २३१
वाक्योपेय महत्त्वो	८ २३२
कीरद्वये	८ २३३
शूद्रादिद्वर्जनं	८ २३४
उक्तादिपतशब्दे	८ २३५
अथकामकद्वये	८ २३७
वीमाविवादशब्दे	८ २४५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
वीमाउक्तादयः	८ २४६
उपपन्नानि वीमा	
विज्ञानि	८ २४८
भोजनवीमाशब्देत्	८ २५२
वीमावाचिषः	८ २५३
वाच्यता वीमावधौ	
चात्	८ २५५
वाच्यदानविधिः	८ २५६
अथवाक्यने दण्डः	८ २५७
वाच्यभावे यामयाम	
मादयः	८ २५८
यामयानां मृषाकथने	
दण्डः	८ २६३
उक्तादिपरशब्दे दण्डः	८ २६४
राजा स्वयं वीमानिर्णय	
कुर्वीत	८ २६५
अथ वाक्यपादयः	८ २६६
अथवावाक्योपे	८ २६७
वसवर्षाकोपे	८ २६८
शूद्रक दिवाकोपे	८ २७०
धर्मोपदेयकर्तुः शूद्रक	
दण्डः	८ २८२
मुतदेयवाक्याधिपे	८ २७३
वाक्यवाक्योपे	८ २७४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
आत्रायाक्रोशे	८ २७५	चौरादितोऽभवदान	
परस्परपतनीया		फलं	८ २७६
क्रोशे	८ २७६	राजा धर्माधर्मवशां	
अथदण्डपादव्यम	८ २७८	प्रभागी	८ २७८
भूकृच्छ्राणाद्यादि		अरण्या करग्रहण	
ताडने	८ ७८	निन्दा	८ २७९
पादादिप्रहारे	८ २८०	पापनियमसाधुषं	
महता सहोपवेक्षणे	८ २८१	ग्रहणे	८ २८०
मिथीविनादौ	८ २८२	वाणवृद्धादिषु चमा	८ २८१
क्षेत्रग्रहणादौ	८ २८३	ग्राह्यसुवर्णक्षेत्रे	८ २८३
लग्नस्थभेदादौ	८ २८४	अत्राशने राज्ञोदोषः	८ २८६
वनस्थितिभेदेने	८ २८५	परपापसंक्षेपणे	८ २८७
मनुष्यादीणां दुःखानु		राजदण्डेन पापनाशे	८ २८८
शारेण दण्डः	८ २८६	कूपघटादिहरणप्रपा	
समुत्थानव्यवधाने	८ २८७	भेदेने	८ २८८
द्रव्यहिंसायां	८ २८८	धान्यादिहरणे	८ २८९
चार्मिकभाष्ठादौ	८ २८९	सुवर्णादिहरणे	८ २९०
धानादेर्द्विजातिव		स्त्रीपुरुषादिहरणे	८ २९१
र्तनानि	८ २९०	महापद्मादिहरणादौ	८ २९२
रथस्त्रान्यादि		सूचकार्पाणादिहरणे	८ २९३
दण्डने	८ २९३	हरितधान्यादौ	८ २९४
भार्यादिताडने	८ २९८	निरन्वयसाम्बव	
अन्यथाताडनेदण्डः	८ ३००	धान्यादौ	८ २९५
अथक्षेत्रनियमग्रहे	८ ३०१	क्षेत्रसाहचर्यक्षेत्रं	८ २९६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चेतास्त्रिखेचे	८ ३३३	कन्यादूषणे	८ ३६४
चौरहस्तदेहादि	८ ३३४	चतुर्विप्रचेपादौ	८ ३६७
पिपादिदण्डे	८ ३३५	अभिचरितस्त्री	
राष्ट्रोदण्डे	८ ३३६	चारवोर्दण्डे	८ ३७१
विश्वभूझादेरहनुषा		संवत्सराभिप्रकादौ	८ ३७३
दिदण्डः	८ ३३७	भूझादेरचितोत्कहादि	
अखेवाभ्याह	८ ३३८	जमने	८ ३७४
चौरबाजमादौ	८ ३४०	प्राज्ञवचनमुत्त	
पथिचितेबुद्धवपयचे	८ ३४१	विप्राजमने	८ ३७८
दावाभ्यादिहरपादौ	८ ३४२	प्राज्ञवचनवधदण्डः	८ ३८०
अथवाहवमाह	८ ३४४	मुत्तवैश्यावपिच	
वाहवचनमभिज्ञा	८ ३४६	चोर्जमने	८ ३८२
दिवातेः प्रक्षयवचकाशः	८ ३४८	अमुत्तवपिचादि	
आतताविहमने	८ ३५०	जमने	८ ३८४
परदारामिभर्वणे		वाहविकादिभूज	
दण्डः	८ ३५२	राज्यप्रभवा	८ ३८६
परस्वारहः वज्रावणे	८ ३५४	कुसपुरोहिता	
स्त्रीसंपयचे	८ ३५८	दिवाते	८ ३८८
मिथुकादीनां परस्त्री		मापादिज्यामे	८ ३८९
वज्रावणे	८ ३६०	विप्रधोर्वादेराज्ञाव	
परस्वानिविभू		धर्मवचनं	८ ३९०
वज्रावणे	८ ३६१	सामाजिका	
मटादिस्त्रीषु संभा		अभोजने	८ ३९२
वणे मदीयः	८ ३६२	अथचक्षराः	८ ३९४

प्रकरणं	अध्यायः-श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः-श्लोकः
रजकस्य वक्षः		वैष्णवप्रश्नो सत्कर्मकार	
प्रशासने	८ ३८६	चित्तौ	८ ३८८
तन्मुवायस्य सूत्र		दिनेदिनेभावव्यय	
हरणे	८ ३८७	विरीचयं	८ ३९८
पञ्चमूलकरणे	८ ३८८	सत्यम्प्रवहार	
राज्ञाप्रतिविद्मणां		दर्शनफलम्	८ ३९०
विहरणे	८ ३८९	इत्यष्टमोऽध्यायः ॥	
अकाशविक्रवादी	८ ४००		
विदेशविक्रये	८ ४०१	अथ स्त्रीपुंघर्मः	८ १
अर्चसापने	८ ४०२	अथ स्त्रीरक्षा	८ १
तुलादिपरीक्षा	८ ४०३	जायान्नद्वार्धकक्षयं	८ ८
अथ तरिगुणं	८ ४०४	स्त्रीरक्षणेपादाः	८ ११
गर्भिण्यादीनां		स्त्रीसंभावः	८ १४
न तरिगुणं	८ ४०७	स्त्रीणां मन्त्रैर्न क्रियते	८ १८
नाविकदोषेष्वव्युत्पन्ने	८ ४०८	अभिचारप्राप्त्यन्ते	८ २८
वैष्णवदेवाधिपत्ये		स्त्री सामिगुणमवति	८ २९
करणे	८ ४१०	स्त्रीप्रवृत्त्या	८ २९
अथियवैष्णो न दास		अथभिचारफलं	८ ३८
कर्माहो	८ ४११	अभिचारफलं	८ ३०
भूतदासकर्म कारयेत्	८ ४१२	वीजवेषवोर्वखावेषे	८ ३९
भूतदासाश्च मुच्यते	८ ४१४	परस्त्रीषु वीजवपन	
अथयज्ञविधौ		निषेधः	८ ४१
दासप्रकाराः	८ ४१५	स्त्रीपुंघवोरेकत्वं	८ ४१
भार्यादासादयोऽध्यायः	८ ४१६	यज्ञदंभादयः	८ ४०

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चेष्टप्राधान्यं	८ ४८	मुचिने कन्यादानं च	
अथस्त्रीधर्माः	८ ५१	निर्गुणाय	८ ४८
भ्रातृस्त्रीममने		सर्ववरकायः	८ ८०
वातित्वं	८ ५७	सर्ववरेपितृदत्ता	
अथ निधोनः	८ ५८	संकारत्वात्	८ ८१
मनिधोर्ने द्वितीय		अतुमतीविवाहे च	
पुत्रोत्पादनं	८ ५०	गुरुकदानं	८ ८२
कामतो नमननिषेधः	८ ६२	कन्यावरणोर्वचो	
निधोननिष्ठा	८ ६४	निधनः	८ ८४
सर्ववद्वरकायः	८ ६६	विवाहकार्यकर्म	८ ८५
वाग्दत्ताविषये	८ ६८	दत्तगुणाया	
कन्यायाः पुनर्दानं		वरमरणे	८ ८७
निषेधः	८ ७१	गुरुपक्षनिषेधः	८ ८८
अन्नपदीपूर्वस्त्रीत्वात्	८ ७२	याया कन्या दत्ता	
दोषवतीकन्यादाने	८ ७३	अस्त्री नदानं	८ ८८
स्त्रीदत्तिं प्रकल्पप्रवर्तेत्	८ ७४	स्त्रीपुंसोत्तरवनिवारः	८ ९१
श्रीधितमर्हकानिधनाः	८ ७५	अथहाचमानः	८ ९२
सर्ववद्वरस्त्रिचंप्रतीचेत	८ ७७	विमानकायः	८ ९३
रोमासंकायतिष्ठमे	८ ७८	वहावस्थाने स्त्रीदत्त	
स्त्रीवादेर्नस्त्रीत्वात्	८ ७९	प्राधान्यं	८ ९५
अधिदेहने	८ ८०	स्त्रीप्रवृत्ता	८ ९६
स्त्रिचामचपाने	८ ८३	अस्त्रीदत्तौ स्त्री	८ ९७
व्याख्या स्त्रिया सर्व		विमाने हेतुमात्र	८ ९९
कायै नायवा	८ ८५	स्त्रीवादेर्विप्रोद्धार	८ १००

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
एकमपि मेढं ज्येष्ठस्य	८ ११४	कामजादेर्नधन	
इक्षवसुषु समानी		याहकले	८ ११५
मोक्षारः	८ ११५	चेजस्य धनयाहकले	८ ११६
समभागविषमभागौ	८ ११६	अनेकमाहकविभागः	८ ११७
सखीभेभोभगिन्यैदेवं	८ ११८	अनूठमूद्रापुत्रस्य	
विषममजाविकं		भागनिषेधः	८ ११८
ज्येष्ठस्यैव	८ ११८	समातीयानेक	
अथजेन विभागे	८ १२०	माहकविभागे	८ ११९
अनेकमाहकानां ज्येष्ठे	८ १२२	मूद्रस्यसम	
व्यक्तो ज्येष्ठम्	८ १२५	एवभागः	८ १२०
पुत्रिकाकरणे	८ १२७	दायादादायाद्वान्ध	
पुत्रिकायाधन		वत्	८ १२८
याहिते	८ १२७	कुपुत्रनिन्दा	८ १२९
मातुःस्त्रीधनं दुहितुः	८ १२९	औरस्यचेजस्यविभागे	८ १२९
पुत्रिकापुत्रस्य धन		चेजानन्तरमौरस्ये	
याहितं	८ १३२	त्यक्तौ	८ १३१
पुत्रिकौरस्ययोर्विभागे	८ १३४	दत्तकादयो गोत्र	
अपुत्रपुत्रिकाधने	८ १३५	रिक्तमागिनः	८ १३१
पुत्रिकायादेविभक्तम्	८ १३६	औरसादिहादत्रपुत्र	
पौत्रप्रपौत्रयोर्धन		अथयं	८ १३१
भागितं	८ १३७	दात्रीपुत्रस्यसम	
पुत्रवन्द्यार्थः	८ १३८	भागिते	८ १३२
पुत्रिकापुत्रकर्तृकआह्ने	८ १४०	चेजजादयः पुत्रप्रति	
दत्तकस्य धनयाहकले	८ १४१	निषेधः	८ १३३

॥ अथ अनुवर्तितायाः सूचीवर्णः ॥

५१५

प्रकरणं	पद्याः श्लोकाः	प्रकरणं	पद्याः श्लोकाः
वर्तोरवे दत्तका		स्त्रीधामनक्षत्रचमयि	
द्वयो न कर्त्तव्याः	८ १८१	भाज्यं	८ १८०
अथ पुचितातिदेशः-	८ १८२	अथ चर्मत्राः	८ १८१
दाहप्रपुषाणां पूर्व		स्त्रीवादिषेयजाचर्म	
पूर्वः श्रेष्ठः	८ १८३	भाजिवः	८ १८२
षेयवाहचोरिका		अविभक्तार्जितधने	८ १८३
हराः	८ १८४	विद्यादिधने	८ १८४
षेयवादीनां पिता		ब्रह्मकांक्षोपिषे	८ १८५
महधने	८ १८५	अविभाज्यधने	८ १८६
अपिष्ठादबोधनहराः	८ १८६	महोद्गारे	८ १८७
माह्ववाधिकारः	८ १८७	अवृद्धधनविभाने	८ १८८
राजाधिकारः	८ १८८	विदेशादिमतस्य	
वृत्तपतिकामिबुक्ता		न भानक्षोपः	८ १८९
पुत्राधिकारः	८ १८९	ज्येष्ठमुत्रभूतः वनभानः	८ १९०
पौरवयोमर्भव		विकर्त्तृसाधनं नार्थमि	८ १९१
विभाने	८ १९०	अवस्थावाधारस्य	
माह्वधनविभाने	८ १९१	कारणे	८ १९२
स्त्रीधनाभ्याह	८ १९२	जीवन्निवृत्तविभाने	८ १९३
अत्रयस्त्रीधनाधि		विभानान्नकारोत्पन्न	
कारिणः	८ १९३	क्षणे	८ १९४
अत्रयस्त्रीधनाधि		अन्यस्यधने मातुरधि	
कारिणः	८ १९४	कार	८ १९५
वाधारवाम्स्त्रीधनं न		अवधनयोः वनो	
कुर्वीत	८ १९५	विभानः	८ १९६

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अविभाज्यमाह	८	२१८	राजाकष्टकोट्टरवे		
अथयूतसमाह्वयः	८	२२०	यत्नं कुर्यात्	८	२२१
यूतसमाह्वयनिषेधः	८	२२८	अथैरषाफसम्	८	२२२
यूतसमाह्वयार्थः	८	२२३	तस्कराद्यश्रावणे दोषः	८	२२४
यूतादिकारिणां दण्डः	८	२२४	निर्भयराज्यवर्द्धनम्	८	२२५
यावच्छादीन् देशा			प्रकाशाप्रकाशतस्कर		
त्रिर्व्यासयेत्	८	२२५	ज्ञानं	८	२२६
दण्डदानाग्रतो	८	२२८	प्रकाशाप्रकाशतस्करा		
स्त्रीवासादिदण्डे	८	२२९	माह	८	२२७
निवृत्तस्य कार्यहर्षणे	८	२३१	तेषां श्रायनं	८	२२९
कूटश्रायनवासवधादि			चौराणां निपादको		
करणे	८	२३२	दण्डश्च	८	२३३
धर्मकृतं व्यवहारं न			तस्करान्येषां	८	२३४
निवर्त्तयेत्	८	२३३	सोप्रादर्शने	८	२३७
अधर्मकृतं निवर्त्त्यं	८	२३४	चौराभयदायक		
प्राचक्षिप्ताकरण			दण्डः	८	२३७
महापातकिदण्डः	८	२३५	अधर्मयूतदण्डने	८	२३९
प्राचक्षिप्तकरणे नास्तीति	८	२३७	चौराद्युपद्रवेयथाकते		
महापातके प्राक्षयस्य			दण्डः	८	२३९
दण्डः	८	२४१	राजः कोषहारका		
अभिधादेदण्डः	८	२४२	दयोदण्डाः	८	२४१
महापातकिधनयहणे	८	२४३	अभिधादे	८	२४२
प्राक्षयपीडने दण्डः	८	२४८	अभिभेदने	८	२४७
वधमोक्षदोषः	८	२४८	चौरसोप्राधारकादौ	८	२४८

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
तन्नामानामभेदमे	८ १७८	प्राज्ञावचनयोः परस्पर	
राजमान मन्नादि		वाचित्वं	८ १९९
त्वाने	८ १८२	पुत्रे राज्यं दत्तारणे	
मिथ्याचिकित्से दृष्टः	८ १८४	प्राज्ञत्वानः	८ १९१
प्रतिभादिभेदमे	८ १८५	वैश्वधर्कनाह	८ १९६
मन्वीनामपवेद्यादी	८ १८६	मूत्रधर्कनाह	८ १९७
विषमव्यवहारे	८ १८७	॥ इति नवमोऽध्यायः ॥	
वन्धनस्थानं राजमाने	८ १८८		
प्राकारभेदादौ	८ १८९	अध्यापनं प्राज्ञावचनैव	१० १
अभिचारकर्षवि	८ १९०	वर्षाणां प्राज्ञावः प्रभुः	१० २
अवीजविक्रयादौ	८ १९१	अथ दिग्वर्षकचर्म	१० ४
कर्षकारदृष्टमे	८ १९२	अथ वृक्षातीयाः	१० ५
इक्षोपकरचरचरे	८ १९३	पितृजातिवृक्षाः	१० ६
अथवृष्टप्रकृतयः	८ १९४	अथ वर्षवृष्टराः	१० ८
अपरप्रतिवीचर्ष	८ १९८	अथ जालाः	१० १०
कर्षारणे	८ १९८	जालोत्पत्त्यादिर्वकीर्षाः	१० ११
राष्ट्रोद्युमनकचर्म	८ २०१	अध्यापनंवाः	१० ४१
इन्द्रादीन्मन्वीनामुषो		ते सुकर्षका उक्तवै	
विभर्ति	८ २०२	मच्छन्ति	१० ४२
इतैरपावेक्षेनमिषवर्ष	८ २१२	विषासोपात् सुवचनं	
प्राज्ञं न कोपयेत्	८ २१२	मच्छन्ति	१० ४२
प्राज्ञावचनंवा	८ २१४	दृष्टवः	१० ४९
कथानाग्निर्न दुष्टः हव		वर्षवृष्टराणां कर्षा	
प्राज्ञावः	८ २१८	आह	१० ४७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
साक्षात्कर्माह	१० ५१	प्रतियक्षादिपापमञ्जो	१० १११
कर्माणां पुरुषज्ञानं	१० ५७	त्रिस्रोच्छ्रजीवने	१० ११२
वर्णसङ्करनिन्दा	१० ५८	धनयाचने	१० ११३
एषां विप्राद्यर्थे प्राण		यज्ञ वित्तागमाः	१० ११५
त्यागः श्रेष्ठः	१० ६२	द्वय जीवनहेतवः	१० ११६
साधारणधर्माः	१० ६३	दृष्टिजीवननिषेधः	१० ११७
यज्ञमे जन्मनिग्राह्यं		राज्ञामापदूर्ध्वमाह	१० ११८
शूद्रत्वञ्च	१० ६४	शूद्रस्य आपदूर्ध्वः	१० १२१
वर्णसङ्करे श्रेष्ठम्	१० ६७	शूद्रस्यग्राह्याणां	
बीजसेवयोर्ध्वजावस्ते	१० ७०	राधनं श्रेष्ठं	१० १२२
बट् कर्माण्याह	१० ७५	शूद्रवृत्तिकल्पनं	१० १२४
ग्राह्याण्यजीविका	१० ७६	शूद्रस्य न संस्कारा	
चतुर्विधैश्वर्यकर्माह	१० ७७	दयः	१० १२६
दिजानां श्रेष्ठकर्माह	१० ८०	शूद्रस्वामन्त्रकं	
आपदूर्ध्वमाह	१० ८१	धर्मकार्यं	१० १२७
विक्रये वर्ज्यानि	१० ८६	शूद्रस्य धन	
क्षीरादिविक्रयफलं	१० ८९	सद्यस्यनिषेधः	१० १२८
व्यावसीवृत्तिनिषेधः	१० ८५	॥ इति दशमोऽध्यायः ॥	
परधर्मजीवननिन्दा	१० ८७		
वैश्यशूद्रयोरापदूर्ध्वः	१० ८८	ज्ञातकथ	
आपदि विप्रस्य हीन		नव प्रकाराः	११ १
याचनादि	१० १०२	नवज्ञातकेभ्यो	
प्रतियक्षनिन्दा	१० १०८	ऽज्ञदाने	११ २
जाजनाध्यापने दिजानां	१० ११०	वेदविज्ञोदानं	११ ४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मित्रादितीव्र		अन्तर्धर्म मित्रता	
मित्रादिनिषेधः	११ ५	न रक्षणीयं	११ २५
कुटुम्बिकाद्विषय		देवमन्त्रादिरक्षे	११ २६
दानं	११ ६	योगवानामात्मनो	
योगवानामाधि		वैश्वानरवानः	११ २७
कारिणः	११ ७	वमर्षस्यानु	
कुटुम्बाऽभिरक्षे		कल्पनिषेधः	११ २८
होषः	११ ८	दिनसकलजन्मा	
अन्तर्धर्मार्थं वैश्या		वैरिणः	११ २९
देहमप्यर्थं	११ ११	अपिवादेर्वाऽऽसीर्षे	
अनुपमवचनहार		कारिणः	११ ३०
वचने	११ १२	अन्तर्धर्मार्थं	
अन्तर्धर्मार्थं		न मूषात्	११ ३१
निषेधः	११ १३	अन्तर्धर्मार्थं	
अन्तर्धर्मार्थं		होषमनिषेधः	११ ३२
वाधुमो दाने	११ १४	अन्तर्धर्मार्थं	
अन्तर्धर्मार्थं		दाने	११ ३३
प्रवृत्तिः	११ १५	अन्तर्धर्मार्थं	
अन्तर्धर्मार्थं		अन्तर्धर्मार्थं	११ ३४
योगदानेन दक्षः	११ १६	अन्तर्धर्मार्थं	
पुत्रावप्यर्थं उन्नि		करणे	११ ३५
कल्पने	११ १७	अन्तर्धर्मार्थं	
अन्तर्धर्मार्थं		होषमनिषेधः	११ ३६
निषेधः	११ १८	मित्रताकरणादौ	११ ३७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
प्रायश्चित्ती	११ ४५	अथसुरापान	
कामाकाम		प्रायश्चित्तम्	११ ८०
कृतपापे	११ ४६	सुराप्रकाराः	११ ८४
प्रायश्चित्तिसंशर्ग		अथसुर्वक्ष्येयप्राय	
निषेधः	११ ४७	श्चित्तम्	११ ८८
पूर्वपापेन कुष्ठान्धा		गुरुस्त्रीगमन	
दयः	११ ४८	प्रायश्चित्तं	११ ९२
प्रायश्चित्तमवय्वं		गोवधाद्युपपातक	
कर्तव्यम्	११ ५२	प्रायश्चित्तं	११ ९८
पञ्च महापातका		अवकीर्णं	
न्याह	११ ५४	प्रायश्चित्तं	११ ९९
ब्रह्महत्यादि		जातिभ्रंशकर	
वमान्याह	११ ५५	प्रायश्चित्तं	११ १०४
उपपातकान्याह	११ ५८	सङ्करीकरणादि	
जातिभ्रंशकरान्याह	११ ६७	प्रायश्चित्तं	११ ११५
सङ्करीकरणान्याह	११ ६८	षष्ठ्यादिवध	
अपात्रीकरणान्याह	११ ६८	प्रायश्चित्तं	११ ११६
मखिनीकरणान्याह	११ ७०	मार्जारादिवध	
अथब्रह्मवधप्राय		प्रायश्चित्तम्	११ १२१
श्चित्तं	११ ७२	इत्यादिवध	
गर्भापेक्षीवध		प्रायश्चित्तं	११ १२६
वैष्णवध	११ ८७	वभिषर्पित स्त्रीवधे	११ १२८
स्त्रीसुहृदधनिषेध		वर्षादिवधे	
हरणादौ	११ ८८	हानात्रतौ	११ १२८

॥ अथ मनुवंदितायाः सूचीपत्रं ॥

५२१

ग्रन्थः	अध्यायः श्लोकः	ग्रन्थः	अध्यायः श्लोकः
वर्णादिवधे		भूकरादिविष्णुष	
हावावन्नौ	११ १२८	भचवे	११ १३४
कुङ्कुमसूत्रम्		शुक्लसनाद्याज्ञात	
वधादौ	११ १४०	मांसभचवे	११ १५५
हृषादिहृदनादौ	११ १४२	कुङ्कुटनरभूकरादि	
अक्षवादिचक्षुषधे	११ १४३	भचवे	११ १५६
हृषैवधादि		मायिकाक्षभचव	
हृदने	११ १४४	प्राचक्षितं	११ १५७
अमुष्मसुरापान		मल्लचारिणो	
प्राचक्षितम्	११ १४६	अधुमांसादि	
सुराभाष्यम्		भचवे	११ १५८
अक्षपाने	११ १४७	विज्ञासायु	
शूङ्गेष्मिहमक्ष		ष्मिहादिभचवे	११ १५८
पानादौ	११ १४८	अभोज्याय	
सुरामन्त्रावाय	११ १४८	अन्तार्थ	११ १६०
विष्णुसुरासंहृ		व्यानीयधान्यादि	
भावने	११ १५०	खेपे	११ १६१
पुनःसंस्कार दद्या		मन्यादिहरण	
दिनिहन्तिः	११ १५१	प्राचक्षितं	११ १६३
अभोज्यावली		अपुकीयकादि	
शूङ्गेष्मिहामक्ष		हरणे	११ १६४
मांसभचवे	११ १५९	अक्षपायव्यादि	
शुक्लादिभचवे	११ १६३	हरणे	११ १६५

॥

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
शुक्लाश्वगुहादि		पतितस्त्रीषामग्राहि	
हरणे	११ १६६	देयं	११ १८८
महिमुक्ताखतादि		पतितसंवर्ग	
हरणे	११ १६७	निषेधादि	११ १८८
कार्पासशुक्लादि		वासाग्रादित्यागः	११ १८०
हरणे	११ १६८	प्रात्यवेदत्यक्त	
अगम्यागमन		प्राचक्षिप्तं	११ १८१
प्राचक्षिप्तम्	११ १७०	गर्हितार्जित	
वस्त्रवारजस्त्रादि		धनत्यागः	११ १८१
गमने	११ १७२	असत्यप्रतिग्रह	
दिवाभैयनादौ	११ १७४	प्राचक्षिप्तं	११ १८४
चाण्डाद्यादि		कृतप्राचक्षिप्तं	
गमने	११ १७५	साम्यं पृच्छेत्	११ १८५
अभिषारे स्त्रीणां		गोभीषासदानं	
प्राचक्षिप्तम्	११ १७६	तत्र संवर्गः	११ १८६
चाण्डास्त्रीगमने	११ १७८	प्रात्ययावनपतित	
अथ पतितसंवर्ग		क्रियाकृत्यादौ	११ १८७
प्राचक्षिप्तं	११ १७९	वेदभरणगत	
पतितस्य जीवतएव		त्यागे	११ १८८
प्रेतक्रिया	११ १८२	आदिदं व्रतप्राच	
पतितस्यांग्रादि		क्षिप्तम्	११ १८८
निवृत्तिः	११ १८५	अपांक्तप्राचक्षिप्तम्	११ १९०
कृतप्राचक्षिप्तस्य		उद्गादित्याग	
संवर्गः	११ १८६	प्राचक्षिप्तं	११ १९१

॥ अथ मनुर्विहितायाः सूचीपत्रं ॥

५२२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अथेवमर्थं विना वा		अथशुभाशुभ	
मूषादित्यामे	११ २०२	कर्मफलं	१२ २
वेदेदितकर्मदि		कर्मसोमनः	
त्यामे	११ २०३	प्रवर्तकं	१२ ४
ब्राह्मणस्य संकृते	११ २०४	विविधमानव	
ब्राह्मणवन्नूरुचे	११ २०५	कर्मणि	१२ ५
अनुष्ठानावधित		चतुर्विधवायिक	
क्षेत्रे	११ २०८	कर्मणि	१२ ६
अथ आमावस्यादि		विविधगरीर	
व्रतनिर्णयः	११ २१०	कर्मणि	१२ ७
अथव्रताष्टाभि	११ २२२	मनोवाक्य	
चार्यं न मोषमोषम्	११ २२७	कर्ममोमः	१२ ८
वायानुतापे	११ २३०	विदक्षिपरिचयः	१२ १०
पापादपिनिम्हा	११ २३२	वेचक्षपरिचयः	१२ ११
मनुष्यद्विपर्यय		जीवाक्षपरिचयः	१२ १२
नायःकुर्वीत	११ २३३	जीवानामानन्द	१२ १५
मयःप्रवृत्ता	११ २३४	परलोके वाक्	
वेदाभ्यासप्रवृत्ता	११ २३५	मौक्तिकगरीर	१२ १६
अथ रथसमाय		मोमानकारमा	
विज्ञानम्	११ २५७	अग्नि वीचते	१२ १७
॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥		धर्माधर्मवाङ्	
		आद्भोमः	१२ २०
		विविधपुत्र	
		कथनं	१२ २४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अधिकगुणप्रधा		आत्मज्ञानस्य	
नोदेहः	१२ २५	प्राधान्यं	१२ ८५
सत्त्वादिलक्षण		वेदोदितकर्मणः	
माह	१२ २६	अष्टत्वं	१२ ८६
सात्त्विकगुणलक्ष		वैदिकं कर्म दि	
णम्	१२ ३१	विधम्	१२ ८८
राजसगुणलक्षणं	१२ ३२	प्रवृत्तनिवृत्तकर्म	
तामसगुणलक्ष		फलम्	१२ ८०
णम्	१२ ३३	समदर्शनम्	१२ ८१
संश्लेषतत्त्वामसा		वेदाभ्यासादौ	१२ ८२
दिलक्षणम्	१२ ३५	वेदवाङ्मयसृति	
गुणत्रयात्त्रिविधा		निन्दा	१२ ८५
गतिः	१२ ४०	वेदप्रशंसा	१२ ८७
त्रिविधगतिप्र		वेदश्रवणं	
काराः	१२ ४१	पत्यादि	१२ १००
पापेन कुत्सिता		वेदश्रवणं	१२ १०१
गतिः	१२ ५२	वेदव्यवसायिनः	
वापविशेषेण योगि		अष्टत्वं	१२ १०२
विशेषोत्पत्तिः	१२ ५३	तपोविद्याभ्यां	
पापप्रादीत्याह		मोक्षः	१२ १०३
कादि	१२ ७३	प्रत्यक्षानुमानश्रद्धाः	
मोक्षोपायवद्		प्रमाणानि	१२ १०४
मोक्षार्थ	१२ ८३	धर्मश्रवणं	१२ १०५

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

१२१

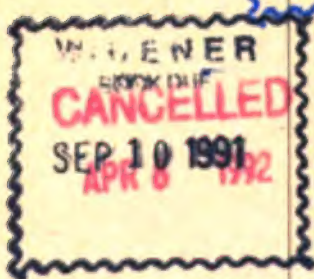
प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अकथितधर्म		वात्स्याकात्रादीनां	
सूत्रे	१२ १०८	अथमाह	१२ १२०
अथ त्रिष्टाः	१२ १०८	आत्मस्वरूपमाह	१२ १२२
अथ परिषत्	१२ ११०	आत्मदर्शनमवस्था	
मूर्खाणां नपरि		मनुष्ठेयं	१२ १२५
वचनम्	१२ ११४	इतस्संहिता	
आत्मज्ञानं वृथक्		पाठकृतं	१२ १२६
कृत्याह	१२ ११८	॥ इतिहादभी ऽध्यायः ॥	

॥ इतिमनुसंहितायाः सूचीपत्रं समाप्तं ॥

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine of five cents a day is incurred
by retaining it beyond the specified
time.

Please return promptly.

3 2044 012 974 937

